

Kozma Ferenc

A félperiféria

Kozma Ferenc

A FÉLPERIFÉRIA

**Külgazdaság-stratégiai kiindulópont
Magyarország számára az ezredvégen**

*„A tapasztalás csapásai
szétszórják a poéták hazugságait.
Semmi sem igaz,
csak ez a szomorú élet.”
(Anatole France)*

Aula, 1998

© Kozma Ferenc, 1998

ISBN 963 9078 80 8

A kiadvány szerzői jogi védelem alatt áll, arról másolat készítése, más formában való felhasználása (papír, elektronikus stb.) a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos. A kiadvány másolása és jogosulatlan felhasználása bűncselekménynek minősül.

AULA Kiadó Kft.

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Felelős kiadó: *Palánkai Tibor* rektor és *Koncsár Zoltán* igazgató

Szerkesztette: *Dimák Márta*

Műszaki szerkesztő: *Honyák Ágnes*

Fedélterv: *Sipos Attila*

TARTALOM

Előszó	11
1. Félperiféria: Gazdaságelméleti adalékok	13
1.1. A külgazdasági környezet.....	13
1.1.1. A külgazdasági környezet fogalmáról.....	13
1.1.2. A külgazdasági környezet szerkezete	16
1.1.3. Szereplők	19
1.2. Centrum, periféria, félperiféria.....	22
1.2.1. A félperiféria helye a világgazdasági rendszerben	23
1.2.2. Az emberi tényező meghatározó szerepe	29
1.2.3. Vagyoni és emberi tényezők egyenszilárdsági viszonyai.....	37
1.2.4. Nemzetgazdasági szakterületek egyenszilárdsági viszonyai	43
1.2.5. Periferiális és félperiferiális helyzet: eredő hatás	46
1.3. A kitörés feltételei a félperiferiális helyzetből	48
1.3.1. A nemzetgazdaság fejlődési kapacitása.....	49
1.3.2. Nemzetközi gazdasági illeszkedés.....	51
1.3.3. Nemzetközi közegellenállás	53
1.4. Gazdasági integráció: centripetális és centrifugális erők	56
1.4.1. Az integrációk formálódásának hármas kritériuma	56
1.4.2. Az önértékelés és az „etalon”-gazdasághoz való hasonlítás.....	57
1.4.3. Komplex értékelés és politikai szempontok	64
1.4.4. Az integráció kölcsönös kohézióserő-törvénye.....	66
1.4.5. Az európai integráció bővülési esélyei.....	75
2. Európa és európaiság	85
2.1. Ki mit ért Európán?	85
2.1.1. Éghajlat?	88
2.1.2. Népsűrűség?	92
2.1.3. Nyelvi hovatartozás?	94
2.1.4. Kulturális közösség?.....	96
2.1.5. Gazdasági fejlettség?.....	107

2.2. A szűkebb értelemben vett „Európa” fejlődési modelljeinek heterogenitása	115
2.3. Az európai Centrum súlyos gondjai	125
2.3.1. Az európai Centrum sebezhetősége	126
2.3.2. A szűkebb értelemben vett „Európa”, szemben a másik két világcentrummal	128
2.4. Az európai Centrum keleti peremövezete: a belső és a külső kör	133
2.5. Kelet-Közép-Európa lehetséges helye az európai Centrum érdek- és cselekvési rendszerében	141
2.6. Ki mit ért Európán – kísérlet a válaszadásra	145
2.7. A félperiféria esélyei: a lehetséges jövőképek mozaikkockái	151
3. A magyar külgazdasági pozíció Achilles-sarkai	157
3.1. A magyar külgazdasági kapcsolatrendszer stratégiai horderejű feszültségei	159
3.1.1. A kereskedelem	160
3.1.2. Munkamegosztás: illeszkedési nehézségek	164
3.1.3. A tényezőszerkezet problémája	167
3.1.4. Az eladósodás	169
3.2. A nemzetközi illeszkedés lehetséges modelljei	172
3.3. Két közkedvelt „deus ex machina”: a működőtöke-import és az európai integrációhoz való csatlakozás	174
4. Kitérés kísérletek	183
4.1. Kitérés kísérletek	183
4.2. Az ezredforduló kitérés esélyei: nemzetközi és hazai környezet	191
4.2.1. Előzetes megjegyzések	191
4.2.2. Globális csapdák	194
4.2.3. A gazdasági fejlődés öröksége	200
4.2.4. A XX. század politikai hagyatéka	206
4.3. A magyar fejlődés (néhány emlékeztető adalék)	210
4.4. A világ-környezet fejlődésének néhány, reálisnak ítéltető, alternatív forгатókönyve	225
4.4.1. A globális csapdák alakulásának lehetőségei	225
4.4.2. A XXI. század első évtizedeinek általános gazdasági trendjei: néhány scenario	231
4.4.3. A világpolitika lehetséges trendjei: néhány scenario	248

4.4.4. Interregionális összefonódások („egymás mellé sodródások”) lehetősége.....	255
4.4.5. Európai politikai irányzatok	258
4.5. A magyar gazdasági fejlődés általános politikai közege (néhány scenario)	266
4.5.1. Magyar sajátosságok a kelet-európai félperiférián belül	266
4.5.2. Magyarország gazdasági adottságai	271
4.5.3. Sorsdöntő jelentőségű gazdaságpolitikai kihívások – valószínű helytelen válaszok	277
4.6. Az európai Centrum és Magyarország	288
4.6.1. Magyarország geopolitikai és világgazdasági szerepe: lehetséges forgatókönyvek	290
4.6.2. Európai integráció: Magyarország esélyei. Lehetséges forgatókönyvek	294
4.7. Fejlődési prognózis: Kelet és Nyugat együttes hatása	299
4.7.1. Módszertani megjegyzések.....	299
4.7.2. Fejlődési forgatókönyvvázlatok	305
4.8. Mire számíthatunk? Adalékok a tovább-gondolkodáshoz	318
4.8.1. Sodródás a mélyperiféria felé: reális veszély	318
4.8.2. Fejlődési variánsok.....	319
4.9. A gazdaságpolitikai filozófia néhány alapvonása	324

Ferenc Kozma, docteur ès sciences économiques, professeur d'Université: La mi-périphérie (points de départ d'une stratégie économique internationale pour la Hongrie, à l'aube du nouveau millénaire)

TABLE DES MATIÈRES

Avant-propos	11
1. La mi-périphérie: contributions théoriques	13
1.1. L'environnement international économique	13
1.1.1. La notion.....	13
1.1.2. Structure de l'environnement économique.....	16
1.1.3. Les acteurs.....	19
1.2. Centre, périphérie, mi-périphérie	22
1.2.1. Le lieu de la mi-périphérie à l'organisme économique mondiale..	23
1.2.2. Rôle déterminant du facteur humain.....	29
1.2.3. Rôle de l'équisolidité des facteurs matériels et intellectuels	37
1.2.4. Rôle de l'équisolidité des branches d'activité en échelle nationale	43
1.2.5. Situation périphérique et mi-périphérique des économies nationales: effet résultant	46
1.3. Conditions de sortie de la mi-périphérie vers le Centre	48
1.3.1. Capacité de développement d'une économie nationale.....	49
1.3.2. Possibilités d'adaptation à l'économie internationale	51
1.3.3. Résistance de l'entourement international.....	53
1.4. Intégration économique régionale: forces centripétales et centrifugales..	56
1.4.1. Critères tripartites de la formation des groupes en voie de l'intégration	56
1.4.2. Analyses nationaux: auto-appréciations et comparaisons aux économies-modèles	57

1.4.3. Analyses complètes et prise en considération du facteur politique	64
1.4.4. Une loi de l'intégration économique: l'inéluctabilité de la présence d'une force cohésive mutuelle.....	66
1.4.5. Conditions d'élargissement de l'intégration économique régionale.....	75
2. Europe et la "Qualité européenne"	85
2.1. Qu'entend-t-on par "l'Europe"?	85
2.1.1. Conditions climatiques?	88
2.1.2. Densité de la population?	92
2.1.3. Une ensemble parente des langues?	94
2.1.4. Racines communes dans la culture?	96
2.1.5. Similité du développement économique?	107
2.2. Hétérogénéité des modèles du développement au sein de l'Europe, en sens étroit de la manière de voir.....	115
2.3. Graves soucis du Centre européen	125
2.3.1. Vulnérabilité du Centre européen.....	126
2.3.2. Le Centre européen, versus les deux autres Centres mondiaux de développement et de pouvoir.....	128
2.4. Le conglomérat des économies outre la frontière du Centre européen: les cercles intérieur et extérieur	133
2.5. Valeur de la sous-région, dit "Partie orientale de l'Europe Centrale" dans le système des intérêts et des activités du Centre européen.....	141
2.6. Qu'entend-t-on par l'Europe: essai de la réponse	145
2.7. Les chances de la mi-périphérie: certains carreaux de mosaïque pour la formation d'un image pour l'avenir.....	151
3. Côtés faibles de la position hongroise sur le marché international.....	157
3.1. Tensions d'importance stratégique dans le système des rapports internationaux économiques hongrois	159
3.1.1. L'échange internationale	160
3.1.2. Division internationale du travail: difficultés d'adaptation structurelle.....	164

3.1.3. Inégalités dans la structure nationale des facteurs de la production	167
3.1.4. L'endettement de l'économie hongroise	169
3.2. Modèles possibles de l'adaptation à l'économie internationale	172
3.3. Deux illusions favorites, concernant le "Deus ex machina": L'importation des capitaux et l'adhésion à l'Union Européenne	174
4. Possibilités de sortie de l'état mi-périphérique.....	183
4.1. Expériences des essais de sortie	183
4.2. Circonstances de la sortie au tournant du millénaire: milieu interne et externe	191
4.2.1. Remarques préalables	191
4.2.2. Pièges globaux	194
4.2.3. L'héritage du développement économique.....	200
4.2.4. Successions politiques du XXe siècle	206
4.3. Quelques remarques évocatrices concernant le développement de l'économie hongroise	210
4.4. Scénarios concevables sur l'avenir de l'entouragement mondial	225
4.4.1. Développement des pièges globaux	225
4.4.2. Tendances générales du développement économique dans les premières décennies du XXIe siècle.....	231
4.4.3. Tendances possibles de la politique mondiale.....	248
4.4.4. Tendances possibles de la formation des "glomérules interrégionales": courants et forces approchant les régions en voie de l'intégration en échelle globale	255
4.4.5. Courants politiques en Europe.....	258
4.5. Entouragement politique et développement de la Hongrie (quelques scénarios)	266
4.5.1. Traits spéciaux de la Hongrie en comparaison du zone mi-périphérique	266
4.5.2. Dispositions économiques de la Hongrie	271
4.5.3. Défis économiques et réactions fautives possibles	277
4.6. Le Centre européen versus la Hongrie	288
4.6.1. La position de la Hongrie géo-politique, et économique.....	290
4.6.2. L'Union Européenne: chances hongroises. Scénarios possibles	294

4.7. Pronostics du développement de la Hongrie: double effet de l'Ouest et de l'Est	299
4.7.1. Remarques méthodiques	299
4.7.2. Esquisses des scénarios du développement	305
4.8. Sur quoi peut-on compter? – Contributions aux analyses sur l'avenir.....	318
4.8.1. Entraînement vers l'état "périphérique enfoncée": un danger réel	318
4.8.2. Possibilités d'éviter l'enfoncement	319
4.9. Quelques traits fondamentaux de la politique à suivre.....	324

ELŐSZÓ

Az alább következő írás szerves folytatása az 1996-ban közreadott „KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIA” c. könyvemnek. Abban négy gondolatkört vázoltam fel: egyfelől a témakörrel kapcsolatban felvetődő legfontosabb közgazdaság-elméleti kérdéseket, másfelől a stratégia kialakításának metodológiai problémáit, majd egy sor „esettanulmány” következik: a világtörténelem néhány sajátos külgazdaság-stratégiai szituációja, amelynek megoldása számos tanulsággal jár, s végül a magyar gazdaságfejlődés néhány stratégiai horderejű ugrópontja, amelyekre való jó vagy rossz külgazdaság-politikai reagálás jelentős hatással volt az ország további gazdasági fejlődésére. A gondolatmenetet itt hagytam abba: tudatosan, a könyv így is több mint ötszáz oldalas, a továbbfolytatás ijesztőleg hatott volna arra, aki kézbe veszi.

A jelen könyv tehát olybá kezelendő, mintha a „Külgazdasági stratégia” ötödik gondolati köre volna. Műfaja közel áll a „meditációhoz”, a töprengéshez. Azokat a legfontosabb gondolati „csomagokat” próbálom benne felbontani, amelyeket egy, a XXI. század első évtizedeiben kialakítandó magyar külgazdasági stratégia összeállításakor *mindenképpen* át kell rágni-gyötörni, mert ha elmulasztjuk, a nemzetgazdaság számára évszázados kihatású döntéseket óhatatlanul felületesen kezeljük. Vagyis *a gondolatmenet nem külgazdasági stratégiát tartalmaz, kidolgozva, „konyhakészen”*. Ez – felelőtlenség volna. A kutató nincs abban a helyzetben, hogy elvégezhesse a gazdaságpolitikai műhelyek helyett a munkát – még nagy vonalakban sem. Ellenben rámutathat azokra a környezeti és belső problémakörökre, amelyek óhatatlanul meg fogják határozni egy kialakítandó stratégia céljait, az ezek eléréséhez vezető utak alternatíváit, valamint a nemzetgazdaság mozgási korlátait. Ezek legfontosabbjait igyekeztem bemutatni.

A könyv gondolatmenete sajátos „körkörös” mozgást mutat: olyan, mint a viccbeli Móricka, akinek „mindenről »az« jut az eszébe”. Ez a centripetális pont az ország helye, jövője, lehetőségei itt, az *európai térségben*. Ez – természetes: Európához láncoltságunk olyan alaphelyzet, amely a magyar gazdaságstratégia minden molekuláját átítatja. A jelen könyv ezt az alaphelyzetet nem egyszerűen *tudomásul veszi*, hanem a magyar nemzetgazdaság többszörös kiszolgáltatottsági és outsideri helyzetéből kiindulva teszi elemzés tárgyává. Ezért aztán az okfejtés sötét színeket hoz ki a lehetséges spektrumból: lehet,

hogy a jövőben bekövetkező fejleményeknél is, az „euro-eufória” elragadtatott turbékolásaihoz viszonyítva azonban feltűnően komor az a lehetőség, amit felvázol. Ez nem a szerző depresszióra való hajlamának köszönhető, hanem két dolognak: a) a kilátások valóban nem adnak lehetőséget az eufóriára; b) az a helyes szemlélet, ha a lehető legkedvezőtlenebb variánsra programozzuk be cselekedeteinket: így akkor sem következik be ellehetetlenülés, ha az események tényleg a legrosszabb prognosztizált irányban alakulnak, ha pedig a derűsebb alternatívák válnak valóra, a gazdaságnak rendelkezésére fog állni olyan tartalék, amelynek sorsa felett dönthet: vészes időkre félreteszi-e, vagy a fejlődés gyorsítására használja fel. Ami a nemzetközi környezet alakulására igaz, a nemzetgazdaság belső erőforrásaira, annak kihasználási lehetőségeire vonatkozóan ugyancsak igaz. Nagy felelőtlenségnek tartanám, ha a XXI. századbeli világban elfoglalható helyünk lehetőségeinek latolgatásakor abból a bornírtágból indulnánk ki, hogy „ha a föld az Isten kalapja, akkor hazánk a bokréta rajta” – ez legalább olyan károkozó, mint az a meggyőződés, miszerint mi, itt, Kelet-Közép-Európában még nem egészen szálltunk le a fáról, bennünket mindenre meg kell tanítani, mi mindent csak utánozni tudunk, és egyáltalán, „bocsánatot kérünk, hogy élünk”. Szeretném, ha a könyv olvasása nyomán az a meggyőződés erősödnék meg az Olvasóban, hogy ebben a térségben *nagy értékek vannak felhalmozva* – mindenekelőtt a fejekben –, s hogy a nemzetközi illeszkedést úgy kell megvalósítani, hogy ezek az értékek *ne legyenek elherdálva, hanem működésbe jöhessenek*. Ezt a térség országainak – közöttük Magyarországnak – *ki kell harcolnia*: rajtunk kívül senkinek nem látszik érdekében az, hogy mi felemelkedjünk.

Ez a könyv fő mondanivalója: célját akkor érné el, ha a külgazdaságpolitikának azt a *gerincességét*, aminek a szükségességét sugallja, át tudná plántálni az Olvasók meggyőződésén keresztül a való életbe.

Budapest, 1998. június 15.

A Szerző

1. FÉLPERIFÉRIA: GAZDASÁGELMÉLETI ADALÉKOK

„Az aranyszarvasra vadászom.
Mosolyoghattok barátaim,
én mégis űzőbe veszem
a tovatűnő látomást.”
(Rabindranath Tagore)

1.1. A külgazdasági környezet

Ezt a kifejezést lépten-nyomon használjuk – és nagyjából tudjuk is, illetve inkább *érezzük*, mit értsünk alatta: mindazt, ami *a nemzetgazdaságon kívülről hat a nemzetgazdaságra*, illetve mindazt, ami külső hatásra a gazdaságnak valamilyen *reakálnia kell*, hogy belső erővel is *elősegítsük*, netán *semlegesítsük* e külső hatást, vagy legalábbis berendezkedjünk annak *elviselésére*, s az eközben való *túlélésre*.

Az hiszem, nehéz volna cáfolni ezt az igazságot. Ennél csak a gyakorlati tisztánlátás nehezebb akkor, ha nincs a kezünkben e definíciónál kézzelfoghatóbb fogalmi meghatározás, vagy legalábbis körülírás.

Megpróbálom hát desifrizni.

1.1.1. A külgazdasági környezet fogalmáról

Voltaképpen a külgazdasági környezet *egyfelől* azoknak a hatásoknak az összessége, amelyek akkor érik a hazai gazdaságot, ha a partnerek *kizárólag közvetlen üzleti megfontolásaiknak s érdekeiknek engedve* hozzák meg a *velük kap-*

csolatos, *bennünket* érintő döntéseiket és sugározzák felénk akaratukat kifejező impulzusaikat; *másfelől* azon hatások összessége is, amelyeket a partnerek valamilyen *távlati gazdasági vagy politikai megfontolás alapján* igyekeznek reánk gyakorolni. Ilyenformán a környezet egyfelől *piaci*, másfelől *politikai* – ha úgy tetszik: *taktikai* és *stratégiai* – hatásokkal teli *erőtér*. Némileg hasonlítható egy elektromos vagy mágneses térhez, amely ugyancsak hat a benne mozgó, hatásaira érzékeny tárgyak viselkedésére. Nagyon fontos azonban számolnunk azzal, hogy ez a tér a mi esetünkben nem homogén: az ösztönös és tudatos, azaz piaci és politikai erővonalak egymással igen erős kapcsolatban, sokszor *egymás által* hatnak benne: és a nemzetgazdaságnak reakciója megtervezése során e két hatásfajta meg kell különböztetnie egymástól. Tudatos, politikai természetű hatásra nem reagálhat úgy, mintha az piaci eredetű, spontán hatás volna. Egészen más az a külgazdasági környezet, amely tele van politikai erővonalakkal, és más az, amelyben a piaci típusú hatások dominálnak¹.

Továbbá: a külgazdasági környezet mindazon gazdasági-üzleti *szakterületek* összessége, amelyekkel a nemzetgazdaság valamilyen összefüggésbe kerül.

Ezek egyik, hatalmas csoportja a javak és szolgáltatások *adásvétele*, vagyis a szélesebb értelemben vett külkereskedelem (az ún. „láthatatlan” szegmenst is beleértve). Vagyis egy külföldi *kínálat*, amely hajlandó az én nemzetgazdaságom használati értékekben jelentkező szükségleteit kielégíteni fizetség ellenében, valamint egy *kereslet*, amely – kedvező hazai ajánlati feltételek mellett – hajlandó pénzben realizálni azokat a ráfordításokat, amelyeket az exportra szánt árutömegbe fektettem. Ez a környezet *elvileg* nem hordoz magában sem vagyoni-, sem jövedelemtranszfert. *Elvileg* a csere egyenértékű: csak az áruforma metamorfózisa történik meg, *értékmozgás nincs*. *Elvileg* itt nem kell számolni „harácsolási próbálkozásokkal”, az érintkezésnek három motivációja van:

- a) az értékrealizálás,
- b) az ellátás,

¹ A félreértés kizárása végett aláhúzom, hogy „politikainak” nevezek minden *tervezett, hosszú távra* kitekintő impulzust, akkor is, ha tiszta gazdaságpolitikai jellegű, akkor is, ha vállalati eredetű. A „politikai” itt egyszerűen a „piaci” ellentéte.

- c) a munkamegosztás révén pótlólagos jövedelemtermelő képességet nyerni a saját nemzetgazdaság számára.¹

Másik csoportja értékek nemzetközi áramlásával jár együtt: „A” országban létrejövő valamilyen érték átvándorol B” országba. Ennek legáltalánosabb módja az, amikor a kereskedelem nem „elvileg” megy végbe, hanem gyakorlatilag, folyton hullámzó *cserearányok* között. Amennyiben e cserearány-változások *iránya* konzekvens, *mértéke* jelentős és a létrejött változás *tartós* – köznapri nyelven szólva: „árólló” jön létre –, az egyenértékű csere magasztos elvéből jelentős *kivéreztetés* válik. Ez bizony masszív jövedelemtranszfer. A cserearány-mozgásokon túl jelentős, határokon keresztül értékvandorlást hoz létre a termelési tényezők és tőkék nemzetközi áramlása, valamint az ennek ellenáramában tapasztalható nemzetközi jövedelemáramlás: az egyik oldalon koncessziók, technológia-apportok, munkaerő, *brain-drain*, információ vándorol és beépül a recipiens ország nemzeti vagyonába az általa beszívott kölcsöntőkével és működő tőkével együtt, a másik oldalon – bizonyos idő elteltével – ezen vagyonok jövedelmi konzekvenciái (illetve ezek egy része) elhagyja az országot. A mindenkori tőkeforgalom egyenlegének és a jövedelemmozgások egyenlegének összesített szaldója, plusz a cserearány-változások nyereségeinek és veszteségeinek szaldója adja végül is az adott nemzetgazdaság nemzetközi forrásgyarapodásának vagy -szegényedésének mértékét.

Egy nemzetgazdaság külső környezetének minőségére jellemző, hogy nemzeti hatékonyságát növelő változásokat enged-e meg belső gazdálkodásának műszaki, tömegszerűségi és ágazati szerkezeti viszonyaiban, avagy semleges-e e tekintetben, vagy számára kedvezőtlen belgazdasági „Prokrusztész-ágyba” szorítja-e be őt. És ugyancsak jellemző, hogy a különböző csatornákon keresztül kiszív-e belőle nemzeti jövedelmet, avagy lehetőséget nyújt neki arra, hogy ő szívjon ki másokból értékeket.

¹ Ez három fő formában mehet végbe: (1) a hazai technikai apparátus hatékonyságának megsokszorozása technológia- és szellemi termék-transzfer segítségével, (2) a termelés tömegszerűségének növelése végtermék-specializáció és gyártási kooperáció segítségével; (3) a nemzeti átlagnál hatékonyabb tevékenységekre való specializáció, az átlagot el nem érő hatékonyságú tevékenységek kirekesztése a szerkezetből (komparatív költség-megtakarítás). Ezeket együttesen jövedelemindukciónak nevezem. (Részletesebben l. „A külgazdasági kapcsolatrendszer gazdaságosságáról” c. írásmat, Külgazdaság, 1990. 5. sz., illetve „Külgazdasági stratégia” c. könyvem 1.13. és 1.14. fejezetét, Aula, 1996, 543 pp.)

1.1.2. A külgazdasági környezet szerkezete

A gazdaságot körülvevő nemzetközi környezet egyik fele „ellátó” jellegű kapcsolatokból áll (input), másik fele „felvevői” jellegű (output). Mindkét oldalon jellemezheti a kapcsolatokat a piaci *szembenállás*, de az *együttműködés* is. Legtöbb kapcsolatban mindkét stílus elemei jelen vannak, ezért inkább *konkurens jellegű* és *kooperációs jellegű* kapcsolatrendszerekről vagy kapcsolati szegmensekről beszélünk. Egészen más gazdaságpolitikai reakciórendszert követel meg a nemzetgazdaságtól az a környezet, amelyre az együttműködési viszonyok kiépíthetősége és fenntarthatósága a jellemző, mint az, ahol nyílt szembenállásra, kemény, kíméletlen konkurenciára kell számítani. Nem biztos, hogy a két piaci stílus a „jó” és a „rossz” szinonimája: egy erős, sikeres agresszivitásra képes nemzetgazdaság számára lehet kedvezőbb egy „vadnyugatibb” jellegű nemzetközi környezet, mint az olyan, ahol folyamatosan alkalmazkodásra van kényszerítve; és egy gyenge lábon álló gazdaság is kerülhet olyan helyzetbe, hogy előnyösebb számára a szabályozatlan nemzetközi piac „repedéseiben” szabadon „szivárogni”, mint a számára permanensen kedvezőtlen kompromisszumok hálójában vergődni. Az esetek többségében azonban a nemzetgazdaságok előnyösebbnek ítélik meg a „kooperatív” tulajdonságú kapcsolatrendszert annál, ahol kíméletlen konkurenciával kénytelenek számolni. Ez a XX. század végi nemzetközi piac igen pregnáns oligopolizáltságával és a hatalmi erőközpontok („centrumok”) túlsúlyával magyarázható.

A nemzetközi kapcsolatrendszer „építőkövei”, „atomjai” a mikroökonómiai döntési központok – vállalatok, cégek, bankok stb. – üzleti viszonyai. Az ő érdekeik a *primer* érdekek, az ő aktusaik az elemi áru-, vagyon- és jövedelemmozgások indító rugói, az ő hasznaik és veszteségeik az elemi eredmények. Ezek a kapcsolatok lehetnek esetiek, periferikusak, lehetnek gyenge, erős és determináns erejű összefonódások; lehetnek régiek és újak, perspektivikusak vagy efemer jelentőségűek. Ez a *primer kapcsolatrendszer*, amelynek a szolgálatában áll a közép- és nemzeti szintű – már erősebb politikai színezetű – *koordinációs és hatalmi* kapcsolatrendszer, amely nem feltétlenül korlátozódik a *közvetett* (pusztán *terelő* jellegű) ráhatásokra, és nem egyszer behatol a primer kapcsolati szférába is. Mindenesetre ez a rétege a kapcsolatoknak *szekunder*: célja – még ha kemény, direkt hatásokat produkál is – a vállalatok közötti primer kapcsolatrendszer elősegítése, vezérlése, előnyös hatásainak kiemelése és esetleges kárainak eliminálása.

A nemzetgazdaság külső környezetét nagyban meghatározza, milyen mértékben épül ez ki eseti, illetve különböző rendszerességű és mélységű koordinálatlan, illetve koordinált (primer és szekunder) kapcsolatokról, s a koordinátság mennyiben jelentkezik vállalati, és mennyiben mezo- vagy makroökonómiai szinteken. Ha, mondjuk, egy nemzetgazdaság kapcsolatrendszerére a történelmileg kiépült, konszolidált vállalatközi kapcsolatok a jellemzők, s emellett banki és állami szinteken enyhe – egyensúly-rendbentartó célzatú – normatív vezérlés van jelen, az egészen más környezeti feltételrendszert jelent, mint az, ha a vállalatközi kapcsolatok nem kiépültek vagy ziláltak, a gazdaságpolitika és a pénzügyi központok bizalmatlanok egymással szemben, elzárkózóak vagy legalábbis óvatosak. Megint más környezet az, amikor a masszív, makroökonómiai szintű koordináció tartja egyensúlyban az egymással nem különösebben összekötött vállalati szféra kapcsolatrendszerét. Az első esetben erősen összenőtt gazdaságok képezik az adott gazdaság környezetét, amelybe maga a gazdaság is mélyen bele van ágyazódva. A második esetben a gazdaság „kóbor ebként” kóborog nemzetközi környezetében, az utolsó esetben egy mikroökonómiai szinten széteső nemzetközi közeget gazdaságpolitikai együttműködés segítségével fognak egységbe.

A környezethez való viszony mélységét és szervezettségét tekintve a következő főbb lépcsőfokokkal tudunk számolni:

- a) a primer szféra érintkezésének esetlegessége, gyérsége, kialakulatlan vállalati kapcsolatokkal, úgyszólván hiányzó pénzügyi és gazdaságpolitikai érintkezéssel: ez az *esetleges* kapcsolati kör. A kereslet-kínálat véletlenszerű viszonyán túl nincsenek törvényszerűségei, karakterisztikái. Ha két nemzetgazdaság között ez az uralkodó kapcsolati forma, akkor *de facto* nincs közöttük élő kapcsolat. Viszont minden kapcsolati rendszernek van egy *pereme*, amely ilyen, esetleges jellegű kapcsolatokból tevődik össze;
- b) a primer szféra érintkezése itt is jobbra esetleges ügyletekből épül fel, ugyanakkor ezen ügyletek *statisztikusan* mérhető tendenciájú kapcsolati *nyalábbá* állnak össze. A nagy számok törvénye a sok véletlenből karakterrel rendelkező jelenséget, tendenciát farag. Ennek „ápolására” épül a közép- és állami szint *koordináló* tevékenysége – ami lehet ilyen is, olyan is, de a kereskedés, pénzügyi műveletek stb. közben számolni kell vele;

- c) az előbbiek mintegy tükörképeként a szorgos, kölcsönös gazdaságpolitikai serkentés *tömegessé* teszi az amúgy gyér kereskedelmi kapcsolatokat az erre elszánt gazdaságok között;
- d) a kapcsolatok mennyiségének, értéktartalmának a gazdasági teljesítmény egészéhez mért növekedése mind erősebb *kölcsönfüggési* viszonyokat teremt a nemzetgazdaságok között: nem csak vállalati szinten, de az újratermelés egészének egyensúlyi és fejlődési feltételeit tekintve is. A tömeges, felületi érintkezésből a gazdasági viszonyok mélységeit ostromló *munkamegosztás* fejlődik ki. Ez a folyamat – az előzőhöz hasonlóan – ugyancsak építkezhet „alulról” – a vállalatok piaci érdekviszonyaiból táplálkozva – és „felülről”, azaz a gazdaságpolitikák távlati megfontolásaira alapozódottan;
- e) egy adott ponton (hogy hol van ez a pont, minden esetben sajátos tényezők határozzák meg) a kölcsönös függés a külgazdasági előnyszerzés területén és a kölcsönös kiszolgáltatottság a gazdasági biztonság területén elkerülhetetlenné teszi a nemzeti szintű gazdasági folyamatok mind szélesebb körének mind lényegbevágóbb koordinálását. Ez megint csak kinőhet abból a bonyolult fonadékból, amelyet a különböző nemzetgazdasághoz tartozó vállalatok hoznak létre, miközben konkurenciaviszonyaikat kénytelenek mindinkább telíteni a hosszan tartó kooperációval: ez esetben a nagy gazdasági folyamatok politikai szinten való koordinációja *szerves* folyamat közben születik meg. De itt is felléphet a politika a mikroökonómiai szinten *maguktól* nehezen kibontakozó folyamatok *nógatójaként*, netán helyettesítőjeként. Ez utóbbi, mint a KGST példáján bebizonyosodott, csak ideiglenes megoldásként lenne elfogadható. A két- és sokoldalúan koordinált munkamegosztás, a stratégiai célok összehangolása és a mechanizmusok egységesítése – közkeletű nevén a *gazdasági integráció*.

Bármely nemzetgazdaság nemzetközi környezetében vannak „*csaknem vákuumos*” terek: olyan gazdasági egységek, amelyek esetleges, gyér kapcsolatban állnak egymással; és az ő környezetéhez való illeszkedésében is vannak ilyen *érintőleges viszonyok*; illetve egész kapcsolatrendszerének egyik hányada ilyen *esetleges cserékből* áll. Ugyanez vonatkozik a második fokozatra: az élénk, felületi cserekapcsolatra; a környezetben vannak ilyen foltok, a gazdaságnak vannak ilyen partnerei és minden kapcsolati szegmensében van ilyen hányad. A környezettel már fejlett összenövésben lévő gazdaságok nem csak

éldegélnek a szomszédságukban kialakult munkamegosztások árnyékában vagy külső udvarában, hanem részt is vesznek ezekben, jobb esetben gazdasági szerkezetük innen meríti fejlődési energiáinak jelentős hányadát. És ugyanez vonatkozik az integrációs együttesekre is: a környezetben ott működnek és hatnak a nemzetközi gazdasági folyamatokra – tehát az én gazdaságomra is. Munkamegosztás jellegű kapcsolataim legfejlettebbjei elérhetik az *integrációs szükséglet* felmerülésének fokát, és ha megméretnek és nem találatnak könnyűnek – ez a sokoldalú koordináció kiterjedhet az én gazdaságpolitikai tevékenységemre is, illetve én, a magam gazdaságpolitikai érdekeimmel s akaratommal befolyásolhatom egy nagyobb régió mozgását is.

1.1.3. Szereplők

Végül a nemzetközi gazdasági környezet meghatározott, „hús-vér” *partnerekből* áll. Szakmai zsargonban ezt „viszonylati szerkezetnek” nevezzük. Minden, amit eleddig felsoroltam, e „viszonylati” konkretizáltságban válik kézzelfogható valósággá. Nincs két partnerem, akiknek a velem kialakult kapcsolatában egyforma volna

- az üzleti és politikai indíték,
- a lehetőség arra, hogy előnyökhöz jussak: akár értéktranszfer, akár hatékonyság-indukció útján,
- a lehetősége annak, hogy kooperáljunk,
- az *én* szerepem az *ő* nemzetközi kapcsolatrendszerében – mármint a kapcsolatok szervesülését tekintve –, csakúgy, mint az *ő* szerepe az *én* kapcsolatrendszeremben.

Vagyis a külgazdasági környezet egyedi és megismételhetetlen partnerkapcsolatokból áll össze. Minden partner – más világot képvisel, és idővel ez a sajátos világ is jelentős változásokon megy keresztül minden egyes esetben. Az se tévesszen meg, hogy a nemzetközi gazdasági érintkezés „játékszabályai” többé-kevésbé uniformizáltak, integrációs csoportosulások tagjai esetében pedig jószerevével csaknem olyan egységesek is tudnak lenni, mintha egy nemzetgazdasággal volna dolgunk. A sakknak is egységes és kötött a játékszabályrendszere, mégis két egyforma sakkozó a világon.

A partnereket a következőképpen lehet mégis „skatulyázni”:

Az első nekifutás partnereként méri fel – pontosabban: becsüli meg, részben számításokra, részben tapasztalati töltésű intuícióra alapozva – a környezet viszonyát „hozzám”, illetve az „én” fontosságom fokát a környezet számára. Ez pl. ilyen formát ölthet:

1.1. ábra. Együttműködési érdekszimmetria és aszimmetria

Együttműködési érdek		„A” partner			„B” partner				„N” partner		
		szimmetrikus	Aszimmetrikus		szimmetrikus	Aszimmetrikus			szimmetrikus	Aszimmetrikus	
			neki	nekem		neki	nekem			neki	nekem
			fontosabb			fontosabb			fontosabb		
ellátási	piac										
elhelyezési											
transzfer	cserearány-										
	tőke-										
indukció	jövedelem-										
	technológiai										
	skáláhozadék										
	komparatív										
pozíciójavulás											

A „jelentőség” nagyságrendjét lehet „iskolai osztályzattal” kifejezni: 5 = nagyon fontos; 4 = fontos; 3 = átlagos; 2 = még érzékelhető; 1 = igen gyenge; 0 = elhanyagolható. A + előjel kedvező, a – előjel kedvezőtlen hatást jelezhet. (Vizuális szemléletűek részére ajánlom a megfelelő értékű ítéletek különböző tömörségű satírozással való megjelenítését, az előjelkülönbségeknek pedig a színelkülönbséggel való érzékeltetését [piros = kedvező; kék = kedvezőtlen].) A nagyobb számok vagy tömörebb kockák sűrűsödési zónái – a „pacnik” – kivehetővé teszik a környezet adott tagjának – a táblázatban N-országának – hasznát vagy kárát a mi számunkra. A különböző partnerek ilyen módon való összevetése általános „röntgenkép” ad környezetünkről. Ezt tanácsos kiegészíteni egy másik becsléssel: nem csak azt firtatni, mit érnek *nekem* különböző partnereim, hanem azt is, hogy *én* milyen helyet foglalok el különböző partnereim értékrendjében. Arra persze nincs remény, hogy partnereim érdekelttségét a velem való együttműködésben ugyanolyan részletezettséggel fel

tudjam mérni, általános tapasztalataim és benyomásom alapján azonban annyit meg tudok állapítani, hogy *általában* milyen fontos vagyok a számára. Így az összefoglaló táblát két szektorból tehetem össze:

- a kölcsönös jelentőség megbecsléséből,
 - a „statisztikai súlyokként” értelmezhető nemzetgazdasági nagyságrend-összemérésekből,
- például a következőképpen:

1.2. ábra. Saját helyzet meghatározása

	Mi vagyok én a partnerhez képest?	Mi a partner énhozzám képest?
a) Nagyságrend: Óriás Jóval nagyobb Kb. egyenlő Jóval kisebb Jelentéktelen
b) Jelentőség Determináns Nagyon fontos Számba veendő Még érzékelhető Elhanyagolható

A valóságban persze a táblázat jóval nagyobb terjedelmű lesz, mint a bemutatott „mustra”: a pontok helyén ui. partnergazdaságok felsorolásai állnak (pl. az autójelleikkel jelölve: GB, F, D, USA stb.). Az áttekinthetőség kedvéért a „jelentéktelen” és „elhanyagolható” rovatokat el is lehet hagyni.

1.2. Centrum, periféria, félperiféria

A nemzetközi gazdasági környezetet az előzőekben úgy próbáltam bemutatni, mint *erőteret*. E térben azok az ágensek – vállalatok, bankok, nemzetgazdaságok, ország-csoportosulások – képesek aktív hatást gyakorolni, elsődlegesen a *gazdasági érintkezés kondícióira*, másodlagosan a *rajtuk kívülálló ágensek élet- és fejlődési feltételeire*, s végül az egész nemzetközi gazdasági közeg állapotára, amelyek *fajlagos és abszolút teljesítménye* elegendő ahhoz, hogy a *piaci viszonyokra döntő befolyással legyen*. Az ilyen ágenseket nevezem *centrumnak*.

A körülírási kísérlet minden kitétele fontos. Hiába produkálja, mondjuk, Katar a világ legnagyobb fajlagos GDP-jét, olyan kis terjedelmű a világgazdaság egészéhez mérve, hogy nem képes meghatározni a nemzetközi gazdasági viszonyok kondícióit, a többi ország fejlődési feltételeit stb. És hiába óriási, mondjuk, India, fajlagos teljesítménye olyannyira alacsony, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyokat és a világ országainak fejlődési-működési feltételeit képtelen determinálni, csakúgy, mint a kicsi, szupertermelő Katar. Kivételes esetben persze adódhatnak extrém helyzetek. Ha, mondjuk, San Marino termelné a világ hasadóanyag-szükségletének 4/5-ét, e monopolhelyzet egy röpké időpillanatra a világgazdaság „centrumává” avathatná – aztán, e röpké pillanat elmúltával valamelyik nagyhatalom rátenyerelne.

Semmi nem indokolja, hogy a világméretű gazdaságnak *egy* centruma legyen. Egymással versenyben álló – némelykor egymással kooperáló – párhuzamos centrumok is létezhetnek: ezek vagy regionális kihatásúak, és akkor mindegyiküknek *külön* perifériája van, amelyen olykor éppúgy összevesznek, mint a ragadozók a vadászterületeken; vagy pedig mindegyikük *globális* centrumként működik, és akkor kénytelenek a birkózást „kötöttfogásúként” értelmezni. Az előbbi a XX. század közepéig volt jellemző, az utóbbi pedig századunk második felében alakult ki. A több (jelenleg három) globális centrum jelenléte azt is jelenti, hogy a periférikus övezetek mindhárom centrum „hátsó udvaraként” működnek egyszerre, akkor is, ha valamelyikükhöz – földrajzi vagy történelmi okok miatt – szorosabb szálak fűzik, mint a másik kettőhöz.

1.2.1. A félperiféria helye a világgazdasági rendszerben

A világ országainak-nemzetgazdaságainak, netán régióinak ilyen ismérvek szerinti megkülönböztetése két dolog meglétét feltételezi: egyfelől azt, hogy a világgazdaság konglomerátumból vagy laza szövedekekből *egységes rendszerré* vált – s ez a XX. század második felében lényegében meg is történt –, másfelől pedig azt, hogy e rendszer még mindig nem homogenizálódott annyira, hogy közvetlen építőkövei a gazdálkodók („profit-centrumok”) lennének – noha a gazdaság transznacionalizálódása észrevehetően előrevitte e folyamatot. A *nemzetgazdaság* („gazdaságpolitikai centrum”) *világgazdasági realitás*, noha át- meg át van szöve regionális és globális termelési, kereskedelmi és – főleg – pénzügyi hálózatok „hifáival”. A nemzetközi gazdaság pedig olyan együttes, amelyen belül az egyes, *még* önálló életfunkciókkal rendelkező, *még* saját teljesítményükre és jövedelmükre hagyatott, de *már* egymással sokoldalú kölcsönfüggésben funkcionáló és – ismétlem – eleve nemzeti keretektől függetlenül működő hálózatokkal átszőtt nemzetgazdaságok kapcsolataiból szerkesztődik össze. Ezek a kapcsolatok lehetnek gyérek, felületesek, de megüthetik a „biocönózis”, vagy a „szimbiózis” intenzitását is. Ilyen értelemben a gazdaság globális rendszere messze nem homogén: az összetevőit jelentő kapcsolatok sem *sűrűség*, sem *fontosság* (az érintett nemzetgazdaságokra való multiplikáció erőssége) szempontjából nem egyenletesek. Ilyen értelemben a nagy sűrűségű és erős multiplikációs erejű kapcsolati „gomolyok” a centrumok, a rendszer gyenge térerősségű vidékei pedig a perifériák.

A gazdasági világrendszer más szempontból sem egyenszilárd. A különböző nemzetek, régiók gazdálkodási hatékonyságai között több nagyságrendnyi különbségek alakultak ki a történelem folyamán. Ennek következtében a gazdaságok arculatai is és teljesítőképességeik is igen tarka képet mutatnak: a mérce tetején a nagy hatékonysággal gazdálkodó, vagyonos, magas fokon civilizált társadalmak állnak, művelt és képzett lakossággal, jelentős anyagi jóléttel, domináló szolgáltató-szektorral, amely hallatlanul magas termelékenységgű kitermelő és feldolgozó szektorokra támaszkodik, igen fejlett K+F, valamint informatikai tevékenységgel, bonyolult mechanizmusok vezérelte, bonyolult munkamegosztással. A másik végen primitív földművelésen (vagy még ennél is kezdetlegesebb termelési eljárásokon) alapuló, illetve a fejlett társadalmak civilizációs és kulturális vívmányainak foszlányait e primitív termelési módra rossz határfokkal „ráfércelő” társadalmak állnak, alacsony képzettségi és szervezetségi fokon, jelentős naturálgazdálkodással. És, persze e két véglet között az át-

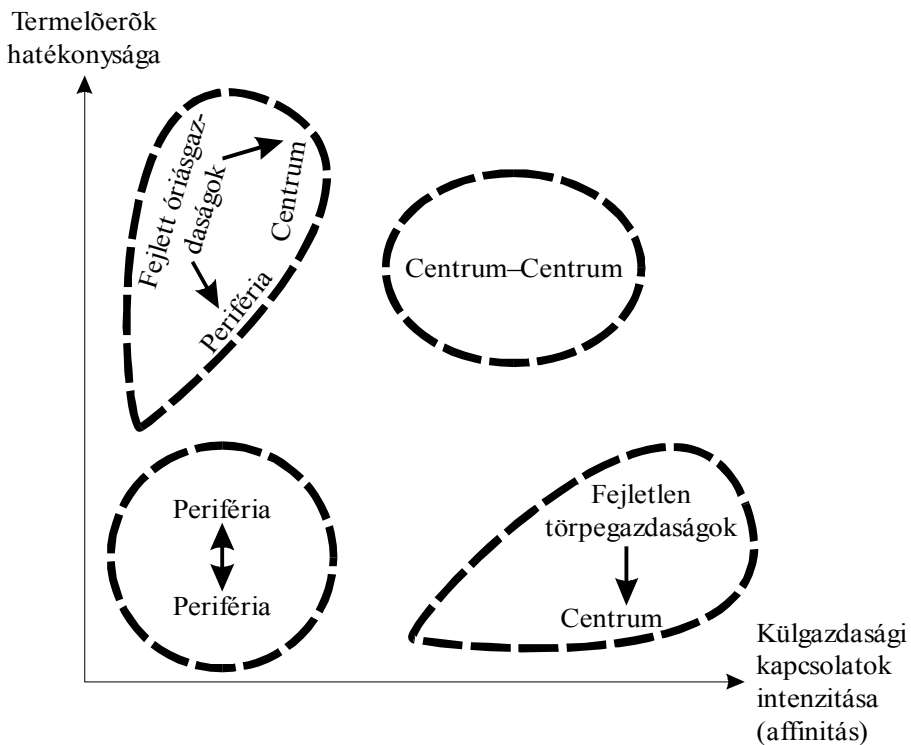
meneti képződmények csaknem elképzelhetetlenül gazdag választéka, amelyek vagy a felső, vagy az alsó véglethez állnak közelebb, s távolságuk ezektől a végletektől vagy nagyobb, vagy kisebb a kritikus mértéknél. Ilyen értelemben *a leghatékonyabban felszerelt és működni képes gazdaságok csoportja a „centrum”, a tőle kritikus távolságon túli, mélyen elmaradóké pedig a „periféria”.*

Ha a gazdasági világrendszer nagyjából egyforma tömegű nemzeti egységekből tevődne össze, akkor a két ismérv között kitapintható függvénykapcsolat volna felfedezhető: a sűrű, és kölcsönösen „szimbiotikus” jellegű kapcsolatok a legfejlettebb egységek közötti térben helyezkednének el, a közepes sűrűségű és egyoldalú „fontosságú” kapcsolatok a centrum és a periféria közötti teret tölténék ki, míg a periféria-közi tér gyér és kevésbé „fontos” kapcsolatokkal volna kitöltve. Am a nemzetgazdaságok abszolút tömegei is végletesen eltérnek egymástól – és szerkezeti nyitottságuk¹ mértéke erős korrelációt mutat lakosságuk számával. Ami annyit jelent, hogy a nagy tömegű nemzetgazdaságok léte „hígítólag” hat a kapcsolatsűrűségre, míg a törpegazdaságoké „sűrítő” hatású; a kis gazdaság függése egy adott kapcsolati intenzitás mellett a nagygazdaságtól mindig nagyobb, mint fordítva. Ebben – és csakis ebben – a dimenzióban *a „nagygazdaság” szerepe közelít a centruméhoz, a törpegazdaságé pedig a perifériához.* Ami persze ilyen leegyszerűsítésben hatalmas torzítást foglal magában: igazán nem állítható pl., hogy Svájc perifériának számítana, mondjuk Indiához vagy Kínához képest. De azt már igen, hogy az Egyesült Államok gazdasági világcentrum mivoltát megsokszorozza az a tény – mondjuk az európai magasan fejlett nemzetgazdaságokéhoz képest –, hogy hatalmas homogén tömeget alkot, ennek megfelelő K+F, termelési, pénzügyi, kereskedelmi potenciáljával, amely a nemzetközi gazdasági viszonyokban homogén erőként jelenik meg. Hangsúlyozom: ez a tényező nem jelenik meg önálló dimenzióként a gazdasági világrendszer inhomogenitásának okai között: viszont erősen motiválja a fejlettség/kapcsolatsűrűség egyenes függvénykapcsolta „rendetlenségeit”.

Az összefüggést az 1.3. ábra illusztrálja.

¹ Szerkezeti nyitottságon a nemzetgazdaság és nemzetközi környezete reálfolyamatainak egymásba fonódottsági fokát értem, nevezetesen három dolgot: a) a nemzeti termék mekkora hányada jön létre eleve külföldi felhasználás (export) céljaira; b) a nemzeti felhasználás mekkora hányada elégtődik ki külföldi termelésből (import); és végül: az országból távozó vagyoneértékek és jövedelmek, valamint az országba beáramló vagyonok és jövedelmek egyenlege mekkora hányaddal egészíti ki (illetve kurtítja meg) a nemzeti megtakarítást.

1.3. ábra. Összefüggés a centrum–periféria helyzetet meghatározó három tényező között

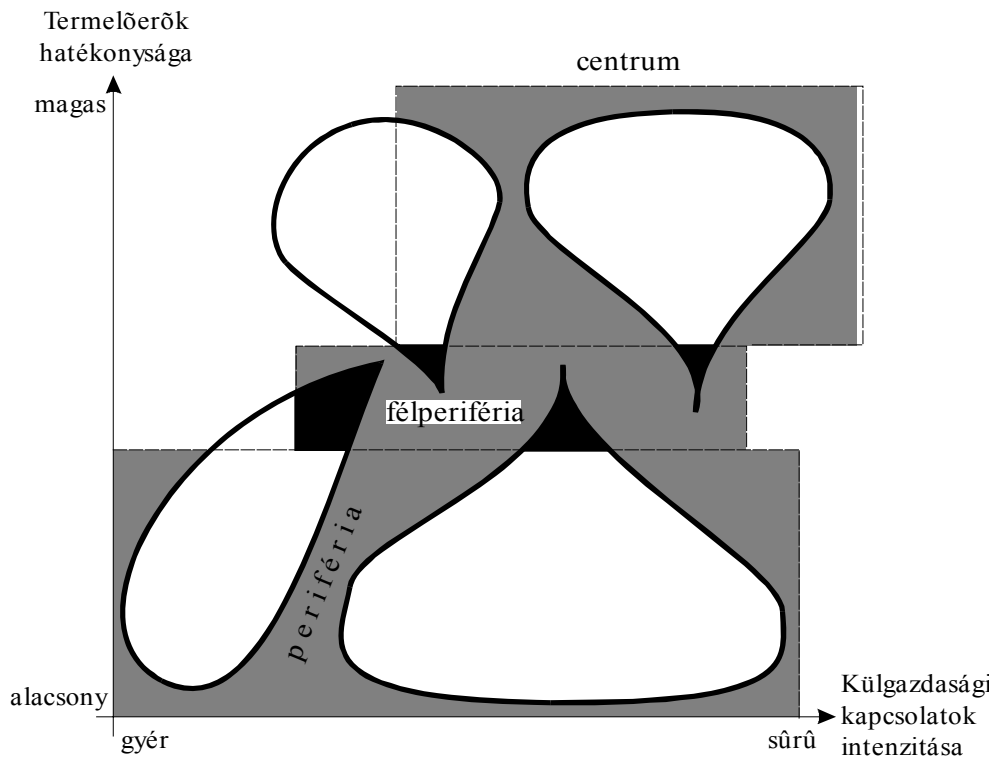
Egyébként önmagában az, hogy egy nemzetgazdaság *nagy* és nemzeti termelésének, valamint felhasználásának az export-import kis hányadát teszi ki, önmagában még nem is jelenti a nemzetközi gazdasági folyamatokba való bekapcsolódottságának alacsony fokát: ha pl. a húzó ágazatok K+F-tevékenységében döntő szerepet játszik, a „high-tech” világforgalmának oroszlánrésze tőle származik, ha aktív tőkeexportőr és/vagy -importőr, ennek következtében a nemzetközi pénzpiacokon megjelenő jövedelmek jelentős hányadának ő a kiinduló-, vég- vagy áthaladási pontja –, nos ekkor *a külkereskedelmileg többé-kevésbé zárt gazdaság igen erős centrum-funkciókkal rendelkezhet.*

Végső soron a centrum olyan gazdaságokból áll össze, amelyeknek *meghatározó szerepük van a nemzetközi piacok ellátási és realizálási kondícióinak kialakításában: nem csak az árakat, kamatokat, árfolyamokat, a vállalkozá-*

soktól elvárt rentabilitási szintet határozzák meg, hanem a gazdasági érintkezések játékszabályait (mechanizmusait és célszerű intézményeit) is, és nem csak a szorosan vett üzleti szféra reflex-rendszerét „standardizálják”, hanem a gazdaságpolitikáét is. A centrum-helyzet – nagyjából szinonimája annak, amit F. Perroux szóhasználatával „domináns pozíciónak” is szoktunk nevezni. Igaz, a magas fejlettségű és intenzív kapcsolatrendszerrel rendelkező *kisgazdaságok* domináns helyzete nem önmagukban adott, hanem vagy abban, hogy valamely nagyobb, domináns gazdasághoz csapódnak, vagy többen „falanszót” alkotnak. Egy-egy fejlett kisgazdaság tehát csak valamely együttes integrált tagjaként gyakorolhatja centrumbéli funkcióját. Ez lehet regionális, institucionalizált integráció is – mint pl. az EU –, de lehet szoros összenövés valamely domináns gazdasággal – mint pl. Kanadáé az USA-val –, és megvalósítható azáltal is, hogy az önmagában magasan fejlett kisgazdaság valamely globális hálózat kulcsponyjában foglal helyet – mint pl. Svájc a globális pénzügyi rendszerben. „Magányos farkasként” a jelen század elején még lehetett centrális szerepet játszani – noha már ekkor is elég nehéz és kockázatos volt: lásd Németország esetét –, a század második felében azonban kristálytisztává vált, hogy ilyen szerep nem oszthat ki többé. A brit gazdaság „beletörődése” európai mivoltába ezt a felismerést tükrözte.

A *félperifériának* nevezett nemzetgazdaság-csoport e fentebb vázolt rendszerben nem egyszerűen a centrum és a periféria között, valahol „félúton” helyezkedik el. Illetve – valóban ott kell keresni, de elhelyezkedése nem statikus jellegű. A *félperiféria* az „úton lévő” nemzetgazdaságok csoportja. Egyfelől azoké, akik a perifériában viszonylag kedvező helyzetűek lévén, a centrum pozíciójának eléréseért törekcszenek, másfelől pedig azoké, akik a centrum alsó sávjából kiindulva sodródnak lefelé a periféria irányába. Ebben a „se ilyen, se olyan” helyzetben valamennyi ideig meg is rekedhetnek: a felfelé igyekvés és a lefelé sodródás elleni keserves védekezés azonban nem hiányozhat arcukatukból: *conditio sine qua non* – ha a „kapálódzás” abbamarad, az érintett nemzetgazdaság igen rövid időn belül visszafordíthatatlanul lemerül a perifériába. Éppen ezért a félperiféria legjellegzetesebb vonása nem a köztes pozíció, hanem a periférikus létbe való *lesüllyedés elleni küzdelem*. Az előbbi ábra némileg módosított változata ezt a megközelítést hivatott illusztrálni:

1.4. ábra. A félperiféria – a centrum és a periféria egymás felé való mozgásának terméke

A pöfeteggomba alakú fehér mezők nemzetgazdaság-csoportokat jelentenek meg: a felső, baloldali a viszonylag gyér kapcsolatrendszerű (jobbára nagyméretű) fejlett országokat, a jobb felső az intenzív kapcsolatrendszerű (jobbára közepes és kisméretű) fejletteket. Az alsó, baloldali a nemzetközi gazdasági folyamatokba kevésbé bekapcsolódó, alacsonyan fejlett gazdaságok „bugyra”, a jobboldali pedig azoké, amelyek alacsony fejlettségük ugyan, de a külgazdasági kapcsolatrendszerük élénk. Mind a négy kategória rendelkezik „kérdéses” sávval. Vannak periferikus *alapjellegű* (pl. szerkezetű, műveltségi szintű stb.) gazdaságok, amelyek a periféria helyzetének átlagához képest kedvezőbb körülmények között élnek: ezek törekednek arra, hogy *átlendüljenek* a fejlett világ – a „centrum” – legalább *alsó* peremére: vagyis át akarják ugrani a *határszempót*. A filozófia ezt a kritikus mérték meghaladásának nevezi, avagy a

mennyiségi változások más minőségbe való átcsapásának. Az elszigetelt, nemzetközi kapcsolatokkal gyéren rendelkező „legfejlettebb fejletleneknek” egyidejűleg kétirányú mozgást kell végezniük: termelőerők szintjét egyidejűleg kell erőltetett menetben emelniük gazdaságuk szerkezeti nyitásával. Önerőből ugyanis a gyors fejlesztés nem szokott menni: a *tanulási* folyamatot nem lehet megspórolni. A sokoldalú, mély kapcsolatrendszerrel rendelkező fejlett-fejletlenek közvetlenebbül rástartolhatnak a termelőerők fejlesztésének gyorsítására: ez persze ugyancsak ellenállásba ütközik, erről alább részletesen fogok beszélni. A másik csoport, mint már említettem, a centrum leggyengébb gazdaságaiból kerül ki. Ezek nem bírják a centrum felső régiói által diktált iramot: versenyképességi problémáik vannak, konjunktúrában kevésbé tudják megszédni magukat, recesszióban nagy a veszteségük, együttes hatásként elégtelen a megtakarításuk és relatíve gyenge ennek felhasználási hatásfoka. Mindez megindít egy lefelé sodródási folyamatot, amelynek a végállomása – ha nem tesznek meg mindent ellene – a perifériában való kikötés. Ha erőfeszítéseik elegendők a lefelé sodró erők ellensúlyozására, úgy visszaevickélhetnek eredeti pozíciójukba. Ha késlekednek, helytelen politikát folytatnak, vagy politikai törekvéseik megfeneklenek a belgazdasági (társadalmi) közeg ellenállásán, a sodródást nehéz kezdeti, viszonylag könnyen visszafordítható fázisában megállítani. Bizonyos süllyedés után az ilyen gazdaságok *tényleg* a perifériában kötnek ki. Az ábrában ezek a gazdaságok a befektetett mezőben helyezkednek el. Belőlük áll a félperiféria.

A perifériába való lesüllyedés igencsak veszélyes: az egyik veszély az, hogy igen erősen beszűkül a nemzetgazdaság – s ezzel együtt a nemzeti gazdaságpolitika – játéktere: a külfölddel való gazdasági érintkezés cserearányait, a termelési tényezők transzferének és belföldi hasznosulásának feltételrendszerét a domináns partnerek (vagy *partner*) érdekei szabják meg: a nemzetgazdaság fejlődési szempontjai és a lakosság megélhetési, valamint jóléti szempontjai ezeknek „szemrebbenés nélkül” rendelődnek alá. Mindazonáltal a *dominált* gazdaság még relatíve kevésbé kedvezőtlen helyzetben lehet az „*elfelejtett*” gazdasághoz képest: az előbbi esetében ugyanis a domináns *valamilyen* érdekekkel rendelkezik, *valamelyest* el van kötelezve a gazdaság működési feltételeinek fenntartásában: míg az a periféria, amely *kilökődik* a gazdaság világrendszeréből, szabad prédája a centrum versenyéből kiszorulófélben lévő erők „rablóportyáinak”. Vagyis az egyoldalúan kedvezőtlen kapcsolatokat ő sem kerüli el. Gazdaságának *módszeres* kiaknázásától talán megmenekül, de megvan a veszélye annak, hogy kevesebb jövedelme termelődjék, mint ami a világgazdaságba bekapcsolt periférikus gazdaságban a rendszeres lecsapolás után ott ma-

rad. Gondoljunk olyan perifériákra, mint pl. a Szahel-övezet országai, Etiópia, Szomália, Afganisztán stb.

1.2.2. *Az emberi tényező meghatározó szerepe*

A nemzeti munka hatékonyságát a rendelkezésre álló *természeti* tényezők minőségén túl befolyásolják:

- a rendelkezésre álló *beruházott vagy*on, s ezen belül különösképpen a munkaeszközök, valamint az infrastruktúra rendszerének kiépítettsége, egyenszilárdsága és műszaki fejlettségi állapota;
- az *aktív lakosság* erőnléte, műveltsége, szocializáltsága, szakmai tudásának színvonala, valamint információval való ellátottsága;
- a nemzeti *munkamegosztás* fejlettsége, racionalitása és koordináltsága („olajozottsága”);
- a nemzetgazdaság *nemzetközi illeszkedésének* a gazdaság adottságaihoz viszonyított adekvát, szerencsés volta, vagyis az, hogy a külgazdasági kapcsolatrendszer kedvező feltételeket teremt-e a nemzeti hatékonysági kapacitás elméleti határfokának közelítésére (komparatív költségek, skálahozadék stb.), és lehetővé teszi-e a fejlődéshez szükséges források nemzetgazdaságon belüli megőrzését, illetve külföldről való kiegészítését.

Az első három tényező együttesen teszi ki az adott nemzetgazdaság *fejlettségét*, a negyedik, hasonlóan a természeti adottságokhoz, alapjában véve determinált: a lehetőségeiben rejlő előnyök kihasználása, avagy a kedvezőtlen-ségeiből adódó hátrányok csökkentése viszont a gazdaság fejlettségétől függ.

Nehéz volna tagadni a gazdaság *tárgyi eszközökkel* való felszereltségének szerepét: mindazonáltal a XIX. század és a XX. század eleje közgazdaság-elmélete hajlamos volt e tényező túlbecsülésére. E század második fele több példát teremtett arra nézve, hogy földig lerombolt gazdaságok néhány év alatt minőségileg magasabb teljesítményüként épülnek újjá, valamint arra is, hogy mély társadalmi kultúrák talaján néhány évtized alatt világelső gazdasági teljesítmények tudjanak születni. *Az anyagi vagyonok felhalmozása tömeges kultúra, tömeges takarékoság és közmegegyezésen alapuló társadalmi megszervezettség kérdése*: feltéve persze, ha az adott gazdaságon *nem élőködik* valami

idegen parazita, továbbá nem érvényesül a „*Déavára-hatás*”, azaz amit az emberek felépítenek, nem válik időről-időre áldozatává a történelem ismétlődő viharainak.

Más szóval, az a társadalom, amelynek *érték- és preferenciarendszerébe az emberi tényező minőségének megóvása és fejlesztése mélyen be van égetve*, hajlamos racionálisan gazdálkodni ezzel az erővel, ami a természeti kincsekkel való ésszerű bánásmódot is magával vonja, a társadalmi együttműködés okos megszervez(ö)dését is eredményezi és megkönnyíti a gazdaság célszerű beilleszkedését is a külgazdasági hálózat erővonalai közé. Az ilyen társadalom józan mérsékletet teremt a fogyasztásban, valamint racionalitást – azaz hatékonyságot – a megtakarítás hovatartásában és a létrejövő gazdasági vagyonok működtetésében. *Sokirányú pozitív visszacsatolási folyamat indul tehát be*, amely a nemzetgazdaság centrum-színvonalának és nemzetközi kapcsolódási módjának kialakulása és megszilárdulása felé mutat. – Ez a gondolat, vagyis *a gazdasági fejlődés emberi vonatkozásai primátusának* gondolata, erősen rokoni ahhoz a teóriához, amit Weber a „*protestáns erkölcs*” köré épített. Ma már tudjuk persze, hogy a „*protestanizmus*”, mint gazdasági fejlődést megalapozó tényező, legfeljebb találó és kifejező metaforaként értelmezhető. Azt a *társadalmi reflex-rendszert*, amit Weber Európa protestáns vidékein figyelt meg, más kultúrkörökben is felfedezhetjük: ugyanilyen joggal beszélhetnénk „*konfucianus erkölcsről*”, vagy „*buddhista-sintoista erkölcsről*” is. És ez is csak metaforaként volna igaz: valójában történelmileg igen mélyre visszanyúló berögződésekről van szó, amelyek a társadalmi szerkezetek mélyéből indulnak ki és vitalitásuk olyan nagy, hogy képesek átvészelné a társadalmi változások és a történelmi kataklizmák legerősebb romboló hatásait is. – Sajnos, az ellenkezőjük is igaz: *a másfajta* – kevésbé fejlődésbarát, „*carpe diem*”-szemléletű, az emberi értékek gyarapításával szemben a szerzést és konzumálást preferáló – *társadalmi értékrend és reflex-rendszer tehetetlensége is óriási*: ennek következtében az emberitényező-központú társadalom- és gazdaságfejlesztési modell feltételeinek kiépítése igen lassan, óriási ellenállás közepette mehet csak végbe¹. Mindenesetre azt, hogy a gazdasági világrendszerben egy nemzetgazdaság *merre tarthat*, hosszú, több évtizedes távon inkább befolyásolják lakosságának

¹ Attól félek, az ellenkező tendencia „*fertőzési sebessége*” és eredményessége jóval nagyobb: Weber puritán-racionalista társadalmi a fejlődési erőlködések eredményeit élvező nemzedékek kezén hamarabb válnak szibarita góccokká, mintsem az újraelosztó-konzumáló társadalmak eltökélnék magukat a „*protestáns erkölcs*” alapján való, alkotó gazdagodásra.

tömeges, kulturális adottságai, mintsem pillanatnyi vagyoni ellátottsága vagy „flow” jövedelemtermelési mutatói.

A további tárgyalás fogalmi egyértelmősége kedvéért a kulturális adottságok lényegét is összefoglalom:

- Legelembb összetevője a *lakosság egészségi-higiéniai-erőnléti állapota*, ami részben „gazdasági” tényező is, ám kevésbé, mint gondolnánk. Kulturált népek igen szegényes anyagi körülmények között is higiénikus környezetet teremtenek maguknak, racionálisan táplálkoznak és laknak, emberséges viszonyokat alakítanak ki szűkebb környezetükben – és mindezek következtében fizikai-szellemi erőnléti állapotuk teljes értékű. Ugyanakkor viszonylag magas anyagi jólétnek örvendő társadalmak, amennyiben kulturálisan-morálisan „elhagyják magukat”, jelentős fizikai leromlást is kénytelenek elszenvedni.
- Másik elengedhetetlen összetevője a *lakosság fegyelmezett, céltudatos együttműködésre való készsége*, a szűkebb értelemben értett *szocializáltság*. Ezt lehet *munkaerőlcshnek, szorgalomnak, precizitásnak, megbízhatóságnak* is hívni. Azt hiszem, mindegyik elnevezés szinonimaként viselkedik: ugyanazt fejezi ki, de más árnyalattal, a jelenség más-más oldalát aláhúzva.
- A harmadik összetevő a szó szorosabb értelmében vett társadalmi tudásszint: vagyis a *lakosság általános és szakmai műveltségének színvonala*. A *hozzáértés*, amelynek szélességi körei és mélységi fokozatai vannak. Minden történelmi korszakhoz tartozik egy optimum: vagyis egy olyan szélességű *tájékozottság*, amely még nem megy a *szűkebb szakmai jártasság* rovására, illetve egy olyan *szakmai tudásmélység*, amely nem megy az *általános műveltség* rovására. Akár az átlagszint bizonyul a kor követelményeihez képest elégtelennek, akár az általános műveltség-szaktudás aránya esik távol a megkívánt optimumtól, az adott lakosság végül is nem bizonyul teljes értékűen alkalmasnak arra, hogy sikeresen hozzájáruljon országának helytállásához a gazdasági világversenyben. Ugyancsak létfontosságúak a társadalmon belüli *szóródási viszonyok*: egy ország aktív lakosságának felét kitevő, akadémikus szintű tudós nem kompenzálja a lakosság másik felének analfabetizmusát. *Általános törvény, hogy az adott történelmi helyzet megszabta feladat megoldását egy adott műveltségi megoszlású társadalom tudja sikeresen elvégezni: minél jobban eltér a műveltség szóródása ettől az optimális képtől, annál inkább a műveletlen rétegek teljesítőképessége határozza meg az egész társadalomét.*
- A negyedik összetevő a *szervezési-irányítási-vezetési kultúra*, ami nem azonos a másodikkal említett kooperativitással, hanem egy olyan *know-how* ál-

talános, tömeges birtoklását jelenti, amelynek köszönhetően a gazdaság és társadalom bonyolult, szerteágazó mozgásai *előre becsülhető*k, lefolyásuk számára kedvező, avagy a várható kedvezőtlen jelenségek kárainak csökkentése végett a célszerű *intézkedések* kiformalhatók, a végrehajtáshoz szükséges tömeges *akarati és cselekvési egység* biztosítható.

- Végül, a társadalom kulturális színvonalának jellemzője a *lakosság kreativitásának* fejlettsége, ami alatt nem egyszerűen a K+F-kapacitás nagyságát, vagy a feltalálók tudományos és üzleti sikereinek eredményét kell érteni. A kreativitás egyfelől a társadalom készsége a szó tágabb értelmében értett *vállalkozásra*, vagyis új dolgok és új utak keresésére, kockázatok vállalására; másfelől a kreativitás az *invenciók befogadásának, elterjesztésének* készségét is jelenti. Nem egyetemi, akadémiai, netán értelmiségi „reszort-feladat” tehát, hanem az egész lakosság, vagy legalábbis a lakosság jelentős hányadának *tudati állapota*, létformája.

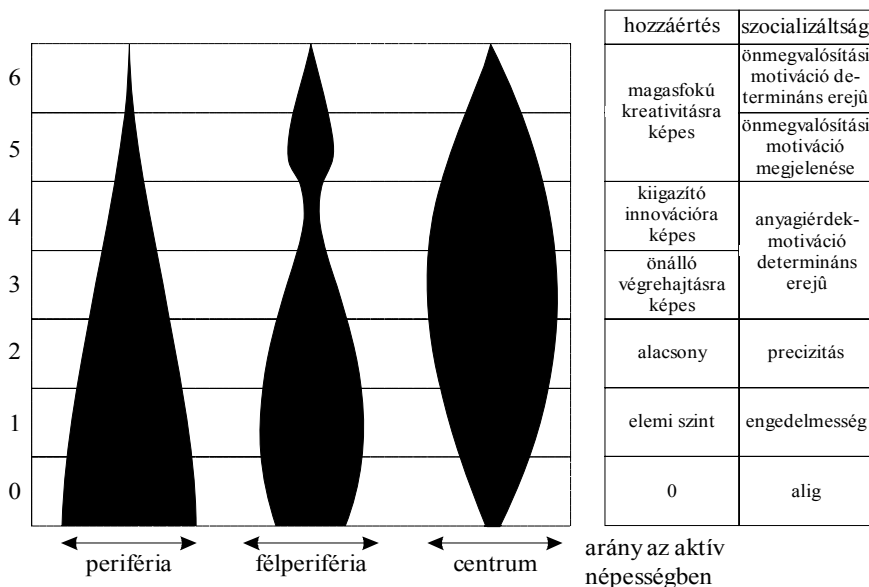
Magától értetődő, hogy az öt ismérv egymással szoros kölcsönhatásban van. Egyfelől sorban feltételei is egymásnak: a megbízható munkára való szocializáltság nem alakulhat ki addig, míg a lakosság fizikailag leromlott állapotban van, a szaktudás csonka és megbízhatatlan akkor, ha birtoklói rossz munkaerők, és kárba vész akkor, ha a munka- és gazdálkodási folyamatok nincsenek ésszerűen megszervezve, vezérelve, akár tudatos ráhatások, akár okosan adagolt automatizmusok által, és végül, a lakosság kreativitása tömegesen és termékenyen csak egy magas szinten kialakult, jól működő gazdaságban tud kibontakozni, támaszkodva a mély általános, valamint szakmai műveltségre.

Ezt a társadalomelméleti fejtegetést némileg „aprópénzre kell váltanom” ahhoz, hogy használhatóvá váljék a centrum-periféria-félperiféria problémakör megértéséhez. Mindenekelőtt kettéválasztom az ismérveket aszerint, hogy a lakosság közvetlen munkakifejtéséhez szükséges szakismereteiről (a „hozzáértésről”) van-e szó, avagy a kultúra ahhoz szükséges, hogy a szakmailag így-úgy alátámasztott gazdálkodási folyamat olajozottan végbemehessen („szocializáltság”). A hozzáértés lehet praktikusan *semmi*, lehet *elemi* („segédmunkási”), *alacsony* („betanított”) szintű, a szakember képes lehet *önálló döntéseket* követelő feladatok *végrehajtására* („megbízható szakember”), képes lehet *kisebb innovációkra* („alsó fokon kreatív”), illetve ez az *innovációs „hozzáállás”* a szakemberre *alapvetően jellemzővé* válhat („felső fokon kreatív”). Mindezzel párhuzamosan – lazán kapcsolódva is a szakértési fokozatokhoz – tapasztaljuk a szocializáltság különböző fokozatait, amelyek kifejeződnek a tevékenység *motiváltságában*. Itt a legprimitívebb szint az

egyáltalán nem, vagy *alig munka-motivált* emberé, ezt követi a „szófogadó” munkaerő, majd az, akit külön sem presszionálni, sem ösztönözni nem kell arra, hogy munkáját kifogástalan minőségben lássa el: ő a „precíz”. A bonyolultabb munkára motiváltak közül a nagyobb tömegeket kifejezetten az *anyagi érdekelttség* hajtja – egy részüknél megjelenik az *önmegvalósítás*, rendszerint erősen kötve valami teremtő kíváncsisághoz. Ez aztán az emberek kis hányadánál alapvető motivációvá válik: ők a „megtállottak”.

Az, hogy a lakosság mekkora hányada sorolható az egyik vagy másik szakértelmi és szocializáltsági fokozathoz, éppoly jellemzője az adott országnak, mint az ujjlenyomat az egyes embereknek. Az 1.5. ábra általánosított, azaz *sematikus* képet – illusztrációt – kínál e megoszlásra a centrum, a periféria és a félperiféria társadalmainak esetében:

1.5. ábra. A lakosság megoszlása különböző emberitényező-fejlettségi kategóriák között a centrum-, periférikus és félperiférikus országok esetében (séma)

A centrum megoszlási viszonyai kiegyensúlyozottak: a gazdálkodási tevékenységben kevésbé használható, vagy csak primitív, durva munkára használható elemek alig vannak többen, mint a kreatív jellegűek, akik tevékenységüket „sz szenvedéllyel” is végzik. A valódi periféria lakosságának zöme alacsony szak-

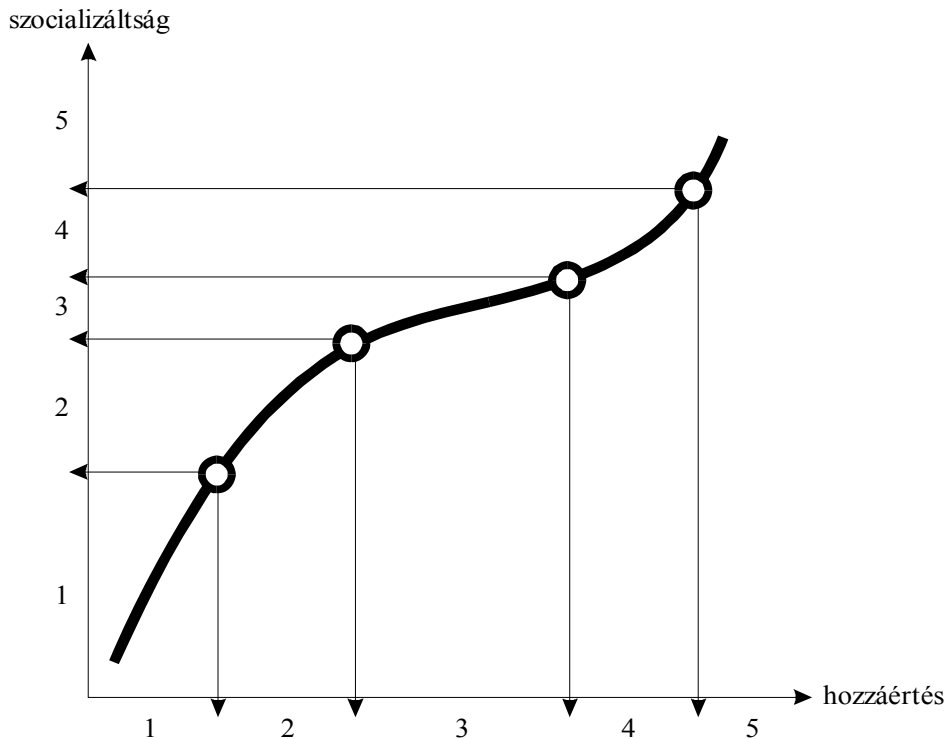
tudású és alacsony fokon szocializált *arra* a tevékenységre, amelynek *bölcsője* is, *elbírálója* is a centrum¹. Ezt nagyon fontos aláhúzni, különben a periféria lakosságát hajlamosak leszünk olyan szemmel nézni, mint a néhai gyarmatosítók a „benszülötteket”. Ugyanakkor nem tudunk eltekinteni ettől az értékítélettől, mivel az adott nemzetgazdaság *mai* gazdasági világtrendbeli pozícióját vizsgáljuk – ennek érték-etalonjait pedig, mint tudjuk, a centrum határozza meg. – A bennünket ehelyütt leginkább érdekklő *félperiféria* kulturális ábrája, a centrum „lándzsahegy” és a periféria „bohócsapka” formájú képződményével szemben „sakkfigura” alakot vesz fel: a legalsó szinten a perifériához mérten erős lekeskenyedés van, az alacsony szaktudást és mérsékelt szocializációt követelő szinteken pedig „hasasodás” mind a perifériához, mind a centrumhoz képest. Ahol a centrum a leggazdagabb a munkaerőben: az önállóan dolgozni képes, kisebb innovációra is kapható, főként anyagilag motivált lakosság tekintetében, a félperiféria már inkább hiányt mutat: ugyanakkor megjelenik egy „elit”: az erősen kreatív szakemberek, értelmiségiek rétege, amely az ábrájukon egy második „hasasodást” okoz. E tekintetben a félperiféria csaknem a centrum képletéhez hasonul: és ez a felső kulturális hasonulás kelti a félperifériában rendszerint azt a tévhitet, hogy ő tulajdonképpen már a centrum testének szerves része, csak éppen „mostoha sorsa” van. Valójában a félperiféria emberi összetétele *duális*: elitje „túlfejletnek” bizonyul azért, mert a nagy lakossági tömegek felfelé tolulása a kulturális létrán még nem érte el tömegében azt a fokot, ahol az *átlagember* szaktudása *magabiztos*, *esze* pedig elkezd az *újdonsgkeresés* irányában forogni. Az ábrán 1-gyel jelzett szintről a néptömegek még igen könnyen süllyednek vissza a 0-ás szintre, a városszéli „bidonville”-ekbe, „favellák”-ba, s a megnövekedett szellemi elit, a társadalom egésze innováció-abszorpció-képességének alacsony szintje miatt, könnyen lecsúszhat valamilyen „értelmiségi-lumpen”-szintre, vagy tárgyává válhat a *brain-drain* szégyenletes, káros, de létező gyakorlatának. *A félperiféria tehát sérülékeny képződmény*: nem csak külkereskedelmi és nemzetközi pénzügyi szempontból, hanem – *ennek hátterében* – a lakossági termelőerő állapota szempontjából is.

Persze az is jókora absztrakció, ami az 1.5. ábrán van: hogy ti. a hozzáértés és a szocializáltság fok párhuzamosan növekszik. Valójában a társadalom fej-

¹ Ami egyáltalán nem bizonyíték arra nézve, hogy ugyanazok az emberek a maguk tradicionális foglalatosságukban is silány munkaerőnek bizonyulnak. A mongol *aratok* (nomád pásztorok) ma élő nemzedéke pl. a gyárakban alig haladja meg a szocializáltság fenti első fokozatát – még akkor is, ha formálisan a kezében van a szakmunkási oklevél –, ugyanakkor a pásztori mesterségben nemcsak szakmailag kiválóak, de hatalmas empátiával gyakorolják és igyekezetükben igen jelentős szerepe van az önmegvalósításnak, mint motivációnak.

lődési energiája minden szakaszban más-más összetételű erőfeszítésekre fordítódik. Az 1.6. ábra ezt igyekszik illusztrálni:

1.6. ábra. A különböző irányú fejlesztés jelentősége a fejlődés egyes szakaszaiban

Az 1-gyel jelölt szakasz a perifériában való mozgásé: az előrehaladás sikerességének kulcspontja nagyobb mértékben a társadalom viselkedési reflexeinek átprogramozása a centrum által megkívánt normák szerint, mint a szakértelem gyarapítása. Amint halad előre az „agymosás”, úgy nyílik meg a lehetőség arra, hogy a hozzáértés növelésére fordított energiák ne pazarlódjanak el. Az 1–2 zónahatáron a görbe dőlésszöge nagyjából 45° , azaz a két ismerv azonos súlyú. Az 2-sel jelölt zóna a periféria felső harmada: gondoljunk a délkelet-ázsiai gazdaságokra, amelyek betanított munka tömeges felhasználásával olcsó

tömegtermékeket gyártanak a centrum utasításai szerint és felügyelete alatt. E szakaszban válik társadalmi reflexszé a centrum életformájának (meglehetősen szegényes változatban való) elfogadása: úgy is fogalmazhatók, hogy ezekben a gazdaságokban a lakosság – noha primitív eszközökkel – úgy, olyan intenzitással dolgozik, mintha a centrumban élne, úgy 50–100 évvel ezelőtt, és olyan életkörülmények között lakik, él, amelyek nem jobbak, sőt, gyakran kegyetlenebbek az ősi életformánál. Ha ez a lakosság számára *kibírható*, és a *centrumnak is érdeke* fűződik hozzá, úgy a gazdaság átléphet a 3-sal jelzett zónába. Egyébként itt találkozunk azokkal a társadalmakkal, amelyek a modern korba eleve magas kultúrfokon léptek be: akár Európa kultúrkörében, akár valamely másik, nagy, tradicionális kultúrkörben éltek is eleddig (pl. Közép-Európa keleti szegélye, Mediterráneum, Latin-Amerika mérsékelt égövi országai, Távol-Kelet, a szó szoros értelmében vett Kelet-Európa, Balkán). *Ez a tulajdonképpeni félperiféria-zóna*. A tanulási folyamatnak itt a „hozzáértés”-faktor gyarapítása a gerince – hiszen a kulturális-szocializációs asszimilálás a centrumhoz javarészt vagy az előző szakaszban végbement, vagy eleve adott volt történelmi okok miatt. A fő feladat a szakértelmi hiányosságok felszámolása.

Akkor éri a félperiférikus gazdaságot meglepetés, ha abban a hitben ringatja magát, hogy a szocializációs szakadék teljes egésze a háta mögött van. A szakértelmi hiányok egy részét viszonylag könnyen áthidalja: különösen akkor, ha megelégszik azokkal az eredményekkel, amelyek statisztikai eszközökkel mérhetők. Lesznek tömegével szakmunkásai – akiknek zöme nem éri el a „precizitás” fokát. Lesznek tömegével betanított munkásai – akik alig értenek „elemi szinten” szakmájukhoz és nem érik el az „engedelmesség”-fokozatot a szocializáltság terén. Lesz sok mérnöke – nagyjából technikus szintű szaktudással és 0 kreativitással. És persze lesznek kiváló, kreatív emberei is, elég nagy tömegben, akiknek tehetsége a pénzügyi források (lakossági tömegteljesítmény-hiányra visszavezethető) szűkössége és a megvalósítás személyi feltételeinek silány volta miatt nem képesek tehetségüket realizálni. – Az ilyen félperiféria gyorsan elkezd visszazuhanni a periféria felé. Vagyis ebben a 3-sal jelzett zónában a gazdaság *tényleg* csak ideiglenesen tartózkodhat. Gyorsan – amilyen gyorsan csak lehet – át kell csúsznia a 4-sel jelzett fokozatba: *ez a legnehezebb erőpróba – ugyanis itt egyidejűleg kell felszámolnia a centrum mögötti szakértelmi és szocializációs hátrányának maradékát*: felvenni az 1.5. ábrán rajzolt „lándzsahegy” alakú megoszlást, ami egyfelől a félperifériás korban felületesen felszedett szakismeretek biztossá és megalapozottá tételét, másfelől a gazdasági viselkedési motivációk modernizálását jelenti.

Nem biztos, hogy ezt, az ábrán 4-sel jelölt szakaszt minden gazdaság sikerrel végigjárja: lehet, hogy kimerülnek belső tartalékai, lehet, hogy a gazdasági (netán politikai-katonai) világrendszer ádáz ellenállásába ütközik, lehet, hogy valami oknál fogva képtelen a kétirányú fejlesztés proporcionalitását biztosítani. Ha a „hozzáértési” oldalt aránytalanul nagy erővel fejleszti, úgy valami „Patyomkin-falut” hoz létre, amely rendkívül sebezhető, s rendszerint összedől, mielőtt a másik tényező mögé építése megtörténhetnék. Ellenkező esetben sajátos képződmény jön létre: a szerény szakképzettséggel rendelkező, de magas fokon szocializált társadalom valamiféle „tisztos szegénység” állapotában – afféle Csipkerózsika-álomban – várja az alkalmat a *kitörésre*. Ha ez az alkalom meg is érkezik, az ilyen gazdaságok kitörése sikeres is szokott lenni: példa rá csaknem egész Észak-Európa és Távol-Kelet. Ez ismét azt bizonyítja, hogy *a társadalmi reflexek kultúráltsága gondolkodásunkban nincs eléggé értékelve mint kézzelfogható termelőerő*. Ahányszor látványos felívelést tapasztalunk, amelyet nem tudunk sem konjunkturális, sem gazdasági, sem szakértelmi okokkal közvetlenül magyarázni, „gazdasági csodát” emlegetünk, holott semmiféle csoda nem történik, csak éppen egy nép kilép a valahol a viselkedési-gondolkodási reflexek mélyrétegeiben felhalmozott kultúrája és a hibernáltság állapotából, és bebizonyítja, hogy ő is termelőerő.

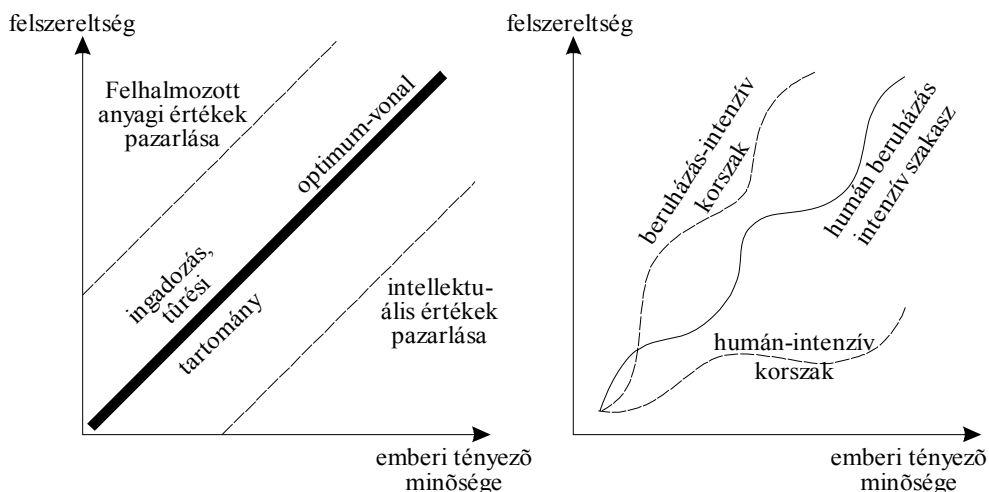
1.2.3. *Vagyoni és emberi tényezők egyenszilárdsági viszonyai*

Ahogy az emberi tényező „hozzáértés” és „szocializáltság” tényezői térben és időben hullámzó jelentőséggel bírnak, úgy az emberi és vagyoni tényező jelentőségének egymáshoz való viszonya is változik, attól függően, hogy a gazdaság fejlődése milyen fázisban van és milyenek a környezeti változások által feladott „leckék”. Az emberi tényező fentebb leszögezett primátusa *tendenciájában* igaz, de nem feltétlenül kell minden helyzetben egyformán érvényesülnie.

Az 1.7. ábrán az elméletileg magától értetődő összefüggés – ti. az, hogy az emberi tényező minősége egyfelől feltételez megfelelő felszereltséget, másfelől kedvező feltételeket teremt a felszereltség javítására: azaz a kettő között egyenes összefüggés van – az átlós irányú „optimum”-vonal jelzi. Ennek egyenes volta és 45°-os dőlésszöge igen nagy leegyszerűsítés. Valójában a vonal hullámos: hol az a helyzet, hogy nagy beruházási erőfeszítések *követik* az emberi

tényező előreszaladt fejlődését, hol pedig az emberi tényező fejlesztése „kullog” egy ideig a felszereltségi szint után. Másfelől előfordulhatnak igen hosszú időszakok, amikor a felszereltség növekedési igénye jelentősen meghaladja az emberi tényezőét – gondoljunk a nemzetgazdaság alapanyaggyártó bázisának, vagy szállítási és kommunális infrastruktúrája alaphálózatának kiépítési korszakára –, máskor pedig egy adott technikai alapon az emberi termelőerő hatalmas fejlődési tartalékai tárulnak fel: eszerint a görbe emelkedése meghaladhatja a 45°-ot, vagy nem éri el azt. Az összefüggést az 1.7. ábra igyekszik szemléltetni.

1.7. és 1.7./a ábra. Összefüggés a vagyoni és emberi tényezők között

Felemás fejlettségi és nemzetközi kapcsolódási helyzeténél fogva éppen a félperiféria állapot az, amely a leginkább veszélyes az anyagi és emberi tényezők közötti egyenszilárdsági viszonyok (az 1.7. ábrán az ingadozás-tűrési tartományon belüli elhelyezkedés) nagyarányú és hosszú ideig tartó felborulása szempontjából. A félperiférikus gazdaságok politikusai ugyanis folyamatos – igazándiból jól meg sem oldható – dilemmában élnek: a viszonylag kedvező emberi feltételek beruházásokért kiáltanak: a felemelkedni kezdő szakképzetlen népesség kapacitásbővítő jellegükért, a jelentősen megnőtt „elit” pedig modernizációért. Párhuzamosan ezzel kínzó aránytalanságként jelentkezik a lakos-

sági munkaképességi struktúra 1.5. ábrán jelzett „sakkfigura” alakja – azaz a precíz, megbízható „kivitelező” munkaerő hiánya –, valamint a magasabb fokú szakképzettség, fentebb ugyancsak említett felületes volta a szakemberek jelentős hányada esetében. Ez a körülmény viszont az emberi tényező minőségjavulási feltételeinek javítását sürgeti: nem csak az iskola- rendszerét, de az életminőséget meghatározó összes tényezőét is egészében véve, beleértve ebbe a fogyasztás mennyiségét, választékát, a kereskedelmi hálózat kultúráltságát, a lakás- és kommunális viszonyokat, az egészségügyet – és így tovább. Ez a követelmény legalább olyan mértékben beruházásigényes, mint a termelési apparátus kiterjesztése és modernizálása. Mindehhez a félperiferikus gazdaságnak rendelkezésére áll egy, a centrum színvonalához mérten nagyjából 1/4-1/3-nyi fajlagos jövedelem. A gazdaságpolitika ráadásul nem adagolhatja e jövedelmet patikamérlegben: a ráfordításoknak van alsó hatásküszöbük, amelyet ha tiszteletben tartanak, a „másik” oldal fejlesztése óhatatlanul elégtelen mértékű lesz (különösen élesen vetődik ez fel kisgazdaságokban), vagyis elmarad. Továbbá, a kétfelé való fejlesztés termőre fordulási időigénye között is jelentős különbség van: a felszereltség növelésének „zöldmezős” változata, vagyis a kapacitásbővítés nehezebben fordul termőre, mint a folyamatos modernizálás. Az emberi élet- és kulturális viszonyokra fordított tőke később csatol vissza pozitív módon a termelés hatékonyságára, mint a beruházás (noha hatása biztosabb, megalapozottabb). Végül is a félperiferiális gazdaság igen könnyen belekerül egy veszélyes körbe: különösen akkor, ha körülményei az erősen beruházásigényes alapanyag-szektor fejlesztésének előrehozatalára kényszerítik: akár az anyagi felszereltség növelését teszi tevékenysége előterébe, akár az emberi termelőerő fejlődési és működési körülményeit – igen hosszú ideig csak alacsony hatékonyságot tud a nemzetgazdasági folyamatok végkimeneténél felmutatni. A beruházáscentrikus modell esetében ez egyben alacsony lakossági fogyasztási szinttel jár együtt, és így társadalmi elégedetlenséghez vezet; az életszínvonalcentrikus modell esetében pedig középtávon azt a látszatot kelti, mintha a lakosság „dözsölne”, túlfogyasztana – holott nem történik egyéb, mint egy hosszú átfutási idejű beruházás az intellektuális vagyon növelése érdekében, s a mérés pillanatában ez a beruházás még *befejezetlen*.

Hozzáteszem: mindkét modell hosszú ideig erősen megnehezíti az ország kielégítő mértékű és szerkezetű beilleszkedését a centrum körülményei dominálta nemzetközi gazdasági-piaci rendszerbe. Egy-másfél évszázada ez valamelyest áthidalható volt védő- és nevelővámrendszer közbeiktatásával: a teljesítményszakadék ui. jóval kisebb volt a centrum és az utána loholók között, mint manapság. Másfelől a gazdasági világrendszer még nem volt olyan hatal-

mas fokon összefonódva: különös tekintettel a centrum K+F és információs monopóliumára. A XX. század végén a centrum felé törekvők a centrum mindennapi, a gazdaság minden sejtjét közvetlenül és mélyen érintő verseny- (dominancia-) hatása alatt igyekeznek teljesítményükkel megközelíteni a centrumot. *Ez nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy e gigászi méretű befejezetlen beruházásaiknak olyan hatékonyan kell működniük, mintha a centrum gazdálkodási feltételei között működő, már termőre fordult rendszerek lennének. Különben a centrum-meghatározta nemzetközi piaci viszonyok nem jelzik őket életképességnek. Azaz megindul a degradáció a periféria „mélyrétegei” felé.*

A történelem eddig kétfajta félperiféria-reakciót produkált. Az egyik a *félperifériális jellegű gazdaságok nemzetközi összefogása* a centrum – és a centrum érdekeit, akaratát tükröző nemzetközi piac – romboló-sorvasztó hatásainak kivédése érdekében. Ez volt a Szovjetunió tömegének árnyékában megszerveződött kelet-európai integrációs kísérlet, amelynek institutionális keretét a KGST adta. A centrumnak négy évtized alatt ezt végül is sikerült felmorzsolnia. Valószínűnek tartom, hogy a permanens és egyre súlyosbodó katonai nyomás nélkül is előbb-utóbb ellehetetlenült volna. Azt is valószínűnek tartom, hogy ha céljai és mechanizmusai nem szenvednek nagyobb torzulásokat, mint amekkorákat a piaci nyomás és a világgazdasági *outsider* állapot *önmagában* okozott – vagyis ha elkerülik a sztálini paranoiát –, akkor is előbb-utóbb felőrlődött volna. És végül, azt is valószínűnek tartom, hogy ha ez a félperifériából való kétségbeesett kitörési kísérlet nem fonódik össze a magántulajdonon alapuló világrend forradalmi átalakításának kísérletével – a centrum akkor is mindent megtett volna azért, hogy kudarcba hajszolja –, legfeljebb ideológiai érvelése tűnt volna kevésbé őszintének.

A másik lehetőség *a kitörésnek a centrum aktív közreműködésével való végrehajtása*. Ez arra épít, hogy a félperiféria kedvező toke- és termelésítő-nyező-kihelyezési lehetőséget kínál a centrum számára: kedvezőbbet, mint a „mély-periféria”, mivel emberitényező- kínálata nagyságrenddel jobb minőségű és termelési, valamint infrastruktúrája is kiépítettebb, korszerűbb. Ilyen módon reméli, hogy *jelentős mennyiségű és magas minőségű* anyagi forrást, technológiát és *know-how-t* tud magához vonzani, amely, *kiegészítve a hazai erőforrásokat, beindítja a centumba bekebeleződéshez szükséges fejlődési folyamatokat*. Tehát jól jegyezzük meg: a feltételezés szerint

- a centrum *érdeke sok* és *korszerű* eszközt, valamint ismeretet transzferálni a félperifériába,

- mégpedig olyan feltételek között, hogy a recipiens gazdaságban maradó jövedelem *elég nagy lesz* ahhoz, hogy kiegészítse a belső megtakarítást a centrum felé való sikeres kitörés mértékére, de *nem lesz elég nagy* ahhoz, hogy a recipiens ország egyoldalú függésbe kerüljön a donor-országtól,
- a félperiferiális ország a saját és importált forrástömegeből összetevődő lehetőségeket *olyan magas hatékonysággal* lesz képes felhasználni, amely a centrum iramát jelentősen meghaladó fejlődést indít be mind a vagyongyarapodás, mind az emberi tényező értékgyarapodása területén, és végül
- a centrum ezt a folyamatot, amelynek során *kompetitív kapacitás jön létre* – jóindulatúan, vagy legalábbis ölbe tett kezekkel, tehetetlenül szemléli végig, netán arra számít, hogy érdekviszonyai áttolódnak az eddigi félperiferiális, de hallatlanul dinamikussá vált területre.

Sietek leszögezni, hogy bizonyos történelmi szituációkban az ilyen feltételezéseknek van reális alapjuk: az álmok persze ekkor is csak akkor változtathatók realitásokká, ha a félperiferiális gazdaság kormányzata és üzleti világa művészi ügyességgel használja fel a kínálkozó történelmi alkalmat. Ez történt Svédországban a múlt század vége felé (igaz: a svéd társadalom „Csipkerózsika”-típusú volt: intellektuális kapacitása kitörésre kész állapotban volt tartva mintegy évszázad óta), Finnországban és Ausztriában e század második felében, valamint az ún. „kis tigris”-csoportban az utóbbi két évtizedben. Ellenpélda a latin-amerikai (brazil, argentin, mexikói) importkiváltó iparosítási kísérlet, valamint az OPEC-országcsoporthoz olajárrobbanást követő „tündöklése és nyomorúsága” (hogy Balzac regénycímének, e vonatkozásban némileg sántító ha-

sonlatával éljek)¹. A gazdaság nemzetközi rendszerének erővonalai azonban nem rendszeresen produkálnak olyan történelmi helyzeteket, hogy a centrumnak érdekévé válják saját maga kibővítése, és olyant sem, hogy kénytelen legyen eltérni konkurens központok létrejöttét. Tovább megyek: még abban az esetben is, ha érzékelhető valamiféle hosszú távú érdek abban az irányban, hogy egy centrum növelje saját kiterjedését, tömegét (ilyen érdek mindinkább érzékelhető pl. az európai centrum esetében) – nem biztos, hogy *felismeri*; ha pedig felismeri, nem biztos, hogy az az érdek találkozik a centrum egésze törekvésével, tehát belefulladhat a *centrumon belüli érdekellentétekbe*; ha egyetemes érdek fűződik megvalósításához, nem biztos, hogy a centrumnak *elegendő energiája* van ahhoz, hogy önmagát „up to date” állapotban tartsa, s egyidejűleg „felfinanszírozza” a parkoló pályán lévő félperifériát a maga szintjére; ha netán még ez sem lenne akadály, még mindig megghiúsíthatja a „felszippantást” valami *politikai tényező*: például a felszippantásra várakozók egymás közötti marakodásai vagy valamely nagyhatalom ellenérdekeltsége. Éppen ezért *a centrum farkába való kapaszkodással megvalósított kitörések a nemzetközi gazdasági mozgások „csodaszámba” menő kivételei közé sorolnak.*

¹ A két modell közötti „hibridnek” tűnik az az elképzelés, amely az első olajárrobbanást követően a periféria csaknem egészére kiterjedően felmerült: ez az *Új Világ gazdasági Rend* tervezete néven vonult be a köztudatba. Persze csak úgy *tűnik*: valójában minden feltétele különbözött az említett kettőtől: nem félperiferikus országok részéről merült fel a kitörési pályára való rálépés lehetőségének gondolata, hanem a „mély-periféria” *képzelte* azt, hogy az olajdollárok az egész harmadik világot mintegy félperiferikus szintre emelik fel; nem intellektuális kapacitásaikra kívántak támaszkodni (ez irreális lett volna), hanem az OPEC elképzelt, abszolút energetikai monopóliumhelyzetére építve ki akarták csikarni a Centrumtól az olyan, számukra egyoldalúan kedvező kereskedelmi és pénzügyi feltételek rendszerbe állítását, amelyek révén néhány év vagy évtized alatt lehetségessé vált volna a Centrum anyagi erejének jelentős megcsapolása a harmadik világ javára. Az elképzelés minden tekintetben túldimenzionálta az olajárrobbanás után kialakult világerőviszonyeltolódásokat is és a periféria fejlődési tartalékainak középtávon mozgósítható nagyságrendjét is. Voltaképpen az „Új Világ gazdasági Rend” ideálja még a *kidolgozási* fázisban ellehetetlenült. Történelmi tanulságként csak az a figyelmeztetés maradt belőle, miszerint a kitörési koncepciókat szigorúan a realitás adta lehetőségekhez kell méretezni.

1.2.4. Nemzetgazdasági szakterületek egyenszilárdsági viszonyai

A gondolatmenet mind ez idáig azzal a luxuskényelemmel élt, hogy megengedte magának a nemzetgazdasági szakterületek figyelmen kívül hagyását. Márpedig egy országnak a gazdasági világrendszerben elfoglalt pozícióját nem makrogazdasági mutatói határozzák meg: azok csak összesítő absztrakciói a szakterületek teljesítményeinek és nemzetközi illeszkedési sikerességének.

Ismét rövid, elméleti emlékeztetőt iktatok közbe:

A konkretizálás mélységi lehetőségei csaknem korlátlanok. Végül is a legkonkrétabb eleme, akár a nemzetgazdaságnak, akár a nemzetközi illeszkedésnek az adott paraméterekkel rendelkező árufajta (ti. termelése, költsége, haszna, kereskedelme, ügylete) egy adott termelőegység, illetve ennek egy konkrét partnere viszonylatában. Ilyen mélységig lemenni persze nem célszerű. A konkrétumnak tett lehető legkisebb engedmény viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszer felbontása *kereskedelemre, anyagiforrás- és jövedelemforgalomra*, illetve *információáramlásra és határokon keresztül döntési-rendelkezési hatásokra*.

A kereskedelem magában foglalja a javak és szolgáltatások forgalmát; a forrás-jövedelem forgalom a termelési tényezők, kölcsön- és működtetőkék áramlását *versus* ezek jövedelemvonzatainak áramlását; az információáramlás az üzleti, gazdasági-pénzügyi és társadalmi-politikai információkra terjed ki (a műszaki jellegűek ui. a termelőtényezők részei); a döntési-rendelkezési viszonyok pedig az egy adott országban hozott gazdasági (üzleti, gazdaságpolitikai) döntések közül csak azokra hatnak, amelyek közvetlenül vonatkoznak más országok gazdálkodó egységeire, vagy gazdaságpolitikájára: a „tovagyűrűző hatású” döntéseket nem érintik. Úgyszintén ide tartoznak mindazok a külföldi gazdasági alanyok által hozott döntések, amelyeket a belföldi gazdálkodás során akceptálni kell: pl. egy vállalat külföldi tulajdonosának döntését a vállalat működésére, üzletpolitikájára vonatkozóan, vagy egy bankkonzorcium döntését az én nemzetgazdaságom részére felajánlott hitel kondícióit illetően, vagy annak idején a brit Gyarmatügyi Minisztérium döntését egy, Ugandában építendő vasútvonalat illetően.

Végül is a szükséglet szabja meg, milyen mélységig bontom a vizsgált szakterületeket: lemehetnek addig is, hogy „szerszámgépipar”, „gabonakereskedelem”, „ipari működő tőke”, „a Nemzetközi Valutaalap döntései” stb.

Bármely szakterületen az adott nemzetgazdaság pozícióját meghatározza

- *monopol- vagy oligopol helyzete*, illetve (ellenkező előjellel): kívülállása vagy egyoldalúan alávetett volta mások monopol- vagy oligopol helyzetének;
- *minőségi versenyelőnye*: azaz olyan lehetősége, hogy a nemzetközi piacon megjelenő javai és szolgáltatásai életgörbéjüknek kezdeti szakaszán leledzenek, mint azokat, amelyeket vásárol, ennek köszönhetően a gazdaság cserearányai kedvezőek, valamint szerkezete révén jelentős komparatív előnyt élvez; ennek ellentéte a minőségi versenyhátrány, amely kedvezőtlen csereviszonyokkal és kényszerűen elszenvedett szerkezeti torzulással, komparatív veszteséggel jár együtt;
- *költségszint-versenyelőnye*: azaz olyan lehetősége, hogy a nemzetközi piaci viszonyok által elismertnél kisebb ráfordításoknak köszönhetően nagyobb nyereséget érjen el, vagy alacsonyabb árral jelenhessen meg a piacon, s ezáltal nagyobb piaci részesedéshez jusson, ami végső soron újabb költségelőnyhöz (skáláhozadék) vezethet. Ez nemcsak az export esetén jelentkezhethet: a belpiaci uralom „természetes” fegyvere is lehet az, hogy a hazai termelésnek lehetősége van az importversenyt költségcsökkentéssel alapuló (a rentabilitást nem sértő) intézkedésekkel kivédeni;
- *tőkepiaci lehetőségei*, amin egyfelől az értendő, hogy mekkora és milyen természetű (aspirációjú) tőke szabadul fel a gazdaságban kihelyezés céljaira, mekkora a gazdaság vonzása a külföldi tőke iránt és milyen aspirációkat nyújt a gazdaság a beáramló tőkének, mennyire képes kivédeni a gazdaság egyfelől a vele szemben recipiensként számba jövő gazdaságok befektetés- és jövedelemvezérlési törekvéseit, és milyen mértékig képes érvényesíteni nemzeti érdekeit a feléje áramló tőkék különérdekeivel szemben;
- *invenció- és innovációs kapacitásának nagysága*, valamint „elhelyezkedése” a világpiac által honorált területek körül: végső soron az, hogy pozitív, kiegyenlített, vagy deficites-e a *know-how* forgalmi mérlege (a tudás forgalmazható „bőrbe”, „papírba” és „vasba” csomagolva, azaz szakértők, tervek, leírások és korszerű termelőeszközök adásvételén keresztül), s hogy a partner(ek) ráutaltsága milyen fokú a hazai tudásra, szemben a nemzetgazdaság ráutaltságával az importált tudásra;

- végül az adott ország *kulturális, politikai, katonai súlya*: végső soron a gazdaságon kívüli tényezők multiplikátor hatása a szorosan vett gazdasági tényezőkkel kapcsolható pozícióra.

Bármelyik pozíció-összetevőnek két előjele van: az *aktív (+)* az adott gazdaság pozíciója a partnerekkel szemben, a *passzív (-)* a partnerek pozíciója az adott gazdasággal szemben. Mivel számos partnerrel kell számolnunk, az eredő („egyenleg”) hatások mátrix-szerűen jönnek végül is ki:

1.8. ábra. Nemzetgazdaság külső pozíciója partnerek és szakterületek szerint

Partnerek, fontossági sorrendben		→	A	B	...	N	Összesen
Kereskedelem	Mono-oligopol helyzet	+					
		-					
	Minőségi verseny	+					
		-					
	Költségverseny	+					
		-					
Tényezők	Tőke	+					
		-					
	Know-how	+					
		-					
Gazd. kívüli	Kultúra, politika, katonai	+					
		-					

Az ábra egyes kockáinak területei fejezik ki grafikusan a kapcsolat egészét: ezek egy része aktív, más része passzív jellegű. A fekete terület viszonya az összterülethez adja a kapcsolat jelentőségét, eredőelőjele pedig az eredő jellegét. Természetesen az ábra sematikus: csak annyit olvashatunk le róla, hogy

pl. az adott gazdaság „A” partnerével majdnem minden tekintetben passzív pozícióban van: egyedül a minőségi verseny-pozíciója aktív. Összesített pozíciója viszont nemcsak a minőségi verseny területén kiegyenlített, de a költségversenyben és a tőke-transzfer területén is. Egészében viszont, nagyon valószínű, hogy passzív – alkalmazkodásra kényszerített – szerepe felülmúlja az aktív – alkalmazkodásra készítő – lehetőségeit.

1.2.5. Periferiális és félperiferiális helyzet: eredő hatás

Hogyan lehet közlekedni a centrum-félperiféria-periféria sztrádán? Történelmi tapasztalat az, hogy a vagyoni-intellektuális elmaradottságnak köszönhető öröklött energiahány, valamint szerkezeti és tudati tehetetlenség részben *abszolút hiányhelyzet* szülte, részben a *meglévő energiák hiányos hasznosításáé*, alacsony hatásfokú működtetéséé. Ez utóbbi megint két tényezőtől tevődik össze: egyfelől a szakértelem, az emberi reflexek alacsony szintje az, amely megragadható alkalmakat hagy elfutni a társadalom orra előtt, kevesebb eredményt hoz ki a megragadott alkalmakból is, mint amennyi „bennük van”, képtelen az elért eredmények stabilizálására, a létrehozott alkotásokat nem tudja rendszerekké kiépíteni és harmonikus egységekként működtetni – és így tovább. Ilyen értelemben az alacsony hatásfokú fejlődésifolyamat-vezérlés ép-poly szerves része az elmaradottságnak, mint az eszközpark primitív volta. – Van azonban egy harmadik tényező is, amely nehezíti a periferikus-félperiferikus gazdaságokban rejlő látens energiák felszabadítását: ez a „*szegény embert még az ág is húzza*”-*effektus*. Vagyis az, hogy a mélyről felfelé kapaszkodó ország olyan permanens egyensúlyi és növekedési zavarokkal küzd, amelyek *nem* gazdaságpolitikai hibákból származnak, hanem magából a szükségszerűen egyenetlen fejlődésből. A centrum nyomása, a centrum mögött érzett elmaradottság mérséklésére (távlatban: felszámolására) vonatkozó hatalmas társadalmi nyomás, a kormányzatoknak az utolérési sikerekhez fűződő erős legitimációs érdekelttsége – mind *sürgeti* a felfelé való kapaszkodás iramát. A fejlődési folyamat ilyen nyomások alatt diszproporcionálissá, túlvezéreltté, végső soron anorganikussá válik: a gazdaságban mindig jelenlévő feszültségek egymásba torlódnak: egymást erősítő interferencia-jelenségek lépnek fel. A gazdaságpolitika ebben az életért való küzdelemben folyamatosan a fellépő, életveszélyes katasztrófhelyzetek elhárítására kénytelen koncentrálni.

A tűzoltómunka folyton hátrébb taszigálja a gazdaságpolitika stratégiai elemeit, azok nem csiszolódhatnak össze konzisztens hálózattá, s a rögtönzésekből mindinkább torzultan kerülnek ki – még akkor is, ha valami véletlen folytán nem eleve torzan születtek meg a félreinformált, agyonhajszolt gazdaságpolitikusok agyában. A félperiferiális gazdaság úgy jár, mint Odüsszeusz: a tenger viharai sodorják, mindig újabb és újabb életveszélyes kalandokban van része, és hamarabb válik hajótörötté, mintsem meglátná Ithaka hón óhajtott partjait. Ezt a sodródási hajlamot nevezem „inerciának”.

A három alapvető eredőelem – tehát a forrásszűke, a hatásfokvesztés és az inercia – nem összeadódnak, hanem egymás multiplikátoraként viselkednek:

$$E = F \cdot \mu_{\text{eff}} \cdot \mu_{\text{iner}},$$

ahol az E a fejlődési energia, az F a rendelkezésre álló anyagi és intellektuális források tömege, a μ_{eff} a források hasznosulási vesztesége, a μ_{iner} az a veszteség, amely a sodródásból ered. Valójában ez az összefüggés csak a centrummal való összevetésben érzékelhető:

$$E' = \frac{E_{\text{p,fp}}}{E_{\text{c}}} = \frac{F_{\text{p,fp}}}{F_{\text{c}}} \cdot \frac{\mu_{\text{eff,p,fp}}}{\mu_{\text{eff,c}}} \cdot \frac{\mu_{\text{iner,p,fp}}}{\mu_{\text{iner,c}}} < 1,$$

vagy egyszerűbben:

$$E' = F' \cdot \mu'_{\text{eff}} \cdot \mu'_{\text{iner}} < 1,$$

ahol az F' a felszámolásra váró anyagi és intellektuális szakadék mértékét jelzi (minél kisebb 1-nél, a szakadék annál nagyobb), a μ'_{eff} a perifériás-félperifériás ország fajlagos forrásfelhasználási hatékonysághátrányát, a μ'_{iner} pedig a periféria-félperiféria kényszerek általi szorongattatásából eredő hátrányát.

Ha pl. egy ország egy lakosra jutó (az anyagi és a humán tőkét egyaránt tartalmazó) nemzeti vagyona 0,3 a centruméhoz képest, a vagyonegység jövedelemtermelési hatásfoka 0,75 a centrumhoz viszonyítva, s a szegény gazdaság elsodródásai saját, jól felfogott érdekeinek követéséhez képest még 15%-os további elmaradt hasznot produkálnak (0,85), akkor a tényleges energiaszintje nem éri el a centrumországénak az 1/5-ét (0,19125). Ha a forrásszegénység jóval szerényebb volna, mondjuk $F' = 0,85$, akkor a hasonló mértékű hatásfokvesztés és inercia mindössze 0,542-re mérsékelné az energiaszintet. A mai európai félperiféria forráshiánya a világgpiaci cserearány-vesztések előtt nagyjából a példában említett 0,3-as szinten volt, s a μ -értékek nagyságrendje is körülbelül megegyezett a példabeliekkel. A múlt század közepén a még nem integrálódott piacú Németország forráslemeradása a másodiknak hozott 0,85-höz állhatott közel, valószínűleg a μ -értékei kisebbek

voltak a példában felvetteknél. Felzárkózási lehetőségei tehát nem 1:0,2 voltak, mint Kelet-Közép-Európának, anyagi tönkremenés előtt, hanem jóval meghaladták az 1:0,5-öt.

Mindebből az következne, hogy a periférikus és félperiférikus gazdaságoknak a XX. század végén semmi gyakorlati esélyük nincs arra, hogy valaha is megkapaszkodhassanak a centrum alsó peremén. E pesszimista következtetés nincs minden alap nélkül, noha *egészében véve* persze nem fogadható el. Három olyan körülmény képzelhető el, amelynek fennforgása esetén igen céltudatos és szerencsésen kiformált gazdaságstratégiával sikeres kitörés hajtható végre:

- akkor, ha a centrum valamely potens szegmensének *vitális érdeke* fűződik saját maga *centrum szintű* kibővítéséhez;
- akkor, ha a világpiac valami olyan jelentős változást produkál, amely *tartósan felértékeli* az adott gazdaság teljesítményét;
- akkor, ha az adott ország lakossága több nemzedéken keresztül, termelékenységével nem arányos *fogyasztási megszorításokra* képes emelkedő teljesítmények leadása mellett.

Hangsúlyozom, hogy mindehhez „Oscar-díjas” gazdaságpolitikának kell járulnia, s a nemzetközi gazdasági környezetnek nem szabad túl rosszakaratúnak lennie. Továbbá mind a centrum magához emelési érdekeltségének, mind a piac felértékelési hatásának, mind pedig a lakossági aszkézisnek *elegendő hosszú ideig* kell hatnia ahhoz, hogy a kiemelkedés ne szakadjon meg félúton.

1.3. A kitörés feltételei a félperiferiális helyzetből

A félperiféria-problémakör elég komplikált ahhoz, hogy egyféle megközelítéssel ne lehessen plasztikusan megtapintani. Ezért kénytelen vagyok tovább „araszolni” a jelenség körül.

A fentiekben sommásan „energiaszintnek” nevezett állapotot is tovább kell bogozni, s ezen kívül be kell kapcsolnom még két tényezőt: az egyik a nemzetközi gazdasági környezetbe való bekapcsolódás határfok-módosítása (ezt

„A”-val jelölöm), továbbá a nemzetközi piaci és gazdaságpolitikai közeg ellenállása (R). Eszerint a módosított energiaszint:

$$E'' = E' \cdot \frac{A}{R}$$

A felzárkózás időszükséglete arányos: a) a centrum mögötti lemaradás mértékével; b) az ország-menedzsment határfok- és sodródásmérséklő képességével; c) a nemzetközi környezetbe való beilleszkedés határfok-módosító hatásának irányával és mértékével, és végül d) a nemzetközi környezet érdekeltségének irányával és mértékével a gazdaság törekvéseihez viszonyítva.

Banalitásnak hangzik. Mintha a „cipőt a cipőboltból”-t hallanánk.

Hogy marad-e a banalítás szintjén, avagy bizonyítja, hogy mégis érdemes odafigyelni rá, attól függ, milyen valóságos erőket fedezünk fel a „fejlődési kapacitás”, az „illeszkedési hatékonyság” és a „nemzetközi klíma közegellenállása” fogalmak mögött, és sikerül-e érzékelnünk, mekkora elmozdulásokra képes egyikük és másikuk: képesek-e kompenzálni egymást, avagy nem. Vegyük sorra őket.

1.3.1. A nemzetgazdaság fejlődési kapacitása

Úgy is nevezhetném, hogy a gazdaság hosszú távon, reálisan remélhető *erőnléte*: a működésben lévő, illetve működésbe hozható termelési tényezők tömege, minősége, hatékonysággeneráló képessége, szerkezeti egyenszilárdsága, a gazdasági folyamatok rendszer-összefüggéseinek minősége, mindenekelőtt a kapcsolatok szervezetségét, a gazdálkodás racionalitását és célravezető érdekeltségét, valamint az institutionális viszonyokat értve ezalatt. Mindezek persze keveset mondanának önmagukban: a gazdaság erőnlétét ahhoz az *etalonhoz* viszonyítva lehet csak értékelni, amelynek tulajdonságai megszabják, hogy a nemzetközi piac milyen szinten értékeli az ott megjelenő nemzetgazdaságok teljesítményét. Bármilyen büszkeséggel töltheti el egy ország lakosságának vagy politikai elitjének szívét az, hogy a gazdaság erőnléte a saját, tíz évvel ezelőtti állapotához képest a háromszorosára nőtt akkor, ha ez a háromszoros potenciál még mindig négyszer gyengébb ahhoz, hogy a centrum kihívásainak és a centrum által determinált nemzetközi piac követelményeinek megfeleljen. És hiába hasonlítja magát egy – mondjuk – kelet-európai gazdaság, tegyük fel Pápua Új-Guinea erőnléti viszonyaihoz: a nemzetközi áru- és tő-

kepiacokon nem a pápuákkal szemben kell pozíciót védenie, hanem a centrummal szemben.

Adottnak véve tehát a nemzetközi piac erőviszonyait – mit is lehet mást tenni? – végül is a fejlődési kapacitás nem más, mint *a gazdaság relatív – a centrumhoz mért – hatékonysága*. Nem kívánok állást foglalni egyik vagy másik konkrét mutatószám mellett: mindegyiküknek vannak előnyös tulajdonságai is és korlátai, vagy árnyoldalai is. A GDP/lakossal szemben előnyben részesíteném a *GDP/aktív keresőt*, ugyanakkor elengedhetetlennek tartom a hatékonyság valamilyen nemzetközi piaci mércével mért jelzőszámát. Mondjuk egy olyan hányadost, amelynek a számlálójában a *GDP elemi elmozdulásával járó, a ricardói egyensúlyi árfolyamnál nem drágábban kitermelhető devizahozamú exportvolumen-elmozdulás foglal helyet, a nevezőben pedig ugyancsak a GDP elemi elmozdulásával együtt járó, azt feltételező importelmozdulás:*

$$H^* = f \left(\frac{d\hat{e}}{d\hat{i}} \right) \geq 1,$$

ahol a „□” jelzés a gazdaságos exportpotenciált, a „□” pedig az importszükségletet jelzi. Ha ez a hányados kisebb egynél, a gazdaság olyan erőnléten találtatik, hogy képes nagyobb, gazdaságos exportnövekedést elérni, mint amekkora importnövekedés a gazdaság működéséhez szükséges: a gazdaság *pozíciónyerő* állapotban van.

Ismét más oldalról megközelítve, két gazdaság közül az dicsekedhet jobb erőnléttel, amelyik GDP-jéhez mérten nagyobb export-import forgalmat képes lebonyolítani úgy, hogy a marginális („utolsó”) cseretügyletének export oldalán helyet foglaló árutömeg rentabilitása az *elvárt* szintnél nem alacsonyabb – azaz még biztosítja a létrehozásában részt vevők normál ütemű bővített újratermelését.

Végül is az „erőnlét” valamilyen *versenyképességet* takar: pontosabban a félperifériás gazdaság versenyképességbeni lemaradottságának egy olyan, még elviselhető mértékét, amely nem teszi eleve reménytelenné a centrum mögötti szakadék fokozatos feltöltődését. *Flow*-érték: de háttérben ott a *stock*-összefüggés is, amely a nemzeti vagyonbeli elmaradottságot kell hogy kifejezze: a félperifériás gazdaság természeti kincsekben, technológiai berendezésekben, infrastruktúrában, jóléti javakban, valamint emberi tőkében mérhető lemaradottságának mértékét az etalon-gazdaságok mögött.

1.3.2. Nemzetközi gazdasági illeszkedés

Az illeszkedés szerencsés vagy szerencsétlen voltát kifejező faktor két elemből áll össze: egyikük egy olyan hányados, amelynek számlálójában a nemzetgazdaságba *befolyó*, külföldi eredetű érték (tőke és jövedelem), nevezőjében pedig az országból *kiszivódó* érték (ugyancsak tőke + jövedelem) áll:

$$i'_{tr} = \frac{(I+i)_{in}}{(I+i)_{out}} \geq 1$$

Az I magában foglalja az országhatárok között mozgó összes vagyoni jellegű értéket: a működő és kölcsöntőkét, termelési tényezőket, koncessziókat; az i pedig az összes *flow* fizetéseket, amelyek mögött nem kereskedelmi ügylet áll, továbbá a cserearány-módosulások kihatásait a belföldön realizálható jövedelemre. Az i'_{tr} tehát egy *összesített jövedelemtranszfer-ráta*, azt fejezi ki, hogy az ország a nemzetközi kapcsolódások során beszív-e értékeket külföldről, avagy az otthon megtermelődött jövedelmek egy része kiszivárogo-e a gazdaságból. Az ország erőnlétét növeli, ha külföldön létrejött értékek a hazai piacon válnak akár fogyasztást, akár beruházást, vagy készletképződést generáló tényezőkké: persze csak sokévi átlagban igaz ez az összefüggés: az eladósodás pl. csak addig jelent pótlólagos forrást az erőnlét növeléséhez, amíg a beáramló összegek meghaladják a törlesztés- és kamatképpen kiáramló összegeket. Hasonlóan a működőtőke-import is csak addig jelent többletforrást, amíg az ellenkező irányú profittranszfer összege meg nem haladja az országba áramló tőke összegét. Különösen igaz ez akkor, ha *output* oldalon nem csak profittranszferről, hanem tőke repatriálási és hazaitőke-menekülési folyamatról is beszélhetünk. És ha mindezek mellett számolni kell egy folyamatos cserearányromlással is, világossá válik, hogy az i' legalább olyan valószínűséggel fejezhet ki sikertelen nemzetközi kapcsolódást, mint amilyen a valószínűsége annak, hogy egy szegmensének kedvező alakulása nyomán a hazai gazdaságpolitika eufóriába esik.

A másik illeszkedési tényező voltaképpen egy sor *multiplikátor*: azt fejezik ki, hogy az ország odanövése a nemzetközi munkamegosztás textúrájához mennyiben változtatja meg a hazai gazdálkodási viszonyok hatékonysági feltételeit, mennyiben *indukálja* jövedelemtöbblet keletkezését a belső gazdálkodási folyamatokban. Három ilyen indukciós tényező működhet: az egyik a *termelési tömeghatás* megsokszorozódása, a másik az a *műszaki fejlődési többlet*, amely a hazainál fejlettebb technikához való hozzáférés, valamint a hazai ballaszt-

technika külföldre való „lepasszolása” nyomán keletkezik, s végül a harmadik az a hatékonysági többlet, amelyet a termelési szerkezetnek a ricardói *komparatív-költség-elv* mentén való átrendeződése tesz lehetővé:

$$m'_{sc} = \frac{SC_{tényl.}}{SC_{aut}}; \quad m'_{tc} = \frac{TM_{tényl.}}{TM_{aut}}; \quad m'_{Ric} = \frac{\sum^n (FD_{ih} : FD_{ex})}{ER}$$

A formulákban az SC a skálahozadék (nyilván csak becst) értékét jelenti tényleges nemzetközi kapcsolódási viszonyok között, szemben egy (ugyancsak becst) autark állapottal; a TM az amortizációs ciklusonként becst mészaki teljesítménynövekedést jelzi, és itt is a tényleges technikaexport- és -importviszonyok vannak összevetve egy olyan állapottal, ahol minden beruházás hazai technikára van alapozva, és minden kapacitás „benragad” az országban a 0-ra írásig; s végül a harmadik képletben az FD a „devizakitermelési” költséget (Ft:\$) jelenti, export esetében (ex), illetve közvetve, devizakiadás-megtakarító importhelyettesítés-költséget (ih), s a kettő hányadosaként a realizálható komparatív jövedelmet a nemzetközi kereskedelemben 1→n tételes tartományában. Ez végül is egy Ft/\$ kitermelésiérték-differenciát jelent, aminek a valutaárfolyammal (ER) képzett hányadosa adja a komparatív jövedelem-multiplikátor értékét.

Bármelyik multiplikátor értéke eléri vagy meghaladja az egységet, a gazdaság nemzetközi illeszkedés szerencsés – legalábbis nem előnytelen. Ha ui. a skálahozadék-viszonyok jobbakk az adott munkamegosztási konstrukcióban, mint nélküle, az azt jelenti, hogy a gazdaság termékeinek átlagos költségszintje e munkamegosztás nélkül magasabb volna, mint ténylegesen. Ha a mészaki megújulási mutató az adott nemzetközi technika-transzfer viszonyok között kedvezőbb, mint anélkül, ez azt jelenti, hogy a munkamegosztás gyorsítja a hazai hatékonyság technikamegújulásnak köszönhető emelkedését. És végül, ha az export devizakitermelési viszonyai nem érik el az importhelyettesítés devizakímélési költségeit, azaz hatékonyan létrehozott termékeket exportál az ország olyan áruk behozatala ellenében, amelyeket otthon csak alacsony hatékonysággal tudna létrehozni, s ez a differencia kedvező a hazai valuta árfolyamához képest, akkor az ország szerkezeti idomulása a nemzetközi piachoz szerencsésnek mondható. Végül is az *összesített jövedelemindukciós ráta*:

$$i'_{ind} = m'_{sc} \cdot m'_{tc} \cdot m'_{Ric} \geq 1$$

Az adott gazdaság beilleszkedési viszonyait végső soron a transzfer ráta és az indukciós ráta szorzata jellemzi:

$$A' = i'_{tr} \cdot i'_{ind} \geq 1$$

Az ≥ 1 persze a *kívánatos* állapotot rögzíti. Lehet kisebb is egynél: ebben az esetben az adott gazdaság a nemzetközi gazdasági hálózatba *előnytelenül* kapcsolódik be: jövedelmei *átszívódnak* partnereihez ($i'_{tr} < 1$), illetve munkamegosztási számai nem engedik meg azt, hogy a hazai gazdaság az induló (elméleti esetben: autark) állapotnál hatékonyabban működjék, sőt, rákényszerítik a számára nem hatékony tevékenység végzésére.

Végeredményben egy nemzetgazdaságnak annál nagyobb esélye van a centrum által determinált, uralt nemzetközi gazdasági hálózatban való sikeres helytállásra, minél értékesebbek gazdaságának erőfeszítései, és ezeket minél szerencsésebben tudja strukturálni az adott nemzetközi piaci, valamint munkamegosztási körülményekhez:

$$P_n = f(H' \cdot A')$$

1.3.3. Nemzetközi közegellenállás

Ezt úgy kell elképzelnünk, hogy minden illeszkedési tényezőhöz tartozik egy koeficiens, amely azt fejezi ki, hogy a gazdaság törekvése a partnerek tömegében általában, jellemzően kedvező fogadtatásra, ösztönzésre talál, avagy ellenállásba ütközik, netán ellenkező előjelű impulzusok ellen kell a gazdaságnak védekeznie:

R_{tr} a nemzetközi áru- és pénzpiacnak az az adott gazdaságra szerencsés, vagy szerencsétlen állapota, illetve trendje, amely megkönnyíti/megnehezíti a külföldön létrejött értékek – vagyonok és jövedelmek – átszívását az adott országba, illetve az országban megtermelt értékek átszívattatását külföldre;

r_{sc} az a nemzetközi munkamegosztási szituáció, amely megkönnyíti/megnehezíti az adott ország számára a tömegtermelés irányú specializációt: a termelési szerkezet gyorsított koncentrációja vagy elaprózódása felé nyomja az országot;

r_{tc} olyan helyzet – „nemzetközi piaci klíma” –, amely ösztönzi/fékezi a technológiatranszfert: egyfelől a hazainál hatékonyabb technikához való hozzájárulást, másfelől a hazai körülmények között már elavult-

nak számító technikai megoldásoknak a periféria alsóbb rétegei felé való továbbhaladását;

r_{Ric} ugyancsak az ország nemzetközi gazdasági klímájának egyik vetülete: szerencsésebb esetben kapukat tár a komparatív költség-centrikus specializáció gyorsítása számára, szerencsétlenebb esetben pedig arra kényszeríti a gazdaságot, hogy hatékonysági érdekei ellenében alakítsa szerkezetét.

Amennyiben az R és r koefficiensek kisebb értéket mutatnak 1-nél, a nemzetközi gazdasági klíma kedvező a nemzeti erő kifejtések és illeszkedési próbálkozások sikere szempontjából. Ellenkező esetben a nemzetközi klíma „zord”, a külgazdasági közeg ellenállása rontja a nemzeti erő kifejtések hatásfokát is és visszafelé szorítja az illeszkedési próbálkozásokat is.

$$K = R_{tr} \cdot r_{sc} \cdot r_{tc} \cdot r_{Ric},$$

ahol a K a nemzetközi közegellenállást jelenti – mint tudjuk.

Végül is így jutunk el a fentiekben már ismertetett

$$E'' = E' \cdot \frac{A}{R}$$

összefüggéshez, amelyet ha hozzámérünk a szóban forgó ország nemzeti vagyona fajlagos értékének és a centrum fajlagos gazdaságának viszonyszámához [amit a két gazdaság közötti távolságként (E')=apoztrofáltam], megkapjuk a centrum megközelítésének energiaigényét.

Sietek aláhúzni, hogy az ismertetett gondolatmenet, noha az egyszerűség kedvéért matematikailag formuláztam, messzemenően nem „számtanpélda”. A képletek zöme tényleges adatokkal ki sem tölthető. „Józan paraszti ész” alapuló megítélésekre támaszkodó, fokozatjelző számokkal persze operálhatunk: akár csak a tanító néni, amikor a gyerekek tudásszintjét határolja be az 1→5 osztályzati fokozatokkal. Ha elég hidegvért érzünk magunkban ahhoz, hogy ezeket a fokozatokat ne hitünk és vágyaink alapján állapítsuk meg, hanem a helyzetet valahol az agy belsejében regisztráló-elemző *intuitív* érzékünkre hallgatva, az eredmény nem is fog szögesen ellentmondani a valóságnak.

Persze csak nagyságrendi pontossággal: de hiszen ennél finomabb műszerre ezen agymunka során nincs is szükségünk. Mert mire vagyunk kíváncsiak alapján véve? Arra, hogy

- *a félperiferiális gazdaság erőpotenciálja önmagában elég jó állapotban van-e ahhoz, hogy elérhesse a perifériából a centrum felé tartó pályára*

álláshoz elengedhetetlen „szökési sebességet”? Ha a különböző becslések makacsul egynél nagyobb, jóval nagyobb értékeket adnak – akkor nagy a valószínűsége annak, hogy a gazdaság erőnléte jó. Minden „osztályzat” mögött persze hatalmas számítások állhatnak: az a szintetizálási munka, amely végül az „osztályzásban” kulminál, mert más dimenzió nem ajánlkozik a szintézisre, valahol az agy intuitív tartományában hozza meg a döntést – és azt is nagy fenntartásokkal, óvatos konklúzióra jutva;

- *a gazdaság kiépített – vagy: kiépíthető – nemzetközi illeszkedési rendszere alkalmas-e arra, hogy növelje a kitöréséhez rendelkezésre álló belső energiát, s ha igen, milyen jelentős az így hozzáférhető energiátöbblet?* Itt is számolhatunk mázsányi számítási anyaggal, amelynek szintézise végül néhány fokozatú „osztályzatokban” foglalható össze: igen vagy nem, nagyon vagy alig. Netalán kiszámíthatatlan ez a hatás: bármi bekövetkezhet;
- *a gazdaság nemzetközi környezetének hatásai kedvezők-e (lesznek-e) a centrum felé való haladáshoz, avagy fékezik, netán keresztezik ezt a pályát?* – A reálisan adható válasz erre a kérdésre sem „öt tizedes” pontosságú: nagyon kedvező (várhatólag ebben és ebben a vonatkozásban), gyengén kedvező, gyengén kedvezőtlen, nagyon kedvezőtlen, kiszámíthatatlan;
- *Milyen tényezők (adottságok, tendenciák, kiépíthető állások) kedvezők a centrum felé való evezés szempontjából, melyek a kedvezőtlenek?* – Elég kedvezők-e a kedvezők ahhoz, hogy kompenzálják a kedvezőtleneket – avagy elég gyászos-e a kedvezőtlen tényezők hatása ahhoz, hogy megsemmisítsék a kedvező tényezőket? Azaz: lehetséges-e „torkon ragadni a végzetet”? – Elég reményteljes-e a gazdaság belső erő tartaléka ahhoz, hogy egy jó külgazdaság-politikát ráépítve ellensúlyozni lehessen a nemzetközi klíma zordságát? – Elég szerencsés-e a gazdaság nemzetközi illeszkedési helyzete vagy lehetősége ahhoz, hogy nagyjából semleges környezeti klíma esetén kompenzálja a gazdaság gyenge erőnlétét? – És ugyanez kedvezőtlen nemzetközi klimatikus helyzetben? – Elég hosszan tartó, kivételesen kedvező nemzetközi gazdasági-politikai klíma van (lesz)-e ahhoz, hogy közepes erőnléthez ki lehessen építeni a szerencsés illeszkedési rendszert? – Avagy: ki lehessen használni egy potenciálisan meglévő, de eddig latens állapotban lévő belső forrásadottságot?
- *végül is: van-e esély a centrumhoz való közeledésre, avagy a centrum szegélyére való ráilleszkedésre, netán a centrumban való elhelyezke-*

désre – avagy ellenkezőleg: a realitás a centrumtól való távolodás, a „mélyperiféria” állapot felé való sodródás?

- Milyen *időtávval* célszerű számolni: eljut-e az Egyiptomból elinduló nemzedék az Ígéret Földjére?

Lehet, hogy a válaszok keserűbbek lesznek a várakozásoknál: ám ha ezt a gyötrelmes agymunkát elmulasztjuk – nos, az ébredések még keserűbbek. A centrum irányába való kitörési kísérletek sorozatos kudarcai legalábbis ezt látszanak bizonyítani.

1.4. Gazdasági integráció: centripetális és centrifugális erők

Kitapintható-e valamilyen törvényszerűség a tekintetben, hogy mikor, milyen erők hatására hajlamosak a meglévő, működő nemzetközi gazdasági centrumok terjeszkedni, illetve mikor részesítik előnyben a mélyülést: továbbá, ha terjeszkednek, milyen esetekben, milyen módon bővítik köreiket nálunk jóval kedvezőtlenebb világgazdasági (külgazdasági) pozíciójú nemzetgazdaságokkal? Ha erre a kérdésre valamilyen szolid választ lehet adni, közelebb jutunk ahhoz a kérdéshez is, hogy milyen esélyei vannak az Európai Gazdasági Közösség (EGK) bővülésének az elkövetkező időkben, s hogy ez a bővülés – ha lesz ilyen – milyen irányban várható?

1.4.1. Az integrációk formálódásának hármas kritériuma

Minden nemzetközi integrációs csoportosulás olyan érdekszövetség, amelytől a belépők a konkurens világgazdasági centrumokkal szemben térnyerést (esetleg regionális helyzetük erősítését), valamint azt várják, hogy az ebből származó hasznuk nagyobb legyen, mint az a káruk (elmaradt hasznuk), amelyet a szuverenitási önkorlátozás következményeképpen el kell viselniük. A hasznok és az elmaradt hasznok, valamint a tényleges károk a bekövetkezési valószínűséggel együtt értendők: minél nagyobb tehát a kockázat, annál kisebb a mérlegeléskor számba vett reménybeli haszon, és annál nagyobb a valószínűsített abszolút vagy relatív kár.

Az integrációnak jótékony hatással kell lennie a világpiacon fellépés mindkét alapvető sikertényezőjére:

- a) a piac összevonásának és a gazdaságpolitika szinkronizálásának a makroökonómiai mozgási kör bővülését kell eredményeznie, ami tömegtermelési többletjövedelmet eredményez az integrálódó kör egészében;
- b) a megnövekedett információs és árumozgástér, a biztosabb versenyképesség és a bővebben csorduló vállalkozói jövedelem a termék- és technológiafejlesztés és a marketing nagyobb eredményeit húzza maga után, más szóval az integrációtól a résztvevők mind extenzív, mind pedig intenzív fejlődési lehetőségeik bővülését várják.

Minél nagyobb a megszülető összevont gazdasági egység, és minél magasabban fejlett termelésitényező-kombinációk adódnak benne össze, annál megalapozottabb a remény arra, hogy ez a két tényezőtől függő világgazdasági siker nem marad el. Ebből következően az integrációt „gründolók”, illetve a szélesítésről vagy mélyítésről dönteni hivatottak előtt három fő kritériumcsoport áll elemzés és döntés céljából:

- a közösség tömegének értékelését elősegítő jellemzők (értékek),
- a fejlettségi-hatékonyági szint jellemzői,
- az integráció gazdasági homogenitását mérő jellemzők.

Mivel a világgazdaságban a teljesítményszint mindig relatív értéként jelentkezik – egy ország vagy országcsoport „fitness”-e (erőnléte) mindig máshoz vagy másokhoz képest tűnik kielégítőnek vagy gyengének –, azok a gazdaságok hajlanak leginkább és legkölcsonöbberben az integrációra, amelyek a világpiacon a konkurens, a vizsgálatok alkalmával tehát óhatatlanul etalonként jelentkező gazdasághoz (vagy csoportosuláshoz) képest a legnagyobb teljesítményszint-javulást remélik a közös fellépéstől.

1.4.2. Az önértékelés és az „etalon”-gazdasághoz való hasonlítás

Az alábbiakban egy latolgtatási-döntési logikát kísérek meg felvázolni, az egyszerűség kedvéért azzal a módszerrel, hogy a megítélési szempontokat többé-kevésbé számszerűsített képletekbe sűríttem. A három fent említett kritérium így három „mutatószám”-rendszerben jelenik majd meg:

- volumenmutatókban,
- fejlettségi fajlagosokban,

– szóródási együtthatókban.

Nem szeretném azonban, ha az olvasó azt a következtetést vonná le, hogy a regionális integráció összetételének kialakítása vagy továbbalakítása egy-egy számtanpélda megoldására egyszerűsödik. Bizonyosan hasznos, ha ilyen becsléseket, próbaszámításokat végeznek az előkészítő munkák során, ám ezek csak könnyíthetik, de nem automatizálhatják a döntést.

A) A leendő közösség tömegével (a világpiaci erő abszolút nagyságával) kapcsolatos megfontolások

A tömegösszemérések kiterjedhetnek a kibocsátási és jövedelemtermelési volumenekre, a K+F volumenére, a nemzetközi áru- és tőkeforgalom nagyságára, a rendelkezésre álló termelésítényező- és devizatartalékok nagyságára. A versenytársak mintegy „lemászálják” magukat és egymást, és örömmel veszik tudomásul, ha a nemzetgazdaságok versengése szempontjából valamely fontos kritérium területén „többet nyomnak” a konkurensnél; azaz többet termelnek, nagyobb a GDP-jük, a felhalmozásuk, több tartalékuk van, többet költenek kutatásra, nagyobb az exportjuk, nettó tőkekihelyezésük, netán nettó tőkeabszorpciójuk és így tovább. Ez a „tömegnövelési kényszer” az integrálódni készülő vagy az integrációk továbbfejlesztésén munkálkodó gazdaságokat, illetve közös szerveiket a tagtoborzásra készíti; ugyanis a mennyiségi megmérések kinagyítja a brontoszauroszt fölényét az antiloppal, a pisztránggal és a sarlós fecskével szemben.¹

¹ Az összehasonlítás legfontosabb volumenmutatói a következők.

a) *A nemzetgazdasági termelési teljesítmények (outputok)*, amelyeknek összessége adja az integrálódni készülő vagy az integrálódás folyamatában lévő országcsoporthoz abszolút termelési potenciálját:

$$Y_A + Y_B + \dots + Y_J + \dots + Y_N = \sum_1^N Y = Y_{NN},$$

ahol:

Y – a GDP vagy bármely más halmozatlan bruttó termék,

A-N – a szóba jöhető országok megnevezései,

NN – a szóban forgó országcsoporthoz.

Ennek viszonya az etalonhoz (ET):

$$\bar{Y} = \frac{Y_{NN}}{Y_{ET}}$$

b) *A „vivő” ágazatok teljesítményei (kibocsátásai):*

$$Q_A^a + Q_A^b + \dots + Q_A^j + \dots + Q_A^n = \sum_a^n Q_A = Q_A$$

$$Q_B^a + Q_B^b + \dots + Q_B^j + \dots + Q_B^n = \sum_a^n Q_B = Q_B$$

$$\dots$$

$$Q_N^a + Q_N^b + \dots + Q_N^j + \dots + Q_N^n =$$

$$\sum_a^n Q_N = Q_N$$

$$\sum_A^N Q^a + \sum_A^N Q^b + \dots + \sum_A^N Q^j + \dots + \sum_A^N Q^n = \sum_A^n \sum_A^n Q = Q_{NN}^{nn}$$

ahol:

Q – a világgazdasági szempontból dinamikusnak számító ágazatok kibocsátása (az alsó index az országok megnevezése, a felső index az ágazatok megnevezése),

nemzetközi – a vivő ágazatok összessége,

NN – hasonlóan az előzőkhöz, a régió országainak összessége.

Ezt is az etalonhoz mérjük:

$$\bar{Q}^n = \frac{Q_{NN}^n}{Q_{ET}^n} \quad \bar{Q}^j = \frac{Q_{NN}^j}{Q_{ET}^j} \quad \text{stb.} \quad \bar{Q}^{nn} = \frac{Q_{NN}^{nn}}{Q_{ET}^{nn}}$$

Az egy felső indexű viszonyszámok az egyes húzó ágazatok abszolút erőviszony-hányadosai (például az Európai Közösség mikroelektronikai iparának teljes kibocsátása vagy kibocsátási kapacitása a „Japán + kis tigrisek” együtteshez vagy az „Egyesült Államok + Kanada” együtteshez képest).

A két felső indexű viszonyszám a húzó ágazat összességét hasonlítja össze, tekintet nélkül arra, hogy ugyanazokról a húzó ágazatokról van-e szó a számlálóban és a nevezőben. (Ha például Európa húzó ágai között az űrtechnika nem szerepel, ezzel szemben a környezetvédelmi technika az Egyesült Államokban csőkevényes, Európa és az Egyesült Államok összehasonlításában a környezetvédelem/űrtechnika-elem benne foglaltatni.)

c) Az exportteljesítmény, vagyis

$$E_A + E_B + \dots + E_J + \dots + E_N = \sum_1^N E = E_{NN}$$

és az etalonnal való összevetése:

$$\bar{E} = \frac{E_{NN}}{E_{ET}}$$

(lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

B) A leendő közösség fejlettségi-hatékonysági potenciáljával kapcsolatos megfontolások

A fajlagos értékek összeméréseinek számlálóiban megint csak mennyiségek szerepelnek: termelés, jövedelem, export, ár. Nevezőiben azonban nem az etalon-ország (-csoporthoz) azonos mutatóit találjuk, hanem azokat a volume-eket, amelyekhez képest az eredmények dúsak vagy soványak ítélték. Nem egyszerűen termelés, hanem egy lakosra vagy egy dolgozóra jutó termelés; nem egyszerűen jövedelem (GDP), hanem egy lakosra jutó, avagy a lekötött (felhasznált) termelési tényező-mennyiségekhez mért jövedelem; nem egyszerűen az export és az import, hanem az exportváltozás és az importváltozás van egymáshoz mérve. Az etalonul választott országhoz (régióhoz) való hasonlítás csak ezután következik. Ennek eredménye már minőségi ítélet; ki a fejlettebb, hatékonyabb, ki cserél szerencsésebben a világpiacon. Mindez fejlesztési erőfeszítésekre: a megtakarítások növelésére, beruházásokra, képzésre, kutatásra, a nemzetközi piacokon való látványosabb megjelenésre és mozgásra unszol. Egyben óva int attól, hogy az összefogó gazdaságok olyan újabb résztvevőket toborozzanak az integrációs körbe, akik „hígítanak” e fajlagos értékeket: ezek ugyanis óhatatlanul energiákat vonnának el a nagyobb fejlődési-üzleti kapacitá-

Ebből ugyancsak kiemelhetjük a kifejezetten dinamikus exportárcsoportokat:

$$\bar{E}^{nn} = \frac{E_{NN}^{nn}}{E_{ET}^{nn}}$$

d) A külföldi tőkeforgalom, vagyis az adott nemzetgazdaságok hitelkibocsátásainak (t_h) és hitel-felvételeinek (t_f), továbbá működőtőke-exportjának (t_m), illetve -importjának (t_n) összessége:

$$T = t_h + t_n$$

$$T_A + T_B + \dots + T_J + \dots + T_N = \sum_A^N T = T_{NN},$$

amelynek az etalonhoz való viszonya:

$$\bar{T} = \frac{T_{NN}}{T_{ET}}.$$

Az öt érték (\bar{Y} ; \bar{Q}^{nn} ; \bar{E} ; \bar{E}^{nn} ; \bar{T}) együttes, az adott helyzetnek megfelelően súlyozott elemzése alkalmas arra, hogy az integrációt alapítani vagy bővíteni szándékozók érzékeljék, mekkora tömegűnek kellene lenniük minden egyéb feltétel egyenlősége esetén ahhoz, hogy az etalon (konkurens) centrummal egy súlycsoportba kerülhessenek.

sú nemzetgazdaságtól, s ezeket a kedvező ráfordítású helyektől elvont forrásokat relatíve alacsonyan hasznosuló helyeken fektetnék be.¹

¹ Ezúttal is bemutatok – a teljesség igénye nélkül – néhány, alapvetőnek ítélt mutatószámot.

a) A gazdaságok fajlagos *társadalmi teljesítményei*, azaz az egy lakosra jutó GDP-k (vagy más, halmozatlan bruttó kibocsátás), illetve ennek három alapvető komponense: a fajlagos fogyasztás, a fajlagos (állítókegységre jutó) bruttó beruházás, valamint a fajlagos (egy lakosra avagy a nemzeti vagyon egységére jutó) termelési tényező és devizatartalék-képződés. Ezek nemzetgazdasági méretű indexeit – közismertek lévén – nem részletezem. Az alakuló vagy bővülő készülő integrációs góc jellemző indexei vagy a nemzeti indexek átlagolásával alakíthatók, vagy pedig „primer” eszközökkel, azaz a számba jövő országok abszolút adatainak (jövedelem és kiadás komponensei) összeadása és a megfelelő – ugyancsak egy nevezőre hozott és összesített – viszonyítási alapokkal való szembesítése révén. A probléma azonban nem könnyen oldható meg, akár az egyik, akár a másik módszerrel kísérjük meg.

Az így (több-kevesebb megalkuvással) kialakított és regionális szinten összesített fajlagos mutatókat egyenként összevetjük az „etalon” (a konkurens hatalom vagy integráció, csoportosulás) azonos mutatóival:

$$\Xi = \frac{\Xi_{NN}}{\Xi_{ET}},$$

ahol a Ξ sok minden lehet: fajlagos termelés, beruházás, fogyasztás, tartalékképzés vagy akár ezek valamilyen kiemelt eleme (például a dinamikus ágazatba való beruházás; a K+F-re jutó fejlesztési összeg; a lakosság korszerű technika-fogyasztása vagy képzési-művelődési költsége stb.)

b) A *hatékonysági értékek*, amelyek a kibocsátás volumenösszegének és a gazdálkodásban részt vevő termelési tényezők összesített volumenének viszonyát fejezik ki, s amelyek kifejezhetők statikus és dinamikus (hatékonyságelmozdulások = hozamváltások) módon, továbbá folyó (*flow*) és átlag- (*stock*) mutatókkal:

$$r_{\text{flow}} = \frac{Y}{f},$$

azaz a statikus folyó mutató az adott időszak halmozatlan kibocsátása (Y) és a hozzá felhasznált termelésitényező-tömeg ($f = n + c + l + i$) hányadosa. Ennek országcsoportösszege kiszámítható:

$$R_{\text{flow}} = \frac{\sum_A^N Y}{\sum_A^N f},$$

illetve az etalonnal való összehasonlításban:

$$\bar{R}_{\text{flow}} = \frac{R_{\text{flow,NN}}}{R_{\text{flow,ET}}}$$

$$r_{\text{stock}} = \frac{\sum^k Y}{F},$$

(lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

C) A leendő közösség egyenszilárdsági (homogenitási) viszonyaival kapcsolatos megfontolások

A harmadik összemérési alapszempont a homogenitás, úgy is nevezhetnénk, hogy „egyenszilárdság”. Egy integráció annál biztonságosabban manőverezhet a konkurens világgazdasági centrumokkal szemben, minél kevesebb idejét, energiáját, tőkeforrását köti le a belső gazdasági feszültségek feltárása és feloldása. Minél kisebb az előzőkben felsorolt ország- (illetve regionális) mutatók átlag körüli szóródása, annál homogénebbnek tekinthető a régió; ellenkező esetben heterogenitásról beszélhetünk, amely nagyságával fordított, négyzetes arányban rontja az integráció sikerének (a konkurens centrummal szembeni világgazdasági térnyerésnek) esélyeit. A szóródás (homogenitás) annál nagyobb:

- minél messzebbre állnak egymástól az éllovasok (nagyok, fejlettek, hatékonyak) és a gyenge világgazdasági adottságúak (kicsik, fejletlenek, ráfizetések);
- minél nagyobb a súlya a gyengének az erősekhez képest, akár számosságuk, akár abszolút teljesítményük tekintetében.¹

azaz a lekötött termelésítényező-vagyon (F) egységére jutó, összességében megtermelt halmozatlan kibocsátás. A (7)-tel azonos logikával:

$$\bar{R}_{\text{stock}} = \frac{R_{\text{stock,NN}}}{R_{\text{stock,ET}}} \quad r'_{\text{flow}} = \frac{dY}{df}$$

azaz a termelésítényező-ráfordítások elemi elmozdulásának hatására keletkező halmozatlan kibocsátás-elmozdulás. Ha $r'_{\text{flow}} > 1$, a hatékonyság növekvőben, ha < 1 , csökkenőben van.

Az előzőkkel azonos logikával:

$$R'_{\text{flow}} = \frac{d\left(\sum_A^N Y\right)}{d\left(\sum_A^N f\right)}$$

illetve az etalonnal való összehasonlításban:

$$\bar{R}'_{\text{stock}} = \frac{R'_{\text{flow,NN}}}{R'_{\text{flow,ET}}} \quad r'_{\text{stock}} = \frac{d\left(\sum_1^k Y\right)}{dF}$$

vagyis a hosszú távú növekedés és a szélesebb értelemben vett nemzetivagyon-gyarápodás egymáshoz való viszonya, amelynek előjelértékei azonosak a flow-mutatóval, és összehasonlításban:

$$\bar{R}_{\text{stock}} = \frac{R'_{\text{stock,NN}}}{R'_{\text{stock,ET}}}$$

¹ A homogenitás-inhomogenitás matematikai kifejezési módja a szóródási négyzet. Ennek tartalma és képlete minden kézikönyvben megtalálható. Azt, hogy valamely érték szóródási négyzetéről

van szó, a mutató betűjele előtti, felső indexbe tett csillaggal (például *X) fogom jelölni, a betűjel utáni alsó index az ország- (vagy vidék-) csoport jele (ez esetben az NN és az ET). A fontosabb egyenszilárdsági hányadosok:

$${}^*y_{NN}, \text{ illetve } {}^*\bar{y} = \frac{{}^*y_{NN}}{{}^*y_{ET}},$$

ami a gazdaságok méreteinek egyenszilárdságát veti össze. Az alapmutató (*Y) annál alacsonyabb értékű, minél kisebb az összefogni készülő gazdaságok abszolút kibocsátási értékeinek különbsége. Vagyis a Benelux-államoké kisebb, mint az Európai Közösségé (EK), az EK-é kisebb, mint a néhai KGST-é: a Luxemburg–Hollandia GDP-tömeg-differencia ugyanis jóval csekélyebb, mint a Luxemburg–Németország, avagy a Belgium–Hollandia–Dánia–Írország–Görögország–Portugália kibocsátások és a Németország–Franciaország–Nagy-Britannia–Olaszország–Spanyolország kibocsátások eltérése; s még ez is egyenszilárdságnak tűnik, ha összehasonlítjuk a Szovjetunió és a többi valamikori KGST-tagállam kibocsátási különbségeivel. A viszonyítási index pedig azt mutatja, hogy az egyik közösség abszolút nagyságrendekben megnyilvánult homogenitása miként viszonyul a másikéhoz; vagy – ami gyakorlatilag érdekesebb – egy integrációs csoportosulás egyenszilárdsága nő-e, avagy csökken. Ha például az EK felvenni készülő tagjai sorába Izlandot, Liechtensteint, Andorrát, San Marinót, a Vatikánt és Máltát, ezek GDP-kibocsátásainak besorolása az EK-glédába kétségtelenül megnövelné a szóródást, ami önmagában természetesen csak matematika kérdése, ha azonban a Közösségbe ezzel beköltözik egy pregnáns külön érdek (a „törpéké”), akkor már meggondolják, hogy gyarapítsák-e gondjaikat ilyesfélével.

Az egy lakosra jutó GDP szóródása:

$${}^*y_{NN}, \text{ illetve } {}^*\bar{y} = \frac{{}^*y_{NN}}{{}^*y_{ET}},$$

az egy főre jutó fogyasztás-felhalmozás és a tőkeegységre jutó tartalékképzés szóródása:

$${}^*R_{\text{flow}}, \text{ illetve } {}^*\bar{R}_{\text{flow}} = \frac{{}^*R_{\text{flow},NN}}{{}^*R_{\text{flow},ET}},$$

$${}^*R_{\text{stock}}, \text{ illetve } {}^*\bar{R}_{\text{stock}} = \frac{{}^*R_{\text{stock},NN}}{{}^*R_{\text{stock},ET}},$$

$${}^*R'_{\text{flow}}, \text{ illetve } {}^*\bar{R}'_{\text{flow}} = \frac{{}^*R'_{\text{flow},NN}}{{}^*R'_{\text{flow},ET}},$$

$${}^*R'_{\text{stock}}, \text{ illetve } {}^*\bar{R}'_{\text{stock}} = \frac{{}^*R'_{\text{stock},NN}}{{}^*R'_{\text{stock},ET}},$$

amely mutatók a nemzetgazdasági hatékonysági mutatók szóródásait fejezik ki, s végül

$${}^*E, \text{ illetve } {}^*\bar{E} = \frac{{}^*E_{NN}}{{}^*E_{ET}},$$

(lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

$${}^*T, \text{ illetve } {}^*\bar{T} = \frac{{}^*T_{NN}}{{}^*T_{ET}},$$

illetve bármelyik külgazdasági kapcsolatok minőségét karakterizáló egyéb érték: például a cserearányok, az importnyitottság, a szellemitermék-forgalom stb. Az összevont szóródási mutatót a továbbiakban S-sel jelölöm.

1.4.3. Komplex értékelés és politikai szempontok

A volumen- és a fejlettségi hatékonysági jellemzők az integrációs közösség kollektív világpiaci ütőereje szempontjából nem értékelhetők a szóródási viszonyok nélkül. Képzeljünk el egy közösséget, amely *egy* 15 000 dollár/fő színvonalú, 100 milliós lakosságú és *tíz* 1000 dollár/fő színvonalú, egyenként 10-10 millió lakosú nemzetgazdaságból áll. A közösség fajlagosa 8000 dollár/fő, ami egész tekintélyesnek tűnnék, ha nem tudnánk, hogy ez az együttes egy anyakoca és tíz éhes malac szimbiózisa, ahol a fejlett 100 milliós nép összes energiáját igénybe veszi a másik 100 milliós tömeg termelékenységi deficitjének felszámolása. Egy ilyen NN-től a konkurens, ugyancsak 8000 dollár/fő szintű és ugyancsak 200 milliós lakosságú ET-egységnek, ahol az egyes taggazdaságok fejlettségi szintjének eltérései nem haladják meg a ± 10 százalékot, nem kell félnie, a világpiacon ez az integráció nem lesz veszedelmes konkurense.

A homogenitási mutatók tehát a volumen- és a fajlagos értékek „nyomósító” koefficiensei lesznek. Ha egy érték (az etalonnal összevetve) 100, de a szóródás az etalon szóródási értékéhez képest 1,1 (azaz az NN-csoport heterogénebb, mint az ET), úgy a 100 a valóságban csak 90,9-et fog érni. Ha ellenkező a helyzet, a szóródás 0,9, a 100 a valóságban 111,1-et ér, a nagyobb homogenitás felértékelte akár a volumen-, akár a fejlettségi-hatékonysági mutatót. Ezt egy igen egyszerű, szemléletes példával illusztrálom. Tegyük fel, az NN-képződmény tömegmutatóinak valamilyen összesített értéke 1,3-szerese az ET-képződménynek, a fejlettségi-hatékonysági fajlagosok pedig 0,8-es értéket mutatnak. 30 százalékkal nagyobb tömeg 20 százalékkal rosszabb hatásokkal működik; ez azt jelenti, hogy – *ceteris paribus* – a két képződmény csaknem azonos értékű ($1,3 \cdot 0,8 = 1,04$). A kisebb hatékonyság lefokozta a nagyobb volumen világpiacierekvantumát. Tegyük fel továbbá, hogy az NN-képződmény döntési centrumai 1,2-szer szétszórtabbak, mint az ET-é (több vagy egymástól jobban különböző tömegű országból állt össze, mint konkurense), fejlettségi-hatékonysági viszonyai pedig 1,2-del szórtaabbak (a tagországok közötti fejlettségi-hatékonysági szintkülönbségek nagyobbak). Az első szóródási mutató a tömegmutatót deflálja: $1,3:1,2 = 1,083$; a második a fajlagosat: $0,8:1,3 = 0,615$. E két korrigált eredmény összevont értéke: $1,083 \cdot 0,615 = 0,667$. Amíg a homogenitási viszonyok kihagyása a számításból a két világpiaciacsomósodási pontot nagyjából egyenlő erejűnek mutatja, az egyenszilárdsági

viszonyok arra figyelmeztetnek, hogy az NN-képződmény világpiaci ütőereje az ET-képződményének csak mintegy kétharmada.¹

A „nagygazdasággá” válás, illetve a volumenekben mért világgazdasági súlynövekedés olyan csáberő, vagy egy szorult helyzetből való kimászás olyan, viszonylag egyszerűen lebonyolítható módjának tetszhet, amely elfeledtetheti a heterogenizálódás (később előtérbe kerülő) veszélyeit. Az ambiciózus, gyors nemzetközi gazdasági és/vagy politikai befolyásnövekedést szorgalmazó kormányok ezért hajlamosak arra biztatni integrációs partnereiket, hogy adjanak elsőbbséget a terjeszkedésnek az egyenszilárdság rovására. Hasonló lépésre kerülhet sor akkor, ha az integrálódó közösség politikai érdekkörébe tartozó gyenge gazdasági eredményeket felmutató országokban olyan politikai váltás van kibontakozóban, amely a közösség számára nemkívánatos helyzetet hozhat létre: ez esetben a közösség – jobb gazdasági meggyőződése ellenére (mondhatnánk „savanyú ábrázattal”) – megnyitja kapuit a homogenitását súlyosan megzavaró gazdaságok előtt is. Végül, ha valamilyen oknál fogva kiéleződik a hatalmi (például az integráción belüli hegemon pozícióért való) harc a közösséget alkotó nemzetgazdaságok között, megindulhat a verseny a „voksokért”, s ebben szerephez juthat az egyik vagy másik hatalmi pólustól függő külső országok „becsempészése” a közösségbe.

Ezek elég veszélyes, mondhatni kalandorjellegű lépések. Játsszuk tovább az előző oldalakon megkezdett forgatókönyvet. A fentebb felsorolt bármely ok következtében az NN-közösség több országgal bővül. Ezek szaporítják a tagállamok, azaz a döntési központok, a lehetséges ellenvélemények, ellenérdekek, kompromisszum-követelők sorát, továbbá heterogénebbé teszik a község gazdaságpolitikai térképét, átmeneti kezelést követelnek, nem kompatibilis gazdaságbefolyásolási és jogrendszerük van, egyszóval a tömegheterogenitási mutató az etalonhoz képest 1,2-ről 1,5-re növekszik, miközben a tömegarány 1,2-ről 1,6-ra nő. Ez 1,067-es értéket jelent, ami máris lehangoló, hiszen a „tagtoborzó

¹ Bár az ilyen erőviszonyok átgondolása – hangsúlyozom – rendszerint nem számítanpéldamegoldáson keresztül történik, a gondolatmenet áttekinthető kifejezése érdekében kockáztassuk meg a képletet is:

$$\bar{P} = \frac{*V}{*S_V} \cdot \frac{*E}{*S_E}$$

(\bar{P} – az erőviszonyok jele,

* \bar{V} – az összevont volumenmutató NN/ET értéke,

* \bar{S}_V – a volumenértékek szóródási NN/ET hányadosa,

* \bar{E} – az összevont fejlettségi-hatékonysági mutatók NN/ET értéke,

* \bar{S}_E – a fejlettségi-hatékonysági értékek szóródási NN/ET hányadosa.)

kampány” 1,083-ról indult el. Ha azonban a fejlettségi-hatékonysági heterogenitás is kedvezőtlen irányban változik – mondjuk 1,3-ról 1,5-re vagy 0,615-ről 0,533-re esik, a végeredmény 0,569 lesz, azaz az NN-régió piaci ütőképessége az ET-hez képest mintegy 1/12-nyivel még csökkent is –, igazán kár volt a fejletlen, gyenge piaci erejű új tagokat a szervezetbe felvenni.

1.4.4. Az integráció kölcsönös kohézióserő-törvénye

A különböző szempontok mérlegelése után elérkeztünk az elméleti hipotézis felállításának lehetőségéhez.

1. Abból lehet kiindulni, hogy az integrációs mozgolódás valakiknek – netán valakinek – a kezdeményezésére indul meg, feltehetően olyan nemzetközi gazdasági helyzetben, amikor a piacegyesítés és a gazdaságpolitikai szinkron által elérhető haszon többeknek hiányzik. Azaz az integráció a levegőben lóg. Valószínű, hogy az integráció azokból a nemzetgazdaságokból fog kezdeni összeállni, amelyek, ha a fentiekben \bar{P} -vel jelzett erőviszony-mutatót kiszámítanánk, együttesen a leginkább megközelítik azt a világgazdasági centrumot, amelynek a piaci nyomása felszínre hozta az integrálódási szükségletet. Ezek a térség legnagyobb és/vagy legfejlettebb országai, valamint azok a kisebb gazdaságok, amelyek fajlagos értékeik tekintetében nem maradnak el a determináns erő képviselő hatalmak mögött. (Tehát állami különállásuk ellenére sem várható, hogy mély érdekkellentéteket fognak felszínre hozni.) Ezeket nevezem az integráció kemény magjának.¹

2. Amennyiben ezek összesen túl kis piaci teret ($*\bar{V}$) jelentenének a konkurens centrumokhoz képest, úgy megkezdődik a „vadkörte-effektus”: az alakulófélben lévő közösség „kemény magja” szívesen fogja venni olyan gazdaságok jelentkezését is, amelyek csatlakozása ugyan növeli a fejlettségi-haté-

¹ Hangsúlyozom, a tanulmányban vázolt érdekmódellem főként azon integrációs csoportosulások viselkedési motivációt közelíti, amelyek világgazdasági centrumpozíciójuk veszélyeztetése miatt lépnek szövetségre, illetve állnak további mélyülési vagy szélesedési dilemma előtt. Minden más esetben nagyobb esélye van a bővülési tendencia egyértelmű felülkerekedésének: tehát akkor is, ha az együttes gazdasági integrációja erősen átitatódik az „ostromlott vár” politikai motivációjával (KGST), avagy egészen más dimenzióban jön létre a szorosabb gazdasági szövetség, például egy, az adott térségben vitathatatlanul erős, fejlett ország (-csoport), ezen az úton látja biztosítottnak kiépíteni vagy megtartani-monopolizálni periferikus hátterét. Ez dolgozhat az Egyesült Államok–Mexikó–Kanada szabadkereskedelmi társulás (NAFTA) kulisszái mögött is.

konysági heterogenitást, de nem végletesen, viszont jelentős tömeggel egészítik ki a térség termelőkapacitását és piacát:

$$\frac{*\bar{V}}{*\bar{S}_V} \geq \frac{*\bar{E}}{*\bar{S}_E};$$

tehát $\bar{P}_1 > \bar{P}_0$, ahol a \bar{P}_0 a „kemény mag” relatív ütőereje, a \bar{P}_1 pedig a közösségé, ahogyan végül is kiformalódik. (A Római Szerződés megkötése előtt egy nyugatnémet–francia–benelux kemény mag magához vonzotta Olaszországot, azt remélve, hogy jelenléte nem zilálja szét a Közös Piac célrendszerét, és képes lesz felzárkózni.)

3. Az 1. és 2. pontok alatti közgazdasági megfontolások figyelembevétele alapján nagyjából össze is állhat egy országcsoport fokozatos integrációs céltzattal. Ekkor alapos önismeretre kell szert tenniük, s ennek birtokában stratégiát kell választaniuk. Mindkettő igen összetett folyamat, amelynek még felvázolása sem fér e rövid eszmefuttatás keretébe. Egyetlen összefüggést emelek ki.

A magát immáron közösségnek nevező országcsoport tagjainak a gazdaságpolitikai egyeztetések során el kell dönteniük, mit tartanak elsődleges, független változóként kezelendő Achilles-sarkuknak az „etalonnal” összehasonlítva: a méretük elégtelenségét vagy fejlettségi-hatékonysági fajlagosaik elégtelenségét-e, s hogy abban a körben, amelyben sikerült összeszerveződniük, mi segíthet a leghamarabb és leghatékonyabban a bajon, az összevont piac mihamarabbi tovább szélesítése, avagy a meglévő körön belüli döntési-cselekvési szinkron erősítése?

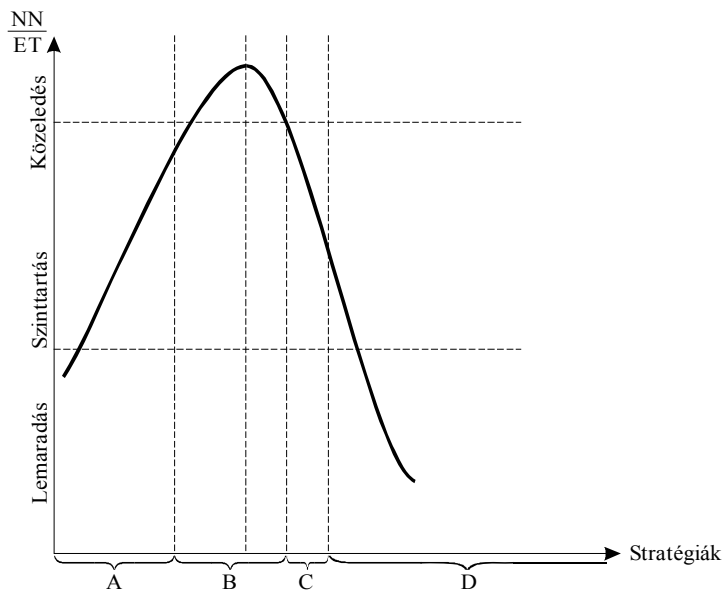
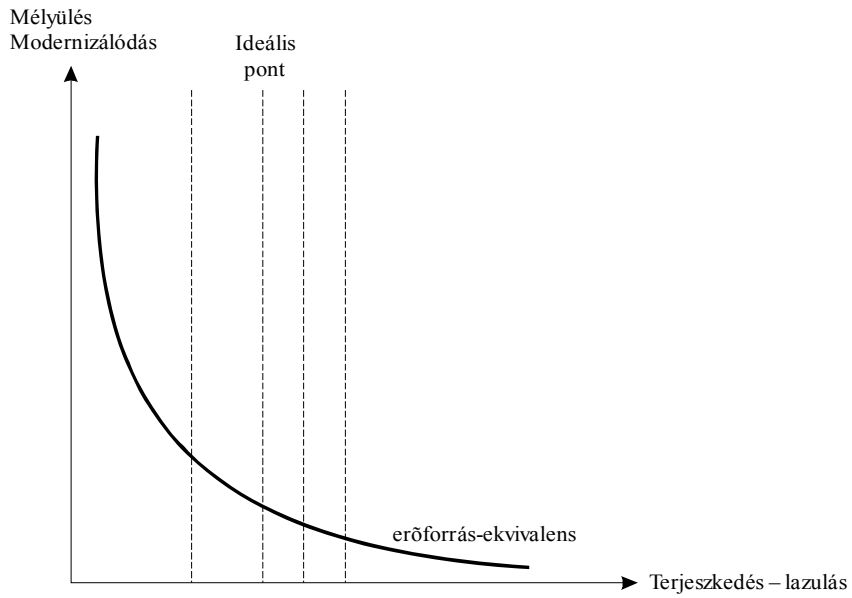
E kollektív önismeret és értékelés alapján az integráció fejlesztésének irányát is el kell dönteniük. Azt is választhatják, hogy jobb egyelőre megállni egy piacegyesítési politika-koordinálási folyamat viszonylag kezdetleges stációjánál (mivel hazai piacaik fejletlensége folytán többre nem is képesek, vagy – ha ezen túllépnének – olyan centrifugális erők lépnének föl, amelyek, ne adj’ isten, szétfeszíthetnék az alig létrejött közösséget), és ha ez így önmagában még nem bizonyul hatékony fegyvernek az „etalon” kihívásaival szemben, tovább folytatni a „tagtoborzást”. Ez a volumencentrikus („extenzív”) stratégia. Ha viszont úgy ítélik meg a helyzetet, hogy belátható időn belül nagyobb hátrányt lehet behozni a meglévő keretek között a gazdasági szinkron növelésével, s ezáltal a fejlettségi-hatékonysági jellemzők gyors javítását lehet elérni, akkor fejlesztéscentrikus („intenzív”) stratégiát választhatnak. Természetesen – mint

mindenütt e világon – itt is gyakoribbak az átmeneti, „hibrid” megoldások, mint az életbe vegytisztán átültetett elméleti modellek. A közösségnek az adott történelmi pillanatban meghatározott az anyagi, politikai, erkölcsi forrásmennyisége (feltételezve, hogy akad olyan politikai erő, amely ezeket mozgásba tudja hozni), ezt kell megosztania az új tagok adaptálása-felfejlesztése és a meglévő „stáb” továbbfejlesztése, nemzetközi versenyképességének öregbítése között. (A dilemmát az 1.9. ábra illusztrálja.)

Az ábra felső koordináta-rendszere a közösség által választható erőforrás-megosztási variánsokat ábrázolja; az alsó koordináta-rendszer pedig az egyes variánsokhoz tartozó eredőhatást; mármint a kérdéses közösség (nemzetközi) erőviszonyát a konkurens (etalonul választott) centrumhoz (ET).

A vizsgált közösség méretbővülésére és az integráció mélyítésére, illetve az ezzel okozati összefüggésben lévő modernizációra fordított közösségi energiák a kettős koordináta-rendszer B sávjában vannak optimálisan megosztva a két lehetőség között: a közösség relatíve kis (elviselhető) energiát fordít bővülésre, azaz vigyáz arra, hogy túl gyorsan és a homogenitását túlságosan veszélyeztetve ne bővüljön: így marad annyi energiája, hogy a világpiacon erőviszonyokat a maga javára változtassa. Az A (túlfeszítési) sávba csúszás egy stratégiai félreértés következménye: a közösség vagy túlbecsülte saját méreteit, vagy lebecsülte a konkurens intenzifikálódási dinamizmusát, azaz túl kevés energiát fordított terjeszkedésre, és modernizálódása is elégtelennek bizonyult. A C (reverzibilis) sávban a gyors terjeszkedésre fordított energiák megszakítják a konkurens utolérésének folyamatát, de az ebből származó kár még nem behozhatatlan, az újonnan befogadott tagok hamar adaptálódhatnak és hatékonyá válhatnak. A D (irreverzibilis) sávba csúszás stratégiai hiba: az integráció eredménytelenül felhígult, és ez felemésztette a konkurenshez való közeledésre számítható energiákat.

1.9. ábra. Stratégiai lehetőségek adott erőforrás-mennyiség mellett

Azt sem lehet számításon kívül hagyni, hogy a bővülés rövid távon „olcsó” kapacitás- és piacgyarapodás, a mélyülés pedig éppen az elhatározástól számított rövid távú időszakban – amíg az intézkedések nyomán ösztön-zött, illetve kikényszerített fejlesztések termőre nem fordulnak – kerül sokba. Az az integrációs csoportosulás, amely a mélyítés → modernizálás prioritását tartja stratégiájának homlokterében, a nehezebb utat választja.

Az ábrában az erőnövelés fajlagos (időarányos, egy lakosra jutó, vagyona-arányos) költségeinek mértékét az integrálódási útmeredekségek (deriváltak) jellemzik:

$$*dV = \frac{dV}{dS_V},$$

azaz minél nagyobb a volumennövekedés, és minél inkább csökken a döntési-cselekvési egyenszilárdság, annál drágább a térnyerés egysége:

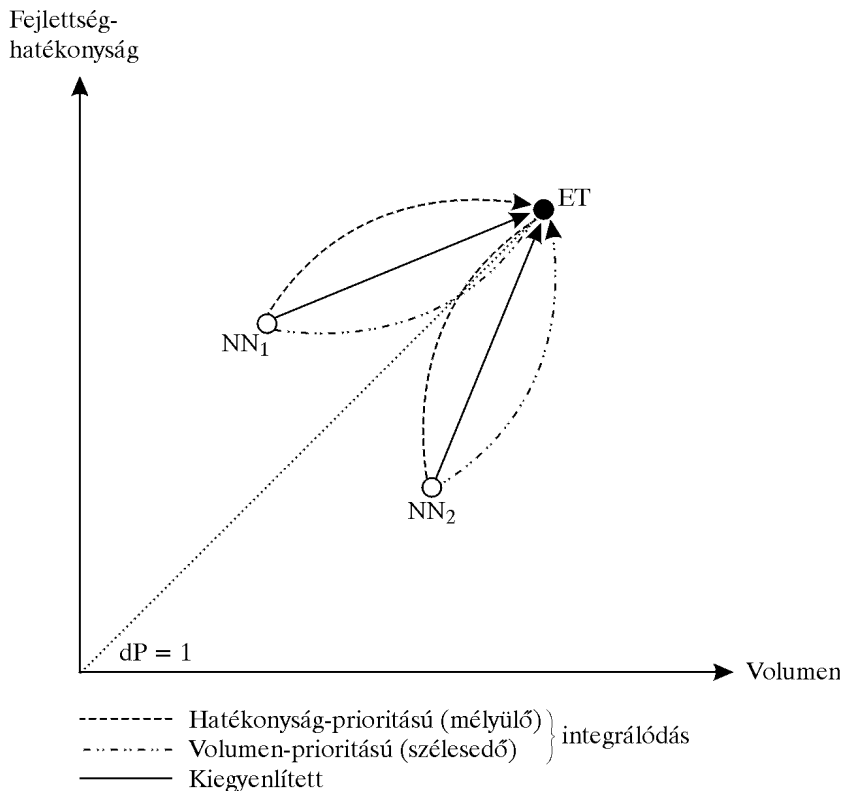
$$*dE = \frac{1}{dE \cdot dS_E},$$

azaz minél alacsonyabb a fejlettségi-hatékonysági elmozdulás és minél jobban növekszik a tagországok fejlettségi-hatékonysági szóródása, annál drágább az elemi térnyerés:

$$*dP = \frac{dV}{dE \cdot dS_V \cdot dS_E}.$$

Összevontan tehát az „etalon” előnyös helyzete elérésének energiaigénye egyenesen arányos a közösség terjedési gyorsaságával, valamint heterogenitásának növekedésével, és fordítottn arányos a fejlettség és hatékonyság növekedésével.

1.10. ábra. A konkurens centrum megközelítésének áldozatigénye volumencentrikus és hatékonyságcentrikus integrációs stratégiák esetén

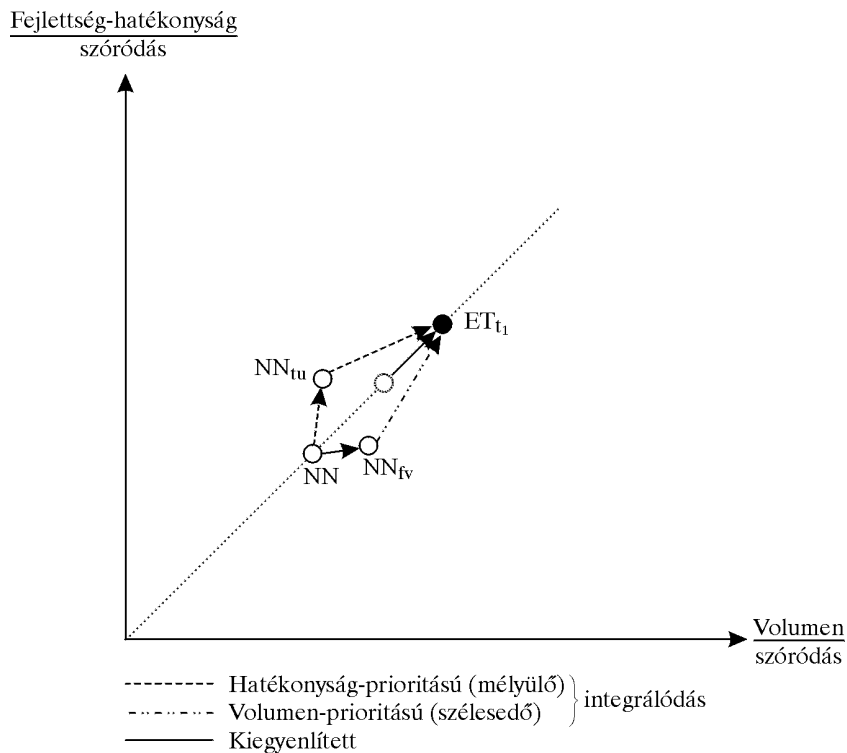

Az ábrán két forgatókönyvet „játszom le”. Ha az NN_1 közösség úgy ítéli, hogy az intenzív jellemzők területén közelebb áll az etalonhoz, mint a volumen területén, választhatja azt a követési utat, hogy elkezd „hízni” és egyben „hígulni”. Ez esetben kevés költséggel ($dP \rightarrow 0$) nagy utat megtehet, de a maradék utat ($dP > 1$) igen nagy áldozatokkal kell megtennie. Fordított esetben a kezdet lesz költséges, amikor eléri az ET-szintet, már nyugodtabb körülmények között fejezheti be az utolérést a bővülés segítségével. Az NN_2 közösség helyzete ellenkező előjelű, volumene tekintetében közelebb áll az ET-hez, viszont minőségi jellemzői gyengébbek; az NN_1 -nél megfigyelt igazság itt is érvényes, csak jóval kedvezőtlenebb körülmények között. A P' költségek minden variációban

nagyobbak: ezt vagy megfizeti a lakosság (generációkon keresztül fogyasztás-visszafogás), vagy úgyszólván lehetetlen a behozás.

Az 1.11. ábra számításba veszi, hogy a konkurens is dinamikus.

1.11. ábra. A felzárkózás megnehezülése a konkurens centrum dinamikus fejlődése esetén

Hatékonyságcentrikus mozgás esetén (NN_H) itt is nehezedik az utolérés; a „hízásra hajlamos” integrációnak viszont a második lépcsőben úgyszólván esélye sem marad a felzárkózásra.

4. A megalakult közösség, ha ügyesen végzi a piacegyesítést és a gazdaságpolitikai koordinációkat, no meg a sors is a kezére játszik (akár a számára kedvező piaci fejlemények, akár a konkurens gazdasági nehézségei által), az erőviszonyokat egy-két évtized alatt jelentősen megváltoztathatja: amennyiben

a \bar{P}_1 közel áll az 1-hez (nem volt nagy differencia az „etalon” javára) meg is fordíthatja a szituációt: ő lesz az erősebb. Kevésbé kedvező esetben közelít vagy egyenlít. Ha viszont az ellenfél is virulens állapotban van, gigászi versenyfutás indulhat, s ez felveti a további terjeszkedés szükségességét is. Az országegyüttes végigveszi a lehetőségeket, legszívesebben a nagy fejlett gazdaságokat fogadja, kedvükért hajlandó kompromisszumokra is a közös piac berendezése és a kollektív gazdaságpolitikai prioritások területén (az Európai Gazdasági Közösség esetében – minden növekedési problémája ellenére – ez a kívánatos „nagy hal” a brit gazdaság volt), a második vonalban a kicsiny, de magasan fejlett gazdaságok szerepelnek. (Az EGK első bővülésekor ezt a szerepet végül is Dánia töltötte be egyedül, mivel a norvégok leszavazták a csatlakozást.) Ha sem ilyenek, sem olyanok nincsenek a láthatáron (vagy vannak ugyan, de nem állnak kötélnek), akkor

- vagy lemondanak a terjeszkedésről, s az integráció mélyítésével próbálnak térhez jutni a konkurencsággal szemben;
- vagy megpróbálják a túl fejletlen és/vagy túl kicsi országokat valamilyen laza kapcsolatba hozni a közösséggel, ily módon minimalizálják a mag kötelezettségeit, és kihasználhatóvá teszik az „intézményesített periféria” erőforrásait.

Arra azonban egyetlen integráció sem kapható, hogy súlyos politikai indokok nélkül olyan tagfelvételeket hajtson végre, amelyek csökkentik erőnlétét a konkurencs centrummal szemben ($\bar{P}_2 < \bar{P}_1$). Az EGK többször is rákényszerült ilyen kompromisszumokra: Írországot valószínűleg az angolok „sodorták be” magukkal, a görögöket, a portugálokat és a spanyolokat pedig az 1960-as és 1970-es évek fordulóján Dél-Európában kibontakozni kezdett baloldali politikai hullám elleni prevenciós védekezés.

Ismételen leszögezem: fogalmam sincs, hogy például a Római Szerződés megkötését vagy a KGST alapokmányának elfogadását megelőző latolgatási-tervezési időszakban folytattak-e ilyen jellegű számításokat-becsléseket; majdnem biztos, hogy nem. Szinte biztos azonban, hogy az alapítók „hatodik érzéke” hasonló logika szerint működött, a Közös Piac esetében legalábbis igen valószínű. (A KGST összeálltakor a hidegháború kibontakozása és a bevezetett embargó politikai sokkhatása meghatározó volt.) A Közös Piac első éveit is bizonyíthaták, hogy a „Hatok” (mint NN-fél) volumenhatása elégtelen az Egyesült Államokkal (mint ET-vel) szemben. Heterogenitásuk – az ugyanis, hogy az egységes egyesült államokbeli nemzetgazdasággal szemben hatan vol-

tak, mégpedig a relatíve egyenszilárdságú egyesült államokbeli nemzetgazdasággal szemben, minthogy a Mezzogiorno, Nyugat-Franciaország, Schleswig-Holstein relatív elmaradottságát hurcolták magukkal – e méretbeli tényező mellett eltörpül. Az, hogy a „próbaidő” leteltével máris a területi-termelésvolumeni szélesedés útját választották, arra utal, hogy a viszonylagos homogenitás ellenére a tagországok érdekei azért elég széttartók voltak ahhoz, hogy a közösség az „etalonhoz” való felzárkózáskor ne tudja nélkülözni a mennyiségi gyarapodást, nyakába véve ezzel a döntési heterogenitás további növekedését. Igaz, arra vigyáztak, hogy a fejlettségi heterogenitás túlzottan ne növekedjék. Ezt teljesen kikerülni nem lehetett, mivel Nagy-Britannia több ilyen teher-tételt csempészett be magával, mintegy „hozományként”: Skóciát, Walest és Írországot. Dánia viszont csak a gazdaságméreti egyenszilárdságot ($*\bar{Y}$) bolygatta, a fejlettségi-hatékonysági viszonyokat nem. Az azóta bekövetkezett bővülések az EGK egyenszilárdságát minden szempontból gyengítették. A kilencről tizenkettőre bővülés, mint már említettem, gazdasági érvekkel nem indokolható. A legutolsó bővülés (S, FIN, A) viszont egyértelműen a fejlettségi színvonalbeli egyenszilárdság növelésének törekvését tükrözi.

A KGST kezdettől fogva nemcsak elmaradott, hanem végletesen heterogén térség is volt. Különösen vonatkozott ez a fejlettségi-hatékonysági viszonyokra. A döntési heterogenitásra, paradox módon, kevésbé. Egyrészt azért, mert a Szovjetunió, amely a közösség termelési potenciáljának háromnegyedét adta, meghatározó, egységes döntési centrumként működött. A kisebb tagországok egyenkénti súlya elenyésző volt, gazdaságilag mindegyikük a szovjet kereskedelemben volt elsősorban érdekelt, nyugati kereskedelmük az embargót követően elenyészővé zsugorodott; együttműködési rendszerük elég feszes volt (tervegyeztetések, hosszú lejáratú kontingenseken alapuló kereskedelmi egyezmények, szaldókiegyenlítés, prompt-inkasszó stb.). Így a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésében nem nyílt – legalábbis kezdetben – mód a divergenciára. Viszont a KGST által átfogott óriási terület fejlettségbeli heterogenitása végletes volt: a közép-európai színvonalú Csehszlovákiától és Német Demokratikus Köztársaságtól a prekapitalista viszonyból éppen csak kilábalni kezdő közép-ázsiai, szibériai területekig és Mongóliáig, majd később, a minden szempontból gazdasági torzóként viselkedő Kubáig, valamint a háború tépte és elmaradott gazdaságú Vietnámig.

Az ágazati heterogenitás az űrhajózási ipartól a halászó-vadászó életmódig terjedt. Mindez leértékelte a KGST óriási tömegét és egyes csúcsainak (főként a hadiparral és az űrhajózási iparral kapcsolatos ágazat) abszolút világszínvonalát. A fajlagos mutatók átlagszintje a nyugat-európainak mintegy az egyharmadát közelí-

tette meg; becslésem szerint ezt az egyenszilárdság hiánya az egynegyed-egyötödre szoríthatta vissza. Igaz, ez a hatalmas hendikep piacverseny-hátrányban nem vagy csak alig manifesztálódott. A KGST nem piaci versenyben érezte magát a többi világgazdasági centrumokkal, hanem mennyiségi növekedési versenyben. Ezt néhány évtizedig bírta is, hála az alacsony bázisadatoknak és a tetemes extenzív termelésítényező-tartalékoknak.

Az 1970-es évek második felében érkezett el az a pillanat, amikor a KGST nagy tömege (amely időközben Mongóliával, Kubával és Vietnámmal bővült, vagyis szinte lehetetlen méretűvé növelte az együttes heterogenitását) és szigorú együttműködési gyakorlata semmilyen mértékben és semmilyen területen nem tudta kompenzálni műszaki-kulturális és üzleti-metodikai lemaradottságát, valamint rendkívül nagy heterogenitását. Az 1980-as évek során már megindult a KGST fokozatos szétbomlása.

Végül az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (*European Free Trade Association* – EFTA) eleve mélyebb és hatékonyabb integrációra alkalmatlan képződményként keletkezett; sem tömege, sem érdekhomogenitása nem érte el az életképesség alsó határát. Már régóta csak az EGK-n kívüli európai országok EGK-val együtt működő közös szerveként s egyben olyan „purgatóriumként” léteznek, amelyből előbb-utóbb kapu nyílik a brüsszeli Berlaimont-palota „üdvössége” felé.

Végül is megkockáztatható az a feltételezés, hogy egy integrációs csoportosulás életképességét és a konkurens centrummal, esetleg centrumokkal való versenyképességét komplex teljesítőképessége szabja meg, amely magában foglalja az egyenszilárdsági koefficienssel csökkentett tömeget és a hatékonysági-fejlettségi szintet.

1.4.5. Az európai integráció bővülésének esélyei

A nyugat-európai, tradicionálisan magasan fejlett gazdaságok századunk közepén egy pusztító és kimerítő háború terheit hurcolva és mintegy másfél tucat kisebb-nagyobb, sok tekintetben párhuzamosan kifejlődött nemzetgazdaság kezei között élve, mind erősebben érezték ellehetetlenülésüket a hatalmas méretű, fejlett és koncentrált termelőerőkkel rendelkező, a háborútól nem érintett, sőt abban megerősödő amerikai gazdaság nyomasztó fölényével szemben.

Európa e legyengült állapotban volt kénytelen három – számára egyenként is könnyen életveszélyessé váló – világtörténelmi folyamatot megélni:

- gyarmatbirodalmának gyors erózióját;
- az állami tulajdonon és a központi tervezésen alapuló gazdaságok gyarapodását, s velük együtt a szovjet birodalom gazdasági-politikai térnyerését Közép-Kelet-Európában;
- az Egyesült Államok zárt gazdaság voltának megszűnését; a masszív amerikai konkurencia megjelenését a világpiacon (mindenekelőtt a technológiaintenzív árucsoportokban); valamint a nemzetközi tőkepiacokon és a politikai befolyásért folyó küzdelem pástján.

Abban a folyamatban, amely végül is, az 1950-es évek második felében a Római Szerződés aláírásával érte el tetőpontját, mind a három tényezőnek gyorsító szerepe volt. Valószínűleg azonban a világgazdasági leértékelődéstől való rettegés volt a döntő érv amellelt, hogy fokozatosan fel kell adni a nemzeti szintű gazdaságpolitikai szuverenitást annak érdekében, hogy a megsokszorozódott gazdasági térség sikerrel vehesse fel a versenyt az amerikai óriással. Emellett persze nem lebecsülhető szerepet játszhatott az a remény, hogy kollektíve könnyebben őrizhetik meg befolyásukat gyarmataik utódállamainak gazdasági életében, mint egyenként.

Noha a gazdasági érdekkülönbségekből következő széthúzás az első nagy bővüléskor növekedett (a britek igen drágán fizették meg csatlakozásukat), ezt az évek folyamán sikerült jelentős mértékben mederben tartani. Arra a Közösség nagyon vigyázott, hogy keblén belül ne alakulhasson ki a „szegények frontja”; az elmaradottság kezelésére olykor nem lebecsülendő kedvezményeket, figyelmet és összegeket hajlandó szálni, de ezek hova fordítását a „kemény mag” szükségletei jobban befolyásolják, mint a kénytelen-kelletlen befogadott perifériái. Valószínűleg Spanyolország az egyetlen, amely autonóm nemzeti elképzeléseihez képes felhasználni valamit (olykor nem keveset) mindebből. Tárgyalási pozícióját erősen javítja nagy tömege és különleges politikai-stratégiai helyzete, amely az Egyesült Államok figyelmét sem kerülte el. Portugália és Görögország boldog, hogy valutabevételeiben nőhetett az export és az idegenforgalom súlya, a vendégmunkások hazautalásai mellett. A csatlakozást követően megindult bizonyos tőkebeáramlás és iparbetelepítés, ez azonban néhány év múlva lanyhulni kezdett, majd a konjunktúrával együtt erősen ingadozóvá vált. Mind világosabb, hogy e két félpe-riferikus jellegű gazdaságot az

EGK falain belül csak „csúcserőműi” minőségben lehet a szerkezetbe beilleszteni (ha leszámítjuk néhány speciális szektorukat, a délgyümölcs-termelést, a turizmust stb.), vagyis a konjunktúra felfelé haladó szakaszában olyan kapacitások áramlanak hozzájuk, amelyek magas elevenmunka-költségszint mellett már nem üzemeltethetők, viszont a bővülő kereslet mellett piacuk (alacsony árfekvésű piacuk) még van; megtorpanás vagy recesszió esetén elsőnek ezek a kapacitások esnek áldozatul.

A közösség, ha módja van rá, szívesebben hozza létre ezeket a „csúcserőműi” kapacitásokat a falakon kívül, mivel a teljes jogú csatlakozás a szervezethez bizonyos automatizmusokba való bekerülést is jelent, ez magában rejti a lehetőségét annak, hogy a döntéshozatalban, valamint a közös piacon kiszámíthatatlan tendenciák, „kóboráramok” keletkeznek, mégpedig a legkritikusabb percekben. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy az európai integrációnak általában sem fűződik semmiféle érdeke ahhoz, hogy belső körében növelje a „kemény magénál” jóval gyengébb termelési és világpiacon pozíciójú gazdaságok számát és súlyát.¹

Sajnos azonban az sem állítható, hogy a jelenben vagy a belátható jövőben számolni lehetne olyan politikai kényszerítő erővel, amely előtt az EGK kénytelen lenne fejet hajtani. Amennyiben a hegemoniáért folyó harc a közeljövőben kiélesednék, például a megnövekedett súlyú Németország, korteseinek számát gyarapítandó, saját belső heterogenitásának megnövekedését ellensúlyozandó, megpróbálna egy-két kis, periférikus és „zűrös” európai országot „beerőszakolni” a Közösségbe, valószínűleg igen határozott ellenállással kellené számolnia az összes többi tagország részéről. Az akció tehát csak akkor sikerülhetne, ha Németország már megszerezte volt a hegemoniát az EGK felett, akkor pedig az egész elveszítené érdekességét.

Az európai félperiféria országai tehát leginkább egy laza kötődést biztosító társulási szerződésre számíthatnak, ez formálisan megkönnyíti a piacra jutást

¹ Igaz, a külső körben viszont érdeke növeli súlyát, illetve szaporítani számát azon gazdaságoknak, amelyek e holdudvar átlagához képest magasan fejlettek. Ez az erővektor fontossá válhat az EK állásfoglalását motiváló tényezők között, figyelemmel az európai integráció külső köreinek rendkívül alacsony fejlettségi szintjére és hosszú távlatokban is nehezen dinamizálható voltára („lomái” országcsoport). Mind Amerika, mind Japán e tekintetben reményteljesebb „aurával” rendelkezik, ami kétségkívül versenyelőnyt jelent számukra Európával szemben, ha ez az előny nem is tűnik elsőrangúnak. Szeretném mégis óvni az Olvasót az elhamarkodott optimizmustól: ez a megfontolás legfeljebb a külső körbe való bejutást könnyítheti meg. A teljes jogú tagságot az EK-ban még akkor sem könnyíti meg, ha netán a Közösség XX. század végi–XXI. század eleji abszorpció-szükségei és képességei meghaladnák az ún. „maradék EFTA”-országok felszívásának mértékét.

(és *vice versa*), s egyben nyílt versenyhelyzetet kínál az ilyen módon csatlakozó gazdaságoknak az egységes európai piacon azokkal szemben is, akik drágán termelnek olyan árukat, amelyekért megéri sok pénzt kiadni, és azokkal is, akik náluk jóval olcsóbban termelnek olyan árukat, amelyekért csak nagyon kevés pénzt érdemes adni. Így könnyen előfordulhat az, hogy az EK külső körébe bejutott közép-kelet-európai gazdaságok „halmozottan hátrányos” helyzetben maradnak: sem a minőségi, sem az árversenyt nem képesek állni sem a feldolgozóipari, sem pedig az élelmiszeripari termékek piacain. A működőtke-abszorpciós képességük gyengébb, mint például Kelet-Ázsiának vagy akár Latin-Amerikának, többek között eladósodottságuk, szűk (és szűkülő) belső piacuk, gyenge dinamizmusuk, valamint a térség politikai bizonytalanságai miatt.

Ugyanakkor a rendszerváltások és a kelet-európai gazdasági integráció szétesése hirtelen tette fel a történelmi kérdést: mi legyen azzal az európai övezettel, amelyet a nyugati nagyhatalmak a két világháború lezárásaképpen aláírt békeszerződésekben hoztak létre, s amely az európai fejlődéshez képest elmaradott, egyenként elégtelen méretű, történelmi okok sorozatából következően torz gazdasági szerkezetű és politikailag igen labilis államokból áll, s amely államok tülekednek az EK felé, miután a XX. század utolsó évtizedének elején felettük végigzúgó vihar elsodorta mind felzárkózási próbálkozásuk modelljét, mind együttműködési szerkezetüket és szervezetüket?

Ezek a gazdaságok – teljesen érthetően – olyan fogódzkodót keresnek, amely segíti őket az akut válsághelyzetből kilábalni; amely

- pótolhatja elveszített piacaikat;
- technológiai transzferlehetőségekhez juttatja őket;
- enyhíti tőkehiányukat;
- katalizálja, részben vezérli gazdálkodási, menedzsment-, eladási és gazdaságpolitikai rendszerük modernizálását és adaptálását az új kül-gazdasági környezet követelményeihez.

Nem kell különösebben bizonyítani, hogy e követelmények kielégítése óriási szellemi és anyagi energiákat igényel. Ha figyelembe vesszük, hogy ezen országok súlyosan eladósodottak, gazdaságuk zilált, politikai arculatuk kialakulatlan, zűrzavaros és nehezen belátható irányba változik, az is könnyen belátható, hogy az ide fordítandó szellemi és anyagi befektetés egyrészt nagy kockázattal terhes, másrészt pedig – ha megtérül is – lassan fordul termőre. Hangsúlyozom, olyan energiaráfordításról beszélek, amely a „mélyrétegekben” is reor-

ganizálja e gazdaságokat, megindítja őket egy nyugat-európaival kompatibilis műszaki-gazdasági-gazdaságpolitikai átalakulás útján, és végig is vezérli ezt az átalakulást. Egy-egy konszignációs raktárnak, kereskedelmi kirendeltségnek, szállodának, peep-shownak, tucatnyi bedolgozó üzem létesítésének, belépésnek néhány alapítványba, ösztöndíjak létesítésének, néhány tucat tonnányi élelmszersegélynek vajmi kevés köze van ahhoz, amelyre a kelet-európai országoknak valóban szükségük lenne.

Közép-Kelet-Európa tehát összes „felszabadult vegyértékével” Nyugat-Európa felé fordul, és kérdés, hogy találkozhat-e ott most, a XX. század végén „affinitással”? Sajnos a válasz nem egyértelmű és ez nem szimpátia vagy anti-pátia kérdése. Az európai gazdasági integrációnak – mint a XIX. századbeli angol királyi kormánynak – nincsenek barátai, sem pedig ellenségei: érdekei vannak, mégpedig a következőképpen körvonalazható érdekei.

1. Az EK ma az egyike a három nagy világgazdasági erőcentrumnak. A század elején még csak egyetlen ilyen erőközpont működött: Európa, igaz érdekellentéteitől végletekig megosztottan. A két világháború között az Egyesült Államok már a világgazdasági erőcentrumnak számított, de ebben a minőségben még erősen másodrendű volt, noha dinamizmusa kivételesen erőteljesnek bizonyult. A század második fele a háborúban keletkezett abszolút USA-hegemóniával kezdődött, amelyet enyhíteni – a gazdaság területén csaknem felszámolni – már az 1960-as években éppen a Közös Piac létesítése révén sikerült, igaz, ez az előnyszerzés utólag ingatagnak, törékenynek bizonyult.

Miközben az Atlantikum két partján a két óriási erőcentrum gigászi birkózása zajlott, a Pacifikumban új erőközpont körvonalai rajzolódtak ki. Először Japán fogott soha nem látott modernizációba és világpiaci expanzióba, majd körülötte egy sor kisebb-nagyobb gazdaság ismételte meg e látványos kitérést.¹ Vagyis 80-90 év folyamán Európa az egyedüli világgazdasági erőközpont pozíciójából a három közül az egyik központ pozíciójába csúszott vissza. Azt, hogy e hatalmas és dinamikus „újonnan érkezettek” nem szorították ki teljesen, valószínűleg mindenekelőtt annak köszönheti, hogy idejében észrevette, dezintegráltságán enyhítenie kell.

¹ Az 1998-ban kibontakozott pénzügyi válság inkább azt bizonyítja, hogy ez a fejlődés nem nélküli sem a belső feszültségeket, sem a világgazdasági ellenállást – semmint a modell összeomlását. Ostoba az a meteorológus, aki decemberben kijelenti, hogy lám: vége az interglaciális kornak.

A másik ok, ami miatt az Egyesült Államoknak az 1940-es, 1950-es években nem állt érdekében Európa teljes leszorítása a világpiaci pályáról, az volt, hogy minden áron meg kellett akadályozni a kommunizmus áttérjedését Nyugat-Európára, s azt, hogy ezzel kimeríthetetlen technikai-gazdasági erőforrásokra, fejlődési forrásokra tegyen szert. Ez a megfontolás készítette a háború utáni Amerikát arra, hogy a konkurencia szabályait félretéve, óriási tőkeinjekciókat adjon Európának, mégpedig olyan kedvező feltételek mellett, hogy az egyértelműen a maga javára fordíthatta ezeket, s egy-másfél évtized leforgása alatt a „megnö a kiskutya, megmarja a nagyot” helyzet álljon elő. Különösképpen igaz ez a világkereskedelemben tanúsított dinamizmusa és a harmadik világbeli pozícióinak megőrzése és újrendezése területén. A „Number One” erőcentrum helyreállításáról, valamint jeleskedéséről a csúcstechnológia kifejlesztésében és elsőként való piacra dobásában azonban már szó sem lehetett a „golden sixties” éveiben sem. E tekintetben osztoznia kell az Egyesült Államokkal és a Japán-központú Távol-Kelet-góccal, mégpedig rendszerint nem úgy, hogy a nagyobb és ízletesebb falat jut Európának.

Amerika igen tudatosan él piacának teljes integráltságából, valamint a hardipar komplexumának húzóerejéből és a *brain-drain*-képességéből adódó potenciális előnyökkel, amelyek hosszú távon kompenzálják a magas elevenmunka-költségekből származó hátrányát. Távol-Kelet ugyancsak merészen kihasználta térnyeréséhez azokat az előnyöket, amelyek a fegyelmezett, olcsó, s emellett magas teljesítőképességű munkaerőből, a vállalatok és a társadalmi munkamegosztás egészének nagyfokú szervezettségéből és kemény tervezéséből, valamint a magas szintű integráltságból adódik, amelyek a XX. század második felében sikeresen kompenzálták azt a hátrányt, hogy a csúcstechnikát használó és tervező-termelő nemzetek körében újoncnak számított.

Ismétlem, ha Európa nincs kivételezett politikai helyzetben, és nem teszi meg idejekorán a döntő lépéseket a közös piac kiépítésére, valószínűleg hosszú időre elsüllyed. Ezt sikerült kikerülnie, ám – az 1960-as évek közepétől számítva egy szűk évtized kivételével, amikor úgy tűnt, legyűrte a nagy veszélyt – folyamatosan a világgazdasági pozíció történelmi léptékű gyengülése reális lehetőségének nyomasztó érzésével él együtt. Ezek az évtizedek egyébként arra is megtanították Európát, hogy integrációs erőfeszítései is folyamatos, súlyos hatásveszteséget kénytelenek szenvedni.

Elsősorban az Európán belüli érdekellentétek miatt, minden érdemi lépés, amely az integrációt az intenzív irányban mozdítaná el, éveket, évtizednyi időket késik, s ez nehezen behozható kieséseket jelent Európa számára a műszaki és piaci versenyben. Politikai megfontolásokból az integráció kemény magja kénytelen volt minduntalan „hígulni”. Az 1950-es évek végén még alig megemészthető problémának tetszett Dél-Olaszország jelenlétének elfogadása: ám az 1990-es évek elején a sáncokon belüli „gyengén fejlettek” tömege már megközelíti a 100 millió embert. Az európai integráció magas szintű gazdasági-műszaki-kulturális homogenitása – amelyre a Római Szerződés megkötés körüli időkből olyan nagyon (és teljes alappal) építhettek – már a múlté.

Mindebből adódik, hogy az Európai Közösségnek elemi létérdeke a további „hígulás” elkerülése. Ellenkező esetben ugyanis megvan a veszélye annak, hogy úgy jár, mint a KGST: a fejlett mag a konkurensekhez képest relatíve legyengül a fejletlenebbek felzárkóztatása közben, egyben az erre fordított energiák egy része elvész, a „sáncokon belüli periféria” elégedetlensége interferenciába kerül a „kemény mag” boldogtalanságával, és így megindul a bomlás, ami végleges vereséget jelentene az Egyesült Államokkal és Japánnal folytatott világgazdasági küzdelemben, főleg a XXI. század első felére kihatóan.

Az előbbiekből következik, hogy Európa – legalábbis jószántából – nem választhat az integráció *terjeszkedéssel* vagy *mélyítéssel* módja között: az elkövetkező évtized(ek)ben mindenképpen az *intenzifikálást* érdeke választani. E téren még az 1970-es évek követelményeihez képest is vannak behoznivalók, a századforduló világgépébe pedig semmiképpen sem illik bele egy csupán ilyen fokon integrált világgazdasági centrum.

Márpedig ennek az erőltetett menetben zajló integráció-intenzifikálásnak ma, az 1990-es évek történelmi helyzetében sokkal kétségesebbek a kilátásai, mint néhány évvel ezelőtt, amikor az 1992-es program körvonalai határozottakká váltak. Már említettem azt a megfigyelést, hogy az európai integráció mélyítését közvetlenül mindig a közösségen belüli üzleti-makrogazdasági-politikai feszültségek fékezik. Miközben mindenki teli torokból fújja az évszázados ellentétek elenyészését, bizalmatlanul sandít a közösségi társakra, és morózusan számítgatja a belső erőviszonyok radikálisabb

eltolódásának esélyeit. Nos, 1990-ben a német újraegyesítés ugyancsak tápot adhatott az effajta számításoknak. Továbbá, még egy viszonylag homogén közösségben is az erőteljesebb intenzifikációs lépések jelentős érdekeket sértenek – legalább ideig-óráig, az adaptálódás befejeztéig –, s ezeket kompenzálni, a kompenzációt pedig „finanszírozni” kell valakinek: rendszerint az intenzifikálódásban leginkább érdekelt, legerősebb, legfejlettebb nemzetgazdaságoknak. Ma e tekintetben furcsa, ellentmondásos helyzet áll fenn. Németországnak érdeke volna az intenzifikálódás, de ezt megfinanszírozni hosszú ideig nem lesz módja. Az EU „kemény magja” többi országának pedig nem biztos, hogy a német újraegyesítési erőfeszítések termőre fordulása után érdekében fog állni a további intenzifikáció, s ha az Egyesült Államok egy „atlanti” gazdasági együttműködés keretében megcsillant előttük némileg kedvezőbb feltételeket, könnyen lehet, hogy Angliában, Franciaországban, a Benelux-államokban – de esetleg másutt is – olyan erők kerekednek felül, amelyek a „két lábon állást” előnyben részesítik egy elmélyültebb európai fúziós tendenciával szemben. Ha az EU – értsük ezen akár a brüsszeli központot, akár az integrációban legérdekeltebb kormányokat vagy ipari köröket – sikerrel akar ellenállni ezeknek a belső-külső bomlási tendenciáknak, semmi egyébre nem figyelhet, semmi egyébre nem költethet, csak arra, hogy elébe menjen a dezintegrációnak („Veszélyben a szerzetesrend, novíciusok felvétele szünetel!”).

Az az álom is realitásérzék-vesztésről tanúskodik, hogy Nyugat-Európának erős politikai érdekei fűződnének Közép-Európa egésze vagy bármely országa EU-hoz való csatlakoztatásához. Ha a szocialista országtömb egyébként érintetlen volna, és a maga módján prosperálna, vagy akár csak a Szovjetunió képes lett volna érintetlenül túlélni ezt a kataklizmát, az ebből a körből valahogyan „emigráló” egy vagy néhány ország esetében talán túltengene a politikai megfontolás a gazdasági ellenérvekkel szemben. Így azonban, egy világrendszer összeomlását figyelembe véve, az ilyen, politikai indíttatású nagy gazdasági szanálások egészen más megvilágításba kerülnek. Ma már az Egyesült Államoknak sem érdeke Nyugat-Európával mint konkurens piaci és hatalmi erőközponttal kesztyűs kézzel bánni. Nyugat-Európát sem hajtja semmi, hogy muskátlis-petúniás legyen az ablaka Kelet felé.

Nyugat-Európának belátható időn belül mindenképpen elő kell állnia valamilyen elképzeléssel. Igaz, hogy Közép-Kelet-Európa övezetének felkarolásához semmiféle különös érdeke nem fűzi (e terület természeti kincsei jelentéktelenek, az eleven munka a termelékenység szinthez képest nem igazán olcsó, a szervezési-menedzsmétkultúra alacsony, az infrastruktúra elhasznált, a politikai viszonyok több mint labilisak stb.), abban sem érdekelt azonban, hogy ez a Baltikumtól a Jón-tengerig húzódó sáv számos kis országa permanens válságövezetté, afféle óriási „Közél-Keletté” váljék.

Ennek a számlája ugyanis mindenképpen Nyugat-Európát terhelné, és ez végképpen reménytelenné tenné a világgazdasági centrumként való megmaradását. (Hiszen a volt Német Demokratikus Köztársaság abszorbeálása is életveszélyesen nagy tétel a globális küzdelemben megkövetelt erőcentralizáció méreteihez képest.) Nem nagy a valószínűsége azonban, hogy ez az elképzelés túlmenne a „nyugalom” biztosításának feltételein, vagyis egy olyan minimális munkamegosztási, finanszírozási, kapcsolódási programon, amely hozzásegít ahhoz, hogy a volt KGST-szféra ne váljék sem működő vulkánná, sem oszlása közben miazmákat árasztó hullává. Általában ennél többre Nyugat-Európának nem is telik, és nem is áll érdekében ennél többet tenni. Az „új Marshall-terv” – utópia.

Természetesen mindez csak „átlagban” lehet helytálló. A vázoltaknál valamivel kedvezőbb lehet a helyzete az iparilag jóval kultúráltabb Csehországnak, valamint Szlovéniának, továbbá – geopolitikai okokból következően – Lengyelországnak. A vázolt „átlagos” helyzetnél is kedvezőtlenebb kép alakulhat ki a legkevésbé fejlett balkáni gazdaságok Európához való csatlakozása esetében. Magyarországnak, Szlovákiának és – stabil pacifikálódása esetén – Horvátországnak e tekintetben valószínűleg „köztes” helyzete lesz: nehezebben jut be a „belső körbe”, mint a cseh, a szlovén – esetleg a lengyel – gazdaság, de alacsonyabb lesz a sorszáma Szerbiáénál, Romániáénál és Bulgáriáénál. Mindez természetesen a gazdasági motivációkon alapul, és *ceteris paribus* értendő. Más keresztmetszetben ugyanis azok a közép-kelet-európai országok, amelyek határozott, reális gazdaságfejlesztési politikát képesek kialakítani, politikai biztonságot teremtenek (akár parlamenti, akár diktatórikus eszközökkel), ügyesen manővereznek a

három világgazdasági centrum befolyásszerzési kísérletei között, önerőből kibontakoztatják a lakosság rejtett produktív és innovatív energiáit, attraktívabbak lesznek, és valamivel kedvezőbb besorolódási feltételekre számíthatnak. A gazdasági-politikai-morális válságban elsüllyedőket Nyugat-Európa semmilyen formában nem lesz képes felvállalni. Nem teheti, mert érdekei ellene szólnak.

Mindemellett elképzelhető, hogy az Európai Közösség kedvező feltételek mellett képes lesz némi bővülésre, már csak azért is, mert a volt Német Demokratikus Köztársaság beolvadása – annak ellenére, hogy az adaptálás azon költségei, amelyeket nem lehet a keleti tartományokból ki-préselni, nagyrészt a volt nyugatnémet gazdaságra szakadnak – máris erősen lepassztja azokat a forrásokat, amelyeket a világgazdasági lépéshátrány elkerülésére kellene tartalékolni. A veszteség pótlására tulajdonképpen nem jönne rosszul néhány magasan fejlett, stabil világpiaci pozíciójú gazdaság csatlakozása. Ezért mehetett végbe Svédország, Finnország és Ausztria befogadása „fehér ruhás szüzek sorfalai között” és várható, hogy ugyanez megismétlődik a norvég és svájci csatlakozási kérelem esetén is, feltéve, ha maga a Közösség megmarad az „ígéret földjének” európai viszonylatban, fejlődésében és világgazdasági pozíciójában nem következik be valami olyan „gikszer”, amely elriasztja a potenciális „szívesen látott” jelentkezőket.

2. EURÓPA ÉS EURÓPAISÁG

*„Jeruzsálem, Jeruzsálem,
Folyton feléd megyünk,
Soha el nem érünk!”*

(Provanszál mondás)

2.1. Ki mit ért Európán?

Ha egy átlagember – szerte a világon – Európáról hall beszélni, vagy valamiről azt olvassa, hogy az „európai”, e kontinens (eurázsiai félsziget? szubkontinens?) földrajzi fogalmánál jóval szűkebb, körülhatároltabb valami jut az eszébe: *egy olyan földdarab, amelyet nyugatról az Atlanti-óceán határol, délen kb. Lisszabon–Madrid–Róma vonalában egy láthatatlan egyenes, amely keletről egy Róma–Trieszt–Stockholm egyenesben folytatódik, majd északon a Stockholm–Bergen vonalban; átszeli az Északi-tengert; a Brit-szigeteket kb. a Firth of Forth–Firth of Clyde vonalban metszi át és – Írország kihagyásával – csatlakozik az óceánon húzódó nyugati határvonalhoz* (l. 2.1. térkép). Ez az a terület, amelyet – hangsúlyozom: *öszönösen*, szinte reflexszerűen – „Európának” érez egy európai, észak-amerikai, japán, vagy a világ bármely pontján élő, az „európai civilizáció” kereteiben mozgó átlagember. Ha ennél az átlag-színvonalnál valamivel jobban tájékozott, ehhez a „primer” Európa-felfogáshoz tudata azonnal hozzácsatol egy további zónát: ez a mediterrán országok déli részeiből, a skandináv világ északi vidékeiből áll, valamint egy keleti sávból, amelyet nagyjából az Athén–Lvov–Helsinki–Varanger-félsziget vonalában lehet meghúzni. Ez a közfelfogás „szekunder” Európa-képe. Ami a Balkán keleti hányadát és a moldvai–ukrán–fehérorosz–orosz területeket illeti, az általam hivatkozott „utca embere” semmiképpen sem érti automatikusan bele az „Európa”-fogalomba: igaz, Ázsiának sem tartja. Ez a földrajzi értelemben vett Európának az a vidéke, amelyet az emberek gondolkodása hajlamos Észak-Ázsiát összevonni és mintegy külön kontinensként felfogni, akárcsak Ausztráliát.

Hangsúlyozom: az elválasztó vonalak meghúzása rendkívül elnagyolt. Ez különösen a két keleti határvonalra érvényes: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia tulajdonképpen kikanyarítandó lenne a „szekunder Európából”, Finnország déli partszegélye meg beleillene a „primer Európába” – hogy csak két példát említsek. Itt, csakúgy, mint a következő térképen, senki se keresse a szülőfaluját, melyik zónába tartozik: az ábrázolás egyetlen célja a kontinens léptékű tendenciák vázolása!

Persze, ha megkérdezzük egy albánt, bulgárt, szerbet, lengyelt, lettet vagy lappot, esetleg egy szicíliai olaszt, netán andalúziai spanyolt, hogy ázsiaiak vagy afrikainak érzi-e magát, felháborodottan fog tiltakozni, mondván, hogy ő tősgyökeres európai. Ugyanezt fogja mondani a samarai orosz, a kazányi tatár – de a grúz, az örmény is, sőt, a novoszibirszi „szibirják” orosz sem fogja magát ázsiaiak vallani –, talán nem is azért, mintha ezen valami szégyellnivaló volna (nincs is), hanem egyszerűen azért, mert életében nem jutott eszébe az, hogy ő ne lenne európai. Vagyis ez az európaiságról vallott közfelfogás csak a szekunder tercier zónán kívül él: egyoldalú módon.

Mi akkor az alapja ennek a közfelfogásnak? A nyugat-európaiak kitalálása-e az egész, amelyet egyes propagandával széthintettek a világban, s amely Dél- és Kelet-Európában egyoldalú Európa-szerelemben és kisebbségi komplexusban rakódik le? – Más szóval: Európa földrajzi meghatározását tekinthetjük-e pusztán formalitásnak¹, amely mögött ott áll egy reális, történelmi-kulturális-gazdasági centrum, góc, amely magához húzta az „Európa”-fogalmat, kizárva ebből azt, ami ugyan e kontinensen van, de kívül esik magán a centrumon?

Vagyis az a kérdés, reálisan meglévő ismérvekre támaszkodik-e ez a „szűk” Európa-felfogás? Van-e ezekben az ismérvekben *abszolút* és történelmileg hosszan tartó, úgyszólván *kiküszöbölhetetlen* elem? Tényleg csak „félleg-Európa”-e a térképen ritkásan bevonalt övezet, és tényleg csak formálisan számítható-e Európához az a keleti sáv, amelyet a térkép egyáltalán nem vonalaz be?

¹ Valahogy úgy, ahogyan az „Amerika” meghatározást: ha azt mondjuk „Amerika”, az szinonimája az Egyesült Államoknak („Voltál már Amerikában?” – „Nem, még csak Kanadában és Kubában jártam.”); ha azt mondjuk: „amerikai”, az a „jenki”-vel azonos jelentésű.

2.1. ábra. Az Európa-értelmezési „reflex” a közfelfogásban

Jelzések:

primer Európa-reflex

szekunder, tudati kiegészítés

földrajzi tudományokra
alapozó (tercier) tudati
kiegészítés

Bármilyen csábító is, az alábbi gondolatmenet nem szorítkozik egyetlen „determináns” ismérv részletességbe menő vizsgálatára, és különösen nem határolja be a nézőpontját egy-két szűkebb értelemben vett kritérium – „mutató” – vizsgálatára. Ennek alapján ugyanis igen könnyű „határozott” – inkább „megátalkodottnak” volna kedvem nevezni – álláspontra jutni: az egyik „mutató” alapján ilyenre, a másik alapján homlokegyenest ellenkezőre; aztán lehet őket váltogatni, aszerint, melyikük mondanivalója fedí pillanatnyi politikai érdekeinket, vagy protagonistáink érdekeit. A *tényleges*, objektivitási igényű megismerés mindenképpen a komplex megközelítést követeli.

2.1.1. Éghajlat?

Európa klímájának van közös jellegzetessége: ti. az, hogy jóval enyhébb, mint a hasonló szélességi fokokon tapasztalható klímának, akár Észak-Amerikában, akár Ázsiában. Ezen túl azonban igen sokoldalú képet ad. A jelen vizsgálat szempontjából a következő klimatikus zónák elkülönítése látszik célszerűnek:

- atlanti (a Golf-áramlat által közvetlenül meghatározott jellegű klíma),
- mediterrán (a mérsékeltből a szubtropikus felé átmenetet képező klíma),
- sztyepi (szélsőséges, száraz, a félsivatagi felé átmenetet képező klíma),
- erdőövezeti (kontinentális, de csapadékos klíma),
- szubpoláris klíma,
- „különböző klímák ütköző övezete”.

A felsorolásból látható, hogy eltértem a földrajz és a meteorológia által használatos felosztástól, s ennek az eltérésnek a szembetűnő jegyeként helyenként a logikai „hibától” sem tartózkodtam: ti. az okozattal (növényzet) jellemeztem az okot (éghajlat). Dióhéjban érdemes egyenként jellemezni ezeket az övezeteket (2.2. és 2.3. ábra):

- a) Az *atlanti* klímára leginkább az enyhe, kiegyenlített hő- és csapadékeloszlás jellemző. Európa atlanti klímájú nyugati partvidéke három alrégióra oszlik: *hűvös* vidékre (Norvégia, a Brit-szigetek északi fele), az *enyhe* vidékre (a Brit-szigetek déli fele, Németalföld, Észak- és Nyugat-Franciaország, Baszkföld) és *meleg* vidékre, amely nevezhető volna csapadékos mediterrán zónának is (Portugália, Délnyugat-Spanyolország). A közfelfogás szűkebb értelemben vett Európa-képe eléggé konvergens az atlanti éghajlat „enyhe” al-zónájával, legalábbis a nyugati sáv északi és déli határait illetően.

2.2. ábra. Európa évi középhőmérséklete

Jelzések:

- $> +15^{\circ}\text{C}$
- $> +10^{\circ}\text{C}$
- $+5^{\circ}\text{C} - +10^{\circ}\text{C}$
- $< +5^{\circ}\text{C}$

2.3. ábra. Európa csapadékviszonyai (és mennyisége, mm)

Jelzések:

- > 1000
- $500 - 1000$
- $250 - 500$
- < 250

Ez arra enged következtetni, hogy az enyhe atlanti éghajlat feltehetően kedvező feltételeket teremt *valaminek*, ami meghatározó komponense lett annak, amit az emberek „Európának” hajlamosak nevezni.

- b) A *mediterrán* klímára leginkább a mérsékelt forró, száraz nyár és az őszi-téli-tavaszi bő csapadék jellemző, igen enyhe téli hőmérséklettel. Az európai kultúra ősi bölcsője a Mediterráneum volt, és egyik nagy centruma mindaddig a Földközi-tenger térsége maradt, míg a világkereskedelem súlypontja át nem tevődött az Atlantikumra. A mai közvélemény a szűkebb értelemben vett „Európába” ma már csak a mediterrán vidék északi, illetve észak-nyugati részét érti bele, azaz Katalóniát, Dél-Franciaországot, valamint Olaszország északi-középső tartományait, lényegében Rómáig.
- c) A *sztyep* klímájának pregnáns sajátosságai ugyancsak komponensei egy feltételrendszernek, amely ezeken a területeken olyan viszonyokat hozott létre évezredek alatt, amelyek megakadályozták annak a komplexumnak a kialakulását, amit az emberek „Európának” éreznek. Ebben kétségkívül szerepet játszik a szárazság, a zord tél, a természetes közlekedési utak kedvezőtlen volta és még sok más tényező.
- d) Az *erdő*-övezeti klíma ismét nem egységes: magában foglal egy hideg, erősen kontinentális észak-keleti kiterjedésű („tajga”-) övezetet és egy enyhébb, az atlanti klíma által valamelyest érintett („lomboserdő”-) övezetet. Ez utóbbi végignyúlik Európa belsején, a Zsiguli-dombvidéktől a Vogézekig: tehát keresztezi a „tercier”, a „szekunder” és a „primer” Európa-sávokat egyaránt. Szemlátomást *közömbös* azzal a feltételrendszerrel szemben, amelynek eredményei a tudatban „Európaként” tükröződnek. Igaz – a későbbiekben látni fogjuk – jobbra olyan vidékekre jellemző ez a klíma, amelyek a mai értelemben vett modernizálódásra *késéssel* tudnak csak rátérni. Az erdő-övezeti klíma zordabbik felének zöme olyan vidékekre jellemző, amelyek vagy csak másodlagosan számítódnak „Európához”, vagy csak földrajzilag tekintetnek a kontinens részeként. Ez a klíma tehát hasonló vonásokat mutat a sztyepivel, noha jellege igen sokban eltér tőle.
- e) A *szubpoláris* klíma hatását röviden elintézhethetjük: ez zord éghajlat, emberi kultúra kifejlődéséhez nem kedvező feltételekkel. Amennyiben az övezet nyugati része a „szekunder” övezet része, azt egyrészt a Golf-áramlat valamelyes enyhítő hatásának, másrészt annak köszönhető, hogy északra hosszan elnyúló országok részeit képezik, amelyek délebbi vidékeiről jótékony gazdasági-kulturális hatások „szivárognak” fel ide.

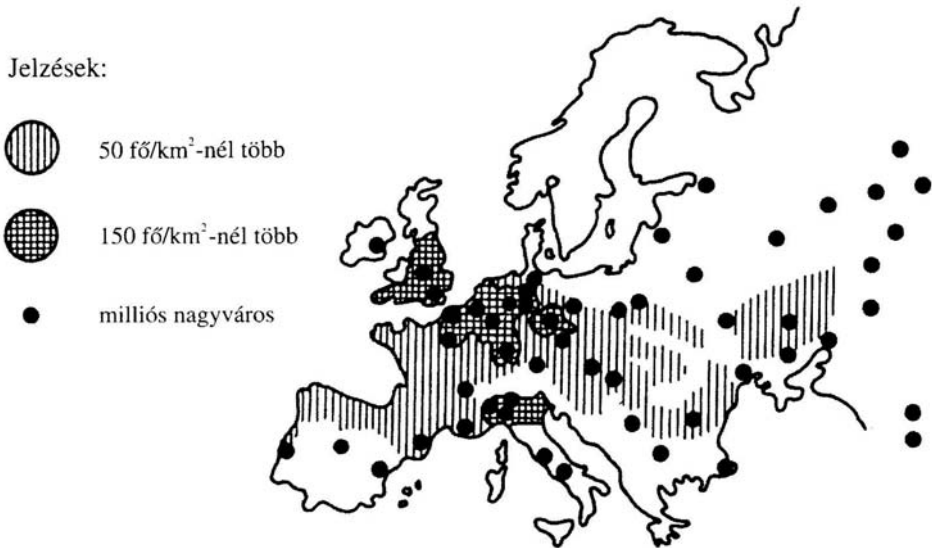
- f) Végül érdekes zóna az, amely a franciaországi Bourgogne-tól a Felső-Rajna-vidéken és az Alpokon keresztül Németország középső és déli tartományaiig, valamint a Cseh-Morva- és a Kárpát-medencéig húzódik. Ez *ütközőzóna*: nyugati fele az erdő-övezeti és az atlanti hatásoké, keleti fele pedig az atlanti, mediterrán és sztyep-övezeti klímák hatásaié. Nem elhanyagolható az Alpok masszívumának önálló (leginkább a „tajga”-övezetihez közel álló, de annál jóval enyhébb) klimatikus hatása. A „közfelfogás” Európa-képének két övezete majdnem pontosan igazodik a nyugati és keleti zónahatárokhoz.

Semmi értelme nem volna túlbecsülni – még kevésbé abszolutizálni – az éghajlati hatásokat: különösen a modern korban, amikor az emberiség mind létfeltételeit, mind ipari és szolgáltatási tevékenységét, de javarészt a mezőgazdaságát is elég határozottan tudja függetleníteni az időjárási feltételektől. Valószínű, hogy van azért a klímának *közvetlen* hatása is a társadalom komplex „image”-ára (amit az átlagember a mi esetünkben az „Európa”-kifejezésbe sűrít): pl. azonos szintű életvitel vagy mezőgazdasági termelés, a közlekedési rendszer fenntartása jóval nagyobb emberi erőfeszítésbe kerül a „sztyep”, vagy „tajga”-klímák, pláne a „szubpoláris” klíma körülményei között, mint a Temze, a Rajna, vagy a Duna völgyében, netán a Vizcayai-öböl partján. Az említésre méltóbb méretű hatása azonban minden valószínűség szerint a történelmi összefüggéseken keresztül érvényesül: a különböző klimatikus viszonyok között élő népek abban az időben, amikor még a mainál nagyságrendekkel nagyobb volt társadalmi létük természetfüggősége, nem egyenlő feltételek között „startoltak” és – egyéb, őket ért hatásokkal egyetemben – ennek édes vagy keserű levét mindmáig isszák – vagy legalábbis még ma is érvényesül bizonyos mértékig a starthelyzet-különbözőség hatása.

2.1.2. Népsűrűség?

Európa népesedési térképe (2.4. ábra) ugyancsak nagy változatosságot mutat: megalopoliszok, sűrűn lakott körzetek – olykor egész országrészek – váltakoznak a nagyjából 100–150 lakos/m² körüli, „megszokott” európai népsűrűséggel, ám vannak kifejezetten ritkán vagy alig benépesült tájak is.

2.4. ábra. Európa népsűrűsége

A legsűrűbben lakott körzetek:

- Anglia középső és déli része, beleértve a London környéki agglomerációt,
- Németalföld, azaz Hollandia és Belgium – mindkét országban a népsűrűség fokozatosan nő a két ország közös határa felé közeledve és Brabant területén kulminál,
- az Alsó-Rajna völgye (Ruhr-vidék) megalopolisza,

- Franciaország Belgiummal, Luxemburggal és Németországgal határos, mintegy 200 km széle sávja (Artois-tól Lorraine-ig), kivéve az Ardennek déli nyúlványait,
- a Szajna völgye és a párizsi medence,
- a Pó völgye.

Ezek – a Pó völgye kivételével – a közvélemény által „Európaként” felfogott primer körzet csaknem mértani közepére esnek.

Jellemző továbbá, hogy – a magashegységek kivételével – egész Nyugat- és Közép-Európában mintegy 70–140 fő/km² körül van a népsűrűség, beleértve természetesen az egymástól nem több, mint 150–200 km-re fekvő nagyvárosok és a közöttük lévő teret elég egyenletesen kitöltő közepes és kisvárosok hálózatának népességét is. A fentebb részletezett körzetekben a népsűrűség meghaladja a 300 fő/km²-t, a városok, elővárosok és falvak csaknem összefüggő láncolatokat alkotnak.

Attól a vonaltól keletre és délre, amely az első térképen a primer és szekunder „Európa”-felfogás között húzódik, a lakosság jelentősen megritkul, a nagyvárosi-középvárosi hálózat ritkább, a falvak egymástól távolabb húzódnak meg és gyéren lakottabbak. Ugyanakkor a vidék csaknem teljes egészében kultúrtáj, beleértve az erdőket is. (A sáv északi 1/5-ére ezek a megállapítások nem állnak: e szubpoláris földek alig lakottak.) Jellemző a települések aránytalan megoszlása: több milliós metropoliszok – nagyra duzzadt fővárosok – és mérsékelt városias, 30–50–100 ezres nagyságrendű középvárosok adják a nem falusias települések zömét (egyikük-másikuk az utóbbi évtizedekben hirtelen felduzzadt).

A tercier zónára mindez fokozottan érvényes: a nagyváros és – itt-ott, az iparvidékeken létesült – város-konglomerátumok (Donyec-medence, Urál, Moszkva környéke stb.) szinte átmenet nélkül folytatódnak tisztán agrár jellegű, ritkán lakott vidékeken, az agrártelepülések között pedig félig „vad” – nem vagy alig művelt – területek húzódnak.

Ismét hangsúlyozom, hogy a népsűrűségi viszonyoknak – akárcsak a klímának – hiba volna determináló szerepet juttatni egy kontinens karakterisztikáinak kialakításában: ám negligálni sem volna őket szerencsés. Igaz, itt nagyon finoman meg kell érezni az ok-okozati összefüggések ide-oda hullámzó hatásirányát: e nélkül biztosan téves eredményre jutunk. A gazdasági-kulturális fejlettség húzza maga után a népsűrűség növekedését: de az is letagadhatatlan tény, hogy a gazdasági-kulturális fejlődés éppen azokon a földrajzi pontokon szokott nagy lendületet venni – ha egyébként a többi feltétele is adott –, ahol sűrű népességet talál, azaz munkaerőt, piacot, tehetség-kiválasztás számára lehetőséget nyújtó tömeget, ahol meggyorsulhat az információáramlás stb. stb. Márpedig a fentebb

felsorolt körzetek – földrajzi elhelyezkedésük igen erősen egybeesik a *modern* európai civilizáció keletkezési epicentrumával – az újkor elején már sűrűn lakott körzetek voltak. A másodiknak említett zóna nem volt az újkor elején sem Európa „méhkasa”, de erősen *városiasodott* vidékként lehetett számon tartani. A harmadik övezet kifejezetten ritkán lakott, falusias táj volt és alapjában véve ezt a jellegét mindmáig meg is őrizte.

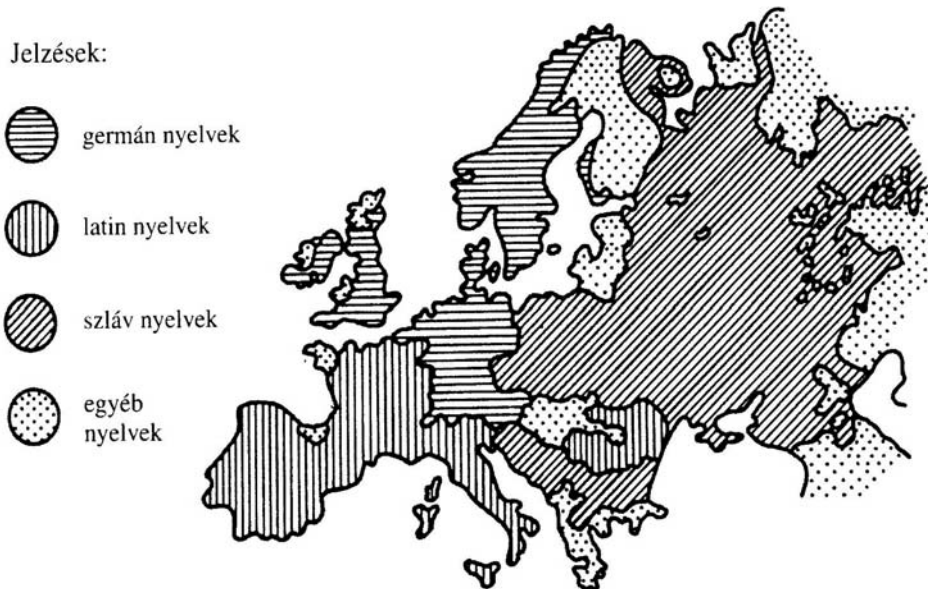
Az a „közvélemény” tehát, amelyre fentebb hivatkoztam, mint az „Európa” fogalom ösztönös „magyarázója”, ebből a népesedési szempontból a sűrű népességet, valamint a nagyváros-középváros-kisváros-városiasodó falu településszerkezet *arányos* voltát nevezi „Európának”. Ahol ez foghíjas, ott már csak fenntartással tud „Európában” gondolkodni, ahol ez nem épült ki, azt a vidéket érzékei „másnak” jelzik: nem „Európának”.

2.1.3. Nyelvi hovatartozás?

A földrajzi értelemben vett Európa lakosságának túlnyomó része indoeurópai nyelvet beszél, s ebben a többé-kevésbé összefüggő nyelvi világban csak „zárványokként” élnek vagy nem indoeurópai nyelvek (finn-ugor, török, ibériai), vagy a legnagyobb indoeurópai nyelvcsaládoktól különböző, mintegy „reliktum”-nyelvek (balti, albán, görög, kelta). Az európai nyelvi világot uraló három nyelvcsaládból kettő (a latin és a germán) az indoeurópai nyelv „kentum” (nyugati) ágához tartozik és latin betűket használ, a harmadik (a szláv) a keleti „szatem” ághoz, és többségük cirill írásmódot használ (2.5. ábra).

A köztudat szoros és kevésbé szoros „Európa”-határa elég közel húzódik a latin–germán („kentum”) és a szláv–balti („szatem”) nyelvi világ határához; persze jelentős kivételekkel. Ezeket a kivételeket érdemes megjegyezni: ide tartoznak a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a szlovének és a horvátok; valamennyien a „második” Európa-értelmezéshez sorolódnak, és valamennyien latin ábécét használnak.

2.5. ábra. Európa nyelvei

A nyelvi „zárványok” ide- vagy odaértése mindig a környezetüktől függ. A baszkok, bretonok, welsh-ek a primer zónába értendők, a magyarok, finnek, észtek, lappok, lettek, litvánok – és a szláv környezetben ugyancsak „zárványnak” tekinthető románok – a második zónában foglalnak helyet az Európa-értelmezésben, ugyanide tartoznak a görögök is, míg az albánokat *de facto* nem tartják „Európa” szerves részének, csakúgy, mint a törököket, vagy az Oroszország területén élő kisebb-nagyobb türk és finnugor népcsoportokat. Egyszerűen senkinek sem jutnak eszébe, ha Európáról beszélnek, vagy gondolkodnak. Mint ahogy a „cirill betűs” szlávok sem: De Gaulle ugyan az Atlanti-óceántól az Urálig tartó földrésznek mondta Európát, a gyakorlatban azonban ő is csak Brest-től Bresztig gondolkodott.

A nyelvi térkép tehát ismét a közvélemény kétlépcsős Európa-tudatának keleti határain közelít a megítélésekhez.

Mennyire kell ezt az ismérvet komolyan vennünk? Valószínű, hogy a ráhatás e tekintetben *felületileg* kézzelfoghatóbb, a *lényeg*et tekintve pedig felületesebb, csalókébb. Teljesen érthető, hogy az a világ-értelmiség vagy „fehérgalléros” alkalmazotti réteg, amely a mi „átlagkapitányi” tömegünk zömét alkotja, lakják Frankfurtban, Lyonban, San Franciscóban, Rióban vagy Lagosban, angolul vagy franciául beszél, ha „európaiul” akar szólni: számára a holland, német, olasz, spanyol még emberi idiómának tűnik, mivel át lehet kapcsolni egyikről a másikra – szemben, mondjuk, a bulgárral vagy a törökkel, netán oroszsal, amely megértéséhez semmi támpontja sincs. Továbbá, a világban a latin és germán nyelveken beszélők járnak, ők reprezentálják Európát: a „zárvány”-nyelvűek is ezeken a nyelveken szólalnak meg, ha bárhol a világon megjelennek és egyáltalán ki merik nyitni a szájukat. Vagyis a latin–germán nyelvterület Európaként való megjelenésének van alapja: más kérdés, hogy ez a két nyelvcsoport nem azért sajátíthatta ki magának a „valódi európai” megtisztelő címet, mert *éppen* latin és germán eredetűek, hanem azért, mert a történelmi fejlődés során a két nyelvfajta beszélő nemzetek érték el olyan sikereket földrészünkön, hogy az európai civilizáció terjesztőivé (ne firtassuk, milyen célokkal és módszerekkel) és reprezentánsaivá váltak – tulajdonképpen még a „második és harmadik zónában” is. Az összefüggés tehát karakterisztikus, csak az ok-okozati sorrend fordított ahhoz képest, ami első látásra adódik.

2.1.4. Kulturális közösség?

Maga a kultúra rendkívül összetett fogalomnak tűnik akkor, ha nem a köznapi jelentésben értjük, hanem az emberiség legfontosabb megkülönböztető jegyeként az élővilágon belül. Az alábbi fejtegetésben a kultúra fogalmát e szélesebb értelemben fogom használni. Vagyis a következőket értem alatta:

- a) az emberiség által felhalmozott (természet- és társadalomismereti) tudás megőrzésének, átadásának és gyarapításának fogalmát;
- b) e tudás alkalmazását a termelő és szolgáltató folyamatok véghezvitele, tervezése és szervezése során;
- c) az emberi együttélés és együttműködés során kialakult munkamegosztási, döntéshozatali és végrehajtási, végrehajthatási viszonyokat, az egymáshoz való alkalmazkodás módját és mértékét;
- d) az egyéni (családi), illetve közösségi életvitel színvonalát, ennek prioritásait, különös figyelemmel a művelődésre, a higiéniára és a komfortra.

E szélesebb értelemben vett kultúrafogalom tehát magában foglalja a köznapi nyelvezet által „civilizációnak” és „életmódnak” nevezett fogalomkör bizonyos hányadát, valamint a „társadalmi viszonyokat” is. Beleértendő továbbá az a mód is, ahogyan az emberek társadalmi együttélésüket berendezték: az intézményeik, az értékeik, világfelfogásuk és tabuik egyaránt.

Ennek a kultúrafogalomnak nem a mennyiségi oldal a legfontosabb: vagyis nem az a fejlettségi rangsorolás, amely az összehasonlításokból óhatatlanul kijön, hanem a *minőségi* oldal. Ez a különböző elemek sajátos *struktúráját* jelenti, amely az adott társadalomnak megadja az őt minden más társadalométól megkülönböztető karakterét, arculatát. (A tudomány, ideológia, művészet – amennyiben feladata magaslatán áll – érzékenyen tükrözi, de alakítja is bizonyos fokig ezt a struktúrát, illetve arculatot: ezért maradt rajta a köznapi szóhasználatban a „kultúra” megnevezés. Vagyis a fogalom szűkebb értelmezése az emberiség érzéki csaldódása: olyan jelenség, mint amikor a kisgyerek meglátja magát a tükörben, és felkiált: „baba!”.)

A fentiekből következik, hogy a kultúra, az emberiség teljes információ- és reflexöröksége lévén, nem néhány év vagy évtized terméke, hanem igen mély gyökerű: mikrononként változik magától, és csak milliméterenként változtatható következetesen, türelmes, tudatos tevékenységgel. Ez a lakosság *egész* kultúrájára vonatkozik: egyes elemek persze a szélvész sebességével születnek és tűnnek el, ezek azonban a kultúra felületi szférájában mozognak. Azok a változások, amelyek az emberek ösztönös gondolkodási, ítéletalkotási és cselekvési módjára már *jelentős mértékű* és *tömegében karakterisztikus* hatást gyakorolnak, vagyis a társadalom arculatát mély keresztmetszetében is módosítják, generációk egész során át *folytonosan és következetesen* érvényesülnek.

A földrajzi értelemben vett Európa *alapjában véve* egy és ugyanazon kultúrkörhöz tartozik, csak a Balkán déli-középső részein vannak erősebb „beszüremlések” egy merőben más – ti. az iszlám – kultúra részéről. E jellegzetesen európai kultúra lényegének csak igen hevenyészett összefoglalására vállalkozhatom, nem csak azért, mert az igényes taglalás meghaladná erőmet, hanem azért is, mert szétfeszítené a gondolatsor kereteit. A feladat ugyanis az „Európa” és „európaiság” fogalmak alapvető tartalmának és belső ellentmondásosságának vázolása: ehhez az európai kultúra lényegének leírása csak annyiban szükségeltetik, amennyiben hozzásegít ahhoz, hogy felidézhesük: mennyi belső, fontos eltérés – „szóródás”, „couleur locale” – tapasztalható ezen egységes alapú kultúrán belül, és ez hogyan módosítja egyes európaiak felfogását más európaiak európai voltát illetően.

- a) Kultúránk egységes alapjához tartozik a *természetismereti kiindulású racionalizmus*, amely kitűnő gondolkodási rendszer a *műszaki* eredmények elérése és *műszaki rendszerek* megkonstruálása szempontjából. Ez a gondolkodási reflex alapjában *induktív* jellegű,

vagyis a részletek megismerésén keresztül jut el az összefüggésekig, ugyanakkor *szillogisztikus*, vagyis hajlamos túlbecsülni az egyirányú hatásokat a visszacsatolásokkal szemben, és jellemző rá az „egymegoldás” keresése az egyenlő értékű alternatív megoldásokkal szemben. Van kultúránknak egy másik fonala is: egy rugalmasabb rendszerelmélet, amely a gondolkodási reflexek párharcában végül is mindig alulmarad: a dialektikára inkább hajlamos görög szellemiséget felmorzsolta a rómaiak merev racionalizmusa, Marx eszméi befulladtak a sztálini gondolat-kaszárnyába, a kereszténység kezdeti képlékeny, hajlékony ideológiája egy-két évszázadon belül dogmatikává merevedett.

- b) Alapvető kulturális reflexünk az *individualizmus*. Az európai ember nem olvad fel a közösségben – ahogyan a természet részének sem érzi magát – , hanem *korlátozó* közegnek tartja azt, a másik egyedet pedig *riválisnak*. Nem általános, de mindenesetre jellemző extrémisége ennek az, amikor ezt a „zsenírozó” ösztönös érzést az egyedek a szűkebb családon, vagy élet-halálra egymásra utalt kisközösségeken belül is érzik, és képtelenek gátolás alá szorítani, vagy meg sem kísérlik azt. Az individualizmusnak egyenes folytatása a vállalkozókészség, valamint az a követelmény, hogy a teljesítmény azonnal és maradéktalanul fejeződjék ki anyagi és erkölcsi „prémiumban”: tehát a pénzviszonyok. Ez az alapvető viselkedési reflex az európai embert vagyonával, energiájával és idejével szigorúan *kalkulálhatóvá* teszi. Az individualizmus és a tudományos racionalizmus összefonódása kiváló feltételeket teremt az *egyedi* műszaki innovációk számára: ezek szélesebb rendszerré szerveződése azonban rendszerint *utólag*, egymással, az emberrel és a természettel való *konfliktusok* árán történik meg. Az individualista európai ugyanis versenyt fut az idővel: ideges, siet, mohó, s ezért nem várja ki találmányainak beilleszkedését egy kárminimalizáló és részharmonizáló rendszerbe. Persze nem ez az egyetlen irányzat: emellett, párhuzamosan, időnként kivirágozva, majd csúfos vereséget szenvedve létezik egy kollektivistá európai szellem is, amelynek eddig, a történelem folyamán mindig a legmilitánsabb válfajai kerültek felszínre: ti. azok, amelyek az egyéni (parciális) érdekeket mereven, valamiféle „közérdek” alá rendelték: ez aztán siettette bukásukat. Merevségre hajlamos racionalizmusa az európaiakat mindig gátolja a „finomszabályozásban”, különösen akkor, amikor bonyolult, puha rendszerek kerülnek a keze ügyébe: ez a legnagyobb hiányossága az európai orvosi és politikai gyakorlatnak egyaránt.
- c) Az európai kultúra tehát sajátos *prioritási rendszert* is jelent, mind a vágyakban, törekvésekben, mind pedig a javak felosztásában, a

döntésekben és a végrehajtási ütemezésekben. E sorrendben az egyénnek elsőbbsége van a közösséggel szemben, a materiális javaknak a szellemi javakkal szemben, a gyorsan megvalósítható céloknak a nagyobb kivárási türelmet igénylő célokkal szemben, az internális élvezetnek az externálissal szemben – és így tovább. Mindez együttvéve egy kevésbé szimpatikus, alig leplezetten brutális, találékonyságában is rövidlátó emberfajtát vázol fel, amely folyamatosan konfliktusba kerül saját kreációjával is, ti. a magas fokú műszaki civilizációval, valamint az e civilizáció által szükségeltetett interdependens társadalmi életformával. E konfliktusok kezelése hol fegyveres erőszakkal, hol politikai-gazdasági-ideológiai fojtogatással történik. Minél előbbre haladunk az interdependencia világában, annál inkább szükségeltetnék a tolerancia és a kompromisszum; ezt az európai kultúra csak a fojtogatás időigényes és idegigényes, ám kevésbé életveszélyes formájaként tartja számon. Továbbá: minél nagyobb természeti-társadalmi erőket mozgat meg az európai ember, annál nagyobb szüksége volna a stratégiai „hozzállásra” – éppen e konfliktusok elkerülése vagy kezelhetővé szelídítése végett. Ez megalkuvást követel a pillanatnyi és a parciális érdekek rovására: a kompromisszum minden esetben megkötetik és kisvártatva minden esetben felborítatják a rövid távú és parciális érdekek érvényesítése érdekében.

- d) Nem érdektelen azonban megjegyezni, hogy a társadalmat a félelmetes erejűvé növvő interdependencia és kockázat fokozatosan szorítja alapvető „európai” reflexeinek – vagyis mechanikus racionalizmusnak, az individualizmusnak, a rövid távú haszonkeresésnek, a konfliktusok egyirányú megoldásának és az abszolút igazságok preferálásának – feladására, illetve pontosabban kifejezve, olyan mozgásformák keresésére, amelyek meghagyják az egyént „európai” megrögzöttségeiben, míg szélesebb, társadalmi síkon keresik az általa kavart lehetetlen helyzetek elsimításának mechanizmusait, egyben koordinálják a tevékenységet. Ez a folyamat Európában a XX. században gyorsult fel, s hozta létre a társadalmak mai, karakterisztikus arculatát.

Valószínű, hogy mindezek a vonások más kontinensek társadalmában is előbukkannak (az észak-amerikában egészen biztosan, hiszen az nem más, mint egy tengerentúlra átplántált, sajátos európai kultúra): azzal engedtessek meg nem foglalkoznom, mennyiben sajátos ez, mondjuk a kelet-ázsiai vagy óceániai kultúrákkal szemben. Ugyancsak engedtessek meg mindösszességében leszögezni, hogy e néhány vonás éppúgy megtalálható a bretagne-i halász, mint a kazányi gyári munkás, a szicíliai festőművész, mint a lappföldi állatorvos magatartási reflexeiben, gondolkodási „paneljeiben”, gazdasági és jogi viselkedésmódjaiban, vásárlási és tervezetési prioritásaiban, a saját és embertársai helyzetéről és kilátásairól alkotott ítéleteiben. Megjelenik a közületek és vállalkozások törekvéseiben, az állami politikában, az ideológiai áramlatokban és vallásokban is. Persze megjelennek az ezzel ellenkező, ezek túlzásainak és konfliktuseredményeinek reakcióképpen felbukkanó nézetek, törekvések, áramlatok, időnként hatalmi-társadalmi struktúrák is: ezek azonban eleve hendikeppel indulnak, és rendszerint vereséget is szenvednek. Annyi marad belőlük, amennyi a konfliktuskezelés kompromisszumaihoz feltétlenül szükséges: ez a korai kereszténység, a „Liberté, Égalité, Fraternité”-eszmé, valamint a kommunizmus közös sorsa. Továbbá: azzal sem foglalkozom, hogy ennek a tipikus és legyűrhetetlen „európaiságnak” milyen távlati hatása lehet magának Európának a sorsára: a Paradicsom kapuját tárja-e végül is fel az európaiak előtt, avagy inkább sírgödört és az európai kultúra számára? Mindkettőnek van, szemmel láthatóan, esélye a megvalósulásra. Ismét csak megmaradva a ténymegállapításnál, ha Európáról gondolkodunk vagy beszélünk, akkor egy olyan, néhány százmilliónyi ember jut az eszünkbe, akiket egyénileg és kisebb-nagyobb szervezett tömegekben *ilyen* reflexek hoznak mozgásba, s akik, ha konfliktusba kerülnek, ily módon törekszenek a megoldásra. Ennek nyomán létrehoztak egy világot, amely egy speciális *tapasztalat- és tudásrendszerből* áll – ezt őrzik, továbbadják nemzedékeken keresztül, gyarapítják, főként az eredeti „génvonal” mentén; kialakítottak egy *anyag környezetet* a maguk számára, ezt fejlesztik a maguk módján; létrehozták együttélési *játékszabályaikat*, csaknem ösztöni szintűvé tették azokat, és – ugyancsak jellegzetes, sajátos módon – próbálnak *módosítani* ezeken az ösztönökön; és mindezekről kialakították a maguk *ítéletalkotási-gondolkodási rendszerét* is. Kulturális értelemben ez az az „Európa”, amely (tulajdon-képpen San Franciscótól Vlagyivosztokig) meghatározza az itteni emberi-társadalmi mozgások *legmélyebb* alapvonulatát.

Ha ezzel nem vagyunk tisztában, nem értünk semmit. Ha viszont nem tudjuk azt, hogy mindez a közös „európai” reflex és tudat *önmagában nem elég kohéziós erő* a Bretagne-tól az Urálig terjedő kontinens népei, társadalmi számára ahhoz, hogy kölcsönösen *megértsék* és *igényeljék* egymást: akkor sem tudunk semmit Európáról. Vagyis meg kell némileg vizsgálnunk ezen európai, közös kultúra *szubregionális szóródásait*. Észre fogjuk venni, hogy ez a szóródás elég nagy ahhoz, hogy – legalábbis a jelen történelmi időszak tartalmára – utópiává „éteresítse” a „globális európaiság” gondolatát.

Ehhez viszont még egy szemponttal ki kell egészítenem a fentebbi – a kultúra meghatározását illető – vázlatos eszmefuttatásomat. Azzal ti., hogy van a kultúrának néhány olyan alapvető eleme, amely rendkívül érzékenyen reagál az ember többi – kultúrán kívül eső – létkörülményének (a fentebb tárgyaltaknak, a gazdasági fejlettség mértékének és jellegének stb.) a legkisebb eltéréseire is. Ilyen pl. a *hatalmi és jogrendszer*, valamint a *vallás*, továbbá az emberek-embercsoportok egymás iránti toleranciája, egymással kapcsolatos *elvárásai*, társadalmi-társasági érintkezési *követelményei* és tabui, az *erkölcsi* normák stb. stb. Egy adott, vaskos egyezőséget mutató kultúrkörön belül ezek az „ultraérzékeny” területek mutathatnak akkora „finomeltéréseket”, amelyek pregnáns „alrégiókat” hozhatnak létre, olyannyira, hogy a *különböző árnyalatokhoz tartozó emberek egymás mozgását már idegennek érzik*, a *különböző alrégióhoz tartozó társadalmak kooperációja során pedig folytonosan problémát okoz a kompatibilitás részleges volta*. Nehezíti a helyzetet az, hogy a „finomeltérések” nagy része több évszázados, olykor évezredek tradíció és *különutas fejlődés* terméke, ezért éppúgy beleivódott az egyének és társadalmak reflexrendszerébe, mint a kulturális alapvonások: nem lehet eliminálni vagy visszafejleszteni őket egy-két nemzedék élettartama alatt.

Ha nem számítjuk a Balkánra beszüremlett iszlám kultúrát, Európa kulturális térképe két markáns „alrégióra” szakad: az egyik a Nyugatrómai Birodalom, a latin kultúra, a germán típusú feudalizmus, a nyugati kereszténység és a korai kapitalizálódás hatókörében alakult ki: nevezzük ezt az egyszerűség kedvéért „nyugati keresztény” kultúrkörnek. Ennek ismét két alfaja tapintható ki: a „katolikus” és a „protestáns” altípus; ezek azonban egy mindinkább interdependens környezetben, nem túl régen és egymás által erősen átfiltrálva alakulván ki, nem jutottak el a külön fejlődés azon fokára, amelyen megjelennek az egymással szembeni „immunreakciók” (a reformáció-ellen-reformáció harcai az *elválás* kezdeti, „kómas állapotát” tükrözték, ezek később lecsillapodtak, olyan mértékben, ahogyan a polgárisodás elterjedt a „katolikus” zónában is). A másik kultúrkör gyökerei a Keletrómai Birodalomban és folytatójában: Bizáncban, az ún. „ázsiai termelési móddal” több-kevesebb intenzitással átfiltrált feudalizmusban, a kisázsiai (hellenisztikus) kulturális hagyományokban és a kapitalizálódás kései,

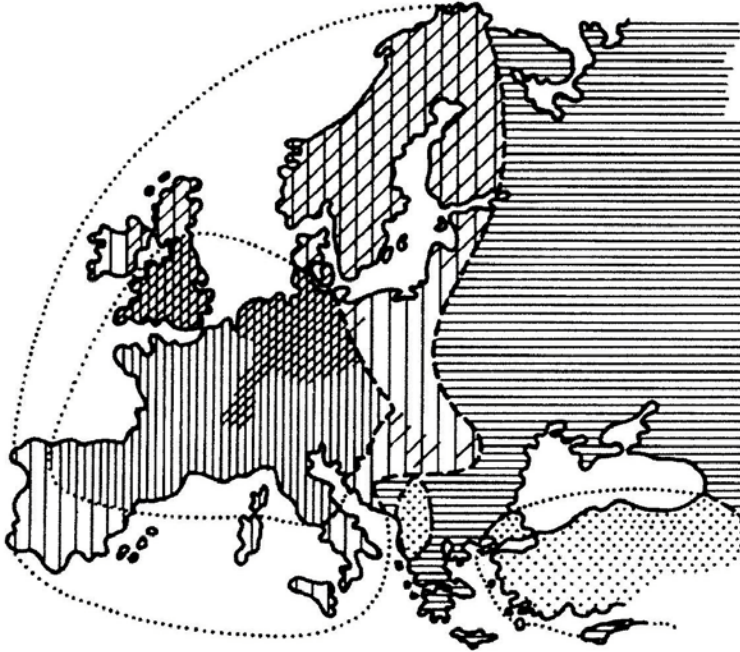
következetlen voltában gyökereznek. Ezt „keleti keresztény” kultúrkörnek nevezhetjük. Persze a megnevezés úgyszólván zsurnalisztikai ízű, hiszen vallási különbséggel jellemez egy, az emberi és társadalmi reakciórendszer úgyszólván minden molekulájára kiterjedő tudatforma-eltérési rendszert – ennek megfelelően a *félrevezetés* veszélyeit hordozza magában. Ugyanakkor a nyugati keresztény vallások és az ortodox irányzat közötti eltérések olyannyira pregnánsak, és milyenségük olyannyira jellemző a két kultúrkör jellegkülönbözőségeire, hogy csábítanak a „névadásra”. Ezért, abban a reményben, hogy az Olvasó a „nyugati” és „keleti” keresztény kifejezést *jelképként* fogja értelmezni, és nem a kultúra kvintesszenciájaként, a továbbiakban mégis rátérek e megnevezés használatára.

Nem követünk el nagy hibát, ha a „katolikus-protestáns” és „ortodox” zónák határait ott húzzuk meg, ahol valóban a vallások elterjedései véget érnek. Ezek szerint a „nyugati keresztény” övezet egy olyan észak–déli választóvonalról nyugatra található, amely a finn–orosz határon fut végig (a karélok ortodoxok), továbbhalad a balti államok és Lengyelország keleti határán, a Kárpátok keleti és déli vonulatain (Erdély ugyan vegyes lakosságú, az országész kulturális összképe azonban inkább a „nyugati keresztény” hatást hordozza), majd a Duna és a Száva mentén halad tovább, lekanyarodik Dalmáciához, és kb. Kotornál éri el az Adriát (a Vajdaság helyzete hasonló Erdélyéhez). Erősen hangsúlyozom, hogy ez a láthatatlan vonal nem valami „jót” választ el valami „rossztól”, vagy „magasabb rendűt” az „alacsonyabb rendűtől”, pláne nem foglal magában hátsó gondolatot államhatárok tekintetében: pusztán egy „másságot” allokál. Kétségtelen, hogy a közös európai kultúrán belül megvan ez a két, egymástól sok „nüanszban” eltérő alfaj: lehet, hogy egy kelet-ázsiai ember számára e két zóna különbözőség nem vagy csak alig érzékelhető (mint ahogyan egy európai sem érzékeli felületes benyomások alapján azt, hogy egy kelet-ázsiai ember vagy ország a buddhizmus mahájána, hinájána, tibeti vagy zen ágával jellemezhető kulturális zónához tartozik-e), az európaiak számára azonban kézzelfogható valóságot jelentenek. A „nyugati keresztény” zónán belül a protestáns alváltozat elterjedésének nincs ilyen, több-kevesebb pontossággal meghúzó határa, ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy a protestáns alzónának két sűrűsödési vonatkozása van: az egyik a germán nyelvterület, a másik a korai polgárosodás területei. Mindkettővel kapcsolatban kimutathatók persze pregnáns kivételek is: Svájcban pl. a protestánsok zöme a francia vidékeken él, ezzel szemben Németország nyugati és déli (gazdaságilag magasan fejlett) vidékei, valamint Ausztria csaknem vegytisztán katolikus, szemben a későn polgárosodó Skandináviával és a Baltikummal, valamint Magyarországgal és Erdéllyel, ahol a protestáns kultúrának igen mély gyökerei vannak, és ahol a protestáns lakosság oroszánrészre nem germán nyelvet beszél. A korreláció tehát laza – noha nem lehet tagadni meglétét. (A határokat a 2.6. ábra érzékelteti.).

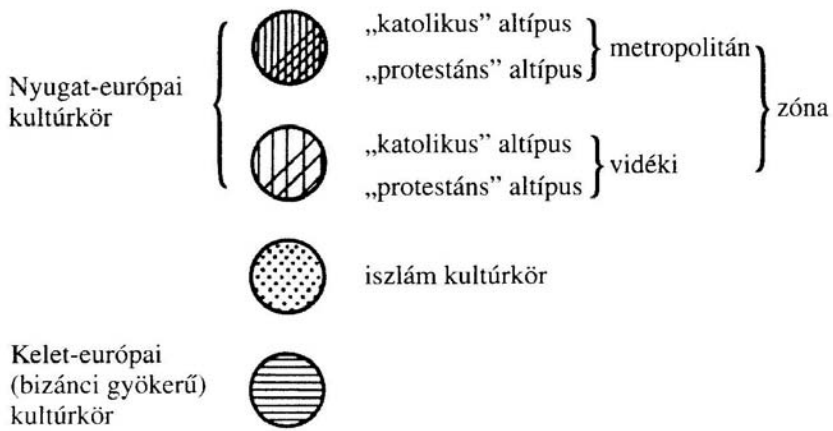
A térképen a „nyugati keresztény” kultúrkör két övezetre van osztva: egy „metropolitán” és egy „vidéki” zónára. Tudatosan nem használom a „centrum” és „periféria” kifejezéseket, mivel a „vidéki” zóna nem feltétlenül periferikus jellegű a „metropolitán” zónával szemben: kulturális értékei és potenciáljai nem alacsonyabb rendűek, legfeljebb háttérbe, felszín alá szorultak. A két zóna kulturális értelemben egymással szoros kapcsolatban áll, több-kevesebb intenzitású egymásra hatás, kölcsönös termékenyítés tapasztalható, amelyben érezhető vezető szerepe van a metropolitán hatásoknak, de nem elhanyagolhatók a visszacsatolások sem. A külső zóna „vidéki” jellege alapvetően négy vonatkozásban érzékelhető:

- a) amíg a „metropolitán” zónában a műveltség, a képzettség, az életvitellel szembeni igényesség és az emberi kapcsolatok kompromisszumkészsége a *lakosság zömére* kiterjed és *több generáció* óta működik-finomodik, a „vidéki” zónában ez a magatartási-életfelfogási reflexrendszer csak a lakossági „elit” sajátja (az „elit” fogalmán nem vagyoni vagy pozícióbeli kiemeltséget, hanem emberi értékeket kell érteni: vannak kétkézi munkából élő, kevésbé iskolázott rétegek, amelyek ezen elit részei, és vannak jómódú, magasan iskolázott, a hatalmi körön belüli rétegek, amelyek inkább a „tahó” jelzővel jellemezhetők), és tömeges elterjedése csak egy-két nemzedékre nyúlik vissza, esetleg még annyira sem. Még az „elit” nagy részénél is tapasztalható, hogy a „metropolitán” zónához hasonló viselkedési-cselekvési reflexek sokszor *nem mélyen beivódottak*, kiélezett konfliktushelyzetben gátlás alá kerülnek, és előbújik a meztelen, gátlástalan érdekérvényesítési reflex: hierarchikusan felépített társadalomban a közvetlen kényszerítés útján, merkantil viszonyok között pedig a „vad-kapitalizmus” viselkedési normáinak előtérbe kerülésével. A „belső-európai” mázzal nem, vagy csak igen kevésbé bevont rétegek vagy túrésai képességükkel, vagy ügyeskedő életformájukkal, vagy

2.6. ábra. Európa kulturális övezetei

Jelzések:

elkeseredett ellenállással tűnnek ki: e magatartásformák időnként változtatják egymást. Munka- és életviteli kultúrájuk alapvonásait tekintve azonos a „belső-európaival”, ám igénytelenebb, szegényebb, egyes vidékeken kevesebb *saját* munkát, energiát fordítanak fenntartásra és gyarapításra, mint a belső kör lakosai.

- b) A „vidéki” zóna képe magán viseli azt a történelemből eredő sajátosságot, miszerint az európai kultúrkörhöz való csatlakozása igen nagy késéssel (i. sz. 1000 táján) kezdődött meg a beintegrálódás és különböző okok miatt folyamatos fékezéssel, következetlenül ment végbe, a fejlődés eredményeit időnként tartós háborús periódusok rombolták le és az újjáépítések is vontatottan, lassan és fékezetten mentek végbe. Ennek következtében *hiányosak*, vagy pedig *hiányoznak a kulturális folytonosságot jellemző jelek*, vagyontárgyak, emlékek, amik megvannak, azok is javarészt romosak, töredékesek, és eredeti állapotukban is *provinciálisak* – legalábbis zömükben.

Ezt a sajátosságot az egyszerű turista is megfigyelheti: akár a műemlékeket hasonlítja össze, akár a múzeumok tárlóiban található „benszülött” anyagokat, akár a városképeket, vagy a történelemtkönyvek eseménysorozatait. A Párizstól kb. 70 km-nyire fekvő Vétheuil templomát a Michelin útikönyvsorozat meg sem említi, holott építészetileg legalább akkora remekmű, mint – mondjuk – az ócsai román templom, ami Magyarországon úgyszólván unikumnak számít. (Monet észrevette és megfestette: a kép a moszkvai Puskin-múzeumban található.)

- c) A „vidéki” zóna általában *szegényesen van felszerelve* a kultúra mindazon kellékeivel, amelyek nagyobb beruházást igényelnek (lakásalap, infrastruktúra), és ami van, annak a *kivitelezése is szegényesebb*, noha külső jegyeiben mindig (vagy inkább: csaknem mindig) próbálja követni a „metropolitán” övezetét. Talán az egyetlen kivétel ez alól a „hatalmi elit” használta infrastruktúra, középületek, paloták, villanegyedek, a fővárosok reprezentatív központjai – amelyek mintegy „metropolitán szigetecskék” páváskodnak az amúgy elég szegényes összkép közepén.

Hasonlítsuk össze Bécs vagy Prága építészetét (nem a műemléki negyedekét, hanem a XIX–XX. században kiépült lakó- és ipari-kereskedelmi negyedekét) Budapestével vagy Krakkóéval: az előbbiek nemes burkolatú házait, rajtuk a kőszobrokkal, az utóbbiak rissz-rossz vakolású utánzatait, a malterrel bekent bádogtelamonokkal alátámasztott erkélyekkel; vagy az elegánsan egységes stílusú párizsi, londoni utcaképet a közép-kelet-európai nagyvárosok szedett-vetett építészeti

panorámájával (amelyet még Budapest esetében is csak a Duna-part és a hegyek koszorújának látványa tesz elviselhetővé).

- d) Végül, a „vidéki” Európa általános elmaradása tapasztalható a „metropolitán” Európával szemben a *technikai kultúrák*, különösen a *munkaeszközök kutatási-fejlesztési* területén. Ez sem általános, egyenletes és kivétel nélküli: ugyanúgy jellemző a „vegyes” kép erre is, mint a többiekre. Ahogyan a budapesti Operaház, vagy a Parlament nem „vidékiek” a bécsi Operaházhoz vagy a londoni Parlamenthez képest, Ady Endre nem provinciális költő Baudelaire-hez képest, Szinyei-Merse Pál nem mucsai piktor Édouard Manet-hoz képest, úgy a magyar gyógyszeripari kutatás sem eleve „vidéki” a svájcihoz képest – hogy csak kiragadott, és csak magyar példákkal szolgáljak. Még kevésbé vonatkozik ez a skandináv térségre, amely *ebben a tekintetben* már évtizedek óta besorolt a „metropolitán” szférába.

Aláhúzottan hívom fel ezért az Olvasó figyelmét a „metropolitán”–„vi-déki” kultúrzónák közötti felosztás és határvonal-meghúzás nem éles, nem abszolút és nem kivételek nélküli voltára, továbbá arra, amit nem tudok eléggé hangsúlyozni, hogy ebben az esetben ugyanannak a kultúrának egy gazdagabb és egy szegényebb megnyilvánulási, megjelenési változatáról van szó. Ilyen értelemben a „nyugati keresztény” kultúrkör „vidéki” változata nem egyéb, mint az *alacsonyabb gazdasági fejlettségi szint* hatása a kultúra gazdagságára. Az alábbiakban igyekszem bebizonyítani, hogy ez a zóna (Skandinávia déli 1/3-a kivételével) gazdasági értelemben az európai fejlődési centrum *perifériájához* tartozik, többé-kevésbé egy kalap alatt a „pravoszláv” kultúrkör társadalmával. Nos, *kulturális tekintetben* ez a vidék *nem periféria*, hanem szerves része a „nyugati keresztény” zónának, csak egyszerűbb, szegényebb változatban. Valószínű, hogy az, ami ezt a szegényebb állapotot folyamatosan újratermeli, a fentebbi felsorolásban elsőnek említett sajátosság: ti. a tömegműveltség és -képzettség, valamint életmód alacsonyabb foka: ez egyben állandóan „szívja” ezt a zónát a kulturális periferezálódás felé is. Mindenesetre *az a tény, hogy e gazdaságilag félperiferikus zóna kulturális tekintetben nem érzi magát periferikusnak, óriási feszültséget hoz létre e társadalmakban: mindenekelőtt Közép-Kelet-Európában, vagyis a balti államoktól Horvátorszáig terjedően*. Ez (tehát: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Erdély, Horvátország, Vajdaság, Szlovénia és Dalmácia) *Európa „tektonikus törésvonala”, folyamatos, olykor hevessé váló társadalmi-politikai „vulkanikus tevékenységgel”, ami mindaddig fennmarad, amíg ez az övezet vagy fel nem zárkózik gazdaságilag is az európai –*

„metropolitán” – maghoz, vagy bele nem süllyed egy reménytelen mélyperiferikus helyzetbe, és eléri a visszafejlődés olyan stádiumát, amelyből már fel sem csillan a kitörés reménye.

2.1.5. Gazdasági fejlettség?

A modern értelemben vett európai gazdaság embrionális állapota az agrárvidékekkel körülvett középkori város, amely ipari-kereskedelmi centrumként szolgált. Mind az ipar, mind a kereskedelem hosszú évszázadokig a feudális (földesúri, egyházi, fejedelmi) nagyfogyasztó igényeit szolgálta ki elsősorban, másodsorban pedig a távolsági kereskedelem számára termelt. Földrajzi elhelyezkedését tehát e két piac befolyásolta a leginkább: az iparos-kereskedő városok ott sűrűsödtek, ahol a feudális uralmi központok, valamint a távolsági kereskedelem központjai. Több ilyen centrum alakult ki Észak- és Közép-Olaszországban (Velence, Genova és a Vatikán vonzáskörzetében); a Németalföldön (a Hanza vonzáskörében), Franciaország keleti tartományában és a Rajna völgyében (fejedelmi és egyházi centrumok soraira „fűzve”), a Cseh-medencében stb. stb. Végig a középkor folyamán ezek a centrumok legfeljebb kisebb-nagyobb gazdag városok területi sűrűsödéseiként voltak felfoghatók: nem szerveződtek szerves egységbe. Nem alakultak ki „iparvidékek”. Ezek kifejlődése már az Újkor derekán bontakozik ki: akkor, amikor az ipar megszűnik *par excellence* luxusigényeket kielégítő foglalatosság lenni (úgyszólván elválaszthatatlanul egybefonódva a képző- és iparművészetrel), a kereskedelem kezdi kialakítani és elfoglalni a „városközi tér” piacait, s a technológia ágazatról ágazatra haladva sorra töri át a kézművesmódszerek korlátait.

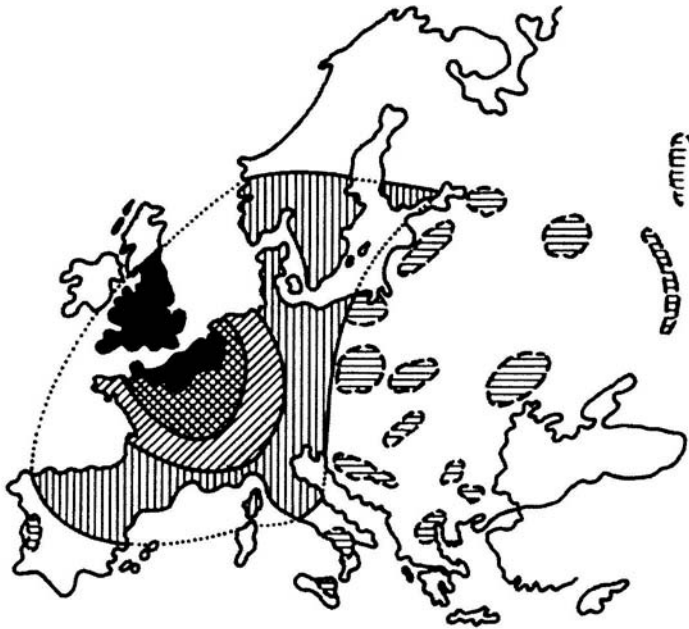
Ez a *minőségi* fejlődés – korszakváltások sorozata – a középkori város-ipar és város-kereskedelem talajából nő ki, de nem minden vidéken egyforma erősséggel és intenzitással. Mivel egyben ez az a kor, amikor a világkereskedelem súlypontja radikálisan áttolódik a Mediterráneumból az Atlantikumra (Amerika felfedezése után), a középkori város-ipar és város-kereskedelem átfelzárkózása ipari-kereskedelmi centrumok létrejötté felé elsősorban az Atlantikumhoz földrajzilag közel eső vidékeken gyorsul fel: vagyis Németalföldön, a La Manche két partján és a hozzájuk igen közel eső Párizsi-medencében. Különböző szerencsés körülmények egybeesése folytán a leggyorsabb a terjedés Angliában. Különböző kedvezőtlen körülmények egybeesése folytán a terjedés e korszakban elég lassú Franciaország egyéb vidékei felé és úgyszólván megáll a német nyelvterület határán is. Az európai gazdaság egyik középkori centruma: az észak- és közép-olaszországi,

nemhogy folytatná a fejlődését, de inkább sorvadásnak indul; Közép-Németország és a Cseh-medence nem tud kitörni a kézművesszintből, Európa egyéb vidékei (azaz a Mediterráneum nyugati és déli övezetei, Kelet-Közép- és Kelet-Európa, Skandinávia és a Balkán) pedig alapján elmaradott agrárvidékeként nézik végig az atlanti centrum kialakulását.

Évszázados késéssel a fejlődés eléri a Rajna-völgyet (Vesztfália, Lotharingia, Saar-medence): mindenekelőtt a szén- és vasérckincsek kitermelését szorgalmazó piacbővülés (vasútépítések, városi infrastruktúrák terjedése stb.) jóvoltából. Kezd kialakulni az európai gazdaság magvát mindmáig alkotó „Temze-Rajna-tengely” és körzetében az európai gazdaság történelmi centruma (2.7. ábra). A modern társadalomnak abban a „kamaszkori” állapotában, amelyet általában „szabadversenyos kapitalizmusnak” szoktunk nevezni, a földkerekség egyetlen összefüggő ipari-kereskedelmi rendszere az a földdarab volt, amelynek körvonalai nagyjából Leeds–Clermont-Ferrand–Bázel–Frankfurt am Main–Antwerpen ellipszis által határolt területet fogják be. Ezen a vonalon *kívül* is van persze jelentős ipar és kereskedelem, de az elszórt, csak a nagyobb bányavidékeken vannak *kezdemények* az iparvidékké való kiterjedésre, műszaki színvonala és szervezési-gazdálkodási módszerei tekintetében egyértelműen *szekunder* szerepet játszik.

Igaz, a történelmi magot szorosan körülfogó gyűrűnek olyan helyzeti és történelmi előnyei vannak, amelyeket nehéz volna nem észrevenni: egyfelől ez a zóna foglalja magában a valamikori középkori Európa leginkább városiasodott vidékeinek nagy részét (Hessen, Baden-Württemberg, Észak-Bajorország, Cseh-Morvaország, Alsó-Szászország, Pó-medence, Rhône-Saône-völgy, Garonne-völgy), vagyis a modern ipari-kereskedelmi struktúra átvételére kedvező feltételekkel rendelkezik, másfelől jobbra a modernizálódás útján teljes erővel megindult államalakzatokhoz tartozik, harmadrészt a földrajzi közelség is nagyban megkönnyíti a technológiai és üzleti know-how

2.7. ábra. Az európai gazdasági centrum terjedési sémája

Jelzések:

- az „ősmag”
- a XIX. sz. első felében végbement bővülés
- a XIX. sz. közepén kibontakozott bővülés
- a XX. századi bővülések
- gazdasági értelemben vett periféria
- a XIX. sz. végén–a XX. században beindult fejlődés gócai

gyors terjedését. Ebből a vidékből alakul ki a történelmi mag a XIX. század második felében gyors ütemben végbement kiterjedése.

Az a „kő”, amelyet Amerika felfedezése, a kapitalizmus és az ipari forradalom Európába dobott, s amely – mint láttuk – valahol Anglia–Német-alföld tájékán esett a kontinensre, az első és második hullám után, nagyjából a XIX–XX. század fordulójának tájékán vetette ki harmadik hullámát. Ez Baszkföld–Katalónia–Észak-Olaszország–Ausztria–Cseh-Morvaország–Szilézia–Dél-Skandinávia szélességében zárkóztatta fel több-kevesebb mértékben az ipari-kereskedelmi struktúra történelmileg kialakult, latens formában szunnyadó kezdeményeit. Ez a terjedés nem egy ütemben és nem viharos sebességgel ment végbe: a folyamat lényegében e század közepéig tartott, háborúk és recessziók többször súlyosan megszakították. Az a terület, amit körülölel – vagyis az európai gazdasági centrum máig kialakult „határvonala” – nagyjából egy olyan vonallal keríthető körül, amely La Coruña–Madrid–Velence–Róma–Bécs–Helsinki–Stockholm–Bergen–Glasgow városok mentén húzható meg: vagyis majdnem pontosan ott, ahol a mi kiválasztott „átlag-emberünk” ösztönösen „Európában” gondolkodik, s amely határ elég konzekvensen egybeesik a „metropolitán” európai kultúrkör határaival is.

Európának e centrum határain kívül eső vidékei még a XX. század folyamán is híjjával vannak – több-kevesebb mértékben – azoknak a kritériumoknak, amelyek affinissá tennék a centrumot a feljük való kiterjedésre: mint a fentiekben láttuk, a kulturális feltételektől az éghajlatiakig és a népsűrűség, illetve településszerkezetig bezárólag is vannak kitapintható hendikep-tényezők. Azonban egyikük sem döntő. Ha ugyanis az éghajlati vagy települési tényező perdöntő volna a centrumok terjedésében, Kanada pl. teljesen esélytelen volna ahhoz, hogy valamely centrum integráns részévé válhasson: mint tudjuk, ez nem így következett be. Ha a kulturális faktor játszaná a determináns szerepet, akkor teljesen érthetetlen volna a közép-kelet-európai sáv periferizálódása, vagy Japán előretörése az „európai” típusú civilizáció területén. *Semmi sem indokolja tehát, hogy megkérdőjeleztessék a gazdasági-műszaki tényező alapvető szerepe egy adott régió, zóna vagy társadalom centrummá, illetve perifériává fejlődésében: ami persze szoros kapcsolatban megy végbe a kulturális fejlődéssel és vitathatatlanul a legkülönbözőbb földrajzi-természeti hatások befolyása alatt történik. Mindezekről nem lehet eltekintünk, miközben a figyelmünket végül mégis a gazdasági faktorra összpontosítjuk. A gazdasági értelemben vett perifériára elsősorban az jellemezhető, hogy képtelen olyan termelékenyen termelni, mint a centrum: ez nem annyira az egyes emberre vagy technológiai rendszerre igaz, mint amennyire úgyszólván kivétel nélkül a*

szélesebb értelemben vett emberi szervezetekre és mezo-, illetve makroökonómiai rendszerekre. Minél közelebb áll földrajzilag és kulturális szempontból a periféria a centrumhoz, annál kirívóbb, ellentmondásosabb az a jelenség, miszerint a periféria egyes, kiemelt, kedvező feltételek között működő szegmensei elméletileg a centrummal egyenértékű teljesítményre képesek, de ezt az adott „*hazai*” *környezetben* képtelenek elérni.

Az európai félperiféria talán a legtragikusabb példa arra, hogyan játssza több mint százmillió ember évszázadon keresztül az „ablaküvegen zümmögő légy” kétségbeesett szerepét: hogyan könyveli el sorban az ő emberei által felfedezett műszaki „világlágereket”, amelyeket a centrum újra felfedezett és technologizált-bevezetett-elterjesztett; hogyan váltak koldusszegény festők, zenészek, fizikusok, mérnökök, biológusok, a centrum felé sodródván Nobel-díjasokká; hogyan kerülnek jómódba a nála kiképzett szakmunkások a centrumban vendégmunkásokként – és így tovább. Ugyanakkor végig kell pirulniuk azokat az „esettanulmányokat”, amelyek során kiderül, hogy a hozzájuk átplántált centrumbeli technika csak fél-rentabilitással és negyed-exportsikerrel működik; a repatriált, jól képzett vendégmunkások hogyan találják meg anyagi számításaitak szakmájuktól távol, a kocsmáros és bártulajdonos üzletágban; hogyan válnak nagy áldozatokat követő nemzeti nekibuzdulásaik a nemzetközi verseny, meg a hazai fél-hozzáértés martalékaivá, vagyis hogyan győzedelmeskedik *végül is* mindig az az irányzat – az egyéni sorsokban, a menedzsmentben, a gazdaságpolitikában, a politikában és az ideológiában egyaránt –, amely a *periferikus létben való megnyugvás* mellett voksol.

Ennek a makacs alacsony-termelékenységnek az eredendő oka valahol – a történelem és társadalom mélyein – szorosan összefonódik a fentebb már érintett kulturális tényezőkkel: amennyiben maga a kultúra sem választható el a gazdaságtól. Nagy félreértése volt a XX. század vulgármaterialista társadalomfelfogásának az, hogy az elmaradottságot egyenesen e vagyon- és jövedelemhiányra vezette vissza. Azóta tudjuk, hogy sem az erőltetett („megkésített-eredeti”) felhalmozás *önmagában*, sem a külföldi tőkebeáramlásnak valamilyen okból bekövetkező tömegessé válása *önmagában* nem indukál *akkora és olyan* fejlődést, amely véglegesen, visszafordíthatatlanul kiragadná a perifériából az érintett társadalmat. Ha a vagyongyarapodás gyorsítása nem fonódik össze proporcionálisan a kulturális tényezők ugyancsak gyorsított fejlesztésével, torzult, pazarló, végső soron *önmaga energiáit felemészítő* fejlődés jön létre, s a periferikus lét bővítetten reprodukálódik. A kelet- és dél-európai térképen felfedezhetők e

nagy, aránytalan (vagy arányvesztett) fejlődési nekibuzdulások nyomai: olyan ipari-kereskedelmi körzetek, amelyek létrejöttében, kialakításában óriási adag, a történelem által igazolt ráció húzódik meg: részben a szerves fejlődés során is kialakultak volna, részben az őket „villámgyorsan” létrehozó gazdaságpolitikák nem erőszakolták meg annyira a gazdasági-kulturális fejlődés követelményeit, hogy a létrejött ipari-kereskedelmi góc-kezdemény „szörnyszülötté” váljék. (Egyébként ez utóbbira is lehet példát találni.) A térképen feltüntetett néhány ilyen góc-kezdeményt: a Pétervár környékit, a Riga-Tallin környékit, a közép-urálit, a Moszkva környékit, a Volga-mellékit, az ukrajnait, a Gdansk és a Krakó környékit, a sziléziait, a Magyar Középhegység vonulatát követőt, a horvátországit, valamint a román és bolgár iparosítási gócot; továbbá a Thesszaloniki-vidéken, Dél-Olaszországban és Észak-Portugáliában kiépült iparvidék-kezdeményeket. Ezek együttes termelőkapacitása rendkívül nagy, ám innovációs képességük csökevényes, termékeik minősége silány, közlekedési-hírközlési infrastruktúrájuk primitív, egymással és a világ egyéb részeivel fenntartott kereskedelmi, információs, K+F és egyéb kapcsolataik kezdetlegesek (még azoké sem éri el a centrum által kívánt mértéket és minőséget, amelyek formálisan integrálódtak a centrumhoz). Vagyis az európai centrum szempontjából *kívülesők*, a centrumba és a centrum által kialakított piac szempontjából *nem kompatibilisek*, a centrum minden ösztönös (piaci) és tudatos (gazdaságpolitikai) reakciója ezen körzetek tevékenységét *feleslegesnek* ítéli, immunreakcióval felel a közeledésükre. Minden válaszreakció a *felszámolás* felé löki az érintett körzetek igényes iparágait.

A helyzetet súlyosbítja az, hogy a kelet-közép és kelet-európai periféria a XX. század elején-közepén a *centrumhoz való felzárkózásnak egy olyan modelljét dolgozta ki*, amely az egész gazdasági apparátus sajátos arculatát hozta magával: gyökeresen hatott a műszaki paraméterekre, a termék- és ágazati szerkezetre, a menedzsment és a gazdaságpolitika reflexeire, a lakossági elvárásokra és szokásokra egyaránt. *Ez a modell sajátos keveréke volt az európai kultúra kollektivista-biztonságkereső „mellékáramának” és a „keleti keresztény kultúrkör” számára nem teljesen idegen ázsiai termelési mód modernizált változatának.* Abszolút prioritást adott a termelő ember *egzisztenciális biztonságának*, egyben szoros *hierarchikus függési rendszerbe* tagolva be a gazdálkodókat; abszolút prioritást adott a *tömegek elsőrendű szükségletei gyors és széles körű kielégítésének*, miközben megalkudott az *alacsony termelési kultúra* minőségzüllesztő hatásával; *alárendelte a parciális érdekeket* a szélesebb közösségi érdekeknek, miközben erősen *korlátozta az egyéni életstratégiák*

érvényesülését és a tehetségek kibontakozását; előnyt adott a *tervszerű kooperációnak* a gazdasági anarchiával szemben, és eközben *feláldozta a gazdaság minőségi fejlődési energiáit* a mennyiségi növekedéssel szemben. Az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy mindezeket a súlyos kompromisszumokat nem csak „bizánci” és „ázsiai” beszüremlései miatt tette, hanem egy 70 évig tartó, súlyos katonai fenyegetettség hatása alatt is. Nos, ez az európai centrum gazdasági és kulturális arculatától való eltávolodást magával hozó modell még pregnánsabbá tette e félperiféria „faramuci” arculatát. Előtte ui. a félperiféria nagyjából egyértelmű volt a régió elmaradott agrár arculatával, a „feudális csökevényekkel” és az ennek megfelelő primitív és kegyetlen politikai szerkezetekkel. Ami kevés modern ipar ezen a szikes talajon meg tudott kapaszkodni, az nagyjából beilleszkedett a centrum–periféria láncolatba, mégpedig – a nem európai perifériák iparaihoz hasonlítva – nem is túl alantas helyen. A „szovjet”-típusú kitörési modell azonban létrehozott egy „benne született” *félperiferikus ipari struktúrát* is, amelynek a versenyképtelensége – különös tekintettel az eleven munka aránytalanul magas (szociális terhekkel aránytalanul megfejtelt) költségeire és aránytalanul alacsony (az általános létbiztonság miatt nem sarkallt) teljesítményére – szinte „állatorvosi lovává” vált azoknak a tanmeséknek, amelyek elriasztani voltak hivatottak minden perifériát a centrum pórázától elszakító kitörési kísérletektől. A bűvös „szocializmus” szót azért nem mondtam ki a fejtegetés során, mert ez a jelenség csak érintőlegesen függ össze a szocializmussal. Minden olyan koncentrált fejlesztési erőfeszítéssel együtt jár – az arab világban is, latin-amerikai gazdaságokban is jelentkezett –, ahol az állam a széles fronton való gazdaság- és infrastruktúra- fejlesztést megkísérli összekötni egy bőkezű és „rendszerbe állított” (vagyis nem karitatív alapon szervezett) szociális gondoskodással. Ez a modell belpolitikailag sem vált tartósan sikeressé, a világpiacokon pedig egyértelműen kudarcot vallott. Végül is nem tudott ellenállni a minden oldalú fojtogatásnak: nem csak Kelet- és Közép-Európában, de a Maghreb egyes országaiban sem, ahol is a modell ideológiai igazolását nem a marxizmusban, hanem valamiféle modernizált iszlámban próbálták megtalálni.

Az európai centrum és periféria sajátos, ellentmondásos viszonyban áll egymással. A centrum *tőkekirajzásai* ezt a zónát mindig csak mellékesen érintették. Az első nagy tőke-emisszió nem ide irányult, hanem azokra a tengerentúli területekre, amelyeket a „történelmi mag” részét képező hatalmak a XIX. század folyamán katonailag-közigazgatásilag is bekebeleztek és egyértelműen nyersanyagbázisként, valamint tömegárupiacokként használtak. A német *Drang nach*

Osten-törekvések sem voltak alátámasztva kellő tőkeerővel: a Második – majd később a Harmadik – Birodalom az akkumulálható tőkefelesleg zömét egyfelől a hadi készülődésekbe ölte, a gyarmatosított világ újrafelosztását remélve kikényszeríteni, másfelől tartalékolta ezen, az eredeti gyarmatosítóktól elhódítandó területek „feldolgozására”. Az európai perifériát jószerével úgy kívánta „használatba venni”, ahogyan az az ölébe hullott: kevés tőkebefektetéssel, a helyben akkumulálódott termelésítényező-tömeg kizsarolásával. A II. világháborút követő tőkeforgalom-felélénkülés több szempontból is elkerülte az európai perifériát: a legfontosabb ok ezen országok zömének a külföldi tőkebefektetések fogadásától való kategorikus elzárkózása volt. Ez kezdetben a működő és a kölcsöntökére egyaránt vonatkozott, majd később csak a tartós tulajdonszerzést zárta ki, illetve korlátozta olyan mértékben, hogy az ide áramlás kiesett a nyugati cégek számításából. Aztán, amikor már minden adminisztratív és ideológiai akadály elhárult a működő tőke befogadása előtt, derült ki, hogy az európai centrum (nem csak az európai: az amerikai is és – némileg kisebb mértékben – a japán–koreai is) nem is nagyon tud mit kezdeni az európai perifériával. *Mint piac* sem elsőrendű jelentőségű, mivel hiányzott a biztos egzisztenciájú, széles közép réteg, amelynek folyamatosan táguló és mélyülő, emellett hihetetlenül manipulálható keresletére az egész centrum-tömegipar felépült; *mint termelőbázis* csaknem használhatatlan: természeti kincsei nem jelentősek (a szovjet utódállamokat kivéve), felhalmozott termelőapparátusa előregedett, elhasznált és a szerény tömegigények kielégítésére volt felépítve, infrastruktúrája „nincs is köszönő viszonyban” a centrum üzleti szükségleteivel, munkaerejének átlagos munkára foghatósága egy jó nagy történelmi korszakkal marad le a centrumé mögött, a tömegek viszont szociális szempontból „elkényeztetettek”, a munkaerő társadalmi szintű összes költsége a termelékenységhez képest magas: illetve, más, ugyancsak periférikus országokban ennél jóval olcsóbb és munkára foghatóbb embertömeg áll rendelkezésre: a zóna *politikai jelentősége* igen csekélyé vált, abban a pillanatban, amint megszűnt a szovjet nagyhatalom mint potenciális fenyegetés. *Vagyis, függetlenül az ún. „vasfüggönytől”, az európai periféria akkor sem lett volna az európai centrum tőke-emisszióinak fő célpontja, ha netán ez a kirajzás zömmel periférikus országok felé történt volna.* A nemzetközi tőkeforgalom utolsó négy évtizedének története azonban arról tanúskodik, hogy a centrumokból kirajzó *működő* tőke – vagyis az, amelynek, szerencsésebb esetekben *lehet* fejlődésgyorsító szerepe is – *zömében nem periférikus* területekre irányult, hanem vagy az azonos centrumon belül „kóválygott”, vagy egy másik centrumba való behatolást kereste. Csak akkor lehetett

számítani periferikus területek felé nagyobb működőtöke-áramlatok megindulására, amikor valami ok a centrumokon belül kivételesen gyors műszaki-szerkezeti generációváltást kényszerített ki, s a „levetett” generációt gyorsan kellett áttelepíteni olyan, olcsón termelő országokba, ahol az egyéb feltételek is úgyszólván ugrásra készen állottak (pl. a „kezes” munkaerő, a megfelelő eréllyel megáldott, a hámba fogandó munkaerővel szemben skrupulusokkal nem korlátozott államhatalom – és így tovább). A centrum tehát *átsugározza* a technikai-gazdasági vívmányokat erre a sajátos európai félperifériára, s ezáltal akarva-akaratlanul *animálja* azt az önerők megmozgatásával való „rakkolásra”, ám *kevésbé finanszírozza* e kétségbeesett erőfeszítéseket, noha időről-időre alaposan *lefölözi* ezek – rendszerint még félérett – eredményeit. Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy az európai centrum évszázadok óta a periféria területén, vagyonának és vérének maximális pazarlásával bonyolítja le nagyobb katonai akcióinak zömét is, nagyjából érzékelhető az a mélyen ellentmondásos viszony, amely az európai centrum és félperifériája keretében kialakult. Ezt *egyfelől a gazdasági kihasználtság, magára hagyottság és egyben animáltság keveréke jellemzi*, másrészt (a „nyugati keresztény” zóna esetében) a *kulturális azonosságból*, valamint (a „keleti keresztény” zóna esetében) a *kulturális periferikusság helyzetéből adódó további keserűség*. Hangsúlyozom: mindkét zónában jelen van ez a keserűség, noha az okai jelentősen különböznek. Ezt az egész felemás, ambivalens, megoldatlan helyzetet, amely Európa két felének ezeréves történelme folyamán „kúszva” alakult ki, a XIX–XX. századok mind interdependensebbé váló világában fájdalmasan manifesztálódott, engedjessék meg „szegény rokon komplexusnak” neveznem. *Valószínűsíthető, hogy ez Európa egyik alapellentmondása.*

2.2. A szűkebb értelemben vett „Európa” fejlődési modelljeinek heterogenitása

Nagyot tévednénk, ha azt hinnénk, hogy az az ellentmondásos világ, amelyet Európának neveznek, nem más, mint egy békés, gyarapodó centrum és egy irigykedő, a gazdag rokonra acsarkodó, de egyben európai létébe „reménytelenül szerelmes” félperiféria egymásra feszülő együttese, afféle La Fontaine-i „tücsök és hangya” mese. Európát csak úgy lehet megérteni, ha belekalkuláljuk *a centrum belső ellentmondásait*, valamint *az európai centrum és az egyéb világgazdasági-politikai-katonai erőközpontok közötti erőviszonyokat is*. Kezdjük az elsővel. Ha ránézünk a centrum térképére, a következő gazdasági-politikai alakzatok tűnnek a szemünk elé:

- olyan *középhatalmak*, amelyek olyannyira részesei voltak az „ösmag”-nak, hogy részt vettek a földkerekséget valamilyen formában felosztó első gyarmatosítási hullámban (Anglia, Franciaország);
- egy olyan *középhatalom*, amely ebből az osztozkodásból akkor kimaradt (Németország);
- két *közepes nagyságú ország*, amelyek egyes vidékei többé-kevésbé a félperifériához állnak közel (Olaszország, Spanyolország);
- néhány, korán felfejlődött, valaha gyarmatbirodalmat is tartó *kisgazdaság* (Belgium, Luxemburg és Hollandia, illetve a történelmi fejlődésében sajátos utat bejárt, ugyancsak régen szupergazdag ország (Svájc);
- néhány, a fejlődés *kései* szakaszában sikeresen kitört északi *kis ország* (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország);
- egy valamikori kvázi-periferikus birodalom töredékeként, a II. világháború utáni „kirakat”-szerepét ügyesen kihasználva felfejlődött *kis gazdaság* (Ausztria).

Ha nem a fenti térkép zónáiban, hanem a politikai térkép állam- és szövetségi határaiban gondolkodunk, egy további kategória is adódik:

- az európai *integrációba* politikai okokból bekebelezett *félperiferikus kisgazdaságok* (Írország, Portugália, Görögország), amelyeket azért érdemes a centrum vizsgálatokor is figyelembe venni, mert a velük való gazdasági-politikai manipulációk bizonyos mértékig hatnak a centrumon belüli erőviszonyokra is.

Mindegyikük sajátos fejlődési pályát futott be, ennek köszönhetően sajátos mozgási feltételei és érdekei vannak, s ezek együttesen nagymértékben meghatározzák mozgásukat (s egyben az európai centrum sorsára gyakorolt hatásukat is) azon a kompromisszumokból összeálló erőterén belül, amit az „európai centrumnak” nevezünk amit tehát tágabb kör az EK-nál, noha a gerincét mindinkább az EK-csoport adja, és az EK időnkénti gyarapodásának *természetes* határai ugyancsak a centrum határaival azonosak. E tanulmány kereteit könnyen szétfeszíthetné a fejlődési pályák akár csak vázlatos ismertetése is: célszerű ettől eltekintennem, ám azzal a megjegyzéssel, hogy nagyon megérné – a „metropolitán” és a „vidéki” Európának egyaránt – egyszer istenigazában restaurálni az európai történelmet: a szakavatott restaurátor keze alatt, a több évszázados hazugságrendszerek kocsmacégér-mázolmányai lekapargatásával, előtűnhetne a *valódi* mozgások Leonardo-táblaképe. Szóval: erre a munkára nem érzem magam

alkalmasnak, s a jelen gondolatsort sem tartanám célszerűnek megszakítani egy Európa-történelem felvázolásával. Ezért kizárólag a *gazdasági-külgazdasági* modellek vázlatát kísérelem meg igen nagy ecsetvonásokkal papírra vetni: éppen csak annyit, amennyi rávilágíthat a centrumon belüli ambivalens viszonyokra: az európai, szövetségi, nemzeti érdekeknek a világgazdasági érdekekkel való olyan összefonódásaira, amelyek a fentebbi kategóriákra többé-kevésbé jellemzőek.¹

- a) Az *angol-francia és a németalföldi modellek* közös vonása a *korai* kifejlődés és a valamikori *gyarmatbirodalmak*. A koraiság egyrészt azért fontos, mert magában hordja a kereskedelem tőkefelhalmozó és piac-expanziós hatásának kivételes fontosságát, másrészt ágazati prioritásokat is jelent (textil, vasút, hajózás), harmadszor piaci orientációt feltételez: készáru–nyersanyag cserét a tengerentúli világgal: a szülőte gyarmatokkal és az önálló életre kelő telepes gyarmatokkal; másrészt benyomulást a még nem kapitalizálódott Európa bomló feudalizmusainak piackezdeményeibe (posztóval, vászonnal, petróleumlámpával, mozdonyokkal, hidakkal, gőzhajókkal stb.), s mindezt kvázi-monopolhelyzetben: vagyis inkább extenzív, mint intenzív növekedésre orientálva a *külpiac* által. Politikailag és gazdaságpolitikailag ez a modell a *liberalizmus* bölcsője: korántsem az ember veleszületett szabadságeszményétől ihletve, hanem egyfelől tükrözve a nemzeti „diszperz piac” szabad versenyhez közel álló viszonyait, másfelől kifejezve a monopolhelyzetben lévő erők, a „menő manók” természetes arroganciáját: hogy ti. tőlük csinálhat mindenki azt, amit akar, úgyszólván az lesz a végeredmény, ami nekik – ti. az erőseknek – hasznos. Ezt azért érdemes itt megemlítenem, mert a liberalizmus eszméje, amelyet napjainkban inkább Amerika (ti. a XX. század „menő manó”-ja) hangoztat, egyben az „európaiság” egyik ideológiai talpköve is: születése visszavezethető arra a korra, amely az „ősmag” virágkorában vonult be az európai agyakba. A modell egyik nagy, automatikusan feltételezett előnyének a szüntelenül sarkallt technikai előrehaladást tartották, a másíknak a civilizáció terjedését, a harmadiknak az ember személyi szabadságának kivívását. Mindháromban nagy igazságok is rejlettek, és egyben nagy relativitás is. A technikai előrehaladás a belpiaci verseny,

¹ E modellek részletesebb – noha még mindig vázlatos – elemzését l. a „Külgazdasági stratégia” c. könyvben (Aula, 1993. 3. rész)

valamint a külpiacok szervezésére irányuló expanzió toló-húzó erejének függvényében gyorsult, a nemzetközi piaci monopolhelyzet fékező hatása következtében viszont veszített erejéből. Az európai civilizáció kiterjesztése – mint azt a kort tárgyaló gazdaságtörténelem sejtetni engedi – az emberiség egyik legkegyetlenebb vállalkozása volt, s a jobbágyi kötöttségtől függetlenített egyéni életek milliói feneketlen nyomorba és gazdasági kiszolgáltatottságba zuhantak. Mégis, a modern Európának ez a „hőskora” volt, amelyből mindmáig energiát merít. Maga az az országsoport, amely ezt a „hőskort” kezdeményezte, végigmeneteltette és végigszenvedtette bel- és külföldi áldozataival, e sajátos, kivételezett helyzetbe kis híján *belerokkant*. Struktúrái akkor is őrizték az „ősiparágak” nagy súlyát, amikor azok már dinamizmusukat vesztetten vánszorogtak túltermelési válságból a következő túltermelési válságig: megőrizték a klasszikus családi vállalkozásokat akkor, amikor a piacot már rég részvénytársaságok tarolták; érvényesítették monopolhelyzetüket a gyarmati adminisztrációk és hadseregek árnyékában, és óriási tömegben adták el a „benszülötteknek” olyan árukat, amelyek az európai és amerikai piacokon már bővlinak számítottak. Tették mindezt óriási haszon mellett, amelynek legnagyobb forrása mindinkább a nyersanyag- és élelmiszertermelő gyarmati eleven munka olcsósága volt. Ez a tény hosszú évtizedekig *elfedte* e gazdasági modell tulajdonképpeni *elkorcsosulását*. A történelem különös fintora folytán eme angol–francia–németalföldi korai modell két illúzió forrásává is vált: egyfelől – exportcikként – a centrum folytonosan sugározza a klasszikus szabadversenyos „siker-sztorit” a periféria felé, követésére biztatván őt, ami által az ésszerű önvédelemtől és tudatos fejlesztés-támogatástól próbálja elriasztani; másfelől maga is újra meg újra beleszédül a szabadverseny-illúzióba – persze csak ideiglenesen és a gyakorlati intézkedések vonalán meglehetősen óvatosan – akkor, amikor az oligopol szerkezet és a szorossá vált termelési-fejlesztési-kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatrendszer megkövetelő gazdaságpolitika valami oknál fogva nem jó „passzba” kerül. Éppen ezért, bár az angol–francia–németalföldi korai modell már a történelemé, utóhatásai máig is érzékelhetők: egyfelől az „ősmag” vitalitási problémáiban, másfelől a szabadversenyos illúzió makacs túlélésében.

b) A másik modell első kibontakozása a XIX. század derekától századunk első feléig tart. Prototípusa a *német* fejlődés, de bizonyos rokon vonásokat a *svájci*, és – főleg – a *skandináv* fejlődési utakban is ki tudunk mutatni ezzel. Kezdjük a *német* esettel. Ennek alapvonása a tolerálható mértékű megkésettség az előző csoporthoz képest, mégpedig olyan műszaki-gazdasági viszonyok között, amikor a behozás még *nem követel emberfeletti erőfeszítéseket* sem a műszaki gárdától, sem a menedzsmanttól, sem a felhalmozást „összeguberáló” dolgozó lakosságtól, viszont sikerrel kecsegtet. Továbbá nem elhanyagolható kelléke az adott szituációnak az sem, hogy a felzárkózásra felsorakozó társadalom Európa egyik történelmileg *legműveltebbje*: kézművesszintű műszaki-gazdasági kultúrája tradicionális és elsőrangú, kereskedelme fejlett. Az, hogy lekészt a bel- és külgazdasági expanzió első vonatáról, alapjában véve két oknak köszönhető: egyfelől az Atlantikumtól való földrajzi távolságának (ezt a körülményt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ugrásra való érettség a Rajna vonalán volt a legnagyobb, és attól keletre-délre távolodva a táv arányában láthatóan csökkent); másfelől a politikai-gazdasági szétmorzsolódottságnak. Ez a két ható tényező magyarázza egyben azt is, hogy amikor – a porosz-osztrák és porosz-francia háborút követően – megtörténik Németország politikai integrációja, az „ösmaghoz” való csatlakozás folyamata viharos gyorsasággal bontakozik ki, mégpedig úgy, hogy a Rajna-völgyi epicentrumból indul ki, és előrehaladása két elvet követ: egyfelől a nyugat-kelet irányt, másfelől a hagyományos német földi ipari-kereskedő városközpontok sűrűsödési foltjainak irányát. A déli (bajor) és keleti (brandenburgi, mecklenburgi, poroszországi) „végek” sokáig jószerével kimaradnak ebből a modernizálódási viharból. A német gazdaságpolitika többé-kevésbé tudatosan, többé-kevésbé a nagy német bank- és ipari erőközpontok „szimatára” bízva magát, ráértett arra, hogy nem volna célszerű erőltetett menetben végiggyalogolni azokon a fejlődési fázisokon, amelyeken az „ösmag” végighaladt, sem az *iparszerkezet* jellegét, sem a *vállalatszerkezet* milyenségét, sem pedig a *menedzsmant* stílusát illetően. Vagyis: az iparfejlesztés középpontjába a textilipar *egyáltalán* nem került be, a bányászat-kohászat-fémfeldolgozás vertikumnak pedig mind súlyát tekintve, mind pedig outputjának jellegét tekintve egészen más szerep jutott, mint a klasszikus modellben: emellett

a szelektivitási súlypontok közé eleve besorolt a vegyipar. Vagyis a német modell a *gépipar-vegyipar* súlypontokra támaszkodott. Továbbá: a gyors fejlesztést nem a családi kisüzemek szabad versenyeztetésével kezdték meg, hanem eleve erősen koncentrált tőkét kovácsoltak össze – ebben hatalmas szerepet kaptak a nagybankok – és, legalábbis a kulcsszektorban, eleve óriásvállalatokkal debütáltak. Ezt természetes is: a választott ágazatok műszaki követelményeiből fakad. Végül, mivel a német ipar nem számolhatott a gyarmatbirodalomnak „inkubátor”-piacaival, az európai piacon pedig folyamatosan meg kellett mérköznie a korábban érkezettek versenyével, így a vállalati filozófiák elve a *kemény versenyben* való helytállásra, a *műszaki teljesítmény* növelésén nyugvó folytonos (ám illékony) előny biztosítására, valamint az *agresszív piacpolitikára* (ma úgy mondanánk marketingre) alapozódott. Amíg a korai angol–francia–németalföldi modellt ügyes mesteremberek és makacs, merész kereskedők ipari vállalkozásai jellemezték, addig a német ipari modernizáció eleve a mérnök-menedzser „lelkivilágát” tükrözi. Több mint száz év történelmi távlatából azt kell mondani, hogy a „német út” – az amerikaival és a japánnal „holtversenyben” – a modern kapitalizmus kiépítése egyik legszerencsésebb modelljének bizonyult. Megint csak a történelem fintora, hogy maguk a modell építői messze nem voltak tudatában a saját művükben rejlő *gazdasági* erőtartalommal; a hatalmi elit ezt a szerencsés gazdasági konstrukciót jószerevével csak eszköznek tartotta az ország *katonai* megerősödéséhez, s ez utóbbival akarta kierőszakolni a német fejlődési út ráterelését a biztosabbnak, kényelmesebbnek megalapozottabbnak vélt „angol–francia–németalföldi”-modell vágányaira. Más szóval, a német gazdaság fejlesztésének egyik (időnként egyetlen) alapcéljává a katonai potenciál erősítése volt. Ez egybeesett az ipar szerkezeti prioritásaival (gépipar-vegyipar) is, az ipari-banki parancsnokság alatt kifejlesztett konszernek érdekeivel is, és tökéletesen megfelelt a porosz feudalizmustól örökölt junker réteg törekvéseinek is: ráadásul alátámasztást nyert a XIX. század német politika tapasztalatától – ez ui. hemzsegett a gazdaságilag alátámasztott sikeres katonai lépésektől. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a „német modell” *imperializmusként* született, szemben az „angol–francia–németalföldi” modellel, amelynek imperialista vonásai fokozatosan, a gyarmatbirodalmak kialakulásával bontakoztak ki, és, miután e

birodalmak kikristályosodtak, az imperializmus ezek kihasználására és megvédésére koncentrálna erőit. A „német modell” viszont a világ újrafelosztásának előkészítése jegyében fejlesztette ki összes szerveit. Ez olyannyira sajátjává vált, hogy a vesztes világháborút követő teljes összeomlás után, amikor módja lett volna átértékelni addig követett stratégiáját, egy csaknem másfél évtizedes letargia és útkeresés után, „ragadozóí” reflexeinek engedelmessé, ismét az agresszív katonai expanzió megoldását választotta. Egy újabb, szörnyű hatású háborús vereség volt szükséges ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom mindkét utódállama egyértelműen a gazdasági expanziót válassza a fejlődési modelljében rejlő lehetőségek kiaknázása eszközéül. Nehéz megjósolni, hogy az újraegyesített Németország megmarad-e ezen történelmi alapfilozófia mellett, vagy ismét a modelljében latensen benne rejlő, hagyományos útra kanyarodik. Mindkettőnek egyforma esélye látszik kibontakozni: valószínű, hogy a környezet, világerőviszonyok, európai erőviszonyok, egy német „neokolonialista hálózat” kiépítésének lehetőségei (egyfelől az EK-keretében a tengeren túl, másfelől a szocialista világ romjain stb.) fogják végül is eldönteni, melyik kerekedik felül.

- c) A „*skandináv modell*” a németnek nem édestestvére, de vérrokon: annyiban, hogy ez is *későn érkezett* társadalmak felemelkedési próbálkozása, ez is erősen *szelektív* ágazati fejlesztésen alapul, ez is a *minőségi* és a *műszaki* tökéletesség fenyegetésével száll síkra a nemzetközi konkurenciaharcban, ez is modern *nagyüzemi* hálózatot épített ki és korszerű *menedzselési*, valamint *marketingelvet* alkalmazott. A német alapmodelltől való eltérései két alapokra vezethetők vissza: 1) arra, hogy egy generációval később jutottak a kitöréshez szükséges érettségi fokra, 2) arra, hogy valamennyien kis országok lévén nem is álmodhattak a világ újrafelosztásában való aktív részvételtől, így a világgazdaság és a „nagypolitika” mozgásai által keltett hullámok mozgását figyelték meg, és igyekeztek ügyesen, okosan kihasználni a számukra kedvező alkalmat.

Dánia első ilyen lépése annak felfedezése volt, hogy a *túliparosodott Anglia biztos élelmiszer-ellátó bázist* keres magának. Erre alapozódott a nagy teljesítményű hús- és tejterméktermelés, amelyet aztán alapul használtak az iparfejlesztés iránya

kialakításakor is; ma Dánia már nem a brit szigetek vaj- és húsellátásából él, hanem abból a speciális műszaki kultúrából, amit kifejlesztett.

Svédország a kirunai vasérc különlegesen jó műszaki tulajdonságaira építette „trambulinját”: ez minden igényes acélminőség szükséges kelléke, elsődrendű feltétele a magas minőségű gépek gyártásának, így a hadiiparnak is. A két világháború nagy felhalmozási lehetőséget kínált a semleges Svédországnak, amely ezt okosan gyümölcsozdtetve élre tört egy sor precíziós gépgyártási területen, mindenekelőtt a kis sorozatú, igen nagy konstrukciós- és szerelési-munkaigényes gépek, berendezések területén.

Norvégia olcsó vízenergia-forrásait éppen akkor tárták fel, amikor Európában rohamosan kezdett nőni az alumínium iránti igény. Az ország addig jobbára halászatba fektetett tőkénének jelentős részét átszivattyúzta az energiatermelésbe és az energiaigényes feldolgozóiparba. Ez nagyot, de *nem elég nagyot* lendített a gazdaságon. A svéd iparfejlesztésbe való bekapcsolódás, majd az északi-tengeri self olajának az árrobbanásokat követő kihasználása adta meg a kiegészítő lökést.

Végül Finnország a *két világrendszer határán kínálkozó lehetőségek* hullámain lovagolta meg: nyugati környezetétől alapvetően technológiát és kiegészítő tőkét szívott, a szovjet piac felé pedig kétféle exportra rendelkezett be: egyfelől nagy tömegű devizaszerzésre alkalmas – nem feltétlenül a technika élvonalába tartozó – termékekkel (hajó, bútor stb.), másfelől olyan termékvilággal, amely egybevágott nemzeti gazdasági adottságaival és tradícióival, s emellett a nyugati piac felé is stratégiai ágazatként szerepelt (fa-cellulóz-papíripari gépek, speciális automatikák stb.).

A modell Achilles-sarka az idő-tényező: ha ui. nem sikerül visszafordíthatatlanul beékelődni a centrumba addig, amíg a kivételesen kedvező gazdasági vagy politikai konjunktúra létezik és „fejhető”, akkor a gazdaság óhatatlanul a centrum és a periféria közötti részbe szorul be, elveszíti dinamizmusát és visszafelé kezd sodródni. Ez látszik a fő veszélynek a finn esetben a Szovjetunió szétesése utáni időszakban, de megérintette az újraperiferizálódás „jeges lehelete” a norvég gazdaságot is az olaj-boom összeomlása után. Svédország – minden, látványos nehézsége ellenére –, valamint Dánia, úgy látszik, végleg megkapaszkodott a centrumon belül.

- d) Az *olasz–spanyol* fejlődési útra mindenekelőtt az jellemző, hogy mindkét ország csak „derékgig” tudott a perifériából kiemelkedni. Olaszországnak északi – és részben középső (Toscana, Umbria) – vidékei az európai centrumkövetelményeknek mindenben vagy csaknem mindenben megfelelő gazdasági és társadalmi-kulturális közeget fejlesztettek ki, míg

a *Mezzogiorno* gazdasági értelemben elmaradott maradt (s ezen az integráció-támogatta óriási fejlesztési program sem tudott gyökeresen változtatni), politikai-társadalmi tekintetben pedig „szalonképtelen” állapotban van, ami nem csak inkompatibilis az európai centrum arculatával, de folyamatos, igen negatív hatású fertőzési gócot is jelent az európai mag számára. Spanyolország esetében ez a centrumhoz integrálódó és integrálható körzet lényegében Katalóniára és Baszkföldre terjed ki, vagyis volumene kisebb, mint az olasz, fejlettségi nivója sem éri el amazét. Ugyanakkor a periférikus jellegű országrészek jóval kevésbé kellemetlenek (Baszkföld a maga szeparatizmusával és terrorrendszerével kínzóbb kavics az európai cipőben, mint a „kezes” Andalúzia vagy Estremadura). A két ország fejlődési menetét tehát úgy lehet felfogni, mint egy – hol a kötöttfogású birkózáshoz, hol inkább a pankrációhoz hasonlítható – küzdelmet az inkább a centrumhoz közelálló és az inkább a perifériához közelálló zónák között, amelynek fő tétje az, hogy melyik tudja lefölni a másikat. Ha ui. a periférikus zóna harcol ki prioritást a nemzeti jövedelmek regionális újrafelosztása területén, fejlődési kilátásai valamelyest javulnak, viszont (a) a centrumhoz közeli zónáké romlik, (b) ráadásul a tőlük elszívott jövedelem a periférikus zónákban sokkal rosszabb határfokkal hasznosul, mint náluk, ezért a felzárkózás stratégiai hendikepje is növekszik. Ha viszont a centrum felé tartó zónának sikerül „gyarmatosítania” a saját, belső perifériáját, az rövidebb távon erő-injekcióként járul hozzá felzárkózási tüsténkedéseihez, hosszabb távon viszont növeli az ország duális jellegét, ezzel együtt a gazdasági-politikai-társadalmi feszültséget, ami nem tesz jót a centrumközeli zónák európai sikereinek sem. Íme: a dióhéjban világméretű „Észak–Dél”, illetve az európai méretű „Kelet–Nyugat” ellentét, mégpedig egy-egy országon belül, ami tetézi annak kellemetlenségeit (sőt: életveszélyessé is válhat, amint azt Jugoszlávia példája is mutatja). Ez a küzdelem nagy energiákat köt le, és nincs minden hatáskorlátás híján a centrumhoz tartó, vagy annak részét képező északi zónák gazdaságára-társadalmára sem. Tulajdonképpen ezek a perifériába átlógó országok ezért „nyitott sebek” az európai centrum testén.

- e) Az *osztrák* fejlődés is felfedezte azt a *kivételes lehetőséget*, amit a „nyugati világ végvára”, vagy „kirakatablaka”-helyzet nyújtott neki, és

ezzel okosan élt is. Ugyanakkor belső fejlesztési politikája – talán az egy turizmus kivételével – nem volt olyan átgondolt és következetes, mint az északiaké; lehet, hogy módja sem volt rá, mert ipari szelektivitásának irányát nem maga határozta meg, hanem az országba beözönlő – jobbára nyugatnémet – tőke. Ausztria elég közel került ahhoz, hogy teljesen a német gazdaság függvényévé váljék. Ez viszont pregnánsan eltérő vonás az északiakétól, amelyek, noha elég nyitottak voltak a külföldi vállalatok behatolásai előtt, elkerülték az egyoldalú orientációt. Továbbá sajátosságként említhető az a – még ma is ható – körülmény, hogy az osztrák „kisgazdaság” egy 3/4 évszázada még egzisztált középbirodalom „repszdarabja”, vagyis gazdasági-társadalmi tekintetben még ma is némileg „torzóként” viselkedik, azaz gyenge egyensúlyi viszonyokkal küszködik és erősebben van kitéve a konjunktúra-hullámzásoknak, mint azok a vele nagyjából azonos méretű gazdaságok, amelyek eleve mai kereteik között fejlődtek ki. (A több darabra vágott giliszta egyes darabjai életképesek ugyan, de hatványozottan sebezhetőbbek egy nem feldarabolt gilisztánál, még ha az nem is hosszabb egy-egy giliszta-torzónál.) Bármilyen látványosnak és – a Lajta keleti partjáról nézve – irigylésre méltónak látszik is az osztrák fejlődési út, az európai centrumhoz való tapadása még elég labilisnak tűnik. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a szocialista tömb széthullásával és a rendszerváltásokkal kihunytt az az össznyugati érdek, amely még áldozatokat is hajlandó volt hozni azért, hogy a „Keletre nyíló ablak” folyamatosan muskátlis legyen, ezt a tapadást még labilisabbnak ítélnéljük. Az osztrák gazdasági teljesítmény versenyképessége ugyanis – az említett turizmustól és néhány szűk ipari területtől eltekintve – ugyancsak elég közepesnek bizonyul: ebből meg lehet persze élni, de egy ütemben lélegezni a centrummal elég nehéz lesz.

Az európai centrum tehát több dimenzióban nézve heterogén. Nem csak az a baja, amit az integráció előestéjén hirdettek, hogy tí. széttagolt, párhuzamos, inframarginális erejű gazdasági struktúrák, gazdaságpolitikák, piacok konglomerátuma, amely nem versenyképes egy amerikai óriásgazdasággal szemben. Ezen – ha nem is annyira, mint ahogyan remélték – az EU-n belül is és az EU európai „holdudvara” segítségével is – már sokat korrigáltak. *A nagyobbik baj a gyökerek meglehetősen nagy különbözőségeiben van, ami eltérően viselkedő gazdasági modelleket hozott létre, és ezek természetüknél fogva, reflex-szerűen*

hajlamosak még ma is egymás ellen dolgozni. A világért sem akarom állítani, hogy a II. világháború óta eltelt fél évszázad törekvései és folyamatai ezen nem tompítottak: megkockáztatom azonban azt, hogy e tompítási-eliminálási folyamat még nem jutott el addig, hogy az eltérő, ellentétes modellek ösztönös mozgásai véglegesen, újjászületési remény nélkül legyengültek volna, s helyükbe az új, európai-konvergens reflexrendszer egyértelműen determináns erőként lépett volna. Lehet, hogy egy idő múlva ez megtörténik: ma még azonban az európai centrum nem nevezhető minimális mértékben sem homogén közegnek: inkább a heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciáinak szövevényeként lehet felfogni.

2.3. Az európai centrum súlyos gondjai

Egy nagyobb lélegzetű tanulmányban érdemes volna mind a három világpólus teljesítményét meghatározó jelenbéli és prognosztizált összetevőket végigelemezni. Ez azonban szétfeszítené e gondolatmenet kereteit. Magyarország egyértelműen az európai centrum mágneses terében foglal helyet. Néhány évig úgy látszott, mintha a távol-keleti centrum érdeklődése Magyarország mint együttműködési partner iránt egy hajszállal meghaladná az érzékelési küszöböt. Lehet, hogy ezt az állapotot fenn lehetett volna tartani, némileg el is lehetett volna mélyíteni egy intenzívebb és előrelátóbb külgazdaság-politikával is és egy határozottabb arcélú hazai fejlesztési stratégiával is – ez azonban elmaradt. A volt KGST-régióban elképzelhető volt nálunk attraktívabb partner Japán vagy Dél-Korea számára, hogy csak Csehországot vagy Lengyelországot említsem¹. Észak-Amerika számára kétszeresen is sokadrangú a kelet-európai régió – Lengyelországot és Oroszországot kivéve. Egyrészt – lehet, hogy éppen ebbéli mohóságából eredően, hagyják nyugodtan kiépíteni kapcsolatait az említett két országban – a volt KGST-térség nagy részét „odadobta” európai szövetséges-ellenlábának, mindenekelett a megnagyobbodott, így kvázi nagyhatalommá avanszált Németországnak. Jaltai

¹ Itt is azt a hazai „eredeti bűnt” követtük el, mint az utóbbi években sok más esetben: arra számítottunk, hogy egy „merész” diplomáciai gesztus hosszú távon és anyagi áldozatok erejéig lekötölezz nekünk országokat. Dél-Korea „szalonképessé tétele” Kelet-Európában tényleg ügyes lépés volt, s ha kihasználjuk, a kapcsolatot lekötjük ténylegesen és mély tartalommal, lehet, hogy „be is jön”. Így azonban elhalt. „Gátlás alá került.” Dél-Korea számára végül is valószínűleg nem Magyarország lesz az európai ugródeszka, vagy legalábbis nem a legfontosabb.

formaságok nélkül: lehet, hogy csak egy *gentlemen's agreement* keretében. Ezért az USA visszafogott – még gazdasági téren is – e térségben. Másfelől valószínűleg nem is lát különösebb fantáziát abban, hogy komolyabban megvesse a lábát a Kárpátoktól délre és keletre: számára ez a térség katonailag számít ugyan, de nem elsőrendű és gazdaságilag sem tud mit kezdeni vele.¹

2.3.1. Az európai centrum sebezhetősége

Annak a civilizációnak, amely a XVI. századtól kezdve agresszív terjeszkedésbe kezdett a földkerekségen, és a XX. század második felére gyakorlatilag maga alá gyűrte az emberiség egészét, Nyugat-Európa volt a bölcsője. E civilizáció igen sok fajta elemből és rendszerből építkezik, ezek egymással szögesen ellentétesek is lehetnek, és küzdelmük éppoly jellemző a civilizáció jellegére, mint az a domináns jelleg, amely végül is felül szokott kerekedni.

A fentebb már tárgyalt három alap-reflex gazdasági gravitációs tere a *piac*, amelynek természetes fejlődése során létrejött egy olyan gazdaság, amely (a) gyorsuló ütemben tágul; (b) gyorsuló ütemben válik *méretigényessé*, különösen a műszaki fejlesztés és a tömegellátás kulcspontjain; (c) mind türelmetlenebbé válik az azonnali, fajlagos *haszontermelőképeség* iránt; (d) miközben teljes struktúrája és infrastruktúrája mindinkább csak *stratégiai* megfontolások alapján építhető ki és működtethető gazdaságosan; és (e) miközben rohamosan nő a rendszer *koordinációigénye*.

Minél szélesebb az a *mozgási tér*, amelyen ennek a gigászi feszültségnek „el kell férnie”, illetve minél erősebbek a társadalom – prekapitalista korszakából valahogyan átmentett – *koordinációigénylési vagy túrési* ösztönei, annál nagyobb az esélye annak, hogy a feszültség nem tör ki robbanásban, vagy nem vág utat magának egy hosszú, kínos degradációs folyamatban. Fordítva: a szűk lehetőségek közé való beszorítottság és/vagy a társadalom heves immunreakciói az individualista reflexek korlátozásával szemben megnöveli a térség esélyét a degradációra.

¹ Ne tévesszen meg bennünket az, hogy a magyar tőkeimport nagy része az USA-ból származik. Egyrészt ez önmagában még magyar viszonylatban sem nagy összeg, az USA nézőszögéből pedig infinitezimális mennyiség. Másrészt a zöme kis tőke, amelyet az ottani magyarok hoztak ide. Az olyan „látható” befektetések, mint a szentgotthárdi GMC beruházás az ő szemléletükben még nem „termelőtőke”-expanziós nagyságrendűek, hanem a marketingpolitikájuk részét képezik: jelenlétüket jelzik csupán.

Mozgásterének kibővítésére Nyugat-Európa történelme folyamán két hatalmas jelentőségű kísérletet tett. Az egyik a XIX. század nagy *gyarmati rendszereinek* kiépítése volt, amely annak idején Európa egyes hatalmainak növekedési törekvéseit kiválóan kiszolgálta, viszont melegágyává lett számos európai és világméretű konfliktusnak, míg végül is a XX. század közepén – legalábbis eredeti formájában – fel kellett adni. A másik az európai fejlett maghoz tartozó nemzetgazdaságok közös piacának, majd fokozatosan mind erősebben szinkronizált gazdaságának létrehozása – vagyis az *integráció*. Ez érezhető mértékben enyhítette az európai centrum fejlődési és versenyhátrányait (elsősorban az észak-amerikaival szemben: ekkor a távol-keleti centrum még embrionális állapotban leledzett), viszont több olyan tendencia felszínre bukkanásával járt, amelyekkel eredetileg kevésbé (illetve az első, eufóriás időszakban egyáltalán nem) számoltak. Ezek: (a) kiderült, hogy az európai („közös piaci”) integrálódás a *homogén fejlettségi szintű nemzetgazdaságok* képére és hasonlatosságára van teremtve; a súlyosan lemaradt országokkal, régiókkal ez a konstrukció nem tud mit kezdeni, vagy „elfelejti” őket, s ezzel magára veszi a súlyos társadalmi-politikai feszültségek ódiúját, vagy túlerőlteti magát felemelésük érdekében, s akkor frontálisan ütközik az integráció alapcéljával, ti. az amerikai hegemonia elleni munkálkodással; (b) az is kiderült, hogy az integráció megvalósulásában alapvető szerepet játszott egy, a II. világháborút követően kialakult nyugat-európai politikai egyensúly: ti. a német birodalom katonai megsemmisülése és a 2/3 német állam politikai függésbe kerülése volt háborús ellenfeleitől, akikből hidegháborús szövetségesei lettek. Az, hogy ez a két világpolitikai elem: ti. a két világrendszer közötti feszültség és a német állam „politikai törpe”-mivolta az európai integráció alappillérei, csak azóta kezd kiderülni, hogy szétesett a „második világ”, és megtörtént a német újraegyesítés. Persze az integráció egy emberöltőnyi idő alatt eléggé beivódott már a struktúrákba is és a tudatokba is ahhoz, hogy szétmálljon, miután e két alappillér a semmibe foszlott: az azonban várható, hogy *további mélyülése* lassul és ellentmondásosabbá válik, esetleg felerősödnek más irányú orientációs irányzatok („atlantizálódás” az egyik oldalon, a *Drang nach Osten* a másikon –, hogy csak egy lehetséges variánst említsek); (c) végül kiderült az is, hogy az integrációs folyamattal párhuzamosan meglóduló gazdasági fejlődés *elégtelen tökefelesleget* termelt csak ki ahhoz, hogy az európai centrum minden, szükséges feladata finanszírozathassék belőle: a *Mag* gazdaságának gyorsuló *intenzifikálása*, s egyben fokozatos (immár szinkronizált) *szerkezeti rekonverziója*, az *elmaradott térségek* fölemelése, a *volt gyarmatbirodalmakban megmaradt pozíciók* fenntartása, a *nagyarányú behatolás az USA iparába* az ottani *know-how* folyamatos átszivattyúzása végett, valamint az *arányos teherviselés* az ilyen-olyan hőmérsékletű háborúban, ami NATO-kötelezettségvállalásból eredt.

2.3.2. *A szűkebb értelemben vett „Európa”, szemben a másik két világcentrummal*

Nem lévén szorosabban vett tárgya ezen eszmefuttatásnak, az *európai centrumnak, mint a világgazdaság és -politika egyik vonzási központjának* a másik két központhoz való viszonyát csak érintőlegesen, vázlatosan tárgyalom. A probléma a II. világháború befejezése óta került felszínre: akkor ti., amikor az eladdig a világpiacon úgyszólván csak élelmiszer- és alapanyagtermékeivel szereplő, alapjában zárt amerikai gazdaság aktivizálódott: hatalmassá nőtt gazdasági potenciálját politikai-katonai hegemoniájára támaszkodva megpróbálta érvényesíteni a világpiacon, mindenekelőtt Európában és Európa széthulló félben lévő gyarmatbirodalmában. A 70-es, 80-as években ismét élesen merül fel a probléma: egyfelől az olajkrízisek és a nagy világgazdasági korszakváltás eléggé devalválta azokat az ellennyomásokat, amelyeket az európai centrum az amerikai gazdasági hegemonia ellen a „golden sixties” idején oly látványos sikerrel fejtett ki – nem kis mértékben az integráció segítségével –, másrészt erre az időszakra esik Japán és „holdudvara” új világgazdasági erőközponttá szerveződése a Távols-Keleten.

Az európai centrumnak e tengerentúli erőközpontokkal összevetve vannak előnyös és hátrányos tulajdonságai.

Előnyös tulajdonsága mély *kulturális* tradíciója, ami főként az európai munkaerő nagyobb és mélyebb szakértelmében, innovációs készségében, munkakultúrájában nyilvánul meg; emellett nem elhanyagolható az az előny sem, amely évszázados *világkereskedelmi* tapasztalatában, kiépített kapcsolataiban rejlik (még ha ezeket erősen be is árnyékolják a gyarmattartói múlt hazajáró szellemei); valamint az európai technika és gazdaság *sokarcúsága*, amely alkalmazkodóképességet rejt maga mögött.

Ezeket az eléggé nem értékelhető előnyös tulajdonságokat az *amerikai* erőközponttal szemben erősen leértékeli az európai centrum politikai *heterogenitása és gazdaságszerkezeti széttagoltsága*, ami – mint említettem – egyrészt dezintegráltságból, másrészt reflex-rendszerbeli különbségekből áll, és a szinkron fellépést, valamint fejlődést akadályozza. Másrészt az amerikai centrumban az *eleven munka* fajlagos közvetlen költségei jóval magasabb szinten alakultak ki, mint Európában, s ráadásul e költségeknek nagyobb a szakképzettség szerinti széthúzottságuk. Magyarán, a magasan képzett, kreatív munkaerő Amerikában „borítékban” a többszörösét képes megkeresni annak, amit ugyanazzal a munkával Európában megkeresne. Igaz, Európában ezt a különbséget nagyrészt áthidalják a különféle társadalmi juttatások, továbbá a differenciát erősen tompítja az európai minőségi munkaerő jóval nagyobb egzisztenciális biztonsága is (a bért

kisebb rizikótényezővel kellene deflálni a reális arányok kiszámításához), ezek azonban nem közvetlen érdekeltségi tényezők. A magasabb közvetlen bér vonzza a legképzettebb munkavállalói réteget, és eredményezi a *tömeges brain-drain-t* Amerika felé. Ezt a vonzerőt csak növeli az amerikai kutató-fejlesztő intézmények magasabb felszereltsége és gálásabb finanszírozása. Ilyen értelemben Amerika az európai centrum *parazitája*: minél nagyobb a K+F szerepe a termékek költségében és a belső-külső versenyképességben, annál aktívabb az az Európát kivéreztető, Amerikát pótlólagos energiával tápláló szerep, amelyet ez a parazitizmus játszik. Sajátos „ördögi kör” alakul ki: Amerika átszívja a szellemi potenciál bizonyos hányadát, ezt – magasabb integráltsága és homogenitása folytán – jobb hatásfokkal működteti, mint az Európában lehetséges volna, ezzel további előnyökre tesz szert – és így tovább. A folyamat Európában negatív visszacsatolási láncreakciót képes beindítani: mivel a *brain-drain* húzóerőt *egyenés irányban* Európa nem képes semlegesíteni (az EK nagy, koordinált kutatási programjai az ellensúlyozás irányában erőlködnek), részben a tényleges szétszórtság miatt, részben az Európában történelmileg kialakult társadalmi értékek és mechanizmusok miatt, az európai válasz az amerikai kihívásra a *welfare state* vívmányainak és intézményeinek erősítése (erre még a neoliberais áramlatok is rákényszerülnek), ami viszont közvetlenül és közvetetten növeli az európai termelés költségcsintjét: vagyis ellene hat Amerika egyik hendikepjének, és rontja az esélyeket a távolkeleti konkurencsál szemben. Persze Európát ebbe az ördögi körbe nem csak a *brain-drain* kényszeríti; de kétségtelenül ez is közrejátszik: minél nagyobb a kreatív munka iránti igény, annál fájdalmasabban.

A két központ erőviszonyai nem egyértelműen hajlanak egyik vagy másik fél felé. Egy olyan világgazdasági irányzat, amely a versenyképesség fő összetevőjévé az olcsó tömegtermelést teszi, kibillenti a mérleg nyelvét az amerikai irányba; egy másfajta irányzat, amely inkább a gyors termékváltsát, a diverzifikált, a vásárló egyéni igényeihez jobban alkalmazkodó termékstruktúrát helyezi előtérbe, kedvez a drágább, de megbízhatóbb, jobb minőségű áruk keresletének, fellendíti Európa esélyeit. Ha a versenyképes technológiák inkább beruházásigényesek, az Amerikát engedi előtérbe, ha inkább szakmunka- és konstrukcióigényesek, az Európának kedvez; ha a „divatos” technológia lazábban bánik az energia- és anyagfelhasználással, az az amerikai „technológiai filozófiát” segíti a felszínre, a spórolóssabb, gondosabb technológiákban az európaiak nagyobb mesterek. Ha a konjunktúra villámgyors és tömeges technológiaváltsát követel, ez a tőkében gazdag és integrált Amerikának megy könnyebben: az evolutív technológiai nemzedékváltsát viszont Európában nagyobb eredményeket hoz, mivel jobban átítatódik „finom” innovációs tevékenységgel.

A sort lehetne még folytatni: de talán ennyiből is érzékelhető, hogy a két erőközpont rivalizálását nem lehet egy-két kiválasztott „mutatószám” segítségével

jellemezni, még kevésbé a pályáját leírni. Mindent összevetve azért valószínűsíthető, hogy az amerikai centrum *nagy időtávlatban* jelentős potenciálfölényt tud felmutatni az európaival szemben, s hogy az európai hendikep hátterében az európai centrum dezintegráltsága és heterogenitása áll. Ezt azért nagyon fontos, mert (a) tudatosítása óriási *cementáló* erő, amely arrafelé hat, hogy a különböző irányban mozgó, egymással ellentétes mélyérdekű gazdaságok *mégis* erőszakot tegyenek ösztönös törekvéseikben és művileg csökkentsék e heterogenitást; (b) ugyanakkor azok a gazdaságok (zónák), amelyek a legkevésbé érzik magukat sújtva a hendikep által – vagyis a „német” és „skandináv” modell alapján versenyerőtelten kifejlődtek –, helyezkedhetnek egy olyan filozófiai alapra, amely szerint kiejtik világpiaci fegyvertáraikból az óriási belső piacot és belső munkamegosztást feltételező termelési profilokat, és olyan profilokra rendezkednek be, amelyek tekintetében az amerikai (és japán) megaszériás gyártási kultúra fölénye nem, vagy csak alig érződik. Egy ilyen koncepcionális fordulat esetén a „német” és „skandináv” típusú gazdaságok felesleges ballasztként igyekeznek megszabadulni a mindmáig lomhább „angol–francia–németalföldi” utat befutott társaktól, csakúgy, mint a „spanyol–olasz–osztrák” típusúaktól; még az is előfordulhat, hogy inkább vállalják az európai félperifériával való együttműködést – persze az elavult technológiák átadóinak, valamint a kevésbé K+F- és precíziógyártás-igényes munkafázisok áthárítóinak minőségében: vagyis neofélgymarmati jellegű munkamegosztást feltételezve, (c) amennyiben e két, ellentétes irányzat közül az integrációt gyorsító irányzat kerekedik felül, feltétlenül az integráció *mélyítésének* prioritását helyezi előtérbe: a *bővítés csak az európai magon belüli országok esetében* bír valódi realitással.

A *távol-keleti centrumhoz* képest az európai centrum kulturális és kereskedelmi előnyei még kézenfekvőbbek: a világgazdaság tárgyai, játékszabályai, mechanizmusai mind európai eredetűek, itt „bennszülöttek”. Az amerikai központ számára – európai kulturális származék lévén – ez önmagában nem jelent problémát, Távol-Kelet számára azonban ez az egész olyasmi import, mint az európai konyha számára a fecskéfészekleves. Megérteni, megtanulni, reflexszé fejleszteni való, s ez nem csekély energiát köt le: még az olyan munkacentrikus társadalmak is megérik, mint amilyen a japán vagy a koreai.

Ugyanakkor a távol-keleti társadalmaknak vannak olyan előnyös tulajdonságaik, amelyek félelmetes erejűvé teszik mint gazdasági-kulturális riválisokat. Ezek közül elsőként nem a munkaerő relatív (a termelékenységhez viszonyított) olcsósága érdemel említést – mint azt a szakmai irodalom rendszerint teszi –, hanem a már fentebb szóba jött *munkaközpontúság*: ez ugyanis *ok*, míg a relatív olcsóság az ebből eredő *okozat*. A kelet-ázsiai életvitel munkaközpontúsága alatt (nevezhetnénk „*kötelességközpontúságnak*” is, és ez talán találóbb is volna) egyszerre kell érteni a tanulékonyt, a fegyelmet, a hedonizmustól való

mentességet, az áldozatkésztséget és a közösségi célokkal való azonosulást: szóval majdnem mindent, aminek az előző fejezetekben az *ellenkezőjét* soroltam fel az európai kultúra közös nevezőjeképpen. Kétségtelen, hogy mindezen tulajdonságok összessége kevésbé kedvező társadalmi-pszichológiai közeget hoz létre az innovációk számára, mint az európai tulajdonságcsokor, ám ez csak a számukra idegen civilizáció elsajátítási szakaszában kulminál „végrehajtó”, „adaptáló” reflex-rendszerben. A második-harmadik generáció, beleszületvén abba a hibridbe, amely a távol-keleti és europid kultúrából kialakult, már „otthon érzi magát” ebben és fokozatosan felszínre kerül a kreativitása is. Ezért hosszú távon nem jogos az európai ön-vigasz, miszerint a távol-keletiek ugyan fegyelmezettebbek, áldozatkészebbek, szorgalmasabbak és egyben igénytelenebbek, mint mi, ezzel szemben nem alkalmasak az innovációra. *A Távol-Kelettel való versenyt végül is az fogja eldönteni, hogy melyik bizonyul ütőképesebb fejlődési motornak: az europid individualizmus, avagy a távol-keleti kollektívizmus. Illetve: létrejön-e a kettő között szintézis: az europid centrumok tudnak-e az innovativitás feladása nélkül annyit feláldozni gazdasági individualizmusukból és átfiltrálni azt kollektívista vonásokkal, hogy versenyképesek maradjanak azzal a távol-keleti modellel szemben, amely – megőrizve kollektívista alapjait – szemük láttára növeszti ki tagjainak és szervezeteinek europid- innovatív jellemvonásait.* Mindkét szintézis-folyamatnak máris vannak veszélyes túlzásai. Európa periferikus övezeteiben a történelmi jelenkorban vallott kudarcot egy kísérlet, amely megpróbálta mechanikusan felváltani, illetve primitív módszerekkel szintetizálni a kettőt, alapjában átbillentve a rendszert a kollektívista oldalra (nem véletlenül: ő is a fejlődés extrém ütemű gyorsítását tűzte ki célul). Japánban tanúi vagyunk egy kúszó fogyasztásisint-növekedésnek, amely drágítja az eleven munkát, még mielőtt annak termelékenysége az olcsóság mint kedvező költségfaktor nélkül is biztosítaná az általános versenyképességet. Ugyanakkor a japán gazdaságpolitika kénytelen hátrálni e tendencia előtt, mivel a konjunktúra túlságosan is külgazdaság-függővé vált, és előre látható, hogy a belpiac relatíve szűkös korlátai az egész japán expanziót alááshatják: vagyis a japán „csoda” mintha kezdené „kienni” maga alól a talajt. Ha ez a tendencia kibontakozik – Japán nem talál hatékony mozgásformát ezen ellentmondás kezelésére –, az „europid” kultúrák uralta centrumoknak van esélyük a távol-keleti centrum „lekonkurálására”, végső soron – kikapcsolására. Ha viszont megtalálják az adekvát mozgásformát, valószínű, hogy tartósan élre tudnak törni.

Aláhúzom, hogy mindaz, amit e kurta-furcsa fejezetben „elhadartam”, nagyon vázlatos, nagyon jelzésszerű. Kizárólag azt akartam felvillantani, hogy az európai centrum világpozíciója *naponta, súlyosan megkérdőjeleződik.* Ha elfogadjuk, hogy magának a centrumnak súlyos púp is van a hátán: a fentebb vázolt *heterogenitás*, ami egyben *dezintegrációs vektor* is egy *nem kellően integrált történelmi*

állapotban – világossá válik, hogy Európa, mint a három világcentrum egyike, „halmozottan hátrányos helyzetben” leledzik. Ez a többszörösen szorongatott helyzet az európai centrum lényegéhez tartozik: ha ezt nem értjük meg, azt hiszem, semmit sem értünk Európából.

2.4. Az európai centrum keleti peremövezete: a belső és a külső kör

A vizsgálatot a *közép-kelet-európai* félperifériára koncentrálok, vagyis figyelmen kívül hagyom a dél-olasz, dél-spanyol és portugál fél-elmaradottságot: egyrészt azért, mert ezek sajátos problémáit a centrum egyik zónája kapcsán már súroltam, másrészt pedig azért, mert az európai félperiféria *égető* – vagyis egész Európára nézve veszélyessé válható – problémái kevésbé kötődnek a mediterrán, mint a kelet-európai térséghez.

Ha a centrumot heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciájának szövevényeként fogjuk fel, ez a félperiféria *még ez se*: gazdasági-kulturális-politikai zónái ugyan heterogén természetűek, s a közöttük létesült ilyen-olyan kapcsolatok ugyan kuszák, de nem beszélhetünk szoros interdependenciáról sem (noha majd negyven évig azt hittük, hogy ilyent hoztunk létre), és nem beszélhetünk „szövevényről”, vagyis valami szerves fejlődési folyamat eredményeképpen létrejött rendszerösszefüggésről sem, noha az a tudatos rendszerépítő tevékenység, amely kezdetben a VSZ és a KGST keretében végbement, a maga idejében egyedülálló kísérletnek számított (ma már persze tudjuk, hogy hol volt a koncepcióba beépült alaphiba).

Amint fentebb említettem, kulturálisan a térség két körre oszlik: a „nyugati” és „keleti” keresztény kultúrkörre: ez utóbbiban itt-ott (a Balkánon és az Ural nyugati peremén) találunk iszlám „beszüremléseket” is. A nyugati zóna zömében ennek „katolikus” szárnyához tartozik, de vannak igen jelentős „protestáns” szigetek, illetve áthidalások is: a Baltikumban, Szlovákiában, Magyarországon, Erdélyben és a Vajdaságban¹. Ezek közül a szempontunkból fontos a „keleti-nyugati” keresztény kultúra választóvonalá: ez ugyanis sajnálatos módon, de tagadhatatlanul *akadályozza* a térség homogenizálódási folyamatát (amely *magától* nem gyorsult fel soha: tudatos politikával olykor megpróbálták kibontakoztatni, pl. a történelmi

¹ Ismétlem: a vallásnevek nem szó szerint értendők, hanem jelzésként: mint ahogyan a régészek, ha La Tène, Aurignac, Hallstatt elnevezéseket használnak, akkor nem ezekre a városkákra gondolnak,

Magyarország egyes korszakaiban, a II. világháborút követő négy és fél évtizedben): ekkor érezhető fékező tényező volt a két zóna kultúráinak jelentős eltérése. Ez nem csak – olykor nem is főképpen – az eltérő vallásban csúcsosodott ki: nagyobb szerepe volt a gondolkodásmódbeli, viselkedési és társadalmi-reagálási reflexbeli, értékrendbeli eltéréseknek. (Mindezek persze hatványozott mértékben gátolták a muzulmán beszüremlések és a „keresztény” kultúrkörök kontaktusainak működését is.) Mindkét oldalon folyamatosan egzisztálnak azok az irányzatok, amelyek a differenciákat eltúlozzák – „dramatizálják” – és elzárkózást hirdetnek, illetve gyakorolnak. A hátuk mögött rendszerint olyan politikai erők húzódnak meg, amelyeknek – bármilyen ürügyre támaszkodván – érdekük az európai félperiféria politikai és szellemi balkanizált állapotban tartása. Ellenhatásképpen felütik a fejüket olyan irányzatok is, amelyek elbogatellizálják a két zóna eltéréseinek hatását az emberekre és intézményekre: az élet ezekre rövidesen rá szokott cáfolni, így ez az irányzat közvetve és akaratlanul a szeparatisták malmára hajtja a vizet. Ez is példa arra, hogy a jóindulat, ha nem párosul realizmussal, néha többet árt, mint amennyit használni remélt.

A „nyugati” és „keleti” zónák közötti értékrendbeli eltérések mögött, valahol a mélyben, a különböző mértékű *polgáriasultság*, inkább életfelfogásbeli, mint életmódbeli közelség a centrumhoz, valamint a kulturális *tradíciók* évezredes, bevésett sztereotípiáinak különbségei húzódnak meg. Ezek közül a polgáriasultság a legnagyobb hatású: az a tapasztalat ugyanis, hogy ha e téren kiegyenlítődés megy végbe, egy-két nemzedéken belül rohamosan megindul az értékrend egészének közeledése, s a valamikor egymástól viszolyogtató különbségek „folklorisztikus” sajátossággá szelídülnek; nemhogy taszítanak egymástól az emberi (egyéni, üzleti, kulturális stb.) kapcsolatokat, hanem még valamilyen vonzó „bájt” is kölcsönöznek a másságnak. Vagyis a kulturális differenciák mögött a háttérben gazdasági differenciák állnak. Persze ezek nem egy lépcsőben, egyenes vonalon határozzák meg a kulturális milyenségeket, hanem bonyolult hatásrendszeren keresztül, és – mondanom sem kell – csak nagy társadalmi átlagokban és csak statisztikusan észlelhetők. Azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a XX. század második felében egész Közép-Kelet-Európán végigvonuló hatalmas (részben elavult koncepciójú, részben félbemaradt) *modernizálódási hullám* a gazdasági fejlettségben a II. világháború előtti időkben még igen pregnánsan érzékelhető különbségeket sok tekintetben elmosta: legalábbis a felszínen, és a számszerűen mérhető

hanem egy jellegzetes kultúrára, amelyet – az első vagy a leggazdagabb lelőhely után – róluk neveztek el.

tartományokban. Gazdasági és kulturális statisztikai adatai tekintetében a Balkán és a szorosabb értelemben vett Kelet-Európa (Ukrajna, Belorusszia, Oroszország) vagy teljesen, vagy csaknem teljesen felzárkózott ahhoz az országcsoporthoz, amelyet a nyugati kereszténység periferikus vidékeként jellemeztem: tehát a három balti államhoz, Lengyelországhoz, Szlovákiához, Magyarországhoz, Erdélyhez és a két észak-nyugati délszláv államhoz. Sőt, vannak olyan speciális – sokszor nem is másodrendű – területek, ágazatok, körzetek, ahol megtörtént a sorrendváltás, a „keleti-kereszténység”-körbe sorolódott zóna lekörözte a másikat, s közeledett a centrumhoz, vagy el is érte azt: gondoljunk például az orosz úrkutatásra, annak ipari hátterére. Tehát itt sem *korszakos* és *abszolút érvényű* a differencia: nincs valószínű szakadék, és senkinek semmi oka arra, hogy „szupremáciája” tudatában lenézzen másokat. Igaz, a gazdasági teljesítményekben érzékelhető különbségek vannak: ezek főként a technikai részmegoldásokban, a kidolgozás gondosságában, az áru-megjelenítés kulturáltságában, a kereskedelmi, szolgáltatási kultúrában, az üzletviteli módszerekben stb. stb. nyilvánul meg. E differenciák néha ordítanak: azonnal észrevenni, hogy egy magnetofont Penzában gyártottak-e vagy Rigában, netán Mariborban; nehezkesebb Ukrajnával külkereskedelmi ügyletet kötni, mint Magyarországgal – ez még akkor is igaz, ha mindkét országban tervgazdaság, vagy mindkettőben piacgazdaság van; észrevehetően szerencsésebben hasznosítja a vásárolt licencet egy lengyel, mint egy román autógyár stb. Csak a legkézenfekvőbb különbségek közül soroltam fel néhányat. Persze, ha mélyebben szántunk az életkörülményekben, derül ki, hogy az elnagyoltabb, hanyagabb, kevésbé termelékeny, kevésbé ötletes egyéni és szervezeti „keleti” teljesítmények mögött szegényesebb és kulturálatlanabb életviteli körülmények, oktatás, kommunális ellátottság, vagyis *alacsonyabb igényszint és ennek még alacsonyabb kielégítési szintje* húzódik meg, ami legalább annyira kulturális, mint amennyire gazdasági kérdés; pontosabban negatív visszacsatolási láncreakcióval állunk szemben: az alacsony gazdasági szint és az ennek megfelelő kulturális szint fékező kölcsönhatásával, ami nem szegény, nem alacsonyabbrendűség, hanem történelmi produktum: a nyugati keresztény zónában is világosan kimutatható, ha azt a centrummal vetjük össze. Sőt, ez utóbbi differencia ordítóbb, mint az, amelyet a periféria két zónája között tapasztalhatunk. Ami viszont nagyon „pravoszláv”, az a lakosság és a hatóságok tompább ellenreakciója, lanyhább kitérés elszántsága ebből az állapotból, szemben a „nyugati” zónával, ahol mind az egyének, mind a szervezetek és hatalmi konstrukciók igen elszántan próbálnak e minőségi jegyek tekintetében idomulni a centrumhoz. Valószínű, hogy a „nyugati” típusú

perifériáknak a keletitől való ösztönös idegenkedése éppen erre a körülményre vezethető vissza: nem szeretik magukat olyan követelményrendszer közepén érezni, amely lassítja kétségbeesett közeledési erőlködéseiket a centrum színvonalához, vagy legalábbis annak könnyebben elérhető, külsődleges jeleihez.

A kulturális-gazdasági választóvonal az európai periféria megosztottságának alap-vonulata. Minden egyéb, amit észlelünk – sokszor igen élesen – ennek a vonulatnak a „felépítménye”. A térség *politikai balkanizálódottsága* is. Ezt két értelemben is érthetjük:

- államszerkezeti síkon az apró, minden szempontból életképtelen és kiszolgáltatott nemzetállamocskák (mindegyikük több-kevesebb nemzeti kisebbséggel „megáldva”) térben és időben váltakoznak összetákolt soknemzetiségű birodalmakkal;
- politikai rendszer síkon az egyes államokon belül gyenge, szétaprózódott, pártharcokba és anarchiába fulladó (magukat rendszerint demokratikusnak nevező, valójában efemer, egymást váltogató diktatúrácskák sorozatából összefűződő) rendszerek váltakoznak álmonolitikus diktatúrákkal (amelyek egyike-másika *de facto* nagyobb egyéni szabadságot biztosít állampolgárainak, mint az őt megelőző vagy követő „nemesi rzczechpospolita”).

Nagyon fontos tényező az, hogy e térségben *semmi sem igazán az, aminek nevezi magát*, vagyis ami hordozza a vele szembeni bel- és külföldi elvárásokat, amire épülhet egy gazdasági fejlődés, ami formálja az ott élő emberek tudatát az óvodás kortól a nyugdíjas korig. Egyrészt minden többet ígér, mint ami ebben a hányatott történelmű régióban egyáltalán megvalósítható; másrészt *semmi sem tart még egy nemzedék életsiklusa-hosszan sem*, minden *félbemarad* csömört és illúziókat hagyván maga után, minden eltűnik a süllyesztőben, miután mindent összemocskolt, amit annakidején (nem is régen) ő maga tüntetett el a süllyesztőben, *s végül mindenről kiderül, hogy vagy utópia volt, vagy „svindli”, „úri huncutság”*. *Ami állandó, az az elmaradottság, a centrumba olvadás „kékmadár”-álma, valamint a folyamatosan „karbantartott” frusztráltság, és az egymást követő nemzedék ide-oda rángatása az „államszerkezeti” és „politikai rendszer” dimenzióban egyaránt. Közép-Kelet-Európa politikai és morális tekintetben is halmozottan hátrányos helyzetű.*

Vegyük sorra a periféria államalakzatait: a három *balti* állam hol az orosz (szovjet) birodalom több-kevesebb autonómiával rendelkező alkotórésze, hol megpróbálnak saját lábukon megállni – másfél–három milliós lakosságukkal, elmaradott gazdaságukkal, kiépítetlen nemzetközi piaci kapcsolataikkal, egy olyan korszakban, amikor a szomszédjukban 30–100 milliós lakosságú, náluk négyszer-ötször termelékenyebb országok kényszerítve érzik magukat az integrációra, tendenciában a konföderációra. Ugyanez vonatkozik a *jugoszláv* állam „repszdarabjaira” is: sőt, tulajdonképpen a mind divergensebb irányt vett és a végén szét is szakadt *cseh-szlovák* államra is. *Lengyelország* több mint kétszáz éve minden európai konfliktus legfőbb áldozata: területe, lakossága, gazdasági szerkezete folyvást pusztul és újraépül, ide-oda tolódik, felosztódik és újraegyesül, miközben hadseregek dúlnak végig rajta, mindenféle hatalmak lázítják, manipulálják őket, a kormánytól az utca emberéig bezárólag éppen valaki(k) ellen, valami szentnek kikiáltott vagy hétköznapi cél érdekében; *Magyarország*, amelynek utolsó másfél évszázados történelmében nem sok állampolgára úszta meg a két háború, két-három felkelés, két-három rendszerváltás, egy-két területbővülés és csonkulás, ötévenkénti gazdasági hopp és kopp váltakozás ideg- és gerincörlő játékát; *Románia* és *Bulgária*, a térség relatíve legháborítatlanabb országai, nekik „csak” a világháborús ide-oda területváltozásokhoz és a rendszerváltozásokhoz kellett alkalmazkodniuk; és végül az *ukrán-belorusz-orosz* térség, amely forradalmakat, háborúkat, diktatúrákat és anarchiakat élt meg folytonos inség és szuperhatalmi dicsőség, nagy emberi és társadalmi felemelkedés és test-léleknymorító terror, kultúrforradalmak és bénító dogmatizmusok úgyszólván párhuzamos hatásai alatt: amely még nem érkezett történelmének *minőségi* fejlődést belendítő fokáig arra az időpontra, amikor eddigi életének legsúlyosabb dezintegrációja készül életképtelen, más nagyhatalmak kényére-kedvére kiszolgáltatott töredékállamokká szétszabdalni.

A kelet-európai periféria országainak *egyéni tragédiáit* hatványozza az a *bellum omnium contra omnes* állapot, amely a térség nemzetközi arculatát jellemzi, s amely *kollektív tragédiává* teszi ennek az övezetnek a sorsát. Szemben a centrummal, ahol a nemzetek kölcsönös gyűlölködésének és háborúzásainak *végső, lényegi* okai gazdaságiak voltak, periféria nemzeti-állami torzulásainak *alapvető lehetőségét* a megkésett polgári fejlődés és nemzetté válás, a kevert nyelvű területek fennállása, a hatalmat gyakorló elitek és nyomorgó néptömegek más-más nyelvcsoporthoz való tartozása: vagyis a *nacionalizmusok* és *ellen-nacionalizmusok* teremtették meg: pontosabban, az általános elmaradottság, szegénység, az elitek és a néptömegek közötti óriási életvitelbeli szakadékok keltette *osztályharcok* könnyen voltak *transzponálhatók* nemzetek közötti,

nemzetiségi, többségi-kisebbségi harc (beleértve ebbe a fel-fellángoló *faji* gyűlölködéseket, pogromokat és holocaustokat is) olyannyira, hogy ez a transzpozíció belemaródott a lakosság tudatának *legmélyébe* is. Az európai periféria ilyen értelemben vészesen hasonlít akár a Közel-Kelethez, akár a Kaukázushoz.

E kollektív tragédiát végképpen betetőzi a *centrum hatása*: illetve a centrumok hatása. Nyugat-Európa számára ez a térség jobbra valamiféle „vívóterem” szerepét játszotta: itt pattantották ki *egymás közötti* konfliktusait és – elég gyakran – itt vívták meg legvéresebb háborúikat, felhasználva és elpusztítva a periférikus övezet területét, emberanyagát, vagyonát, lelki békéjét. Ugyanakkor e pusztító, az eredeti elmaradottságot csak tetéző háborúk kárainak helyrehozatalát áthárították a kárvallottakra; a rövid békeperiódusok alatt a térség szempontjából meglehetősen előnytelen kereskedelmet folytattak velük, azt a tökemennyiséget, amely gyorsítólag hatott volna e térség országainak fejlődésére, a centrum nem itt használta fel. Az európai periféria a modernizálódás, az elmaradottságból való kitörés szempontjából már vagy évszázada rendelkezik nagyjából olyan kedvező feltételekkel, mint a távol-keleti térség: az a „hátsó udvar”-pozíció, amely a centrum vele szembeni politikájának köszönhetően sorsává vált, mindmáig alkalmatlanná tette a tényleges modernizálódásra. Ez nem vádirat: csak ténymegállapítás. A tigris nem lehet elmarasztalni azért, mert nem szereti a spenótot: az európai centrum az *érdekeit* nem saját peremvidékén találja meg: pontosabban azokat az érdekeit, amelyek aktivizálhatnák e régió rejtett energiáinak felszínre hozását, jobban tudta érvényesíteni pl. a „telepes gyarmatok” országcsoportjában (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, vagy korábban az Egyesült Államok), vagy a XX. század második felében a kelet-ázsiai térségben, mint Kelet-Európában. Saját perifériáját arra használta, amire az érdekei predesztinálták: „vívóteremnek” és „hátsó udvarnak”. Ehhez viszont két politikai megoldási lehetőség kínálkozott: az egyik a soknemzetiségű *ország-konglomerátumok* létesítése, vagy legalábbis eltűrése, olyan formációk, ahol a *divide et impera* gyakorlata belpolitikai módszerekkel történik, és a vezénylest valamelyik nemzet elitje látja el. Ilyen „szörnyszülött” volt az Osztrák–Magyar Monarchia, de az Ottomán Birodalom és a cári Oroszország is. A császári Németország e funkcióit

csak szűkkörűen, mintegy „háztájiban” gyakorolta a megszállt és bekebelezett lengyel területeken.¹

A másik megoldási lehetőség a *politikai balkanizálódás*: vagyis olyan, nemzeti vagy legalábbis egy domináns népcsoport által uralt államok létrehozása, amely e térségben persze csak *kis* államokban ölthet testet, amely a korábban (a „birodalmi” időkben) úgy-ahogy létrejött gazdasági, infrastrukturális hálózatokat ésszerűtlenül és életképtelen darabokra szabdalja, hatalmas, valamely országban többségi népcsoportokat kerít el más országok határai közé, vagyis *a XX. század követelményeihez képest lehetetlenül törpe gazdasági egységek politikailag egymásnak ugrasztott alaktalan masszájával* tölti meg a perifériális teret. A *divide et impera* gyakorlata itt áttevődik kül- és katonapolitikai szférába. Az atomizált régió politikai mechanizmusai – folyamatos nyugat-európai asszisztencia (kecsegtetések és elriasztások, apróbb kegyek osztása és megvonása, szövetségei rendszerekbe való besöprések, illetve kizárások stb.) mellett – önmagában is gondoskodik arról, hogy a szükséges *konkordia* ne jöhessen létre, ne épülhessen ki a kölcsönös egymásrautaltságra támaszkodó együttműködés, és ez ne szabadítson fel rejtett fejlődési energiákat. E két módszert térben és időben váltogatva is lehet alkalmazni: az I. világháborút lezáró békeszerződések éppúgy kreáltak töredék-államocskákat, mint mini „többszempolis birodalmakat”. Jalta és Potsdam ezt az állapotot tulajdonképpen csak újrarögzítette: úgy látszik ekkor senkinek sem volt érdekében valami más konstrukciót létrehozni. Napjainkban felerősödött a balkanizálás: szemmel láthatóan igen nagy erők dolgoznak a volt Szovjetunió teljes atomizálásán, Jugoszláviáé már lényegében megtörtént – nem tudott egyben maradni a csehszlovák állam. Ugyanakkor fel-felbukkannak a politikai élet szennyos hullámaiból olyan – egyelőre még igen óvatos – apró jelecskék is, amelyek mintha arról tanúskodnának, hogy a kis nemzetek „nevelőtiszt” felügyelet alá helyezése, azaz újabb soknemzetiségű országszövetségek világra segítése sem került le véglegesen a napirendről: különösen a periféria „nyugati keresztény”-fertályában.

¹ A Szovjetunió megalakulása után a világ azt remélte, hogy sikeres kísérlet szemtanúja lehet: egy olyan soknemzetiségű államszövetség létesítésének, amely megoldja, vagy legalábbis elviselhetővé és fokozatosan elhaló tendenciájúvá mérsékli e problémát. Eleinte voltak is erre utaló, nem is apró jelek. Nagyon messze vinne a témánktól annak firtatása, mi minden vezetett oda, hogy e remények nem váltak valóra: végül is az európai periféria-létéből öröklött soknemzetiségű volta a szovjet államszövetség szétbomlásának egyik fő, közvetlenül is kitapintható hatású komponensévé vált.

A gazdasági válsággal, a rendszerváltás köreinek négyszögesítésével, a lakosság (túl korainak ítélt) kiábrándulásával küszködő periféria-országok uralkodó elitjei szemmel láthatóan mindkét kibontakozási lehetőséggel *potenciálisan* számot vetnek, noha egyelőre a balkanizáltság és a balkanizálódás állapotában leledzenek, tehát erre kell *komolyabban* berendezkedniük. Mindegyikük gyűjtögeti erőit, szövetségeseit és mecénásait az elkövetkező idők perifériáin belüli kakasviadalaira. A fentebbi, háborzongató közel-keleti metaforát továbbfűzve, minden uralkodó elit latolgatja, mire számíthat a szerepek kiosztásakor, és mennyire tudja ezt befolyásolni: e „Közel-Keleten” Libanon sorsa van-e neki szánva, vagy Izraelé, netán a palesztinoké? Közben mindegyikük áltatja magát a működőtöke-esővel, amelyért persze jól kiválasztott oltár előtt kell imádkozni és akkor idővel majd megered, álmodik a boldogító „igen”-ről, amelyet a brüsszeli katedrálisban fog elrebegni, hófehér fátyollal a fején, deli EU-vőlegényének, és esküszik a Chicagóból importált teóriák mindent gyógyító hatására.

Mindent összevetve, Európa keleti fele nem csak a fentebb említett fő törésvonal mellett van kettéhasítva. A kisebb-nagyobb szakadékok országhatárok mentén és országhatárokon keresztül, össze-vissza szabdalják ezt a régiót, amelynek élete és jövője pedig semmitől sem függ jobban, mint attól, hogy képes-e erőit összefogni a periferikus lét felszámolásáért folytatott, csaknem reménytelen küzdelemben. Ezek a törésvonalak *nagyon mélyek*, és mindig akadnak olyan belső és külső erők, amelyek *mélyítik* és *szélesítik* őket. Amíg a centrum viszonyainak végiggondolásakor a fő aggodalmunk a *megindult, előrehaladott* integráció és homogenizáció ellentmondásosságában és nem kellő iramában volt összefoglalható, addig a *félperiféria esetében* csak egy sikerületlen, megbukott integrációs kísérletet tudunk elkönyvelni: *az alaptendencia azonban – dezintegráció, a térség heterogén jellegének növekedése, a gazdasági-politikai és tudati balkanizálódás, a szubregionális összefogás lehetőségének mind távolabbra sodródása*. A centrumnak, úgy látszik, továbbra sem érdeke e káros tendenciát megfordítani. Jószerével csak fékezi, ha számára kellemetlen konfliktus felé rohan – sokszor még akkor sem.

2.5. Kelet-Közép-Európa lehetséges helye az európai centrum érdek- és cselekvési rendszerében

Az alfejezet címét nehéz ennél pontosabban megfogalmazni, noha három hiányossága azonnal szembetűnő: (a) „Kelet-Közép-Európa” valószínűleg nem sokkal több, mint napi politikai, netán zurnalisztikai kategória, ha mélyebbre akarunk ásni annál a néhány év múlva már elhalványuló körülménynél, miszerint ez az országcsoport a XX. század folyamán végigcsinált egy perifériából való sikertelen kitörési kísérletet, amelyet történetesen összekötött egy szocialisztikus társadalmi berendezkedési kísérlettel. Ettől a fontos, de nem mindent meghatározó körülménytől eltekintve a térség nemzetgazdaságainak helyzetében és lehetőségeiben nincs sok közös vonás. Éppen ezért nem valószínű, hogy potenciális lehetőségeik az európai centrum vonatkozásában egyetlen modellel leírhatók volnának; (b) az „európai centrum” – mint fentebb vázoltam – ugyancsak nem tekinthető monolitikus képződménynek. Az a bizonyos „Kelet-Közép-Európa” olyan eltérő helyet foglal el Nagy-Britannia és Németország, Norvégia és Ausztria, Spanyolország és Olaszország mai érderendszerében csakúgy, mint jövő terveiben, hogy keresve sem lehet valami pregnánsan közöset találni bennük. Megalapozottabb volna az európai centrum *közép-keleti* elképzeléseiről értekezni, mint a „*kelet-közép-európairól*”; és végül (c) bennünket e kelet-közép-európai tervek csak annyiban érdekelnek igazán, amennyiben ránk – *Magyarországra* – vonatkoznak. A térség többi állama csak annyiban jöhet szóba, amennyiben *konkurens* vagy potenciális *kooperáló társ*. Ennélfogva az alábbi eszme-futtatást erősen szelektíven igyekszem elvégezni: az egyik oldalon a centrum azon szegmensére állítom a mélységélességet, amelytől tényleg várhatunk „viszonyulást”, a másik oldalon pedig Magyarországra.

Elvileg négy szerep osztható ki e szubrégióra – ezen körben Magyarországra is:

- Nyugat-Európa (illetve az érdekelt szegmens, tehát lényegében Németország, Ausztria, Olaszország, a Balti-tenger térségében még a skandináv államok is) olyasforma magasan fejlett *kiegészítő potenciáljává* válás, mint amilyen Japán számára a „kis tigrisek” családja. Elvileg ebben volna ráció. A térség országainak egy része (elsősorban Csehország és Szlovénia, másodsorban a balti országok, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország és Ukrajna – vagyis egy több mint 100 millió lelket számláló tömb) alkalmas is volna ilyen fejlődési pálya befutására. A szűkebben értelmezett Balkánon Bulgária európai

integrálódásának esélyei nem kedvezőtlenebbek, mint amilyenek Görögországi voltak annak idején.

Mégis, a ma érzékelhető tendenciák alapján bizvást állítható, hogy e térség „kis tigrisekké” – legyünk stílusosak: „farkaskölykökké” – válásának igen kevés az esélye, a második lépcsőé úgyszólván semmi. Egyfelől az európai centrumnak nem attól borul el a kedélye, hogy lélekszámát, termelési potenciálját tekintve *kicsi* lenne a másik kettőhöz képest. *Nincs momentán szüksége arra, hogy a centrum „kemény magját” kiterjessze.* Ellenkezőleg, az így-úgy odakeveredett fejletlen körzetekkel sem tud mit kezdeni. Dél-Olaszország problémáját sem sikerült dűlőre vinnie, hajdan politikai indítékok alapján EU-tagdá avanszált mediterrán országok is púp a centrum vállán, és ehhez jött a „feneketlen papzsáknak” bizonyuló volt NDK. 70 millió lelket számlált a fejlődésben visszamaradt tömb. Ha rákényszerülne, hogy „farkaskölyköket” produkáljon – találna jelölteket a karámon belül is. Másfelől az európai centrum *egyik* fele semmi tradícióval nem rendelkezik e térségben. Amennyiben felemelendő partnereket keresnének, biztosabban találnának ilyeneket az általuk jobban átlátható mediterrán világban, vagy akár a volt gyarmatbirodalmak fejlettebb tagjai körében (ez nem is olyan vad ötlet, mint amilyennek első hallásra látszik: gondoljunk Dél-Afrikára, Zimbabwéra, Tunéziára stb.

A földrajzi távolság másodrendű szempont). A *németek* és *osztrákok* tradicionális mozgása e térségben nem a farkaskölyök-alom kialakítása, hanem az érdekeltségükbe került országok *meglévő* termelési tényezőire való rátelepedés és azok „leszívása”. Ráadásul a németeknek ott van a keleti országrész, az olaszoknak a déli – határokon belüli – perifériák, amelyekkel valamit csak kell kezdeni, ha nem akarják fejlődésüket lebénítani: minél inkább előre haladunk a XXI. század felé, ez annál nagyobb veszély. Egyáltalán nem véletlen, hogy az észak-olasz szeparatista mozgalom éppen napjainkban próbál reális politikai erővé válni. Vagyis a „farkaskölyök”-jelenségre itt, a Kárpát-medence környékén nem sok a remény. Talán a balti államok (különösen Észt- és Lettország) szóba jöhetnek egy skandináv expanzió tartalékaiként, és talán Csehország és Szlovénia számíthat – valamikor a XXI. század második évtizedében – némi felzárkózási lehetőségre.

- A másik lehetőség a centrum „*másodrendű segédcsoportába*” való bejutás. Ennek *igényesebb esete* az, amikor a periferikus gazdaság a centrum *életgörbe-delelőjükon túljutott* technológiáit és termékeit veszi át és gyártja (olcsó termelési tényezők felhasználásával) a *kevésbé igényes* piac számára. Vagyis felszabadítja a centrum értékes (azaz drága) termelőerőit az igényes tevékenységek számára, s egyben megnyújtja a halódó életgörbét. Erre a szerepre mindenekelőtt a fentebb „első lépésként”

apoztrofált gazdaságok számíthatnak, amennyiben – bárki érdektelenségéből kifolyólag – nem sikerül a „farkaskölyök”-akció. A „második lépcső” gazdaságai – tehát Magyarország is – számára ez a modell a szerencsésebbik jövőképnek tűnik. Csak akkor van rá reményünk, ha a centrum mai, recessziókkal tarkított bizonytalan és lassú fejlődését stabil konjunktúra váltja fel.¹

A kevésbé igényes eset az, amikor a „segéd-gazdaság” olyan profilt vesz fel, amelynek költség-szerkezetében túlteng a segédmunka aránya, a termékek piaci kereslete nem dinamikus: zömében a centrum olcsó ellátóbázisaként működik. Erre a szerepre a XX. század végi Kelet-Közép-Európa már nem alkalmas – hacsak nem a nagy bányászati körzetek (Lengyel-Szilézia, Ploe^oti, Donyec-medence), vagy a jelentősebb gabonatermelő körzetek (Magyarország, Románia, Ukrajna, Lengyelország). Várható, hogy a nyugat-európai centrum érdekltségében ez a motívum erősen fog megjelenni: amennyiben kivédhetetlen lesz, úgy az erősebben érintett gazdaságokban évszázados jelentőségű degradációt hozhat magával.

Külön érdemes megemlíteni Oroszország kapcsolódási alternatíváit. Valószínű, hogy ez a szubkontinentális ország egy teljesen integrálódott Európa számára is emészthetetlen falat volna – és az is valószínű, hogy a szocialista kísérlet romjainak a centrumok közötti felosztása során ez a falat nem is Európának jut(ott). Ugyanakkor négyes amerikai érdekltség tapintható ki Oroszország saját gravitációs terébe vonását illetően: (a) az atomtőerő ellenőrzése; (b) a szibériai olaj megkaparintása, ami függetlenné teheti az Államokat az OPEC-től és a Közép-Kelettől; (c) a szovjet évtizedekben kiépített, gigászi méretű alapanyag- és nehézipari kapacitások feletti ellenőrzés megszerzése, ami – egy modernizálási aktust követően – lehetővé tenné, hogy az amerikai ipart erősen koncentrálni lehessen a legdinamikusabb és legszofisztikusabb szegmensekre, s így csaknem behozhatatlan versenyelőnyre szert tenni Európával és (mindinkább) a Távol-Kelettel szemben, és (d) a hatalmas orosz alapvetési kapacitás fölötti rendelkezés megszerzése.

Az orosz illeszkedés tehát elsősorban Amerikához várható és „igényességi fokozatát” illetően vegyes lesz. Ami a hatalmas alap- és alkalmazott kutatási bázisokat illeti, azok legértékesebb részét lehet, hogy a *brain-drain* segítségével

¹ Jellemző, hogy Görögország EK-ba való adoptálásának első éveiben egy ilyen tendencia kezdett kibontakozni: aztán, Nyugat-Európa gazdasági bajainak felgyülemelésének függvényében ez a tendencia elhalt. Spanyolország hasonló konjunktúrája az utóbbi néhány évben kezdett el ugyancsak kifulladásra. A jelenség elvileg azonos azzal, amit az első fejezetben „csúcskapacitás”-ként említettem. De úgy is lehet fogalmazni, hogy a süllyedő léghajóról először a ballasztként magukkal vitt homokzsákokat dobálják ki.

fogják hasznosítani. Mindez persze csak akkor bontakozhat ki, ha Oroszország nem tud lábra állni mint önálló hatalom: erre azonban kevés esélye van.

- A harmadik lehetőség az európai „*hátsó udvarrá*” való ismételt degradáció, aminek megint két fokozata bontakozhat ki. A szerencsésebb (?) fokozat az, ha a térség visszasüllyed az outsideri szerepkörbe: Nyugat-Európa nem vállalja a térség integrálását *semmilyen szerves formájában*. Ez nem jelenti az akár élénk kereskedelem feladását, netán a mérsékelt tőkeáramlás elmaradását. Belefér (a centrum oldaláról inkább „távolságtartó” jellegű) szerződéses viszony is az EU-val, vagy teljes jogú tagság az összes politikai és kulturális szervezetben: csak éppen tartózkodni fognak az anyagi összefonódástól és a kelet-közép-európai gazdaságokkal kapcsolatos kötelezettségvállalásoktól. Nagyjából a mai szituáció kifejeződéséről van tehát szó.

Amennyiben az európai konjunktúra hosszabban elmarad, vagy az európai centrum keményebben meg lesz szorongatva a világpiacon, a Balkánra biztosan ez a sors vár, de nagy a valószínűsége annak, hogy ebben a sorsban Románia, Bulgária és a fejletlen jugoszláv utódállamok osztozni fognak a fentebb második csoportba soroltakkal, tehát *Magyarországgal* is.

A leginkább kedvezőtlen scenario az, ha a térségben állandósulnak a politikai-katonai konfliktusok, a lakosság nagy tömegei migrálnak a csendesebb és gazdagabb helyek felé, az országok gazdasági-pénzügyi helyzetét a permanens válság és bizonytalanság jellemzi – ebben az esetben ui. a centrum „*karanténba*” zárja térségünket. Óvakodni fog attól, hogy „hullamérgezést” kapjon. Sajnos azt kell mondani, hogy ennek a forgatókönyvnek is van realitása. Egyfelől a mai kelet-közép-európai „levegő” tele van e helyzet miazmáival. Bármikor, bárhol, bármi megeshet. Másfelől, ha a világpolitika valamelyik potens erőközpontja számára olyan fontossá válik az európai konkurens centrum gyors és tökéletes kivéreztetése, hogy alkalmazhatónak ítéli a kevésbé *fair* eszközöket is, úgy keresve sem találhat erre alkalmasabbat egy olyan Kelet-Közép-Európánál, amely a nyugat-európai centrum közvetlen szomszédságában lánghat, rothad, robban – igénybe véve akkora emberi és anyagi energiákat az átterjedés pusztá tényének megakadályozására, amekkorák elegendők ahhoz, hogy a világversenyben való helytállás füstbe ment tervvé válják.¹

¹ A nyugati stratégia ilyen eszközöket bőven igénybe vett a szocialista kísérlet „halálba táncoltatásakor”. A metodikát tehát nem kell kitalálni és a hatékonyságot illetően is van precedens. Ha nagy a tét, végképp igaz az, hogy a politikát nem rózsavízzel csinálják.

2.6. Ki mit ért Európán? – kísérlet a válaszadásra

Itt visszautalok a gondolatmenet kiindulópontjára, ahol is képzeletben az Olvasó elé citáltam egy átlagembert, és megpróbáltam kitudakolni, milyen földrajzi-társadalmi-gazdasági kép rajzolódik elébe, ha azt a szót hallja: „Európa”? Nos, röntgenezzünk tovább ezen átlagember tudatában: ha magamagát európainak titulálja, milyen alapon teszi azt: azért, mert „fehér ember”, azért mert itt él, azért, mert csak az európai történelmet, kultúrát ismeri – úgy, ahogy –, vagy mert viselkedése, öltözködése, modora európaias?

Valószínű, hogy a megrönggzett agyú embereknél ennél sokkal többet csak kivételes esetben találunk. Ezek egy része visszariasztó képet festene az európaiságról: tele volna göggel, arroganciával, mondvacsinált felsőbbiségérzettel mindennel és mindenkivel szemben, ami és aki nem ítéltetik „európainak” – és nem véletlenül. Az európai „agy-gyurmázás” két évezrede dögönyözi be az emberi tudat legmélyére ezt a sajátos sovinizmust. *Ez* az európaiság híjával van az empátiának, odafigyelésnek, elismerésnek. Ha netán fordított volna a helyzet: Európának kellett volna saját továbbélése érdekében gondosan megtanulnia, átplántálnia, működésbe hoznia itt, helyben a kelet-ázsiai civilizációt – valószínű, hogy Európa ezt a transzplantációt jóval kevesebb sikerrel hajtotta volna végig, mint Japán, vagy a „kis tigrisek”. Az amerikanizálódásnak is csak azért volt talaja, mert Európa voltaképpen a *sajátját* hurcolta vissza az Óhazába, miután az Újvilág megtisztította azt a prekapitalista maradványoktól és modernizálta: ezért aztán Európa megnyitotta kapuit és tudatát az amerikai civilizáció előtt, és válogatás nélkül falja fel azt, miközben érzékei úgyszólván teljesen indifferensek maradnak a világ „nem europid” kultúráinak rendkívül nagy értékei előtt. Ezekből legfeljebb az élvezetek rafinériáját szolgáló tárgyak, az egzotikum és – persze – a hasznosítható nyers termékek ragadják meg a figyelmét. Eltűri az ázsiai, afrikai vendégmunkást, ha a piszkos, nehéz, rosszul fizetett munkákat elvégzi helyette, de közben lenézi őt, és ha felüti fejét a munkanélküliség, ordítva követeli hazaszuppolásukat, még akkor is, ha az általuk végzett „alantas” munkát munkanélküliként sem vállalná el. – Mondhatjuk: ez a lumpen. Igaz: de az iskolai tanterveket nem a lumpen állítja össze, a tankönyveket nem a lumpen írja – miért bűzlenek hát ezek is az Európa-centrizmustól? Miért van az, hogy az Európában középiskolát járt diák Amerikáról először Kolumbusz hajói kikötésének ürügyén, Kínáról először Marco Polo utazásával kapcsolatban hall? Hogyan került el a századforduló kényes ízlésű

műépítészeinek figyelmét a szembeötlő tény, miszerint a szecesszió, az „art nouveau” nem sokkal több, mint a vietnami tradicionális stílus plagizálása? Amikor büszkén ünnepeljük Gutenberg Jánost, miért nem jut senkinek eszébe az, hogy az ő korát fél évezreddel megelőzve a tibeti kolostorok könyvtárai már roskadoztak a nyomtatott könyvektől? Miért nem tudjuk, hogy Euklidész geometriáját az mentette át az európai civilizáció számára, hogy egy örmény nyelvű fordítása megmaradt a Matenadaran falai között? Az „Európa-csőlátás” tehát nem csak az idegengyűlölő lumpen sajátja: a „szellemi elit” a maga módján ugyancsak „euro-félművelt” – persze igen mély tisztelettel adózva a (hála istennek) sokasodó kivételeknek, és kiemelve, hogy ők egy igazabb és jövőképesebb európaiságot képviselnek, mint szűk látókörű, pöffeszkedő kortársaik.

Most azonban ne kívánjunk túl sokat kontinens-lakótársainktól. Tegyük el valahová, tudatunk háttérbe azt, hogy az euro-sovinizmus nem egyenlő az európaisággal, sőt ellentétes azzal. Ugyanakkor gondoljuk át: mire képes egy ember? Ha egész élete egy meghatározott, szűk körben játszódik le, céljai kimerülnek a maga és családjá (lehet, hogy nem is szűkös) megélhetéséért folyó küzdelem napi sikerei elérésében, ha olyan szerencsés korba születik bele, hogy a személyét, egzisztenciáját érintő legközérdekűbb kérdés a városi magisztrátus költségvetése – ugyan hol kívánhatnánk tőle szélesebb látókört, érdeklődési és gondolkodási horizontot, mint amit egy TV-nézőtől el lehet várni? Ez az ember *országos* méretekben is jószerével csak azért gondolkodik, illetve érez, mert az iskolában erre tanították, és mert a tömegkommunikáción keresztül egész életén keresztül ezt sulykolták belé. Amíg nem volt standardizált tömegoktatás és nem voltak hírközlő hálózatok, ez az embertípus a „haza” fogalmán lakóhelyét, esetleg annak szűkebb környékét értette.¹ Ebben a dimenzióban volt „homo politicus”, vagyis a közérdek egyeztetését latolgató, nem csak a saját ügyeiért áldozatkész ember. Ahogyan a termelési, piaci, politikai és kulturális viszonyok tágulnak, az ember mozgási köre szélesedik, információi tudósítják a messzi vidékeken végbemenő, és az ő érdekeit-sorsát is befolyásoló eseményekről, úgy tágul a „haza”-felfogása is. Ám ne áltassuk magunkat: *ez a tágulás lassú folyamat, és a haza-fogalom térerőssége exponenciális mértékben csökken annak függvényében,*

¹ A „haza” szó eredeti értelme mindenütt erre a „közéleti” látószöveget meghatározó szűk körre vonatkozik: „patrie”, „Vaterland” = „az a hely, ahol apám él”; „rogyina” = „az a hely, ahol születtem”; „country” = „megye”; „vlast” = „birtok”; maga a magyar „haza” szó „otthon”, „ház” jelentésű, akárcsak az angol „home” vagy a francia „foyer” („tűzhely”), amelyek a választékos beszédben „haza” jelentéssel is bírhatnak.

hogyan az egyén hogyan ítéli meg a távolabbi események hatóerejét és hatási valószínűségét az ő kis életének menetére. Egy gépgyártó iparban a kenyerét kereső francia szolidáris az ugyancsak gépgyártó ágazatban tevékenykedő írrel vagy finnel, ha meghallja, hogy arrafelé nincs rendelés, elbocsátások vannak stb. stb. – együtt érez a francia paraszttal, amikor az kiborogatja az import élelmiszert szállító kamionokat, ám csak pusztá érdekességként nézi végig az esti TV-híradóban az osztrák parasztokat, amint traktor-barikádot vonnak a magyar határátkelőhelyek köré. Egy magyarországi cigány sorstársának tartja a Svédországban véresre vert törököt, mivel őt is érhetik a skinheadek támadásai; amíg biztonságban érzi magát, addig legfeljebb az emberiessége tiltakozik, egy „ejnye-ejnye” erejéig. Továbbá az, hogy a távolban végbemenő folyamatokat az emberek mennyiben ítélik saját életfeltételeikre ható tényezőknek, az nagymértékben függ képzettségük színvonalától és milyenségétől, valamint attól, hogy milyen mértékben manipulálják őket a különböző ideológiák és hatalmi struktúrák. Igaz, ezek a hatások, noha pillanatnyilag nagyon erősek tudnak lenni, általában felületiek: egy ideológiai-propaganda ellenlökés rövid idő alatt semlegesítheti, sőt, a visszájára fordíthatja őket. Dresszírozott tömegekkel megrendezett demonstrációk, a tévékamera előtt mintaszerűen a tőlük elvártakat szajkózó „utca-emberei”-interjúalanyok, a gondosan összeválogatott publikumú tudományos „ülésszakok” csak arra jók, hogy, egyrészt, tovább fokozzák a lakosság pillanatnyi hangulatának manipulációját, másrészt arra, hogy kellemes bódulatot okozó sprayt fecskendezzenek be a hatalmi elit ablakain, bizonyítván, hogy politikájuk mily pontosan egybevág a tömegek jól átgondolt akaratával. Ezt a bevált trükköt, a divatok és erőviszonyok legkisebb változásával, bármely egyéb irányzat is alkalmazhatja. Az egyik nap csillagkoszorús, sötétkék lobogó alatt vonuló euforikus tömeg másnap már kész nacionalista jelszavakat harsogni, pokolba kívánva a szupranemzeti törvényeket, közös jegybankot, és éltetni az ETA-t, meg az IRA-t. Lehetséges pedig mindez azért, mert *minél szélesebb a szolidaritás tárgya, köre, annál felületesebben lerakódottak az embereken azok a reális érdekelemek, amelyek e szolidaritást számukra természetessé, magától értetődővé, mindennapos tevékenységük részévé teszik.* Vagyis az európai „haza” reflexe nem a propaganda intenzitásával születik és erősödik egyenes arányban, hanem a megfogható, közérthető emberi közös érdekekre lebontható mindennapos *interdependenciával*¹. Ennek olyan mértékű kifejlődése, amely maradandó

¹ A szerző mintegy másfél évtizede hivatalos volt egy Európa-konferenciára Louvainban.

változást hoz létre – mégpedig tömegesen, karakterisztikus módon – az emberek tudatában, még igen-igen messze van, még az európai centrum társadalmában is. Annak is örülni kell, ha elérhető, hogy egy nehezebb korszak beköszöntével a sovíniszta indulatok feléledését az 1910-es évek elejei, vagy az 1930-as évek végi intenzitás alatt lehet tartani: vagyis megakadályozni a robbanási pontig való felhevülését (*felhevíthetőségét*).

Külön kérdés a *hatalmi és szellemi elitek* Európa-tudata. E rétegeknél sajátos skizofrénia figyelhető meg, tulajdonképpen a polgáriasodás és a kapitalizmus kibontakozása óta.¹ A szűkebb, provinciális látószöveget és érdekvizsgálási módot a XVII. századtól kezdve az értelmiség, a politikai elit és a feltörekvő kereskedő-polgárság megszerze törli át.

Igaz ez az áttörés csak az értelmiség esetében ölt európai dimenziókat. A kereskedőknek inkább a kozmopolitizmusa tágult, illetve orientálódott át keleti irányból az Újvilág felé, a hatalmi centrumok pedig Európát (egészében véve) épp olyan „vívóteremnek” tekintették, mint a XIX–XX. század nyugati politikusai a perifériát: itt játszották le véres kakasviadalaikat a tengerek és messzi földrészek feletti uralomért. Mindenesetre ebben az időben már tanúi vagyunk európai léptékű hatalmi kombinációknak: Magyarország nem egyszer esett áldozatul ilyesminek, vagy vállalta a Dummer August szerepét.²

Az ülés az egyetem ősi falai között ment végbe: az előadások és hozzászólások csicsogtak az euforikus Európa-hitvallásoktól – szinte már a jóízű határát súrolván. Az ülés végén a tudósok kitértek az esti louvaini utcára, ahol éppen tömegverekedés volt: flamand és vallon diákok püfölték egymást.

¹ A középkorban a földesúri rétegnek sem európai, sem nemzeti tudata nem volt: látóköre a birtoka, illetve a még megszerezhető birtokok határáig ért. Közismert, hogy az 1520-as–40-es években a magyar főnemesség, néhány kilométerre a török hadak előőrseitől, egymás ellen háborúzott, kolostorokat fosztogatott: egyszerűen fel sem fogta, miért kellene neki a törököt ellenségnek tartania addig, míg el nem éri birtokának határát. Valószínű, hogy az udvari nemesség már képes volt országos méretekben gondolkodni és szervezni; az egyház, valamint a humanista értelmiség pedig csírájában hordozott egy sajátos Európa-tudatot, ami persze az esetek túlnyomó részében inkább kötődött a kereszténységhez, mintsem az európai kultúrához vagy gazdasághoz. A városi lokálpatrióta, a kereskedelmi központok kalmár-rétege emellett kozmopolita volt (ahol a „kozmosz” kifejezés persze az útvonalat és az úti célt jelentette: Levantét, Buharát stb.). Az ortodox vidékeken sem az egyház, sem a kalmárság nem volt Európa-centrikus, s a kontinens látószögű értelmiség is rendkívül gyér lehetett.

² Az előbbire a másfél évszázados török hódoltság az eklatáns példa. A Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé, és az biztosította a flamand vidékből húzható nagy jövedelmet is. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat, mint európai (!) jogfolytonosságuk alapját (e jogon lehettek német-római császárok), és esetleges visszavonulási terepet. Ez utóbbihoz szükségeltett egy ütközőzóna az agresszív

A humanizmus, a reformáció az ellenreformáció és a felvilágosodás azonban ízig-vérig európai léptékű szellemi mozgalmak. *A nyomukban lépkedő polgári forradalom persze nem európai léptékű: már egymással ellentétes érdekű nemzeti burzsoáziák vívják, mindegyik a maga háza táján, és az is törvényszerű, hogy a később kitörő francia forradalom legádázabb ellensége éppen a hamarabb polgárosodott angol társadalom.* Ne felejtsük: a borogyinói s lipcei csatamezőkön már megtépázott Napóleonnak a kegyelemdőfést a világ első győztes polgári forradalmának örökösei adták: így vetettek véget a polgári társadalom erőszakos exportjának, és hozták létre az abszolutista kvázi, vagy valódi hűbériség Európa-méretű restaurációját, valamint az ennek fenntartására rendelt katonai paktumot, amely elég életképesnek bizonyult arra is, hogy csaknem 40 év után vérbe fojtsa az újabb forradalmi hullámot. *Az a furcsa jelenség lép fel tehát, hogy a XIX. században a társadalmi haladás nemzeti kalickákba zárja magát, és így csaknem áldozatul esik a kétségbeesésében európaivá vedlett feudalizmusnak.* A társadalom modellszerű fejlődését hosszú, kínos, következetlen, kicsinyes és olykor aljas kompromisszumokkal teli iszabirkózás váltja fel, amelyből végül is a nemzeti keretekben való megszerveződés, a romantikus, majd később agresszív nacionalizmus, a nemzetgazdaság és nemzetállam, nemzeti ideológia és nemzettudat kerül ki győztesen, noha mindvégig alapvető fontosságú marad az európai szellem, kultúra, összefogás, együvé tartozás eszméje, mint párhuzamos, „ellenzéki” áramlat. A kultúra területén mindkettő óriási műveket alkotott, az európai tudat időtől független gerinc-vonulatát persze inkább az utóbbi képezi: Beethoventól Bartókig, Dickenstől Balzacot át Thomas Mannig, Manet-től Picassóig és Baudelaire-től Éluard-ig. Persze a másik, nemzetibb kötődésű kultúrának is megvan a maga nagyon pozitív szerepe ebben a folyamatban: amennyiben közvetíti az egyes régiókban kialakult sajátosságokat, feltárja sajátos érdekeit és keresi a hidat az általános európai értékek felé. Ez teszi oly hatalmassá

oszmán birodalom és Ausztria-Csehország között: ha ránézünk a történelmi térképre, megtaláljuk a tampont: az ún. „királyi Magyarországot”. Amint kezdett világossá válni, hogy a spanyol trón sokáig nem tartható Habsburg kézben, azonnal fontossá vált számukra a Kárpát-medence, s amire állítólag nem voltak képesek másfél évszázad alatt, azt három év leforgása alatt megtették: kiűzték a törököket Magyarországról. A másikra a Rákóczi-felkelés az élő példa: a fejedelem azért merészelt általános szabadságharcra kiszélesíteni az eladdig jobbra partizánháborúként vívott németellenes küzdelmét, mert erős biztatást kapott XIV. Lajostól arra, hogy a Habsburg-birodalmat kétfrontos háborúba szorítva a spanyol örökösödés és a magyar függetlenség vállalva tudjon dűlőre jutni. Miután 1710-ben sikerül eldöntenie a spanyol trón sorsát a Bourbon-ház javára, „ejti” keleti szövetségét. A folytatás ismeretes.

Liszt, Dvořák, Muszorgszkij vagy De Falla zenéjét, Petőfi, Botev, Carducci líráját, Gorkij, Flaubert vagy Móricz Zsigmond prózáját, Repin, Fényes Adolf vagy Renoir festészetét. Szerencsére az európaiság a kultúrában nem válik uniformissá, noha pregnáns közös jegyekkel rendelkezik: ez a sokféleség-rokonság adja valódi értékét. Sőt, ez teszi végül is lehetővé azt, hogy a gazdaságból kismizmizett és „vívóteremmé”, „hátsó udvarra” silányított periferikus Európa – legalábbis ami az elit kultúráját illeti – úgyszólván észrevehetetlen varratokkal integrálódhassék a centrumhoz. Persze a tömegkultúrában ez az integráció – mint mondtam – nem ilyen nagy fokú, és kölcsönhatásba kerül a régió anyagi nyomorúságával is: a nagyvárosi kiállítótermekben, operaházakban, könyvkereskedésekben, a belvárosok forgatagaiban azonban mindez kevésbé látszik.

Összefoglalva: *az európaiság csaknem pontos tükörképe „Európának”*. Éppen annyira ellentmondásos, mint az európai lét. Éppen olyan manipulált, mint amennyire az európai erőviszonyok azt megkívánják. Éppen olyan labilis az alapja, mint amilyen kialakulatlan mindaz, amit a reáliák területén Európának lehet nevezni. És éppen akkora *illúziók tapadnak hozzá*, mint amekkorák övezik azt az Európát, amely ma még – és az e nemzedék által belátható időben – jobban körvonalazható, mint modell, elmélet, kívánság, álom, mintsem a valóságban. Ennek ellenére *az európaiság létezik*: mély humánumával és ostoba egoizmusával, arroganciájával, finomra csiszolt társadalmi automatizmusaival, kompromisszumkészségével és álnokságával, mohóságával egyetemben.

2.7. A félperiféria esélyei: a lehetséges jövőképek mozaikkockái

Az eszmefuttatás e ponton megszakad, hogy vázlatosan kitérhessen a *várható fejlődésre*: nem szívesen, mert a feladat rendkívül hálátlan és emellett rendkívül nehéz. Hogy történelmileg rövid távon milyen vargabetűket írhat le akár a centrum, akár a félperiféria fejlődése, akár egymáshoz, vagy mindkettőjüknek a világ többi részéhez való viszonya, arra ki sem merek térni. Az utóbbi évek a prognosztát nagy alázatra intik. Így hát inkább a hosszabb távon *lehetséges* tendenciákat igyekszem jelezni.

a) Földrajzi tényezők

Ami az *éghajlatot* illeti, két tendencia lehetséges: vagy fennmarad a hagyományos európai éghajlat, vagy ide is kiterjed az a változási tendencia, amelynek jelei az egész északi féltekén észlelhetők – az afrikai szavanna-övezettől Mongóliáig. Ez utóbbi esetben ui. a közép-európai térségre ható klímák közül csökken az atlanti időjárás hatása, ami mindenképpen csapadékvesztést és a hőmérsékleti viszonyok szélsőséges irányba való eltolódását jelenti: vagyis félperifériánk egészének éghajlata jobban fog hasonlítani a sztyep-övezetéhez. Ez igen kedvezőtlen a térség élelmiszer-önellátási képessége szempontjából: nem azért, mintha lehetetlenné válnék a szükséges élelmiszer termelése, de *drágábbá* válik, *bizonytalanabbá*, és valószínűleg erősen csökken az *exportfelesleg*, ami tragikusan hathat a devizaéhes eladósodott országok fejlődésére. Ugyanez a hatás meglódíthatja a dél-mediterrán térség elsivatagosodását: ez végzetes lehet Krétára, a Peloponnészosz-félszigetre, Dél-Olaszországra (Calabriára, Pugliára, Sziciliára, esetleg Campaniára is) és Spanyolország délkeleti szögletére.

A *népsűrűségi* és *településszerkezeti* viszonyok nem valószínű, hogy a centrumban lényeges változáson mennek keresztül: ha konjunktúra lesz, s a kedvező gazdasági viszonyok hosszan tartók lesznek, a metropoliszok népsűrűsége némileg csökkenni fog, az elő- és nagyváros közeli kisvárosi népesség növekszik. Hasonló hatással lehet a kisüzemekben vagy háznál végezhető termelékeny munka elterjedése is. Recessziókkal sűrűn tarkított, nyögdecselve haladó gazdasági viszonyok között a jelenlegi állapot nem tud lazulni. Ugyanakkor népességrobbanás sem várható. Más a helyzet a félperiférián: itt ugyanis az elmúlt évtizedek nagy iparosítási erőfeszítései nyomán létrejöttek olyan – meglehetősen barátságtalan, rosszul felszerelt népességvonzási központok, amelyek még akkor is gyűjteni fogják az embereket, ha az az eredeti ipar, amely köré emelték, teljesen tönkremegy, „sóval hintik be a helyét”. A metropoliszok s e kristályosodási pontként ható létesítmények körül felgyorsulhat a népesség centralizációja, ezzel együtt létrejöhetnek a „bidonville”-ek – pontosan úgy, ahogyan a harmadik világ hirtelen létrejött, koldusszegény piactudományában. Ez a veszély még a félperiféria nyugati („katolikus-protestáns” kultúrájú) övezetében is reális és súlyos: a Balkánon és a volt Szovjetunió területén pedig úgyszólván lehetetlen elkerülni. Gazdasági, politikai, kulturális, egészségügyi stb. stb. hatását azt hiszem nincs értelme ecsetelni. Az európai periféria esélyeit a modernizálás *érdemi* (vagyis nem Patyomkin jellegű, hanem *rendszer-szemléletű*, tömeges és mélységi hatású) beindítását ez a *slum*-osodás *önmagában* képes további 50–100 évvel tovább tolni. Ugyanakkor hozzájárul ahhoz, hogy e periféria permanens robbanásveszélyt jelentsen Európának. Ismét visszanyúlva a fentebbi háttorzongató közel-keleti

metaforához, a *slum*-osodás ezen Izraelekből és Libanonokból összetákolódó régiót teletűzdeli „palesztin menekülttáborokkal”.

b) *Kulturális tényezők*

A gazdasági és állami élet szofisztikálódása, az elektronika és az informatika terjedése erősen módosítja a *centrum*-lakosság iránti kulturális követelményeket: egyfelől növeli az igen magasan képzettek iránti igényt, másfelől hatalmas tömegű „betanított szellemi munkásra” lesz szükség, miközben a munkaerő iránti keresletek irányát elfordítja a termelőszektoroktól a szolgáltatási szektorok felé. Mindez a *perifériában* is végbemegy, csak igen szűk körben: a hatalmi-kereskedelmi központokban, valamint a centrumtól a periféria felé nyúló irányító, „befolyásolási vezetékek” végén, a „vevőkészülékeknél”: tehát a bankokban, a tőzsdéken, az áttelepült vállalati részlegek menedzsmentjénél stb. stb. Egyébként a periférián szakmai-kulturális *leépülés* fog végbemenni: tönkremennek azok az iparágak, amelyek nagy tömegben foglalkoztatták a magasan képzett műszaki személyzetet (szakmunkásokat, technikusokat, mérnököket, vegyészeket), leépülnek a K+F központok, műhelyek, az újra szétaprózódó mezőgazdaság nem fogja igényelni sem a mérnöki szintű munkát, sem a falusi kulturális hálózatot; a nyíltan és bevallottan komprádor szerepre berendezkedő közhatalom – közvetlenül a költségvetési nehézségek nyomása alatt, valójában pedig a realitásokat érzékelve – összeszűkíti az egészségügyi és oktatási hálózatot.

A felszabaduló, magasan képzett munkaerő jelentős része vándorbotot ragad: valamelyik centrum, vagy félreeső, magasabb fejlettségi sikerekre aspiráló tengerentúli állam bevándoroltjaként igyekszik tudását gyümölcsöztetni. Más részük beáll a tiszavirág életű, tőke és tapasztalat híján előbb-utóbb csödre ítélt kisvállalkozók soraiba, s így pazarlódik el.

Végző soron felgyorsul a félperiféria kulturális leszakadása a centrum mögött. Ez mindenekelőtt a kultúra *tömeges* vonatkozásait érinti, és a legpregnansabb a *műszaki-természettudományos* területeken lesz.

Amennyiben persze a kelet-közép-európai periféria talál valami módot süllyedésének meggátlására, ez a kulturális degradálódás elkerülhető, vagy legalábbis lassítható. Ám ebben az esetben is számolni kell azzal, hogy a centrum – kulturális-gazdasági-műszaki viszonyainak gyors változása folytán – átalakul, míg a perifériában, e gazdasági-műszaki viszonyok változásainak elmaradása, vagy nagy (nemzedéknyi) késleltetése folytán ez a kulturális átalakulás nem, vagy csak torz módon megy majd végbe. Mindez azt a veszélyt rejti magában, hogy a „pravoszláv” kulturális zóna integrálódása Európához a XXI. században sem fog megtörténni – még elindulni sem –, a „katolikus-protestáns” zóna leszakadása

pedig felgyorsul, olyannyira, hogy egy évszázad múlva már nem lesz elmondható, hogy ez a sáv, legalább kulturális tekintetben, Európa integráns része.

c) Gazdasági tényezők

Az első kérdés, hogy az európai centrum meg tudja-e tartani a világgazdaságban ma meglévő (ám permanensen veszélyeztetett) pozícióját: más szóval, a mai három pólusú világgazdaság nem tart-e veszélyesen egy kétpólusú felé, amelyek egyike sem Európában fekszik? Még egy – divatos – variációban megfogalmazva: a világfejlődés epicentruma nem fog-e áttolódni az Atlanti-óceán két partjáról a Pacifikum térségére (Kelet-Ázsia–Ausztrália–Kalifornia háromszögére): s Európa nem marad-e a XXI. században éppúgy hoppon, mint ahogyan a mediterrán térség kiesett a „pikszisből” Amerika felfedezése után?

Felelőtlenség volna határozott igennel vagy nemmel válaszolni. Kétségtelen, hogy ennek a degradációnak reális veszélyei vannak, ám semmi esetre sem egyik napról a másikra, és semmiképpen sem igaz az, hogy Európa máris *fait accompli* elé van állítva, nincs a kezében ütőkártya. Nem biztos, hogy elegendő lesz az *ereje* és az *ideje* arra, hogy *végül is* a ringben maradjon, és az sem biztos, hogy „felébred”, vagyis legyűr minden hátrahúzó erőt, és igen gyorsan kiküszöböli a dezintegrációs és heterogenizáló irányzatot. Amit jelenleg, a XX. század utolsó perceiben látunk, az az, hogy mindkét tendencia felé „zsanérig” tárva a kapuk:

(a) jobb esetben valószínűsíthető, hogy az európai centrum rendelkezni fog akkora erővel, azaz növekedési, innovációs és alkalmazkodási potenciállal, valamint piaci háttérrel, amekkora elegendő ahhoz, hogy a három centrum közül az egyik maradjon. Az előbb futólag említettem, hogy sem az amerikai, sem a távol-keleti centrum fejlődése nem „fenéig tejfel”, vagyis ott is hatnak kemény fékező – uram bocsá’: *kifulladásztó* – tényezők is. Európa sanszai közé ezeket is be kell számítani.

(b) Kevésbé szerencsés körülmények között a lecsúszás megindul ugyan – akár abszolút erőhiány, akár politikai hibák miatt –, de *lassú* lesz, esetleg évszázados lassúságú, és ezen idő alatt „történik valami” – pl. egy technikai kultúraváltás, egy társadalmi fordulat –, ami kedvező helyzetbe hozza Európát a másik két centrummal szemben. Ez ugyan kimeríti a csodavárás kritériumát, de a lehetőségek közül kizárni mégsem lenne célszerű, már csak azért sem, mert a jelenlegi világ műszaki, gazdasági és társadalmi-politikai légtérben úszkálnak olyan véglények, amelyek kellő elszaporodás után, kedvező közeget teremtenek egy újbóli európai kitéréshez (pl. a környezetvédelem, a szociális követelmények jelentőségének növekedése, a specializált középüzemi technológiák gazdaságos mivolta, a kereslet diverzifikálódása, a minőség felértékelődése stb.).

(c) A legszerencsétlenebb esetben ez a degradálódási veszély felerősödik, és megállíthatatlanná válik a néhány évtized alatt lezajló pozíció-összeomlás: az másodrendű kérdés, hogy objektíve kikerülhetetlen lesz-e a tragédia, vagy kikerülhető, vagy elodázható lehetett volna egy rátermettebb európai politika mellett. Akire ráborítják a csomagolópapírt, annak édes mindegy, hogy az úttest volt-e síkos, vagy a vezető holtrészeg.

A második kérdés, hogy *számolni lehet-e hosszú távon a gazdaság, kultúra, politika és a köznapi tudat európaizálódásának jelentős felgyorsulásával a centrumon belül*, avagy lényegében minden marad a mai, felemás, reverzibilis szinten? Más szóval, remélhető-e, hogy az európai országoknak egyenkénti fejlődési energiáit hatványozó közösségi energiák megmaradnak a mai szerény kiegészítő forrásoknak, vagy kibontakozhat-e a teljes „rendszerartalék” (skáláhozadékbán, innovációs sikerekben, államháztartási megtakarításokban, szerkezetmozgások által kibontott komparatív előnyökben stb.)?

Ne higgyünk vakon az Európa-szerelmeseknek: nem olyan egyszerű azt elérni, mint ahogyan a politikus-rókák, sajtó-szajkók és az ideológus-pacsirták vállvetve állítják. Ha jól átgondoljuk azt, hogy az európai magot nem is annyira a formális (jogi, kodifikált) integráltság alacsony foka hátráltatja, hanem az e mögött meghúzódó mély és sokoldalú *heterogenitás*, akkor válik világossá, hogy milyen sok intézményi és mechanizmusbeli lépést kell időben, jól megtenni, milyen ügyesen kell élni e mikronnyi feltételváltozások hatásának közvetítési lehetőségeivel a termelő, az állami hivatalnok, a bíróság stb. felé, és mennyi ideig kell várni mindezek termőre fordulásáig ahhoz, hogy lassan beinduljon a homogenizálódás: integrálódjanak az értékek, a reflexek, a törekvések, még az egymással való megmérkőzések beidegződései is. Ez (és csakis ez: nem a játékszabályok uniformizálása) valóban képes robbanásszerűen energiákat felszabadítani, olyan mértékűeket, amelyek esetleg vitathatatlaná teszik, újabb száz évre, Európa világfejlődési pólus mivoltát.

A harmadik kérdés az, hogy *az európai centrum ezen ön-összeszedése megengedi-e a jelenlegi szervezett mag, az EU további bővülését az európai centrum maradék országaival (Norvégia, Svájc), avagy szigorúan az EU mélyítése a járható út; másfelől felléphetnek-e olyan kényszerítő körülmények, amelyek elkerülhetetlenné teszik az EU bővítését a kelet-közép-európai periféria országaival, vagy azok némelyikével?*

A negyedik kör az *európai periféria sorsának lehetséges alakulásával* kapcsolatos: sajnos a régió félperiferikus jellegének oldása a belátható jövőn belül nem látszik reális alternatívának, ezért az előrejelzés inkább *a szakadék mélyülése vagy változatlanul maradása, a centrumhoz való egyenkénti csatlakozás, vagy valamiféle regionalizálódás, továbbá az európai centrum egyedüli (domináns) jelenléte, avagy a periféria „függés közbeni több lábbon állása”,* vagy – képzavar

nélküli megfogalmazásban – „egyszerre több pórázon vezetése” kérdések köré csoportosul.

A kérdéskör azért érdekes, mert a válaszok egymás függvényei. *Regionális együttműködéssel és a három centrum befolyásának okos proporcionálásával az európai periféria jelentős önálló játékeretet nyerhet, amit – rátermett politikával – arra használhat fel, hogy gyorsítsa modernizációját, vagyis legalább ne mélyítse a maga és a centruma közötti szakadékot. Ezáltal mindinkább olyan munkamegosztási alternatívákat kínálhat fel magának az európai centrumnak is (mint természetes vonzási központnak), amelyek érdekeltté teszik azt egy mind belsőbb és belsőbb körbe való bevonásra: vagyis képes megindítani egy, a centrumhoz való hozzátapadás, majd a későbbiekben beolvadás folyamatát.* Persze nem egy, nem is tíz éven keresztül, de mégsem „holnapután, kiskedden, borjúnyúzó pénteken”. Minderre az egyenkénti kapcsolódás, valamint az európai centrum – ne adj’ isten: annak valamelyik hatalma – előtti „lefekvés” jóval kevesebb (legyünk őszinték: zéró) esélyt ad: ez a tendencia egyértelmű az európai félperiféria neokolonizálódásával.

Sajnos, itt nem tudok egyforma valószínűséget jósolni a két variánsnak. A regionalizálódás vagy a *közeljövőben* élénken megindul, vagy pedig a gazdasági válság égő házában bukácsoló hatalmi erők óhatatlanul belezuhannak a pillanatnyi oxigén-slukkot és enyhet kínáló javaslattevők karjaiba. Akkor pedig óhatatlanul fellép az a helyzet, hogy az adott gazdaságban nem az fog történni, ami az illető gazdaságnak jó, pláne nem az, ami az európai félperiféria felemelkedését segíti, hanem az, ami a tőkét, know-how-t, piacot biztosító körök terveibe beleillik. Így hát – elnézést a frivol hasonlatért – a kelet-európai félperiféria, amely ma még megalakíthatna egy fotómodell-munkaközösséget, amely koordinálja, tagjai kinek, milyen gázsiért álljanak a rendelkezésre, néhány év múlva már egy háremben találhatja magát – esetleg nem is kegyencnöi minőségben. Egyelőre az előjelek sokkal valószínűbbnek mutatják a *második*, kedvezőtlenebb tendencia kibontakozását.

Az eszmefuttatás során egy sor „katasztrófa”-variánstól eltekinttem: nem vizsgáltam, mi lenne akkor, ha tágra nyílna az ózonlyuk Európa felett; ha a volt Szovjetunió területén hosszan tartó, öldöklő, a környezetet folyamatosan átterjedéssel fenyegető polgárháború robbanna ki, ha az atomfegyver titkai átkerülnének a fundamentalista arab világ kezébe, ha az európai centrum valamelyik fő összetevőjét jelentő ország politikája szélsőjobboldali fordulatot venne, felrúgná az integrációt és valamiféle imperialista irányban próbálna kitörni;

ha valamelyik világcentrum a világpiacon kötöttségű birkózást felváltaná a nyílt fojtogatással, így próbálván Európát kiütni a nyeregből stb. stb.

Vagyis, amit felvázoltam, az a „boldog békeidők” variánsai közül – nem tagadom – a kedvezőtlen körülményeket élesebben reflektorfénybe állító lehetőség. Ezt a pesszimizmust azért engedtem meg magamnak, mert (a) az optimizmustól csorgó variánsokat a hivatalos szféra tonnaszámba szállítja: e téren nem éreztem magam versenyképesnek; (b) élettapasztalatom azt igazolja, hogy – Murphyvel szólva – „ha valami el tud romlani, az el is romlik”, vagyis mindig számítani kell arra, hogy a lehetőségek közül a kedvezőtlenebb válik valóra; (c) a jelenlegi látóhorizontom alapján ezt a pesszimista variánst látom reálisnak.

3. A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI POZÍCIÓ ACHILLES-SARKAI

„A valóra váló.
Mi a valóra váló?
És mi tudatja veled, hogy
mi a valóra váló?

A katasztrófa!
Mi a katasztrófa?
Honnan tudhatod,
mi a katasztrófa?

(Korán)

A magyar gazdaság szerkezete majdnem 40%-nyira nyitott, azaz a GDP-nek több mint 1/3-a elcserélődik a nemzetközi piacon. Ez nem különleges mérték. Az *export: GDP* aránya csaknem egyedül az ország lakosságának számával korrelál, természetesen fordított arányban. A Vatikán Állam és Kína értékei között húzott egyenes vonal körül, nem nagy szórással helyezkedik el a világ országainak oroszlánrésze: inkább a nagyobb térségek számítanak kivételnek¹, Magyarország a maga nyitottsági értékével igen erősen „rátapad” a trendvonalra. Önmagában az idézett viszonyszám sem azt nem mondja, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való besorolásunk nagy, sem azt, hogy elégtelen. Pusztán közli azt a mellbevágó tény, hogy egy tízmilliós ország a XX. század második felében már csak akkor élet- és működőképes, ha nemzeti munkateljesítményének 4/10-ét egyenesen kiteszi a nemzetközi piaci megmérettetésnek. Ha az érem másik oldalát nézzük, az *import: nemzeti felhasználási arányt* – amit, értelemszerűen csak részleteiben érdemes vizsgálni –, azt tapasztaljuk, hogy a gazdaság minden ága függővé tette működőképességét anyagok, energia, féltermék és beruházásicikk-behozatalból, s ezen felül bőven kiegészíti kí-

¹ Vö. „Gazdasági integráció és gazdasági stratégia” c. könyvem (KJK, 1976) 58. old. 1. ábrával.

nálatát végtermékimporttal is. Ha a nemzetgazdaság „szimbiózis mutatója” export oldalon a 30 és 40% között van, import oldalon ez gyakorlatilag 100%. Ha számításba vesszük az ésszerű importkiváltási lehetőségeket, ez a totális függés akkor sem csökken – az importelemzések arra mutatnak, hogy minden ÁKM-négyzetben maradnak *nélkülözhetetlen* importtételék.

Értelemszerűen, a nemzetközi kapcsolódások milyensége – vagyis az indukált és transzferált előnyök és veszteségek eredője¹ így, a magyar adatokhoz hasonló intenzitással nyitott *gazdaság egészének működési biztonságát és hatékonyságát csaknem teljes mértékben meghatározza*. A nemzetgazdaság, mint a rendszer nyitottsága éppen azt jelenti, hogy a belső folyamatok hatékonysága csak akkor kulminál a gazdaság egészének hatékony működésében, ha azokat a külső gazdasági környezet mintegy „jövőhagyja”. Ez akkor is érvényesül – noha időbeni késleltetéssel –, ha a gazdaság *kereskedelempolitikailag* nem nyitott, azaz kemény protekciónizmus jellemzi a bel- és külpiac kapcsolódási módját.

Ahhoz, hogy ezt a megfontolást még kézzelfoghatóbbá tegyünk, alá kell húznunk, hogy a „külpiac”, a „nemzetközi gazdasági környezet” nem egy tartály, amelybe a hazai gazdaság bele van lógatva valami madzagon, hanem önmagában is heterogén közeg: különböző térerősségű erőkerek folytonosan változó arculatú rendszere, de a hazai „békaperspektívából” nézve is összetett közeg, mivel a nemzetgazdaság kapcsolatainak intenzitása a világgazdaság (-piac) egyes szereplőivel nem egyforma erős. Ez igaz a termékvilág különböző szegmenseire csakúgy, mint a különböző nemzeti és nemzetközi erőközpontokra, valamint a gazdaság különböző vetületeire (kereskedelem, turizmus, szállítás-hírközlés, bankok stb.). Magyarország számára tehát nem „világpiac” vagy „nemzetközi gazdasági környezet” létezik, hanem egyfelől egy, az adott időperiódusban realitásként tudomásul veendő *erővonalrendszer*, amelyben az országnak meghatározott helye van, s ennél fogva meghatározott erőhatásoknak van kitéve. Másfelől van egy konkrét árupiac, a maga keresletével, kínálatával és versenyviszonyaival meg oligopoliumaival, egy konkrét *pénz- és tőkepiac*, az ahhoz kialakult viszonyokkal és annak kialakult kondícióival, valamint egy adott *termelésítényező-piac*, amelynek feltételeihez ugyancsak igazodnunk kell, vagy legalábbis számolni velük. Minél kisebb és fejletlenebb egy gazdaság, és minél rosszabb állapotban leledzik, annál kevésbé számíthat arra, hogy e konkrét külgazdasági környezet viszonyaira aktív hatást gyakorolhat.

Az alábbi eszme-futtatásban e bonyolult konkrét külgazdasági környezeti „hatás-nyalábból” egyet emelek ki: a világgazdasági centrumok által meghatá-

¹ Vö. „Külgazdasági stratégia” c. könyvem (Aula, 1996) 1.13. és 1.14. fejezetek

rozott erővonal-rendszert. *A magyar gazdaságpolitika mozgási lehetőségeit olyan gravitációs térben próbálom meg behatárolni, amelyet alapvetően a három nagy világgazdasági centrum, Észak-Amerika, Nyugat-Európa és Kelet-Ázsia erőviszonyai határoznak meg.* Megvizsgálom, hogy mennyire felkészült a magyar gazdaság e hárompólusú gravitációs térben *olyan* mozgásra, amelyből számára pótlólagos fejlődési erőforrások jönnek ki. Továbbá megvizsgálom, hogy milyen „helyértéke” van, illetve lehet a magyar gazdaságnak e centrumok számára, valamint a centrum által determinált világértékrend keretei között mozgó egyéb nemzetgazdaságok, mint potenciális partnerek számára.

A gondolatmenetet a nemzetközi politikában és a világgazdasági jelenségek, adat-nagyságrendek legfontosabbjaiban járatos olvasó háttértudására méretezem: vagyis eltekintek a hivatkozott jelenségek adatolásától. Ezzel tömörebbé teszem a szöveget és nyomom követhetőbbé mondanivalóm logikáját. Meggyőződésem, hogy adott esetben ez többet ér, mint a már nagyjából ismert számösszefüggések újrendszerezése és felvonultatása, valamint a meglévő információk újabb adalékokkal való kiegészítése.

3.1. A magyar külgazdasági kapcsolatrendszer stratégiai horderejű feszültségei

A kapcsolatrendszer három alapvető vetületét veszem górcső alá: az *árúk és szolgáltatások forgalmát*, azaz a szélesebb értelemben vett kereskedelmet, a *tőkekapcsolatokat*, vagyis az eladósodást és a működőtőke-transzferet, végül – ehelyütt csak említésszerűen – az *integrációs* lehetőségeket.

3.1.1. A kereskedelem

Bármely ország külkereskedelmi kapcsolatrendszere akkor nevezhető szerencsésnek, ha az általa piacra vitt áruk és szolgáltatások *versenyképesek* (vagyis a kialakult nemzetközi piaci árakon eladva azokat, s az értük kapott valutát egy reális árfolyamon hazai pénzre átváltva az üzletből legalább akkora haszon

származik, amely lehetővé teszi az eladó [termelő] normális ütemű bővített újratermelését), továbbá, ha a lebonyolított forgalom egésze legalábbis nem rontja az exportáló-importáló *nemzetgazdaság hatásfokát*. (Vagyis, ha a gazdaságnak indukált és/vagy transzferált előnyei származnak a kapcsolattrendszerből.) Az előbbi a kereskedelem mikroökonómiai értelemben vett „rezonja”, az utóbbi a makroökonómiai „rezon”.

A magyar gazdaság *versenyképessége* a nemzetközi piacokon, a tapasztalatok szerint *alacsony*. Ennek vannak *elháríthatatlan* és *elhárítható* komponensei¹, vannak tisztán *gazdaságinak* mondható, és olyan jellegű komponensei, amelyek háttérben a gazdasági okokon kívül súlyos *történelmi, politikai* és *társadalmi* tényezők is meghúzódnak. Ez utóbbiak nem egyszer – tisztán gazdasági látószögéből nézve – „elháríthatatlanoknak” tűnnek, valójában komplex politikai kezeléssel elháríthatók, vagy legalábbis enyhíthetők. Az alacsony versenyképesség összes okának részletes elemzése messze túlmutat a jelen gondolatmenet területi határain, csak néhány alapvető összetevőt emelek ki: igyekszem koncentrálni azokra, amelyek a gazdaság mai, válságos helyzetének megértése szempontjából előtérben állnak.

- a) A magyar gazdaság – minden egyéb tényezőtől függetlenül – eleve drágán hozza létre exportálható árualapjának zömét, azért, mert az *importált energiát és egyéb nyersanyagokat marginális árszinten vásárolja*, a hazai származásúak közül a szénenergiát pedig még *ennél is drágábban termeli meg*, amennyiben az energia- és anyagimportot agrárexporttal ellentételezi, a nemzetközi piaci agrárrolló következtében a beszerzési reálár a marginális szint fölé emelkedik.
- b) A fajlagos *elevenmunka*-költség reálértéke, plusz a kiegészítő jövedelmek és juttatások reálértéke együttesen, vállalati, kommunális és állami szinten kumulálva egyaránt nem áll arányban a gazdaság hatékonyságával: az elevenmunka-költség a világgpiaci árakban elismert szinthez képest nem annyival alacsonyabb, mint amennyivel a hazai

¹ Azt, hogy valami elhárítható-e, vagy sem, két alaptényező függvényében tanácsos szemlélni: (a) az adott stratégiai időhorizontban – azaz mintegy 15–20 év alatt lehet-e tenni valami gyökeres hatású intézkedést ellene; (b) a nemzetgazdaság – ugyancsak hosszú távon számba vett – felhalmozó-képességét figyelembe véve reális-e a korrekcióval számolni. Egyszerű példa: bármilyen kiváló üzlet legyen is műholdakat orbitális pályára juttatni, Magyarország műszaki felkészültsége a belátható jövőben erre nem lesz elég, és ha netán elég is lenne, az országnak mindig lesz fontosabb beruházási célja, mint egy magyar „Cap Canaveral” vagy „Bajkonur” felépítése – ha egyáltalán lesz forrása egy hasonló volumenű beruházás céljaira.

munka hatékonysága alacsonyabb annál, ami a nemzetközi piaci ár-szintben rentábilis. Vagyis a hazai (vertikálisan kumulált) elevenmunka-ráfordítási szinthez képest az ugyancsak vertikálisan kumulált termelékenységi szint alacsony: az export-rentabilitás egy részét „megeszi” a bérköltség, a vállalati szociális-kulturális költség és a társadalmi nívón jelentkező szociális-kulturális kiadás. Ez annál is szomorúbb, mivel az elevenmunka-költségek ma már a lakosság igen jelentős részénél (becslésem szerint mintegy 1/3-ánál) a munkaerő egyszerű újratermelését sem fedezik, egy másik részénél (valószínűleg több mint további egyharmadánál) pedig éppen csak az egyszerű újratermeléshez elegendők. Az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai tehát „nem hagyják jóvá” a lakosság mai, az európai életvitel peremén mozgó fogyasztási szintjét sem.

- c) A gazdálkodó szektor túlnyomó része által használt technikai apparátus egyfelől eleve a centrum 15–25 évvel ezelőtti szintjét képviseli, azaz elmaradott, másfelől jóval „összedobáltabb”, mint ami elviselhető volna, azaz a korszerűbb elemei is alacsony hatásfokkal hasznosultak, és végül mintegy tíz éve alig volt karbantartva, felújítva, ezért igen leromlott állapotban van. A termelőeszköz-park leromlott állaga, alacsony fokú egyenszilárdsága és elavultsága negatív visszacsatolási viszonyban van az eleven munka alacsony hatékonyságával. Egymást erősítő *degradációs* folyamatot eredményeznek: ez egyaránt hat az áruminóságra és a költségzintre.
- d) A gazdaság makro- és mikroszerkezete egy, a mai nemzetközi piac igényeitől nagymértékben *eltérő paradigma* alapján lett kialakítva: az ágazati arányok, termékszerkezetek, választék, termékminőségi fokozatok stb. kiformalódásának alapelve (hazai viszonylatban) kisebb mértékben a honvédelmi követelmények kielégítése, *nagyobb mértékben* pedig a viszonylag kiegyenlített jövedelemszintek által meghatározott „általános tisztas szegénység”, vagy „általános szerény jólét” keresleti követelménye volt. Ez nem csak a belső piac impulzusa volt, hanem a KGST-é is, vagyis a teljes kereslet mintegy 3/4-ét jellemezte. A centrumok teljesítménylehetőségei és keresleti igényei, valamint szerkezete által irányított hazai kínálat vagy *egyáltalán nem* találkozik kereslettel, vagy csak *súlyos diszázsioval* („külvárosi kiárusítási szinten”) találkozik valamiféle *marginális* kereslettel. Ez a körülmény automatikusan besorolja a magyar árukínálat zömét a nemzetközi pia-

cok „csúcs-tartalék” szállítói közé. Az export-szektor oroszlánrésze olyan kapacitásként működik, amely a *konjunktúrának kizárólag a csúcán* képes nagyobb tömegben eladni, *kizárólag a legalacsonyabb keresleti igényű* vásárló publikumnak, és így is eleve engedményes áron. Vagyis a hazai termelés beépülése a nemzetközi munkamegosztásba „Harmadik Világ-típusú” és e minőségében is a kevésbé „előkelő” pozíciójuk között figurál. (Ez a megállapítás némileg magyarázza a (b) pontban elmondottakat. Termelőapparátusunk „szocialista” felépítésének következtében exportkínálatunk kiváltja a modern világpiac „immunreakcióit”: ez a végletekig lenyomja az értékesítési kondíciókat, így a „szerényen európai” szintű elevenmunka-költség reménytelenül magasnak bizonyul.)¹

- e) Az előbbi (d) speciális esetben – ti. abban az esetben, ha a hazai árukínálat az európai keresletnek valamilyen igényesebb szinten megfelelő termékkel jelentkezik – fellép az „*outsiderségi effektus*”, a vevőnek nincs bizalma áruink iránt, a konkurens pedig könnyűszerrel veti ki a magyar exportórt a nyeregből, mivel *goodwill*je, bevezetettsége, marketingköltség lehetőségei, piacismerete stb. olyan előnyök, amelyekkel *szembeszállni* úgyszólván soha sem lehet, a *megalkuvás* (alkatrész-beépítés, franchising, kooperáció, árengedmény stb.) pedig akkora használdozatokkal jár, ami csaknem arra a szintre szorítja le az ügylet vállalati és/vagy nemzetgazdasági rentabilitását, mintha a külpiacon a legkevésbé szofisztikált termékkel (nyersanyaggal, egy-szeri durvafeldolgozáson átment termékkel) jelentünk volna meg.
- f) Az e sorban utolsóként említett versenyképességi csapda a *jövedelem-elvonásé*. A magyar állam *kénytelen* a vállalkozásoknál képződő tiszta jövedelmek *nagy részét* elvonni: egyfelől e szinten jelentkezik az élőköltség egy jelentős hányada is, másfelől a relatíve alacsony hatékonyságú termelés nemzetgazdasági szintű „*rezsije*” (védelem, közrend, adminisztráció, infrastruktúra fenntartása stb.) nem annyival kisebb, mint amennyivel a hatékonyság alacsonyabb (szegény országnak drága az állama), végül az állam nyakában van az ország sokmilliárdos külföldi adósságának kezelési költsége is. Az állam tehát – legalábbis a mai konstrukcióban – rá van kényszerítve arra, hogy „*le-*

¹ Az utóbbi néhány évben az export jelentős hányadát már a transznacionális szektor adja, amelyre a fentiek nem jellemzők: itt inkább a termelőtevékenységnek a munkaerő lehetőségeihez képesti alacsony szofisztikáltsága okozza a hazai jövedelemhez való elégtelen hozzájárulást.

nyúzza azt a birkát, amelyet *nyírnia* volna tulajdonképpen érdemes”. Ezzel a költségvetés egyrészt alacsony rentabilitást kényszerít a vállalatra¹, elszedi tőle felhalmozható forrásainak oroszlánrészét, és jobb esetben állami rendelkezésű megtakarítássá változtatja azt, azaz lepuhítja vele az összeg elköltési korlátját, rosszabb esetben folyó felhasználássá változtatja, vagyis elköti, és nem hoz ki belőle sem mennyiségi, sem minőségi expanziót.

A felsoroltak egyike sem hárítható el a taktikai időhorizonton belül, sőt, egy *intakt*, maradéktalanul működőképes magyar gazdaságnak egy stratégiai időszakasz nem is volna elég jelentős enyhítésükhöz. A *mai*, igencsak leromlott, lebénított és széteső szituációban úgyszólván semmi remény nincs arra, hogy a gazdaság érzékelhetően növelje *mai* külpiacain versenyképességét. (Ne felejtsük el, a mintegy két évtizeddel ezelőtti magyar külkereskedelem csak annak köszönhetően tudott profitot kimutatni, hogy forgalmának felét egy védett közegben, kedvező körülmények között bonyolította le, s ez egyben „rezsihordozóként” is szerepelt a másik felének a nagykonjunktúra körülményei között is elég mostoha értékesülési feltételeihez. A világgazdasági paradigmaváltásnak a KGST-együttműködésbe való bekúszása, s a KGST haldoklásának kiteljesedése lassan felmorzsolta ezt a kedvező helyzetet.

3.1.2. Munkamegosztás: illeszkedési nehézségek

Nem lehet sokkal derűsebb képet festeni a *külkereskedelem országos határfokot öregbítő szerepéről* sem. A *transzferált* jövedelmek tekintetében egyértelmű a helyzet: (a) az 1974 óta folyamatosan jelentkező cserearányromlás, tetézzve az évtizedek óta makacsul élő, súlyos agrárrollóval, valamint a KGST utolsó évtizedében kialakult „kényszerhitelezéssel” becslésem szerint minimálisan 1/10-ével kurtítja meg az ország mindenkori GDP-jét. A becslés az 1980-as évek derekán készült, azóta jelentősen romlott a helyzet. A külföldi adósság további 5–6%-ot húz ki évente az országból. A tőkebefektetők által repatriált profit volumene egyelőre még nem jelentős, de ha a tőkebehozatal karaktere nem változik rövidesen az ország érdekei javára, néhány éven belül elérhető az az

¹ Az merő absztrakció – mintha csak az adóhatóság saját lelkiismeretének megnyugtató végett találta volna ki –, miszerint a gazdaság alanyainak döntéseit a bruttó jövedelem vezérelné.

állapot, amely szerint az évente betóduló befektetés összege elmarad a repatriált profit tömegével szemben – aminek ugyebár „a fele sem tréfa”. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy a munkabér-átutalások szaldója pozitív lenne: a Magyarországon dolgozó külföldiek – a környező országokból érkezők kivételével – elég magas keresetűek, és feltehető, hogy bérük nagy részét nem Magyarországon költik el. A tőlünk külföldre áramló munkavállalók egy része véglegesen vagy legalábbis hosszabb időre rendelkezik be külföldön, és nem vagy csak igen keveset utazik haza; más részük vagy kevésbé szofisztikált munkát végez, alacsony a keresete, vagy magasan kvalifikált szakember, de „néger” színvonalon fizetik meg.

Végeredményben alappal feltételezhető, hogy az országból nettó *jövedelemkiszívás* megy végbe, még akkor is, ha (némi, elméletileg megerőszkolt „sminkelésképpen”) a mérleg ellenkező oldalára odaállítjuk az országba beáramló tőkét is. Ez a jövedelemkiszívás mindenképpen jelentősen csorbítja az ország felhalmozó képességét. Még akkor is, ha csak a (stock jellegű beáramlásokkal korrigált) egyenleget vesszük figyelembe; a *transzferált*, idegen eredetű tőkeberuházásnak ui. az a hátránya a hazai eredetűvel szemben, hogy a hazaitól szükségképpen eltérő optimum-mozgatórugók alapján tevékenykedik és igen csak erős pozíciójú gazdaságpolitika képes arra, hogy jelentős befolyást gyakoroljon pályájára. A beáramló tőkét tehát csak erős megszorításokkal lehet a hazai felhalmozást kárpótló tényezőkként a jövedelemki-

áramlás ellentételeként kezelni.¹ A bruttó jövedelemkiáramlás pedig katasztrofális méretű: nagysága nem járhat messze a nemzeti felhalmozás (a GDP 19%-a) nagyságától. *Vagyis a transzferált jövedelemveszteség önmagában elégséges magyarázata a nemzetgazdaság „takaréklángra” állásának.*

Az indukált jövedelmeket tekintve még inkább a tapasztalati ítéletalkotásra – vagyis hipotézisekre – vagyunk szorulva. A magyar gazdaságpolitika sohasem volt híres arról, hogy kikristályosított, megalapozott, szilárd *műszaki-fejlesztési stratégiát* mondhatott volna magáénak (szemben pl. a piacgazdaság olyan fellegráival, mint Franciaország, Japán, NSZK, vagy a feltörekvő Dél-Korea, Tajvan). Az országba beáramló technika milyensége, színvonala, alkálása inkább volt *ad hoc* döntések, lobbizási eredmények stb., mintsem mikro- és makroökonomiai megfontolások gyümölcse. Az állami és szövetkezeti vállalatok – saját rendelkezésű felhalmozható tőke krónikus hiányában – folyamatosan lyukakat tömtek és tüzeket oltogattak a korszerű technika behozatallal is. Még leginkább a központi állami programok keretében lebonyolított beruházások voltak abban a helyzetben, hogy a korszerű technológia többé-kevésbé konzisztens rendszereit valósítsák meg, ám ez sem ment akadály nélkül. Egyfelől a rendelkezésükre álló pénzüsségeket folyamatosan *nyirbálták*, másfelől a minél nagyobb kapacitás létrehozása érdekében keresletük eltolódott a kisebb devizaösszegért megvásárolható berendezések felé – hogy azokból *többet* vehessenek –, végül érzékelhetően működött egy „láthatatlan kéz”, amely, a COCOM-tilalmak önkéntes és nem legalizált megsokszorozásaként, a magyar vásárlók elé az *életgörbéjük hanyatló szakasza* felé menetelő technikát „rakta a pultra”. Azt, úgy gondolom, nem szükséges részleteznem, hogy a *KGST*-piacon hozzáférhető technológiák importja nem volt alkalmas arra, hogy jelentősen emelje a beruházó vállalat munkájának hatásfokát. Vagyis a technológiaiimport hazai hatékonyságemelő (indukciós) hatása nem volt kielégítő, míg a megvalósított import szerkezetében a gépek, berendezések és szellemi termékek importja csak az 1970-es évek elején és csak néhány évig érte el a 12%-os súlyt – ami az akkori *KGST*-országokhoz viszonyítva is rekord alacsonyágú volt. Elmondhatjuk tehát, hogy *a korszerű technika transzferjének eszközével Magyarországon igencsak kevés többlethatékonyság indukálódott*. Külgazdasági átorientálódásunk óta ez a tendencia nem látszik radikálisan megfordulni.

¹ Más a helyzet akkor, ha a betóduló tőke (a) tényleges tőkeemelést jelent a hazai gazdálkodó szféra számára; (b) ha a hazainál nagyságrendekkel magasabb technikát honosít meg; és (c) ha a hazai termelés eredményeit „magával sodorja” külpiacokra. Hogy ezen a téren milyen kép alakult ki máig, egy későbbi fejezetben fogom tárgyalni.

A közelmúltban némileg kedvezőbb volt a helyzet a *tömegtermelési* hatékonyságtöbblet (*economies of scale*) tekintetében, figyelemmel egyfelől a KGST-rendelések nagy volumenére, másfelől a rubelkiadást dollárbevéttellé „átvarázsoló” alapanyagexport jelentős mennyiségi adataira. Ezeknek azonban megvolt az ellensúlyozó tendenciája is: gondoljunk a KGST-megrendelésekre alapozódó olyan kapacitások létesítésére, amelyek az optimális mértékhez képest aprónak számítottak, de fontos elemei voltak az ország energia- és alapanyag-ellátását biztosító kereskedelmi egyezményeknek (magyarán: szovjet hiányhelyzetet enyhítettek). Ezek azonban nem semmisítették meg a valóban nagy szállítások termékenységnövelő hatását. A KGST kimúlásával ez a helyzet, mint a magyar külgazdasági kapcsolatok *alapeleme* – megszűnt. A külkereskedelem révén hozzájutható skáláhozadék tömege erősen összezsugorodott: ami *önmagában* nem volna baj – a tömegtermelésre alapozó külgazdaságpolitika amúgy sem a kis országok karakterisztikája –, csak éppen nincs mivel helyettesíteni.

A leghátborzongatóbb a magyar export *szerkezeti sorvadása*. A technológia- és szaktudásigényes gépek, műszerek, elektronikai, finomvegyipari termékek aránya exportunkon belül nagyságrenddel esett vissza, az agrártermékeké maradt magas szinten, a (most már dollárért beszerzett nyerstermékekre alapozódó) primer feldolgozott cikkeké úgyszintén, s ami elfoglalja a szofisztikált iparágak termékeinek helyében keletkezett vákuumot, az a könnyűipari és mindenféle vegyesipari *bérmunka*. Ez az exportszerkezeti torzulás részben követi, részben indukálja a termelési szerkezetben bekövetkező degradációt. Mindez arra mutat, hogy a magyar export szerkezete a *komparatív veszteségszerzés* irányában mozdult el. *Alapos okunk van feltételezni, hogy a magyar külkereskedelem jelentős komparatív veszteséget könyvelhet el máris: vagyis tömegével exportál olyan cikkeket, amelyeknek a hazai hatékonysága alacsonyabb a termelő erőink által elérhető nemzeti átlagnál, és tömegével importál olyanokat, amelyek hazai megtermelése növelné a magyar nemzeti munka hatékonyságát.* Amennyiben ez a helyzet mezo- és makrostruktúrává jegecesedik, stratégiai léptékben is veszteségforrásává válik a nemzetgazdaságnak. Az a körülmény, hogy a transznacionális vállalatok alacsony szofisztikáltságú teljesítményekkel kapcsolják be magyar szegmenseiket hálózatukba, s hogy néhány vezető ágazatban – így a gépiparban – ez vált az exporttevékenység gerincévé, egyértelműen a komparatív költség-veszteségek térhódítását jelzi. Magyarán: olyan szerkezeti torzulást kell elviselnünk, amelynek kedvezőtlen hatásai nemzedéknyi időre kiküszöbölhetetlen veszteséget okoznak az országnak.

Összefoglalva: a gazdaság mai külkapcsolatrendszere legalábbis nem növeli a működés hatékonyságát. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy a jövedelemkiáramlásra és a komparatív veszteségeken keresztül csökkenti azt. Ez egyértelmű azzal, hogy a gazdaság kereskedelmileg túlságosan – vagy legalábbis rosszul – nyitott. Az export-, GDP- és az importfelhasználás arányok mintegy 5–10 százalékponttal való csökkentése, mintegy 5–7 év időtartamra, a nemzeti munka hatásfokát csökkentő (kényszer-)export helyettesítése a (megalapozatlan) importot helyettesítő hazai piaci termeléssel alkalmas volna arra, hogy mintegy 3–4 százalékponttal növelje a GDP-t. Ezt a középtávú manővert látszik alátámasztani a jelenlegi magyar exportszerkezet szempontjából makacsul kedvezőtlen irányban mozgó cserearány-rendszer is. A külgazdasági nyitottság ideiglenes és erősen szelektív mérséklését persze össze kell kötni egy konzekvens fejlesztési és belső szerkezeti stratégiával, valamint a külgazdaságpolitika többi szegmensének e célhoz való igazításával. Más alternatíva nem látszik: a mai külkereskedelmi szerkezet negatív visszacsatolási folyamatok epicentrumává kezd válni: ahhoz, hogy látszatrentabilitását meg lehessen tartani – inflációgerjesztő lépések sorozata szükséges, ami összekavarja a hazai termelést és csődhullámokat gerjeszt; a termelés degradációja tovább rombolja a külkereskedelem rentabilitását, ami újabb termelésszerkezet-rombolásba torcollik.

3.1.3. A tényezőszerkezet problémája

- a) *Nagyobb távlatban megítélendő: számítani kell-e az agrárrolló fennmaradásával. Amennyiben igen: a nem különösebben speciális agrárcikkek exportját hosszú távú, körültekintően megalkotott menetrend alapján erősen csökkenteni kell. Helyébe egyfelől a speciális, minőségi termékfajtákét lehet állítani (számolva persze azzal, hogy ennek devizáhozama csak egy töredéke lesz a kikapcsolt tömegcikkekének), részben pedig az élelmiszer-gazdasági technikákét és know-how-ét. Vagyis olyan ipari és szellemi profilt, amelynek háttérében a fejlett magyar élelmiszer-gazdasági kultúra áll. Persze arra is számítani kell, hogy a speciális magyar agrártermékek, felszerelések, rendszerek know-how-exportjából nyerhető összesített devizabevétel volumene kisebb lesz, mint a gabonából, élőállatból, almából, tömegkonzervek-*

ből és hordós borból kombinált mai magyar agrárexport bevétele – legfeljebb a fajlagos (1 \$-ra jutó) forintköltsége lesz a töredéke a mai-nak, vagyis a jövedelemtermelő képessége lesz sokkal nagyobb. Ha az agrárexport mérséklődésével keletkezett vákuumot mással, mint kommersz hengereltáruval, PVC-porral, timfölddel és fémfeldolgozó-, valamint ruházati ipari bérmunkával nem lehet kitölteni, akkor nem érdemes hozzáfogni. Az agrárrolló nyűgét tehát nem egyszerűen az agrárexport mérséklésével lehet leráznunk, hanem az egész exportszerkezet szofisztikáltabbá tételével. Más szóval: ha nem tudjuk elérni, hogy mezőgazdasági feltételeink után *különbözeti földjáradék* bevételeink legyenek, akkor arra kell törekednünk, hogy az agrárértelmisség találékonyságát, innovációs készségét, szakértelmét vigyük piacra, s ezért olyan bevételeink keletkeznek, amelyek részben „*agyjáradék-ból*”, részben a *magas szakképzettségű kivitelező munka* értékének elismeréséből erednek.

- b) Továbbá, számot kell vetnünk a gazdaság *szervi tőkehiányával* is. Vitális érdekünk olyan exportszerkezetet kialakítani, amelyben dominálnak a nemzeti átlagnál kevésbé beruházás- (állótőke-) igényes technológiák termékei, importunkkal pedig tanácsos minél több magas fajlagos beruházásigényű technológia kiváltása. A külföldi működő tőke beengedését szabályozó politikának is ez kell, hogy egyik (ki-mondott, vagy csak csendben figyelembe vett) szempontja legyen. Képletesen szólva: ha a cementgyárakat eladjuk a külföldi cégeknek, a vételárat orvosi műszergyártásba vagy gyógyszeriparba célszerű fektetnünk. Egyelőre fordított a helyzet: olyan az exportszerkezetünk, szemben az importéval, hogy nálunk négyszer-öttször nagyobb folyó jövedelemtermelő képességű és hétszer-nyolcször nagyobb vagyonnal rendelkező (mindegyik egy főre eső érték) partnereink tetemes beruházást takarítanak meg segítségünkkel: vagyis mi ruháztunk be helyettük, s ami kevés működő tőkét hoztak az országba, annak zömét is kevésse beruházásigényes, gyors megtérülésű területekre koncentrálják.
- c) Végül, alapvető érdekünk fűződik ahhoz is, hogy gyorsuljon a *szelle-mi termékek* beáramlása az országba: korszerű berendezések, licencek, *know-how* stb. formájában, ám ez is nemzeti színben, átgondolt fejlesztéspolitika által vezérelve. A beáramló tudásnak ugyanis nem az a haszna, hogy hazai fejlesztési erőfeszítéseket pótol, tesz feleslegessé –

ebben az esetben ui. az információk beáramlása nem motorként működik, hanem a medve orrába fűzött láncként. A beáramló tudás akkor szolgál nemzeti érdeket, ha azt a hazai innovációs folyamatok meggyorsítására, kiegészítésére szánják, és azokra a pontokra terelik, amelyek a gazdaság előrehaladása szempontjából a legígéretesebbek. Ezt a szempontot nemcsak az információvásárlásoknál volna célszerű érvényre juttatni, hanem meg kéne követelni a beáramló külföldi működő tőkétől is.

Csak ilyen módon remélhető, hogy mintegy 3–5 évtizeden belül megszűnik a kényszere annak, hogy a hazai munka alacsonyabb intellektuális kategóriái alkossák devizabevételeink első számú bázisát, valamint elejét venni annak, hogy a nemzeti piacokon elért fajlagos bevételi szint még az olcsó munkaerejű rétegeknek se biztosítsa a munkaerő normális újratermelésének feltételeit.

Továbbá: csak ilyen megfontolásokra támaszkodó külgazdasági kapcsolatrendszer biztosíthatja azt, hogy fokozatosan csökkenjen a magyar gazdaság *külgazdasági sebezhetősége*: konjunktúraérzékenysége, egyensúlyvesztésre való hajlamossága, a cserearányok kedvezőtlen változásainak való kitettség és heves reagálása minden ilyen irányú változásra stb.

3.1.4. Az eladósodás

A magyar gazdaság azon anatómiai és fiziológiai gyengeségei, amelyek 1973 után az adórszolgáltatásba való belesodródást eredményezték, már az olajárrobbanások előtt is léteztek, csak éppen latens formában: a KGST-„ózonpajzs” és a piacgazdaságok világkonjunktúrája egyaránt lehetővé tették a magyar külpiaci expanziót: sőt, a rubel–dollár konverzióra való berendezkedésen keresztül lehetőség nyílt a két piacra való támaszkodás meglovagolására is. Aztán, a hirtelen bekövetkezett, mintegy 20%-nyi cserearányromlás ellensúlyozására 1974–1978 között kb. $3\text{--}4 \cdot 10^{12}$ \$ többletforrást kellett bevonni, amit jószerével a termelőapparátus működtetéséhez szükséges anyagok és féltermékek vásárlására fordítottak. A rubel–dollár konverzió nagy arányai miatt ez az eladósodás a KGST-import fenntartásának is elsőrendű feltétele volt. Mivel a forrásbeáramlás nem hozott magával technológiai generációváltást – a hitelek visszafizetésének anyagi előfeltételei nem jöttek létre.¹ Ez a 3–4 milliárdnyi „ösadósság”

¹ Ezt nem egészen jó lelkiismerettel írom le. Ha ti. – tegyük fel – az akkori gazdaságpolitika a felvett hiteleket az utolsó centig modernizációra költi el, még mindig fennáll egyfelől a veszély, hogy a modernizáció csökkent piaci hatásfokkal hasznosul az eltérő paradigma alapján kiépült és külön-

hízott fel a 90-es évtized közepére kb. 30 milliárdnyira, s vált a gazdaság egyik fő kivéreztetőjévé.

Az adósságnak a magyar gazdaságra gyakorolt bomlasztó és degradáló hatása azonban nem elsősorban a volumenében van, hanem a *visszafizethetlenségében*. Ez az, ami folyamatos újabb hitelakvizícióra kényszeríti az országot a „jó adós” imázsának görcsös fenntartása végett; ez az, amely belekergeti a kormányzatokat a nemzetközi pénzügyi szervekkel való – mind megalázóbb feltételű – kompromisszumokba, és ez motiválja a kedvezőtlen privatizációs folyamatokat. A magyar gazdaságpolitika alapvető ügyei fölötti döntések súlypontja mindinkább az ország határain kívülre helyeződik, nem a magyar nemzetgazdaság hosszú távú érdekei azok, amelyek determinálják e döntéseket, hanem a hitelezőké, pontosabban a kivéreztetés folyamatos, zavartalan menetének biztosításáé.

Az 1980-as évtizedben valószínűleg még lett volna lehetőség arra, hogy a gazdaság fokozatosan kiszabadítsa a tagjait a polip halálos szorításából. Akkor – többirányú tévedések eredményeképpen¹ – a gazdaságpolitika nem szánta el magát erre.

Az ezredfordulóhoz közeledő Magyarország azonban már nincs abban a helyzetben, hogy belátható időn belül érdemi lépéseket tehessen egyoldalú pénzügyi függésének likvidálására. Az adósságállomány csökkentése a nemzetgazdasági kulcspozíciók külföldnek való átengedését feltételezi. A fejlődés *érdemi* élénkítését pedig csaknem lehetetlen újabb eladósodás nélkül megúszeni: ördögi körökben való vég nélküli vergődés ez. Ha jelképet kellene választani a ma Magyarországa számára, én a Laokoón-szoborra szavaznék.

ben is alacsonyabb fejlettségű gazdaságban, másfelől szükségszerűen fellépett volna az „outsiderégi szindróma” is – vagyis a modern termékekre a nyugati piac éppúgy nem lett volna tömeges vevő, mint a meglévőkre. Annyi azonban igaz a megállapításból, hogy egy okosan kialakított modernizációs stratégia – különösen akkor, ha az összehangolt az integrációs partnerek ugyancsak okosan kialakított modernizációs stratégiáival – igencsak megkönnyítette volna az eladósodás elviselését, és egy későbbi időpontban a felszámolását is.

¹ Az egyik tévedés az volt, hogy az „eladósítás” háttérben nem áll a gazdaság szisztematikus ellehetetlenítésének szándéka. A másik, hogy a lakosság nem viselne el néhány évig szigorúbb gazdálkodást, akár fogyasztási szintje rovására is. A harmadik tévedés pedig az volt, hogy az eladósodást kizárólag belső és nemzetközi pénzügyi manőverezéssel meg lehet oldani, nem szükségeltetik hozzá egy átfogó, a fejlesztési és külgazdasági mozgásokat erősen szelektív módon megközelítő gazdaságstratégia. Ez annál is meglepőbb, mivel ilyen stratégia első tervei 1977-ben már rendelkezésre álltak. Aztán – a monetáris és fiskális eszköztár rövid távú mozgásában vakon hívók nyomására – ez a komplex stratégia le lett söpörve az asztalról, még mielőtt a megvalósítása érdemben elkezdődhetett volna.

Ez viszont igencsak megkérdőjelezi minden nemzeti gazdaságstratégia realitását. Bármilyen gazdasági felemelkedési terv csak akkor bír szemernyi megvalósulási lehetőséggel, ha az elnyeri a külföldi tőketulajdonosok, a hitelezők, valamint a hitelezők érdekeit képviselő nemzeti pénzügyi szervek jóváhagyását – amit persze nem fenyeget fizikai erőszak alkalmazása, nem is szükséges: elég az IMF-hitelek folyósításának beszüntetésének kilátásba helyezése arra az esetre, ha a gazdaságpolitika valamit nem a „gazdi” szája íze szerint csinál. Márpedig a hitelezők nem abban érdekeltek, hogy *visszakapják* a sok milliárd dollárjukat – ez nekik „quantité negligeeable” –, hanem abban, hogy a magyar gazdaságpolitika ezen összegnél fogva folyamatos *függésben legyen* és a kivéreztetése rendben történjék.¹ *Azt sem lehetne állítani, hogy a hitelezők egy degradált, elnyomorodott Magyarországon volnának érdekelve – ám az ellenkezője sem igaz. A világpiaci centrumok számára Magyarország gazdasági állapota teljesen közömbös. Nekik minden elképzelhető variánsra van scenariójuk az asztalfiókban: tudnak együttműködni egy magasan fejlett, virágzó Magyarországgal is és egy bénult, válságban fetrengő, degradált Magyarországgal is.* Csak egy scenario hiányzik a gyűjteményükből: ti. az, amelyik megszabadítja Magyarországot adósságfüggésétől, annak érdekében, hogy előrerukkoljon a fejlődésben, jólétben és javítsa világpiaci pozícióját. Aki ilyesmiket remél, az összetéveszti a nemzetközi üzleti világot a Máltai Szeretetszolgálattal.

A nemzetközi pénzügyi szervek – jelesen az IMF – standard követelménye a feléje adós államoktól az adósságszolgálat feltételeinek az *elosztási* viszonyok módosításán keresztül biztosítása. Ez Magyarország esetében azt jelenti, hogy a lakossági jóléti szint és az állam szociális kiadásai jelentős csökkenése árán kell rentábilissá tenni az exportot, aztán megnövelni azt olyan mértékben, hogy jelentősen meghaladja a liberalizált importot is, s e forrásból biztosítani az adósságszolgálati terhek fizetését és – ha még jut rá – az adósságállomány enyhítését is. Ugyanakkor az ország adottságaiból eredő feltételek a válságból való kiemelkedésnek éppen ellenkező irányú útját teszik csak reálissá: a jövedelemtermelés alacsony voltát a termelékenység-hatékonyság növelésével, a fokozatos szerkezeti és műszaki megújulással ellensúlyozni, és nem a történelmileg elért („szerény európai”) életvitelt leszorítani a Közép-Kelet, vagy Belső-Ázsia színvonalára felé. Az adott jóléti szinten ugyanis van esélye a teljesítmény növe-

¹ Tévedés ne essék: nem Magyarország ellen szőtt sátáni összeesküvésről van szó, hanem a most kibontakozó – a XX. század közepén összeomlott felváltó – világrendről. Az csak természetes, hogy éppen Magyarország kedvéért nem hoznak létre veszélyes kivételezési precedenst. Semmiféle érdekük nem fűződik hozzá.

lésének, az elnyomorodás körülményei között pedig nincs esélye a mai – kétségtelenül elégtelen – teljesítmény megtartásának sem. Az „IMF-modell” tehát, legalábbis Közép-Kelet-Európában (gyanúm szerint másutt is), csak arra jó, hogy negatív visszacsatolós folyamatokat indítson be – annak a (cinikus) meggondolásnak a jegyében, hogy a centrumnak – mint fentebb említettem – alapjában véve mindegy, milyen periférikus gazdaságok alakulnak ki körülötte, neki *minden* esetre van a *saját* szempontjából használható illeszkedési modellje.

3.2. A nemzetközi piaci illeszkedés lehetséges modelljei

Tulajdonképpen számos, elképzelhető alaphelyzet van – mármint a *kis* nemzetgazdaság számára:

- a) magasan fejlett szinten beolvadás valamelyik centrum „megaökonómiai” körébe (európai kis fejlett gazdaságok, Kanada);
- b) szerencsés történelmi szituáció révén abba a helyzetbe kerülés, hogy valamelyik centrumnak alapvető érdeke fűződik a kis, fejletlen ország *magához emeléséhez*: ilyenformán a „megaökonómiai” körbe való becsatlakozás egyben viharos felfejlődést is jelent (Dél-Korea, Tajvan);
- c) félig szerencsés történelmi szituáció: a centrum valami (rendszerint politikai-katonai) érdektől vezérelve besodorja a fejletlenebb kis országot a maga „sövényén” belülré (valószínű, hogy egy majdan „két-körös” integráció külső körébe), de nincs érdekeltsége, vagy forrása a viharos felfejlesztéshez (EK mediterrán tagjai, netán Törökország)¹;
- d) alacsony fejlettségi szinten *de facto* beintegrálódás egy centrum vonzáskörébe és elfoglalása annak a (neokoloniális) pozíciónak, amely „kijár” az országnak (Loméi szerződés országai);
- e) kísérlet arra, hogy az ország több centrum erőterében nagyjából azonos intenzitással helyezkedik el, ezzel növelve politikájának mozgásterét: meg kell jegyezni, hogy ez a variáns inkább a „testesebb” elmaradott országok számára bír realitással (pl. Brazília);

¹ „Ha a számár meghívót kap a lagziba – tartja a francia mondás –, az csak azért van, hogy legyen, aki a vizet meg a rőzsét hordja.”

- f) „érdektelenné válás” a centrumok számára, „elfelejtődés” megcélzása, egy, az ország számára kedvező (prognosztizált, vagy remélt) világ-gazdasági szituáció kivárása céljából.

Mindezek reálisak lehetnek, de a választás nem egészen tetszőleges. Egy félig fejlett, súlyos degradációs pályára sodródott gazdaság pl. ne álmodozzék arról, hogy „fehérruhás szüzek és rezesbanda kíséretében” masírozik be a centrum kemény magjába: ugyanez tízszer elemezze végig a nemzetközi gazdasági, politikai és katonai erőviszonyokat és *sine ira et studio* állapítsa meg, milyen érdekhálózatban milyen pozíciót foglalhat el, mielőtt eufóriába esnék a centrum érdekeltségét illetően az ő meredek felemelkedési pályára helyezése ügyében. Az a kis, elmaradott gazdaság, amely viszont geopolitikai kulcsponton fekszik, ne képzelje azt, hogy összehúzza magát és láthatatlanná válik: így „dekkolja” ki a számára kedvező nap felvirradását. Magyarán: a kitűzhető stratégia legalább annyira függ az adott ország helyzetétől és a centrum szándékától, mint a gazdaságpolitika „jó vitézi rezolúciójától”. Kiszolgáltatott helyzetben nincs más, mint elfogadni a helyzet kínálta lehetőséget, *abból* kihúzni minden lehető előnyt és az így kiügyeskedett erőnövekedésre alapozva *apró lépésekkel* előkészíteni egy *fokozatos modellmódosítást*, netán váltást.

A nemzetgazdaság legnagyobb *lehetőségei a saját erejéből kiverejtékezett fejlesztés* területén vannak. Egyfelől – bármilyen erős is a függése a környezettől – ez az a terület, ahol mégis érdemi lépéseket tehet. Másfelől, az e téren elért eredményei az egyetlen olyan momentum, amely érdemben változtathatja a nemzetközi helyzetét is. Tulajdonképpen minden külgazdaságpolitikai lépést ennek célszerű alárendelnie: elsősorban viszonylati politikáját, de a tőketranszfer, hitelfelvétel, innovációtranszfer stb. politikáját is. Vagyis a saját felemelkedési erőfeszítése – a gazdaságstratégia *conditio sine qua nonja*. Ha ez hiányzik, bármi más lépés nem sokkal többet ér a ráolvasásnál – még ha ezek a lépések önmagukban nézve zseniálisaknak volnának is mondhatók.

3.3. Két közkedvelt „deus ex machina”: a működőtőke-import és az európai integrációhoz való csatlakozás

Sietek leszögezni, hogy egyiküket sem tartom „úri huncutságnak”, netán „sátáni praktikának”: ellenkezőleg, mindkettőt *a maga reális összefüggésében és helyén* komoly – sőt: nélkülözhetetlen – potenciális hozzájárulásként javasolom értékelni a magyar gazdaság további fejlődési szempontjából. Viszont *tragikus* következménnyel járhat az, ha *alaptalan reményeket* fűzünk hozzájuk, netán *átgondolatlanul* visszük bele az országot akár az egyikbe, akár a másikba.¹

- a) Ami a működőtőke-befogadást illeti, nem szorul részletes bizonyításra, hogy az idült tőkehiánnyal küszködő nemzetgazdaság számára az addicionális beruházási forrás még akkor is jól jön, ha tudvalévő, hogy a haszon elhagyja az országot, vagy a vendégtőke nem járul hozzá a folyamatos felhalmozáshoz. Ezt a jótékony hatást – a kémia szótárából kölcsönözött kifejezéssel *katalizátor* hatásnak lehet nevezni. A *célirányosan beengedett* és a nemzetgazdaságba ügyesen beapplikált külföldi tőke mintegy jelenlétével (tőkenövelő hatásával, műszaki fejlettségével, külföldi üzleti kapcsolataival, menedzsment-módszerek kisugárzásával stb.) *aktivizálja, hatékonyabbá teszi a hazai* tőke működését – és ez a hatás nagyobb hazai jövedelmet *indukál*, mint amekkorát a vendégtőke „sápként” elmarkol és kivisz az országból. Vigyázat! A beengedett külföldi tőke nem a hazai termelőerők *helyett* gazdagítja az országot és nem azoktól *függetlenül*, és *nem akármilyen* tőke alkalmas erre a katalizátor szerepre. Az a külföldi tőke, amely nem kapcsolódik a hazai vállalkezési szférához, a hazai fejlődés kulcsterületeihez, amelynek működése kicsúszik a hazai gazdálkodás, illetve gazdaság-

¹ Politikai berkekben hajlamosak felkapott jelszavakat panaceaként beállítani: rendszerint hisznek is bennük. Akárcsak a félművelt és/vagy lelkiismeretlen vajákosok a gyógynövényeik mindenható erejében. Tévedés ne essék: az általuk használt növények tényleg gyógyító hatásúak, de csak meghatározott betegségekre, meghatározott kifejlettségi fokon, meghatározott adagokban és más, meghatározott gyógymódok társaságában adagolva. Ezzel szemben azokban a könyvecskékben, amelyek mostanában ellepik a piacot, gyakran olvashatjuk, hogy – pl. – a vérehullató fecskéfé jó a reuma ellen, leszedi a szemölcsöket, gyógyítja a női bajokat, akinek szorulása van, annak hasmenést, akinek hasmenése van, annak szorulást okoz, és elmulasztja a lelki bánatot is. A működőtőke-importról és az „európásodásról” olvasottak és hallottak az ilyen javasasszonyi bölcsességeket idézik fel abban az olvasóban-hallgatóban, akinek a tudatát nem borítja el teljesen a csodavárás.

politika ellenőrzése, hatása alól, az nem fog fejlődést katalizáló szerepet játszani. Nem azért, mert ő „átkozott imperialista”, hanem azért, mert a saját „ösztöneinek” követését a fogadó ország nem helyezte olyan keretek közé, amelyek biztosítják a fogadó érdekeinek érvényesítését is.¹

Az elmúlt évtized során majdnem 20 milliárd dollárnyi működő tőke áramlott be az országba, többnyire igen kicsi – 1 millió \$-t is alig elérő – adagokban. Az első, feltehető kérdésre, hogy ti. ez sok-e, vagy kevés, sok minden-nél lehet válaszolni, csak azzal nem, miszerint más országokba még ennyi se áramlik be. Már csak azért sem, mert az ilyenkor emlegetett országok minden paramétere különbözik a mienkéitől, tehát a befogadott vendégtőke jelentősége és potenciális hatása még akkor sem ugyanaz, ha történetesen az összegük fil-lerre megegyeznék. Az azonban érdekes lehet, hogy *mekkora összeggel növelte a beáramló tőke az ország beruházási lehetőségeit?* – Nos, ez a hátunk mögött lévő négy év átlagában mintegy 15–17%, ami elég szerény, de nem jelentékte-len mennyiség, figyelembe véve azt, hogy a GDP felhalmozási rátája (GDP-ről lévén szó ez az amortizációági és nyereségági felhalmozás összegét jelenti) va-lamivel 20% alatt van. Vagyis a beáramló tőke olyan hatású volt, mintha a GDP mintegy 3,5%-kal magasabb lett volna, s a többlet egésze felhalmozásra kerül. Sovány vigasznak látszik, ha arra a cserearányok és kamatok által kivont, min-tegy 15–17%-nyi jövedelemre gondolunk, amelyről fentebb szóltam – de mégis valami. Eufóriára mindenesetre semmi alapot nem ad.

Azonban még a helyénvaló, szerény lelkesedés is lohadni kezd akkor, ha a beáramló tőke tüzetesebb vizsgálatába fogunk. Ekkor ugyanis kiderül, hogy

- a beáramló tőkék igen jelentős hányada valójában *csak tulajdonszer-zés*, azaz beleszólási jog biztosítása adott termelői vagy kereskedelmi kapacitás döntéseibe: a tulajdonrész megszerzésének ellenértékeként az országba beáramló valuta a költségvetés és/vagy fizetésimérleg-deficit mérséklésére és nem modernizálásra, vagy munkahelyteremtés-re fordítódik. Még csak nem is csökkenti drámai mértékben az adós-ságállományt,² mivel a kamatfizetési kötelezettség az ilyen bevételek

¹ Ha a gazda nem köti meg a kecskéjét, az lerágja a veteményeskertjét. Ha kellő helyen levert cö-vekhez, kellő hosszúságú lánchoz köti, akkor letakarítja a vadon nőtt galagonyabokrokat, megeszi a gazt, és még tejet is ad.

² Magyarország külső függőségén vajmi keveset változtat az, ha adósságállománya nem 30 milliárd dollár, hanem „csak” 20. Ez is elég erős póráz!

zömét elnyeli: az exportra nehezedő nyomás csökken inkább, azaz hozzájárul a termelőtevékenység lanyhításához;

- e tulajdonszerzést az esetek igen nagy részében a későbbiekben sem követi tőkeemelés, modernizálás, termelési struktúraváltás stb.– szóval mindaz, ami miatt a tőkebeáramlás kívánatos lehet. A megvásárolt üzemek „reorganizációja”, mindenekelőtt a dolgozói létszám radikális csökkentésével, a magyar gazdaságpolitika nyakába akasztja a növekvő munkanélküliség összes terhét, miközben a külföldi beruházó többszörös nemzeti ajándékot vág zsebre a különböző preferenciák képében, ezt ugyancsak gyakorta, *a termelés radikális csökkentése*, nem egy esetben a teljes leállítása követi, miközben a vásárló vállalat a telephely-országbeli kapacitásaival megkezdi a magyar vállalat *piacainak* beteretítését. Ez a belső piacra éppúgy vonatkozik, mint a külsőkre. Vagyis a behatoló vállalat – kihasználva azt a körülményt is, hogy a magyar vállalatban igen alacsony áldozattal jut determináns súlyú érdekelttséghez – kiszámítva, hogy ennyi pénzért érdemes pusztán a *piacokon való mozgás jogát* is megvenni, s a vállalatot (a) vagy „*felperzselt földnek*” tekinti, vagy (b) *konjunkturális csúcskapacitásként használja*;¹
- amennyiben a megvásárolt üzemben „komoly” termelést hagynak meg vagy honosítanak meg, az ilyen esetek többségében három törekvés érhető tetten: (a) az „anyavállalat” a termelőlánc nagy értékű szemeit magánál tartja meg, egy végső, összeállítási fázist telepít Magyarországra és a végterméket alapvetően a magyar belpiacon forgalmazza: ez esetben a behatolás haszna némi foglalkoztatás, és esetleg némi korszerű *know-how*, viszont az ország kényszerhelyzetbe jut: *importálnia muszáj* az intermedier terméket, amely a végtermék értékének nem egyszer a 80–90%-át is kiteheti; (b) az „anyavállalat” Magyarországra helyezi ki az olyan technológiai műveletek elvégzését, amelyekre otthon *még vendégmunkás munkaerőt sem kap*: vagy azért, mert a munka veszélyes, piszkos, vagy azért, mert csak olyan alacsony bérszintet bír el, amiért török, pakisztáni vagy marokkói munkaerő sem áll sorba; (c) a technológia erősen *környezetszennyező*, a telephely országban vagy tetemes beruházást igényelne a „tisztá” technológia

¹ A nemzetközi gazdasági helyzet elbizonytalanodásakor pedig, úgyszólván másodpercek alatt kimenekíti magát: az 1998 évi őszi tőzsde-bessz azt bizonyítja, hogy a beáramló tőkék inkább „futó spekulációs”, mintsem „tartós megtelepedő” jellegűek.

meghonosítása, vagy kemény bírságokat kellene fizetni; ezek a jelenségek, akárhogy is szépítjük, a centrum harmadik világbeli beruházási törekvéseit tükrözik, s e műfajból is azt a változatot, amelyet a legfejlettebb és *legkiszolgáltatottabb fejlődő partnereivel* szemben gyakorol. Ez kártékonyá teszi a beáramló tőke működését, még akkor is, ha az jelentős exportot bonyolít le;

- a beáramló tőkék („darabra” értelmezett) zöme azonban nem is a termelő-, vagy a termelés korszerűsítését közvetlenül szolgáló szolgáltató szférába áramlik, hanem a *kereskedelembé*, és az olyan szolgáltatások területére, amelyek nagyobb arányú kifejllesztése a gazdaság magához térését követő időszakban volna csak indokolt. E műfajban különösen az a kereskedelmi térhódítás tűnik veszélyesnek, amely az ország nagy kereskedelmi és közművi ellátó hálózataira teszi rá a kezét, s így szerzi meg a termelőszférával való kapcsolattartás feletti ellenőrzést. Az ui. a tapasztalat, hogy ezek a külföldi tőke által elfoglalt hálózatok radikálisan csökkentik a magyar ipar és mezőgazdaság felé szóló megrendeléseiket, mintegy „*eltorlaszolva*” a *belső piacot a hazai termelőszféra elől*. Továbbá, amennyiben ezek a külföldi tulajdonba került hálózatok a tömegigények kiszolgálására állnak rá, monopolhelyzetük révén hatással lehetnek a nemzeti munkaerő-költségszínvonalra – mégpedig a kormányzat által kivédhetetlenül. Ilyen lehetőségek mellett az a tevékenységük még a szelídebbek közé tartozik, hogy a centrum országaiban fellelhető legsilányabb minőségű termékeket dobják piacra, az ezeket helyettesítő, ezeknél rendszerint jobb minőségű hazai termékekhez képest igen magas áron; ha pedig valamennyire is minőségi terméket forgalmaznak (ami nagyjából megfelel a nyugati áruválaszték „kispolgári” kategóriájának), úgy áraik csak a felső jövedelmi decienszek számára elérhetők. E tendenciára való rámutatás nem azzal a céllal történik, hogy tápot adjon „populista” hangvételű hazafiúi dühkitöréseknek: mindössze jelezni szándékozik azt, hogy a centrumnak a magyar piac elfoglalása saját realizálási gondjainak mérséklését szolgálja, semmi egyebet. Ezek a realizálási gondok részben pillanatnyiak, összefüggnek a recesszióval. Mire azonban a recesszió elmúlik, s az égető realizálási gond alábbhagy, a magyar termelőerők nagy része már összerombolódik. E tekintetben tehát a beáramló kereskedelmi tőke úgy viselkedik Magyarországon, mint a megéhezett turista a száraz erdőben: szalonnát süt, nem törődve

azzal, hogy a háta mögött le fog égni az egész erdő. Másfelől, a relatíve igénytelen, „mindenevő” magyar piac arra is jó, hogy megnyújtsa a *nyugati termékek életgörbéjét*: bővli szinten is és kommersz-középmínőségi szinten is: pontosan abban a két sávban, ahol a centrum piaca gyorsan „végzi ki” a termékeket, a harmadik világ piaca pedig nem fizetőképes.

A fenti felsorolás nem sommás ítélet a magyarországi tőkeimport felett: a felhozott veszélyes és káros tendenciák azonban elég karakterisztikusak ahhoz, hogy nagyon komolyan vegyük őket, sőt, meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy eleddig *jellemzőbbek* voltak tőkeimportunkra, mint a gazdaság jövőbeni felemelkedését tényleg szolgáló próbálkozások. Továbbá: e súlyosan negatív jelenségekért nem a beáramló tőke hibáztatható: „ő” beépített programjának engedelmességedve tevékenykedik.¹ Az észlelt jelenségek azért nagyon tanulságosak, mert félreérthetetlen *indikátorként* szolgálnak arra nézve, *mit ér az ország a mai állapotában a külföldi működő tőke számára*. Tegyük félre azt az ostoba önimádatot, amellyel kompenzálni szoktuk az ugyancsak ostoba, megalapozatlan nemzeti kisebbségi komplexusunkat, és állapítsuk meg – nem vidáman, de kétségbeesés nélkül –, hogy az ország a jelenlegi zilált és degradált állapotában a külföldi befektetőknek nem ér sokkal többet, mint – mondjuk – Peru vagy Indonézia. Egy *rendbe hozott, a válságból hosszú távon is előre jelezhetően kifelé* tartó Magyarország, objektív, távlati profit- és biztonságtechnikus megítélésében, ennél több nagyságrenddel többet érhet. Továbbá, legyünk tudatában annak is, hogy egy *stratégiai látószög* nélküli gazdaságpolitika képtelen kordában tartani a beáramló külföldi tőkét. Kis és szerényen fejlett ország lévén ilyen politika nélkül óhatatlanul megfordul a hatásirány: a transzfertőke fog fütyülni és mi fogunk táncolni – még akkor is, ha Svájcéval egyenlő egy főre eső GDP-t tudunk valahogy mérni.

b) Az *európai integrációhoz* való csatlakozással kapcsolatos mámor mintha lohadóban volna. Pontosabban az egyik fajta illúzió: ti. az, hogy Magyarország, mint a szocialista blokk felbomlásában aktív szerepet játszott, jelenleg pedig polgárháború és *manifeszt* állapotú gazdasági bomlás nélküli ország bársonypárnán kapja meg az EU-ba

¹ Sőt, nagyon is vigyázni kell arra, hogy ne kapjon lábra valamiféle „pogromhangulat”. Ostobaság volna elagyabugyálni a komondort, amelyet nem a nyáj mellett tartunk, hogy verekedjék a farkasokkal, hanem szájkosár nélkül sétáltatunk a Váci utcán, és persze minden második járókelőből kiharap egy darabot.

való bejárat kulcsait. Politikánknak már azt a keserű pirulát is le kellett nyelnie, hogy a „visegrádi” közösség tagjaként sem számíthatunk a belátható időn belül sarkig tárt kapukra, sőt azt is, hogy az EU-hoz való laza („loméi” típusú) csatlakozásunk is elég szűkmarkúan körvonalazódott: ha apró darabjaira bontjuk ezt a társult viszonyt, kiderül, hogy alig származik valami *megfogható* könnyebbség a magyar gazdaság számára. Csaknem az a helyzet, hogy meg kell elégedni azon fórumok teljes jogú tagsági viszonyával, amelyeken az euro-rétorok mérik össze szakmai tudásukat. A kiábrándító valóság valószínűleg az, hogy az európai centrumoknak semmiféle érdemleges érdeke nem fűződik ahhoz, hogy akár a volt „kis-KGST” szubrégiót, akár ezen belül a „visegrádi” csoportot, akár egyedül Magyarországot adoptálja: mégpedig nem *pillanatnyilag* van ellenérdekelve, hanem a *belátható történelmi távlat egész hosszában*, tehát jó néhány évtized távlatában. Főbb érvek:

- nem érzel olyan *értékes termelési tényezőket*, amelyek beintegrálása megkönnyítené fejlődését;
- ezzel szemben ahhoz, hogy az itteni gazdasági folyamatok legalábbis ne zavarják a Közösség működését, akkora anyagi áldozatokat kellene – talán soha meg nem térülően – megelőlegezni, ami érzékelhetően fékezne a Közösség helyállását a másik két centrummal folyó versenyben¹;
- az sem sarkallja az EU-t, hogy a csatlakozás lehetőséget nyújt e 60, illetve 100 millió lelket számláló szubrégió piacának elfoglalására: ez ugyanis már megtörtént. A szende szűz odaadta magát a Bel Ami-nak, ugyan miért vezetné oltárhoz?
- végül, a szovjet birodalom összeomlásával és az utódállamok mindegyikének – mindenekelőtt Oroszországnak – végzetes meggyengülé-

¹ „Pechünkre” van összehasonlítási alapjuk. A volt NDK adoptálási költségei a Szövetségi Köztársaság nyugati tartományainak évi közel 200·10⁹ DM-be kerül. Ha e költségeknek csak 1/5-ét írjuk a gazdaság átépítésének számlájára (a többi a „szociális keszonkamra” fenntartására megy) és ezt fajlagossá tesszük, az Magyarország esetében évi 25 milliárd DM (= 12–13·10⁹ \$) befektetést jelentene, vagyis végkimenetelében két év alatt az egész magyar bruttó adósság elengedését. „Visegrádi” méretekben ez mintegy 75–80 milliárd dollárnyi évi segélyt jelentene. Nem szorul magyarázatra, hogy ennek az összegnek még a tizedét sem tartják érdemesnek ránk szánni, holott a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a volt NDK átstrukturálása is tűrhetetlenül lassan megy, vagyis a teljes összeg sem sokkal lehet a hatásküszöb felett.

sével megszűnt az az ösztöke, amely az EU-t gazdasági *érdekeinek félredobálására*, s tagságának alacsony teljesítményű országok felvételével való felhígítására kényszerítette (Görögország, Portugália, Spanyolország);

- ezzel szemben igen élesen vetődik fel a minőségi kényszer: az európai centrum jelentős stratégiai versenyhátrányban van az amerikaival és a kelet-ázsiaival szemben, ami végzetessé válhat akkor, ha *energiáit szétpazarolja* fejletlen és labilis országok felfejlesztésére.

Csaknem változatlanul tartja magát azonban az az illúzió, miszerint az ország gazdasági bajai mintegy varázsszóra megoldódnának, ha felvételt nyernénk az EU-ba: csak állunk szomorúan az Édenkert lángpallossal őrzött kapujában, mint olyan Ádám és Éva, akiket nem kiűztek onnan, hanem nem engednek be. Nehezen érthető ez az illúzió, de él és mérgez. Az ezt vallók figyelmét teljes egészében azok a vámfalak és egyéb protekcionista intézkedések kötik le, amelyek kétségtelenül megnehezítik és megdrágítják a magyar áruk megjelenését az összevont piacokon. Kevesen teszik csak fel a kérdést, ha EU-elbírálásban részesülnének áruink, vajon versenyképesek volnának-e? Bírná-e a tönkrement, fél évszázadot éppen napjainkban visszacsúszó magyar mezőgazdaság a küzdelmet a francia és dán agrárszektorttal, a leromlott, szétvert magyar ipar a német, angol, francia, belga, holland iparral, a szerényke magyar turizmus az olasz, spanyol, görög turizmussal. Az az – önmagában egyébként nem jelentéktelen – exporttöbblet, ami lehetővé válik az EU behozatali szabályainak radikális enyhítése nyomán, meghaladná-e azt a veszteséget, amelyet a hazai ipar és mezőgazdaság a hazai piacon volna kénytelen elszenvedni a szabályozás kölcsönösségének jegyében? Egy csapásra megváltozna-e a nyugat-európai befektetők értékelése a magyar tőkepiac iránt? A *high-tech* áramlana-e ide, exportorientáltan és felértékelve a magyar munkaerőt? A befektetési lehetőségeknek ez a leértékeltsége egyedül, vagy legalábbis főként annak köszönhető, hogy Magyarország még nem tagja az EU-nak? – A fentebb említett, az EU-ba annak idején politikai-katonai megfontolások alapján „behabart” mediterrán országok példájának mélyebb (néhány sikervállalat vagy ágazat és az áruellátási színvonal szintjénél mélyebbre hatoló) elemzése figyelmeztető lehetne.

Lehet, hogy Magyarország számára nincs más elfogadható illeszkedési modell, mint az EU-hoz való csapódás: lehet, hogy ha ez nem megy, akkor a fentebb „neokoloniális”-ként titulált modell, vagy az „elfelejtődés” között választhat. Ezért kénytelen keményen elhatározni, hogy „kitoporzékolja” magá-

nak az előbbieken c)-vel jelölt „fél-szerencsés” megoldást. Csakhogy kettőn áll a vásár: ha az európai centrum közönyösen végighallgatja ajánkozásainkat, s időnként kifizet bennünket egy semmitmondó udvariassággal, úgy nem sok értelme van a toporzékolásnak. Más alternatíva után kell majd nézni.

4. KITÖRÉSI ESÉLYEK

„Nem akadályozhatod meg, hogy
a bánat-madár a fejed körül röpdössön,
de megakadályozhatod, hogy
fészket rakjon a hajadban.”

(kínai közmondás)

4.1. Kitörési kísérletek

A XX. század történelme hemzseg a fél- és mélyperifériás gazdaságok kitörési kísérleteitől. Két látványos sikersorozatnak vagyunk (voltunk) tanúi: az észak-európainak és a kelet-ázsiaiak. Egyikük sem igazán releváns eset. A kelet-ázsiai térség „ál-periféria” állapotból indult ki, és az újonnan létrejött centrális régió tovaterjedése is ezen „ál-periféria” nyomvonalán halad: gondoljunk Tajvanra, Koreára, vagy a part menti Kína most csírázó adottságaira. Az észak-európai térség – mindenekelőtt az emberi tényező minősége tekintetében – jóval közelebbi szomszédságban volt a XIX. század második felében is a nyugat-európai centrumhoz, mint akár a mediterrán, akár a kelet-közép- vagy kelet-európai vidék. Mindenesetre a kitörésük igen szerencsés ötvözetét adta a kiválóan megmozgatott belső energiák és a szerencsésen kialakított külgazdasági illeszkedés szinkronjának, valamint a kivételesen kedvező nemzetközi gazdasági klímának.

Nem ilyen egyértelmű a *mediterrán* félperiféria eddigi története: noha a nemzetközi politikai-gazdasági körülmények több ízben is kivételesen kedvező lehetőségeket kínáltak számukra, gyanítható, hogy a belső erőfeszítéseik határfoka elégtelen: az olasz Mezzogiorno negyven éve nem volt képes elérni a „szökési sebességet”. Görögország egy rövid, sokat ígérő nekilödulást követően visszasüppedt. Hasonló veszély a spanyol és portugál fejlődésben is kitapintható. – Mindez az integrált Európához való csatlakozást követő első évtized második felében látszik kibontakozni: *vajon a félperifériának a centrum képére*

és hasonlatosságára teremtett integrációjába való belekeveredése mégsem teremt ideális illeszkedési feltételeket? Avagy nem használták ki ezeket? Avagy a nemzeti erőfeszítések bizonyultak gyengének? Avagy az integráción belül a félperiféria számára teremtődő klíma kedvezőtlen irányba térítette el ezeket a belső energiákat? – Gyanúm, hogy mindegyikből van a jelenségben valami: de hogy mi és hogyan megy végbe ezekben a gazdaságokban, senki ilyen szempontból még nem elemezte. Pedig nem ártana túllépni az eufórián és a felületi jelenségek ismételtetésén.

Csak érintőlegesen említem a *latin-amerikai* félperiféria esetét: ehhez nem az egész, földrajzi értelemben vett kontinens tartozik, hanem csak annak leginkább „euro-amerikai” részei: Dél-Brazília, Észak-Argentína, Uruguay, Chile, Mexikó és talán Kuba. Jellegükben elég sok található a „mély-perifériából”, ezért nem tekinthetők modell értékű esetnek. Ugyanakkor a centrum felé való elmozdulási kísérleteik sok tekintetben hasonlítanak a néhai KGST-régióéhoz: kétségbeesett iparfejlesztési törekvések tekintetében is van némi hasonlóság, meg abban is, hogy a centrum erőlködéseiket kihívásként könyvelte volt el, s ezért barátságatlan nemzetközi klímát teremtett körülöttük – ha ennek hőmérséklete meg sem közelítette (az egyetlen Kuba kivételével) azt a fagyot, ami Kelet-Európa körül létesült. Igen messze attól, hogy akár meg is közelítsék a „szökési sebességet”, csak azon országok, illetve kormányzatok könyvelhettek el bizonyos sikereket, amelyek kritika és ellenkezés nélkül magukévá tették a centrum által diktált modellt: mint pl. Chile a pinocheti terroruralom konszolidációját követő években. Valószínű, hogy a latin-amerikai félperiféria históriájából ez a leeklatánsabb tanulság.¹

A XX. századi kitörési kísérletek – azok, amelyek nem tették kérdésessé a fennálló magántulajdonosi és piaci rend létét – egyfelől abba fulladtak bele, hogy elégtelen volt a *kezdő sebességük*, másfelől abba, hogy túl nagy volt a centrumok által determinált világgpiaci viszonyok *közegellenállása*. Pótlólagos energiát jobbra úgy kaphattak, ha azok az ő kitörési céljaikat szerényebben szolgálták, mint a befektetőét – a „donorét”. És ha ezen radikálisabban változtatni akartak, akkor az ez irányban kifejtett politikai erővel négyzetes arányban növekvő piaci, olykor egyenesen politikai ellenállásba kellett ütközniük. Ez alól csak a távol-keleti félperiféria („latens fejlettségű társadalmak”) volt igazán kivétel: itt viszont – a mesteri gazdaságstratégiák mellett – tetten érhető a japán világgpiaci érdek közrejátszása. Az emberfeletti felhalmozási erőfeszítésekkel

¹ A problémakör kiváló elemzését adja *Kollár Zoltán* Stabilizáció vagy modernizáció (Közgazdaságtani (firkák), 71, 1992) és Dél Keresztje alatt (szerző k. 1996) c. két munkája.

járó kelet-európai kitörési kísérlet viszont eleve akkora világszerte és -politikai közegellenállásba ütközött, hogy ha nem képes ideig-óráig elszigetelni magát a hatásoktól, valószínűleg nem tudott volna hét, illetve négy és fél évtizedig egzisztálni.

Valamely félperiferiális régióknak – vagy országoknak – ezek szerint a következő (elméleti) lehetőségei adódhatnak arra, hogy a siker valamelyes reményével nekigyürkőzzék a centrum alsó határa áttöréséhez való „szökési sebesség” elérésére:

- a) vagy hosszasan előkészül a kitörésre, vár egy alkalmas pillanatot, amikor a centrum közegellenállása kénytelen valami okból gyengülni, és „rástartol”, hogy mire ez a közegellenállás ismét megnő, már irreverzibilisen maga mögött hagyja a félperiferiális állapotot; engedtesék meg ezt „*átcsúszásnak*” neveznem;
- b) vagy, ugyancsak jelentős felkészülés árán, attraktívává válik a centrum (valamelyik centrum, egy adott centrum valamely potens hatalma stb.) számára arra, hogy szerencsésen, de nem aszimmetrikus módon, kiegészítse annak a potenciálját, s így szükségét érezze a maga mellé való felfejlesztésére; ezt „*átsodródásnak*” nevezem;
- c) végül elképzelhető, hogy egy félperiferiális övezet nemzetgazdaságai erősen összefognak, hogy *önerőből* felfejlődjenek, s tömegüknél, illetve fajlagos teljesítményüknél fogva részeivé váljanak valamely centrumnak, esetleg a világgazdaság újabb centrumává fejlődjenek; ezt az utat „*áterőlködésnek*” nevezem.

Az „átcsúszó” „kicselezi” a centrumot: olyan helyzetet hoz létre, amelyben az kénytelen elfogadni a megváltozott *status quo*-t és az új körülmények között újrafogalmazni értékrendszerét. Az eddigi történelem ilyen típusú kitörést csak latens fejlettségű gazdaságok esetében produkált: mindenekelőtt a XIX–XX. századforduló táján, Észak-Európában. A mai világgazdasági szerkezet nem nagyon kedvez ezeknek a forgalmi dugóban előre szalazó biciklistáknak, noha egyáltalán nem biztos, hogy egy ambiciózus félperiferiális gazdaság kitörési stratégiájának teljesen nélkülöznie kell az „átcsúszó” fejlődés elemét. Ezért ne ejtsük ki emlékezetünkben.

Teljesen más az „átsodródó” gazdaság stratégiája: annak észre kell vennie az elemi erővel ható érdekességet a centrummal (vagy annak valamelyik hatalmával), jobban idomulni ezen szükséglet kielégítéséhez, mint az esetleges,

alternatív megoldások¹, s egyben kiharcolni magának a lehető legkedvezőbb kooperációs-integrációs feltételeket a centrumtól („kitapogatni a centrum határhajlandóságát). Dél-Korea és Tajvan erre igen szerencsés példát szolgáltat. Az átsodródás lehetősége *tisztán* csak igen ritkán jön létre: történelmileg ez nem gyakori eset. Ám többé-kevésbé markáns nyomokban csaknem minden felemelkedési stratégia alkotórészévé válhat. Ehhez persze a félperiferikus „rakkoló” országnak igencsak össze kell szednie energiáit, igencsak jól kell ismernie a centrum *valódi, mélyen fekvő* érdekeit, s végül igencsak okosan kell nyitnia a centrum felé: az a közkeletű tapasztalat ui., – mint fentebb már említettem – hogy ha egy nőtől a férfi mindent megkap a házasságon kívül, akkor bolond lenne feleségül venni – a nemzetközi gazdasági együttműködés területén is érvényes. Vagyis az átsodródási stratégiát igazán csak azok a gazdaságok tudják alkalmazni, amelyek nincsenek a centrumnak egyoldalúan és súlyosan kiszolgáltatva: nemzeti vagyonuk nincs a centrum kezében, nincsenek fülig eladósodva, nincsenek egyoldalúan rátelepülve a centrum felvevőpiacaira stb. Emellett a centrumnak *nagyon komoly* – vitális – érdekeltiséggel kell bírnia az adott, félperiferikus gazdaságban: a maga mellé való felfejlesztés finanszírozása és levezérlése ugyanis tetemes ráfordítást igényel, olyan beruházásnak minősül, amelynek a haszna nagy és a haszon hozzáférhetősége csaknem biztos.

Végül, az „áterőlködő” stratégia a félperiféria (olykor, kivételes esetben, mint pl. az első olajválságot követő években – a szó szoros értelmében vett periféria) merész, vagy kétségbeesett lépése, amelyet valamilyen, *globális mértékű (vagy annak hitt) erőpozíció* birtokában kísérel meg. Ilyen volt a sikeres olajár-robbantás, amelynek uszályában a harmadik világ egyes körei kidolgozták az ún. „Új Világgazdasági Rend” kierőszakolásának elképzelését. A kelet-európai kitörési kísérlet, amely 1917-ben „átcúszó” modellként indult (a világháború zürzavarát próbálta felhasználni a meggyökeresedéshez), a II. világháború, és a szovjet hadipotenciálon alapuló hatalmi világpólus kialakulása után „áterőlködő” stratégiává vált. Ma már tudjuk, hogy belső erőforrásai szerényebbek és nehezebben aktivizálhatók voltak a prognosztizáltnál, a centrumok vitalitása viszont nagyobb volt a számítottnál és egymás közötti ellentéteik is áthidalhatóbbak voltak (nem kis mértékben a „mumus” hatására), mint ahogyan azt a szovjet blokk stratégiája számításba vette. A vártnál alacsonyabb hatásfokú kitörési energiakifejtés tehát a vártnál nagyobb és hatékonyabb közegellenállásba ütközött, s ez fokozatosan felemésztette energiáit. – Kevésbé látványo-

¹ Akár az oroszlán elől menekülő vadászok egyike, aki futás közben kifejtette, hogy neki nem az oroszlánnál, hanem a társánál kell gyorsabban szaladnia.

san, ugyanez a felemésztési stratégia ment végbe az iszlám világ Európa-közeli szárnyának kitörési próbálkozásai esetében (Algéria, Líbia, Egyiptom, Szíria, Irak), amelynek olykor leplezetlenül brutális (katonai) szakaszait is tapasztalhattuk. A latin-amerikai kitörési kísérletek egyike-másika ugyancsak hordozott „áterőlködő” vonásokat (gondoljunk a nagy iparosítási politikára, az élesen USA-ellenes forradalmi hullámok – Kuba, Chile, Nicaragua, Grenada, ezeket megelőzően az Arbenz-féle Guatemala – radikális irányzataira stb.: ezek azonban nemzetközileg nem voltak összefogottak, jószerével külkereskedelmi, néhan pénzügyi eszközökkel eliminálhatóknak bizonyultak, vagy nemzeti szintű politikai ellenlökések (Pinochet stb.) elegendők voltak az irányzatok elfojtására. – Vagyis az „áterőlködő” modell eleddig egyetlen, „komolyan veendő” történelmi példája a hajdani Szovjetunióé, illetve az ő köréje tömörülő félperiferikus gazdaságoké, amely annak ellenére felemésztődött, hogy a Föld népességének mintegy 1/4-ét fogta át, illetve tudhatta szövetségesként a háta mögött, rendelkezett az összes szükséges természeti erőforrással, s működésének második felében egyike volt a Föld globális hatóerejű katonai hatalmainak.

Végeredményben tehát nem látszik irreálisnak arra az álláspontra jutnunk, hogy a félperiferikus gazdaságok vagy övezetek felfelé mozgása *csak a centrum érdekeihez való valamilyen alkalmazkodás útján* lehetséges – ennek ellenében *biztosan* nem: az egyenértékű a „világforradalommal”, s így is kezelhetik, „suttymban” pedig olyan sok *kedvező* feltétel *egyidejű* és *hosszan ható* jelenlétét követeli meg, amelynek megvalósulása felér egy ötös lottótalálat esélyeivel. Azt pedig, hogy *mi* a centrum érdeke, s hogy ezt félperiferiális gazdaságok magához emelésén keresztül, vagy más módon kívánja képviselni, s végül, hogy melyik félperiferiális gazdaságot szemeli ki magának – ez egyedül a centrum döntésén múlik. Az önjelölt országok nem tehetnek egyebet, mint-hogy kiállnak „strichelni”, s természet adta bájaikon túl csak a varrónő és a kozmetikai ipar „korrekciós” szerepében bízhatnak.

A gondolatmenet e pontján teljesen átadhatjuk magunkat a *kelet-közép-európai* és *kelet-európai* félperiféria centrum felé való mozgási lehetőségei latolgatásának. A félreértések elkerülése végett földrajzilag vázlatosan ismételtelen körülhatárolom a régiót. *Kelet-Közép-Európának* azokat a gazdaságokat tartom, amelyek társadalmi-kulturális vonatkozásban viszonylag közel állnak a nyugat-európai centrumhoz, s e téren lemaradottságuk jóval enyhébb, mint termelőerőik és gazdálkodási-üzleti reflexeik területén. *Kelet-Európa* termelőerőinek általános lemaradottsága ennél is nagyobb, és a nyugat-európai centrumhoz képest kulturális sajátosságaik is pregnansabbak. Az előbbi csoporthoz tartoznak azok az országok, ahol a lakosság kultúrájának hagyományai a kereszténység

valamelyik nyugati irányzatából erednek: tehát a *balti államok, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Horvátország*. Csehország és Szlovénia átmeneti képződmények: éppúgy sorolhatók e kategória elejére, mint a nyugati centrum belső peremére. A kelet-európai csoporthoz sorol *Oroszország európai, uráli és nyugat-szibériai hányada, Ukrajna, Belorusszia, Moldva, Románia, Bulgária, Kis-Jugoszlávia és – talán – Macedónia*. Románián belül Erdély, Szerbián belül a Vajdaság megint csak átmeneti helyzetűek: valószínű, hogy jobban illenek a kelet-közép-európai „dossziéba”, mint a kelet-európaiba¹. Bosznia-Hercegovina és Albánia is átmeneti jelenség: elképzelhető, hogy közelebb áll a közel-keleti („iszlám”) perifériás övezethez, mint a kelet-európaihoz. A sok kivétel, illetve kétségeség hozzátartozik a régió arculatának lényegéhez. Hasonló határokat akár országokon belül is húzhatunk. Nyugat- és Dél-Lengyelország pregnánsabban viseli a kelet-közép-európai jelleget, mint az a terület, amely valamikor a Varsói Nagyhercegség része volt. Magyarországon és Szlovákiában is a nyugati területek „európaiabbak” a keleti területeknél. Oroszországnak vannak olyan körzetei, amelyeket csak a mély-periféria jelzővel lehet jellemezni – ugyanakkor az országban elszórva vannak csaknem centrum-színvonalú gazdasági körzetek, vállalatok, iparágak, szellemi műhelyek. Mindezt figyelembe véve azért megkockáztatható, hogy nem fogunk tragikusan mellé, ha (a) az egész régiót bizonyos szempontból együtt kezeljük; (b) bizonyos pontokon a szubrégiók határvonalát a katolikus-protestáns és ortodox keresztény kultúrák érintkezési határainál húzzuk meg, persze ismét hangsúlyozva, hogy a megkülönböztetés ismérve nem a vallási különbözőség; pontosabban: a két szubrégió egymástól való vallási különbözősége inkább következménye, mintsem oka eltérő fejlődési modelljüknek.

Történelmileg ez a régió soha nem képezte az európai centrum részét: a középkorban is peremvidék volt. Végzetes lemaradása azonban az újkorban következett be, ekkor ugyanis teljesen kiesett a nemzetközi kereskedelemről, elkerülték a városiasodás, iparfejlődés áramlatai, területe vég nélküli háborúk színtere volt. Ugyanakkor – mint említettem – a lakosság műveltségének *jellege* többé-kevésbé azonos volt az európai centruméval, az állami alakzatok jellege is (a „belső” sávban többé, az „ortodox” területeken kevésbé). A centrumhoz való hasonulásuk, felzárkózásuk kudarcainak legfontosabb oka talán nem is belső fejlődési energiáik elégtelensége, mint inkább a kedvezőtlen kapcsolódás a világgazdasági folyamatokhoz és az európai centrum szervi érdektelensége az e régióval való intenzív kapcsolat teremtésében. Amikor ezek a gazdaságok

¹ A két régiót fentebb „nyugati keresztény”, illetve „ortodox” kultúrkörként definiáltam.

meggyorsították végre termelőerők fejlesztését és piaci, valamint intézményi rendszereik európaizálását, az európai centrum már visszafordíthatatlanul elkötelezte magát egyfelől a tengerentúli európai kirajzásokkal, másfelől a gyarmatokkal való szoros kapcsolatok kiépítésében. E történelmi kirekesztődéstől – „outsiderizálódástól” – a skandináv államok az utolsó pillanatban menekültek meg (Finnország legutoljára, a II. világháborút követő különleges politikai helyzet következtében).

Ha tehát elővesszük a fentebb hozott matematikai formulát:

$$\text{behozási sebesség} = \frac{\text{erőpotenciál} \times \text{illeszkedés}}{\text{közegellenállás}},$$

akkor a következőt állapíthatjuk meg:

1. A térség fajlagos erőpotenciálja, felszínesen nézve, hullámzóan, hol közeledik a centruméhoz, hol lemarad attól; ez a nagy nekibuzdulások kezdeti eredményeiből adódik. Valójában *e térség korszakos átlagban leszakadóban van a centrum mögött*. Időnként végrehajtott nagy fejlődésgyorsítási korszakai ugyanis vagy valami *katasztrófába* torkolltak (háborúk), vagy előbukkan az erőltetett fejlesztés összes *ellentmondása, aszimmetriája, felfokozottan alacsony határfoka* – s így a fejlődés *túl hosszúra* nyúlik, *túl nagy emberi áldozatokat* követel, vagy *túl nagy polarizálódást* hoz létre a társadalomban: kifulladás, forradalmakba torkollik, összeomlik, felszívódik – mikor hogyan.

2. Miközben ez a nekirugaszkodásokból, összeomlásokból és frusztrációkból álló, rángatózó fejlődés végbemegy, s a viharos előreszaladások közben megszületnek és kiteljesednek önemésztő-önleépítő vonásai – „a karaván halad” valahol a centrumban: s a régió *minden nekirugaszkodás elején nagyobb, mélyebb és szélesebb szakadék áthidalásával kénytelen számolni, miközben saját erőpotenciáljainak mind nagyobb hányadát emésztik fel a kudarcok, s a centrum szervesült közönye, amely mintegy igazolás nyer a térség instabilitásában és fokozódó lemaradásában, kedvezőtlen illeszkedési feltételeket ajánl számára.*

3. E század első felében „betelik a pohár”: e térséget a felismert reménytelenség olyan kitörési modell választására készíti, amely minden tekintetben kesztyűt dob a centrumnak. Kelet- és később Kelet-Közép-Európa vállalja a körülötte lévő világgazdasági-világpolitikai légkör megfagyását és a vele járó illeszkedési zéró pontot belső erőforrásai maximális mozgósításának reményében. Kezdetben mintha átütő sikerei lennének: pusztító háborúkat visel el, újjá-

épít, iparosodik, helytáll a fegyverkezési versenyben. Aztán sorra kiütözköznek a rendszer beépített ellehetetlenülési faktorai: a lakosság harmadik-negyedik nemzedéke már mind kevesebb türelemmel viseli az enyhülni is alig akaró terheket; a centrumoktól való majdnem hermetikus izoláltság fékezi a termelőerők fejlődését, ennek ellensúlyozására kialakított kényszerrendszerei alacsony hatékonyságúaknak bizonyulnak: nem képesek ellensúlyozni az elzártság és a nem organikus fejlődés „teratogén” hatásait; emellett a folyamatos katonai fenyegetettség folyamatos túleröltetésre készíti a térséget: ezen felül a szűkösen rendelkezésre álló magas színvonalú termelési tényezők védelmi célokra való elkülönítése hallatlanul torz, duális gazdaságot hoz létre, amelynek önemésztő visszacsatolásai mind erőteljesebben kezdik ki a gazdaság egyéb szektorainak teljesítőképességét is. Ez az – alapvetően szovjet – túleröltetési hatás a nemzetközi együttműködésen keresztül „befertőzi” a többi gazdaságot is.

4. A hét, illetve négy évtized alatt, *amíg a nagy kitörési kísérlet halálra táncoltatása meg nem hozta eredményét, a térségben hatalmas változások mentek végbe*: a nemzeti vagyon megsokszorozódott, kiépülése a nemzetközi gazdaságtól el nem szakadó centrumok és perifériák termelőerőitől homlokegyenest eltérő paradigma alapján történt: kiformalódott az a struktúra, amelyet később „koraszülött jóléti társadalomként” emlegetnek felszámolói. A piacgazdaság reorganizációjával kiderült, hogy ez a szerkezet képtelen a magántulajdon és a piaci impulzusvezérlés körülményei között működni: alkalmazkodott a másfajta társadalomszervezet körülményeihez, akkor is, ha nem tudta ideálisan kielégíteni ennek a másfajta társadalmi modellnek a szükségleteit. Most úgy viselkedik, mint a partra vetett delfin: megfullad, noha tüdővel lélegzik, azért, mert a testfelépítése annakidején a vízi statikai viszonyok szerint rendeződött át. Vagyis *a rendszerváltás gyakorlatilag csaknem nullára értékelte le a régió felhalmozott vagyonát: az anyagot különösképpen, de a szellemi vagyont is*. Kelet-Közép- és Kelet-Európa a rendszerváltást követően csaknem üres tarisznyával indult útnak a centrum felé:

- teljesítménye, „erőnléte” minimálisra esett vissza (a két világháború közötti nagy válság termeléskimaradásának mintegy másfél-kétszeresét éli át immár háromszor olyan hosszú ideje, mint ameddig a nagy válság tartott);

- korábban kiépített külgazdasági kapcsolatrendszerének gerince – az egymás közötti munkamegosztás, kvázi-integráció – szétbomlott, a centrummal kialakult kapcsolatai aszimmetrikusak, egyoldalú függésekkel terhesek és ráadásul hatalmas értékcsiszóval, valamint valószínűleg negatív jövedelemindukcióval járnak;
- a centrum felől feléje sugárzó piaci és politikai hatások nyílt ellenségességét az abszolút közöny váltotta fel: annak ellenére, hogy teljesen világos; ebben a lehetetlen helyzetben a centrum aktív, hatékony tőkeátömlesztése és pozitív kereskedelmi, valamint pénzügyi diszkriminációja nélkül a régió egyenes és meredek zuhanásba fog előbb-utóbb átmenni, a mély-periferikus állapot felé.

A szociológiai szakzsargonban *az ilyen szituációt „halmozottan hátrányos helyzetnek” szokták nevezni.* E „félperiferikus” kategóriában momentán nincs kedvezőtlenebb helyzetű nála. Kilátásai Latin-Amerikáénál is kevesebb okot adnak az optimizmusra.

4.2. Az ezredforduló kitörési esélyei: nemzetközi és hazai környezet

4.2.1. Előzetes megjegyzések

Engedtessék meg előrebocsátanom, hogy a társadalmat egységes, de fölöttébb rugalmas („laza”) nagyrendszernek fogom fel, amelynek igencsak önálló életet élő *részterületei* a gazdaság, a politika, a kultúra, az életmód stb. – ugyanakkor ezek, miközben teljesen önállóan *is* vizsgálható rendszerekként *is* működnek, egyben a társadalom megnyilvánulási és működési formáiként *is* megjelennek, vagyis egy egységes valami egymástól elválaszthatatlan *oldalaiként*. Ilyen minőségükben alanyai és tárgyai az egymás felé irányuló hatásoknak, visszacsatolásoknak; a bármelyikükben, bármilyen erő által gerjesztett változások a dominó-elv szabályai szerint hömpölyögnek végig az összességükön, persze az „alkalomhoz illő” sebességi és hatásintenzitási különbségekkel.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalom a *természeti világba* van beágyazódva, mégpedig „kivakarhatatlanul”: az Ember – összes társadalmi tulajdon-

ságával együtt – *végül is homo sapiens*ként definiált főemlős, amely *végül is* a természet keretei között él, amelynek *végül is* a természettel kell alkudoznia vagy harcolnia vagy kooperálnia lét- és fejlődési feltételeinek tárgyi *sine qua non*jai ügyében – még akkor is, ha erről hajlamos megfeledkezni, s magát a Természet *kényurának* képzelni. Ilyen meggondolás alapján eleve *légvárként* hat minden társadalom-önismereti próbálkozás, amely kimondva-kimondatlanul úgy kezeli a társadalmat, mint amely már rég megszökött a Természet gravitációs teréből, s kizárólag öntörvényei szerint mozog. Legalább három ponton illik összekötni a társadalom-ismét a Természetével:

- az ökonomia/szociológia és az ökológia érintkezési vonalán;
- az ökonomián belül az érték–használati érték szemlélet következetes szinkronjának fenntartásával;
- végül, minden társadalomtudományi terület és a társadalompszichológia, illetve humán etológia összekapcsolt figyelembevételével.

Azt hiszem, a társadalom történelmének alakulása a XX. század végére legalábbis két ponton *minőségi* áttörést eredményezett a megelőző időkhöz képest:

- egyfelől rohamosan megnőtt, és napjainkra csaknem általánossá vált a földrajzi interdependencia – a társadalom regionalizálódik és egyidejűleg globalizálódik (információk, érdekeltségek, hatás-tovagyűrűzések stb.); ami azt jelenti, hogy minden társadalmi „szakszférában”, bárhol létrejövő jelentősebb „esemény” azonnali reakciót vált ki a Föld minden valamirevaló zugában a megfelelő „szak-szférában”¹;
- másfelől soha nem látott mértékben tapasztalható a „szak-szférák” *kölcsönös áthatása, egymásba olvadása, egymásba való átcsapása*; a gazdaság – nem csak makroökonómiai szinten, de az oligopol szektorban *közvetlenül* üzleti nívón is – „nagypolitikává” válik; a politika „minden szinten szinte minden” tevékenységével a gazdaságot szolgálja (ha hivatásának magaslatán kíván maradni); mindegyikük mindinkább prognózisok és tervprogramok alapján tud csak működni, ami ellenállhatatlan erővel emeli ki az *elméleteket* az akadémiák és tanszé-

¹ Gondoljunk az 1982-es monetáris válságra, amelyet néhány latin-amerikai ország fizetéseképtelenségének napfényre kerülése váltott ki, s amely úgyszólván percek alatt olyan kritikus helyzetet teremtett a világ *teljes* bankrendszerében, hogy úgyszólván egy Szamoa-szigetek járási takarékpénztár csődje is megindíthatta volna a globális pénzügyi rendszer teljes megbénulásához vezető, megállíthatatlan folyamatokat. Az eset megismétlődött napjainkban a délkelet-ázsiai krízis kapcsán. E globális „dominó-elv” első megnyilvánulásai a XX. század nagy világháborúi voltak, amelyek ugyancsak a széles-mély feszültségek tizedrangú konfliktusok „ürügyén” való kirobbanásának nyomvonalán haladtak.

kek nyugodt szobáiból, s helyezi *ideológiákként* a nemzeti és világméretű arénák küzdőporondjára; ugyanakkor megfigyelhető a gazdasági és ideológiai szféra „szemérmetlen” alávetése a pusztá hatalomszerzési, -megtartási és -erősítési viszonyoknak, akaratoknak is és a gazdaságnak meg a politikának az ideológiai zelotimus által való végzetes fertőzései is.

A kétirányú interferencia-jelenség egymást erősíti. A földrajzi kölcsönfüggések eluralkodása és a hatások-visszacsatolások sebességének növekedése részben a gazdaság–politika–ideológia kölcsönhatások megerősödésének köszönhető, ez utóbbinak *tudatos* mélyítésére való törekvést pedig nem utolsósorban a „szak-szférák” globalizálódási tendenciái váltják ki.

Az alábbi eszmefuttatás nem képes ezt a mérhetetlenül bonyolult rendszerösszefüggési hálózatot még csak fel sem vázolni. Kényszerű kompromisszumként a *gazdaság* sorsát legközvetlenebbül és legerősebben befolyásoló három „extern” tényezőt vonok be a vizsgálódás körébe:

- a társadalmi „szak-szférák” közül a *politikát* és az *ideológiát*;
- a természeti világgal való érintkezési felületek közül pedig a *műszaki* szempontot, azaz a Természet emberi használatára való alkalmassá tételének sikereit és ellentmondásait, mint társadalomformáló tényezőt.

A többi „extern” erő hatását csak akkor említem, ha olyan meghatározó jelleget öltenek egy-egy ponton, hogy az egész folyamat érthetetlen volna a rájuk való utalás nélkül. A kiválasztás – magam is érzem – bizonyos tekintetben önkényes, nem kockázat nélküli önkorlátozást visel magában. Az az érzésem, hogy mégis jogos, mert nélküle nehéz volna a tárgyalást az áttekinthetőség határai között tartani. *Qui vivra, verra.*

4.2.2. Globális csapdák

Közhelynek számít, hogy az emberiség az állatvilágból a munka (= tudatosság, előremegálmodó készség) és a beszéd (= árnyalt, absztrakciókat is hordozó kommunikáció) által tudott elrugaszkodni. Azt viszont még kevésbé tudatosítottuk, hogy az ember a *technika* és a *pénz* segítségével el is idegenedett attól a természettől, amelyből kivált, sőt, még magát az emberi közösségeket is elidegenítette egymástól, noha mind szorosabbra fűződik a kölcsönös függések hálózata – ugyanazon okok, azaz a technika és a piac fejlődése miatt. Még azt sem vettük igazában észre, hogy ez az interdependencia–elidegenedés feszültség éppen korunkban, a XX. század folyamán ment át olyan minőségi változáson, amely meghatározza az emberiség egész jövőjét, mivel a XXI. század folyamán a „lenni, vagy nem lenni” pontosabban: a „fennmaradni és továbbélni, vagy elpusztulni” egyszerű formulájú kérdés megválaszolását fogja követelni – éspedig, úgy látszik, elodázhatatlanul.

A részletesebb kifejtés igénye nélkül, mintegy tézisszerűen említem ezeket a lét-nemlét horderejű tendenciákat:

a) A mikro-világ „Aladdin-lámpái”

A XXI. század küszöbén három óriási, de életveszélyes technikai vívmány határozza meg a fejlődést: a *nukleáris energia* felszabadítása, az emberi elmében végbemenő *memorális és logikai folyamatok* szimulálása a mikroelektronika segítségével, és az élő szervezetek *öröklési tulajdonságainak* manipulálhatósága a géntechnika által. Amennyiben ezen technológiák bármelyike kicsúszik a szélesebb közösségi kontroll alól, azaz parciális érdekek szolgálatába vagy társadalomellenes erők kezébe kerül, helyrehozhatatlan károkat eredményezhet, nem csak a civilizáció elért szintjének, de magának a *homo sapiens* fajnak, illetve a Föld nevű bolygón fennálló életfeltételeknek is. Nehéz előre elképzelni, miféle veszélyeket rejt magában e szellemek palackból való kiszabadulása: eddig jószerével csak az atomhalál vízióját festettük fel. A századvég katonai történései viszont alkalmasak egy másik vízió felfestésére is: a földi élet összességének megfigyelésére, ellenőrzésére, terrorizálására alkalmas, „csillagháborús” fegyverrendszer kiépíthetőségről van szó, amely, ha megvalósul, alkalmas lesz egy kivédhetetlen és felszámolhatatlan „rabszolgaság” létesítésére bolygónk egész területén. Azt sem tudjuk még pontosan felmérni, milyen erőket szabadíthat rá a géntechnika akár a mikroorganizmusok világára, akár az

emberi szervezet fejlődésére és funkcióképességére: fantáziálhatunk a gyógyíthatatlan betegségektől a beprogramozott, „dolgozó–termesz”-típusú embertenyésztésen keresztül az emberiség elfajzásáig mindenféle „vad-hatásról”. Mondhatnánk, hogy mindez „parttalan sci-fi”: ám tudjuk, hogy a XX. század második felében már olyan eseményeknek is voltunk tanúi, amelyekről a XIX. század második felének tudományos-fantázia-regényírói nem is mertek álmodni; igaz, az ő fantáziájukat a gőzgép, az elektromosság, a léghajózás ragadta „csak” meg, és nem Hiroshima, az intelligens komputer vagy a génebésszettel létrehozott soha-nem-volt baktériumfajok.

Az első csapda tehát a tudomány és technika olyan irányú és mértékű fejlődése, amely alkalmas halálos hatással lenni a civilizációra, az emberiségre, illetve a földi életre – s mindez jóformán a minimális biztosíték nélkül arra vonatkozóan, hogy „előre megfontoltan”, vagy „gondolatlanságból” valakik *tényleg* fel is használják ilyen eredménnyel.

b) A népsűrűség és a technika együttes „Aladdin-lámpája”

Amióta ember él a Földön, „használta” ökológiai közegét, és sebeket is ejtett rajta. Nincs egyedül ezzel a tulajdonságával: a Föld egész mai képe úgy alakult ki, hogy az élőlények „használták” a környezetüket, és idővel tartós változásokat hagytak maguk után. Önmagában tehát az, hogy az Ember hat a környezetre és változtatja azt, semmi szörnyűséget nem rejtene magában. A Természet nyomtalanul begyógyítja a rajta ütött sebet, vagy alkalmazkodik a megváltozott feltételekhez, azaz új ökológiai egyensúlyt, *modus vivendit* alakít ki. Ez azonban csak addig megy, míg a Környezetre záporzó sebzések *gyakorisága* nem lép túl egy kritikus határt, és amíg az okozott sebek *nagysága* nem akkora, hogy nem, vagy csak nehezen tüntethetők el a Természet lassú, sztochasztikusan ható eszközeivel. Ha a sebző hatás gyakorisága és ereje átlépi e kritikus határt, a Természet képtelen versenyt futni: az „ő” eszközeivel már nem lehet sem gyógyítani, sem alkalmazkodni. Megkezdődik a *lepusztulás*.

Erre a történelem számos példát szolgáltat – a mediterrán erdőktől kezdve az ausztráliai botanikai és zoológiai egyensúly vészes felborulásáig bezárólag. Mindegyik kellemetlen, még tragikusnak is mondható, de egyik sem fenyegette *a Föld egészének komplex egyensúlyát* – például bolygónk hőháztartását, a légkör reprodukcióját, a növényi, állati és emberi szervezetek működőképességét stb. –, és csak elvétve bizonyultak teljes mértékig kijavíthatatlanoknak. A XX. század második felében a robbanásszerűen megnövekedett népesség egyfelől, a

robbanásszerűen megnövekedett hatóerejű technika másfelől éppen ilyen irányban taszította el a környezeti ártalmakat.

A népeség és technika együttes környezetromboló hatása, természetét tekintve hasonló a „mikro-világ Aladdin lámpáihoz”: az Ember által létrehozott olyan erőről van szó, amelyet az Ember nem biztos, hogy végül is ellenőrzése alatt tud tartani, s így számolni kell az életfeltételeket torzító, netán elpusztító hatásaival. Az alapvető különbség a pusztítás időtartamában van: a nukleáris katasztrófa néhány gyilkos másodperce, vagy hónapja áll az egyik végletes időponton, az oxigénhiány, vagy a Föld elsivatagosodása egy-két évszázados lassú haldoklása a másikon. Ez a második csapda.

c) A homo sapiens maga építette világához való alkalmazkodóképességének korlátai

Ezt az időzített bombát úgyszólván fel sem fedeztük még, noha „ketyeg”. Nem csak egyszerűen arról van szó, hogyan él az ember a szmogban, a mérgekkel teli élelemmel és ivóvízzel körülvéve, hogyan szenved el életterének mind kirívóbb „természet-hiányát” stb. stb.: ezek a fizikai-fiziológiai hatások ugyanis kivédhetők, ha pokoli drágán is: emberiség-mértékben számolva olyan drágán, hogy kivédésük valószínűleg évszázadokra igen szerény *egyéni* fogyasztásra fogja szorítani az emberiséget (ami ismét egy sor, ma megoldhatatlannak látszó társadalmi-gazdasági csapdát sejtet). Az ember, mint néhány százezer évvel ezelőtt szelektálódott főemlős, alkalmazkodóképességét az a technikai-munkamegosztási-politikai apparátus, amelyet létrehozott, mindenekelőtt idegrendszere oldaláról kezdi ki: ő az az isten, aki akkora követ teremtett, amekkorát nem tud fölemelni. Viszonyainak áttekinthetlensége állandóan nő, ez bénítja tevékenységét, amitől egzisztenciája függ, e bénulás ellen technikával és szervezési-szervezeti megoldások keresésével védekezik, amelynek eredménye viszonyainak még áttekinthetlenebb bonyolódása. Az ember ebben a pókhálóban vergődik, életritmusa mind zaklatottabbá válik, mindenholnan kikerülhetetlen kockázatok leselkednek rá, amelyek tovább őrlik az idegeit. Mindezt részben többletfogyasztással és több szabadidővel igyekszik kompenzálni, ami megint csak jövedelmet, vagyis az áttekinthetetlen gomolyagba való még mélyebb betekeredést követel. Az az ember, amelyet végeredményben fejlett idegrendszere emelt ki az állatfajok sorából, kénytelen néhány generáció alatt végigélni ennek az idegrendszerének a súlyos megtámadtatását, kóros elváltozásait, a menekülés pótselekvések általi tudatos pusztítását (alkohol, nikotin, drog, decibel-őrület stb.). Állatkísérletekkel bizonyították, hogy az erősen ösz-

szezsúfolt populációk önmagukban is *etológiai katasztrófának* vannak kitéve, ha idegrendszerüket még *külön túlfeszítik*, e katasztrófa rövid időn belül bekövetkezik.

Magyarán: az ember idegi felépítése nem a XX. század végi életformára van méretezve. Alapos okunk van azt hinni, hogy az iparosodott világ egésze és a fejlődő világ nagyvárosi lakossága folyamatosan idegrendszerének alkalmazkodóképességét meghaladó stressz-hatásoknak van kitéve, s hogy e hatások exponenciálisan növekednek, sűrűsödnek, és az emberiség mind nagyobb hányadára kiterjednek. Ez előrevetíti lokális, illetve mind szélesebb kiterjedésű etológiai katasztrófák árnyékát. A csapda ott érzékelhető, hogy a modern civilizáció *megköveteli* az emberi populációk oly módon való berendezkedését, hogy ezek a növekvő stressz-lökések melegágyává váljanak. A fejlemények azt mutatják, hogy a nem önpusztító jellegű menekülések, ellenhatások (zöldövezetbe való költözés, sok szabadidő, sport stb.) egyfelől a lakosság elég kis hányadának adatnak csak meg jelentős mennyiségben (= drágák), másfelől hosszabb távon részben vagy egészben ugyancsak pótcselekvésnek bizonyulnak. A szegényebb néprétegekre és nemzetekre viszont a stressz „fékező ernyő nélkül” szakad rá: becslésem szerint ma már 2-3 milliárd embert érint.

d) Az emberi viszonyok koordinálhatóságának elégtelensége

A XIX. század kapitalizmusának „karcinómája” a tőkeként működő magántulajdon koordinálhatatlansága volt: pontosabban ezt a koordinációt a vak, szabályozatlan piac *ex post* végezte el, iszonyú termelésítényező-pazarlás és emberi szenvedés árán. A XX. század közepére – néhány világválság és két világháború szörnyű intő példája nyomán – *ezt* a karcinómát sikerült, legalábbis részben, legyöngíteni, félig-meddig háttérbe szorítani. Ugyanakkor, lényegében ugyanazok a mechanizmusok, amelyeket a kapitalizmus konjunkturális védekezésének eszközeként termelt ki magából, felgyorsították a piac *szélesedési* folyamatát, életre segítették a kereskedelem, a tőkemozgások, a pénzügyek nemzetközivé válását, majd regionalizálódását, globalizálódását, a piacokon soha nem látott bonyolultságú szervezetek, ügyletek, tranzakciók szaporodtak el: ezek koordinálására a közhatalmi szerveknek mind komplexebb, bonyolultabb, áttekinthetlenebb és kiszámíthatatlanabb közrendszerrel kellett reagálniuk: vagyis a koordinálhatatlanság mind magasabb fokon újjászüli önmagát, vele együtt a koordináció is mind magasabb fokra hág. A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberi tevékenységek koordinálása végül is mind veszélyesebben marad el a *szükségletek* mögött: azok a társadalmak viszont, amelyek egy hu-

szárvágással az egyszerű és totális koordináció eszközeihez folyamodnak, azonnali hatállyal lebénítják a társadalom önfejlődési mozgásait. Vagyis ez is csapda.

e) Az „Észak–Dél” polarizálódás: a modern civilizáció legveszélyesebb csapdája

Az eddigiek megoldása *végül is* az ún. „fejlett világ” kezében van: amennyiben félreteszi belső rivalizálásait és – az életveszély árnyékában – minimálisan összefog, kézben tudja tartani, s nem engedi a végkifejletig elmenni a veszélyes tendenciákat. A XX. század második felében tapasztalható volt, hogy a „fejlett világ” ilyen minimálprogram alapján való összefogásra képes és hajlandó, ha életveszélyes helyzetet konstatál. Ez a jelzett fél évszázadban a szocializmus „kísértete” volt: persze kérdés, hogy ha nem a hatalomról és a tulajdonviszonyokról van szó, hanem „csak” ökológiai, vagy etológiai katasztrófa közeledtéről, az egymással rivalizáló erőközpontok áttérnek-e egy koordinált stratégiára? – Nem lehet biztosat jósolni: illetve fel kell készülni arra, hogy a „fejlett világ” ötödrangú kérdésként fogja ezeket kezelni, mindaddig, míg a küszöbégig nem ér az ár – és nem biztos, hogy ekkor a pusztítási folyamatok még visszafordíthatók lesznek. *Elvileg* azonban az előző négy globális csapda megoldási kulcsa a fejlett centrumok kezében van.

Nem egészen ez a helyzet az „Észak–Dél” tünetegyüttessel (amit ma már szerencsésebb „centrum–periféria” tünetegyüttesnek nevezni, lévén, hogy a kelet-európai szocializmusok összeomlását követően ez a régió olyan mély degradációs folyamatot él át, ami néhány rövid év leforgása alatt a „fehér emberek” mintegy 1/3-át is egyértelműen, és – úgy néz ki – szekuláris távlatokban a „Dél” kategóriájába taszítja le). A centrum(ok) ugyan mindent megtesz(nek) azért, hogy egyértelműen kézben tartsák a perifériákon végbemenő gazdasági és politikai folyamatokat, ám ez soha nem sikerül teljes mértékben: egyfelől a *lepusztulások* mértéke is rendszerint meghaladja a centrumok által elviselhetőnek ítélt mértéket, másfelől az ezekre adott társadalmi reakciók is eltérnek az előrebecslésektől: olykor nem csak mértékük tekintetében, hanem irányukat és időzítésüket tekintve is. A földkerekség egységes egész lévén, e „kőboráramok” megrázzák a centrumot is, módosítják a rivalizálások feltételrendszerét, kellemtelen ismeretleneket építenek be a világpolitikai és -gazdasági rendszerösszefüggések amúgy is áttekinthetetlen szövevényébe.

Engedjessék el felsorolnom a harmadik világ komplex lepusztulásának szimptomáit, az éhhaláltól a polgárháborúig, a népességrobbanásoktól a gyar-

mati jellegű kereskedelmi kiszolgáltatottságig: az Olvasó ezeket könyvtárnyi, értékes irodalomban olvashatja, és – sajnos – Európa e csücskében is (újabban) napról-napra élesebb kontúrokkal kirajzolódva tapasztalhatja. Csak arra hívom fel a figyelmet, ami a *csapda* ebben a szégyenteljes jelenségben:

- először is azt kell értenünk, hogy a centrumok magas szintre való fel-
fejlődésének a periféria létesítése volt a *feltétele*: mire a periféria e
„hivatását” betöltötte, a szakadék már akkorává vált közötté és a cent-
rum között, hogy a felemelkedés sem *önerőből* nem volt biztosítható,
sem a centrum fejlett termelési tényezőinek és felhalmozásának (va-
gyonának) *átszivattyúzása* árán: pontosabban ez utóbbi módon igen,
de az hatalmas áldozatot kívánt volna a centrum felhalmozásától, fo-
gyasztásától és fegyverkezésétől. Ez destabilizáló hatású lett volna,
ráadásul az átterelt tényezők a periférián lényegesen rosszabb hatás-
fokkal hasznosultak volna, mint amilyent a *piac* azoktól elvárt. Vagyis
az az elmélet, miszerint a centrum „pioneer”-ként kipróbálta magán a
modernizációt és magával sodorja az egész világot – a piaci logika
értelmében fából vaskarika;
- noha a centrum a maga magas kultúráltságának, termelékenységének
talaján lényegében „önjáróvá” vált a XX. század végére, vagyis mű-
szaki-gazdasági-jóléti pozíciója *fenntartásához* nem volna szüksége a
periféria kizsákmányolására, több oknál fogva mégsem tud meglenni
nélküle: egyfelől a centrumok egymás közötti versengésének finanszí-
rozásában jelentős szerepe van a perifériák kiaknázásának, másfelől a
hadipotenciál fenntartása és fejlesztése csak úgy mehet végbe áldozat-
követelés nélkül, ha ezt részben kompenzálja a periféria kihasználása,
s végül magának a neokolonialista gépezetnek a finanszírozása is ja-
varészt innen történik. Vagyis a centrum *szervileg* „parazitájává” vált
a perifériának, noha viszonyukban felfedezni a *szimbiózis* vonatásait
is.

Másképpen fogalmazva, a centrumban kialakult tisztos – olykor igen ma-
gas fokú – kultúra, civilizáció, jólét és fejlődés úgy viszonylik a periféria elma-
radottságához és nyomorához, mint a Hold árnyékos oldala a fényes oldalához.
Ezt *gyökeresen* átrendezni csak a centrum *belső* viszonyrendszerének teljes át-
rendezésével lehetne, amelyre viszont nincs vállalkozó. A centrum felhalmozá-
si, fogyasztási és fegyverkezési étvágyának növekedése azonban bővítetten
termeli újra a centrum–periféria viszonyt – s ez mindenképpen a robbanás felé

tart. Az esetleges robbanásnak igen sok scenáriója lehet: a világ atomhalálától annak az eseménynek a megismétlődéséig, amely a középkor hajnalán a Nyugatrómai Birodalomban végbement.

4.2.3. A gazdasági fejlődés öröksége

A XX. század elejének gazdasági fejlődési trendjét a következők jellemezték:

- a technológiák *nagyságának* („kiterjedésének”) rohamos növekedése, ennek megfelelően az eleven munka egyértelmű alárendelése az állóeszköztőkének, valamint az *energiahordozót* kitermelő és rendelkezésre bocsátó szerkezeti szegmenseknek, továbbá a monolitikus vállalati (olykor iparági) szervezet, s mindezek gyümölcseként a *tömegtermelési* (skála-)hozadék és a közönséges monopoljárdék eluralkodása a rentabilitáson belül;
- a magántulajdonnak a tőkecentralizációkon és finánciókés kapcsolatokon keresztüli – igen sporadikus és rossz hatásfokú – koordinációs kísérletei, amelyek nemhogy enyhítették volna a ciklikus ingadozásokat, de még mélyítették is azok amplitúdóját;
- a gyenge intenzitású gazdasági fejlődés a metropol-régiókban uralkodóvá tette a csökkenő tőkehozadék tendenciáját, ez tömegével kergette ki a megtakarításokat a perifériára, ahol az igen alacsony elevenmunka-költség és a kedvező kitermelési feltételek, párosulva a gyarmatosítás adta monopolhelyezettel ellensúlyozták a rentabilitás gyengülését; mindez éles versenyfutást eredményezett a világ újrafelosztásáért, ami permanens politikai-katonai feszültségben, időnként háborúkban manifesztálódott.

A nemzet- és világgazdasági fejlődési *irányzatok* egyértelműek voltak, csak a konfliktusok *erősségi foka*, bekövetkezési *ideje*, kirobbanásuk *helye* és *módja*, valamint a robbanás *kimenetele* volt bizonytalan. A század első felének története szerves, végletekig dramatizált folytatása volt a XIX. században kibontakozott alapfolyamatoknak. A kontinuitás két ponton szenvedett alapvető törést – s egyben vetítette előre a XX. század második felének történelmi trendváltozását:

- az orosz forradalmak nyomán, a piacgazdaság és magántulajdon anti-téziseként létrejövő *szovjet kísérlet* minden tekintetben – katonailag, gazdasági modell tekintetében, szociális politika vonatkozásában egyaránt – permanens *kihívást* jelentett a centrum számára, illetve harci *hídőállást* az osztály- és gyarmatosításellenes küzdelmeknek;
- a '20-as és '30-as évtizedek fordulóján bekövetkezett *világválság* kézzelfoghatóvá tette a magántulajdonon alapuló piacgazdaság addig kialakult modelljének *működésképtelenségét* az adott műszaki és munkamegosztási viszonyok között.

A XX. század második fele a történelmi tendenciaváltozás *vajúdásának* (és nem az új tendencia kifermálódásának) periódusává vált. A gazdasági és politikai történelem hektikus, úgyszólván „logikátlan” nyomvonalat hagyott maga után. Rekapituláljuk:

- *Az európai centrum* először tönkremenni, degradálódni látszott, majd rövidesen magához tért, gazdasági virágzásba és integrációba csapott át, visszaszerezte, sőt öregbítette egy ideig pozícióit, kiheverve a gyarmatbirodalmak időközbeni széthullását is, majd ez a hirtelen fel-futás kezdett veszíteni lendületéből, s ezzel párhuzamosan a felszín alól mindinkább előbuknak mindazok a „rákfenék”, amelyek a XX. század elejének tragédiáit okozták, s amelyeket Európa – már csak egyikként a három világgazdasági és politikai centrum között – nem viselhet el életveszély vállalása nélkül;
- *Az észak-amerikai fejlett góc* a háború alatt kilépett a világpolitikai és -gazdasági porondra, ott *hegemón* szerepet szerzett mint *katonai* és *vagyoni* hatalmasság, valamint a *haditechnikai „top”* egyetlen birtokosa; ezt a hegemón szerepet mintegy 20 évig tartotta, majd *gazdasági* tekintetben meg kellett osztania, először az integrálódó Nyugat-Európával, majd a szupernova fényességgel felfutó Japánnal, *katonai* tekintetben pedig a Szovjetunióval; ugyanakkor a szovjet világhatalmi „mumus” jelenléte bizonyos koordinációra kényszerítette a kapitalizmust a – közben Közép-Kelet-Európával és Kínával meg néhány fejlődő országgal kibővült – szocialista régió „halálra táncoltatása” ügyében. Ennek „koreográfusa” természetesen az USA lett, s amíg hegemón szerepe vitathatatlan volt, addig a scénárió csaknem tervszerűen futott. A '60-as évek közepétől kezdve – azaz a „kvadripolaritás” kibontakozásától számítva – ez a vezénylői szerep kérdéses-

sé vált: innen datálódik az amerikai centrum „kétfrontos” harca: egyfelől a kommunizmus, másfelől a konkurensok ellen.

- A *Japán* fejlődés – miután a ’30-as években sutba dobta a Meidzsui-korszakban felvett gazdasági stratégiáját egy pacifikus méretű, a hiroszimai tragédiába torkolló katonai kaland kedvéért – a nagy összeomlás után visszazökkent eredeti pályájára: a ’60-as évek végére ez a stratégia kezdett termőre fordulni. Japán a technológizálás és termék-adaptáció, majd fokozatosan a tudományadaptáció és marketingvilág élvonalába küzdött föl magát, s fokozatosan kezdte kiépíteni többszörös kelet-ázsiai „holdudvarát” egyfelől, transznacionális vállalati világhálózatát másfelől. Ilyenformán a fejlődés harmadik centrumát hozta létre: saját magából és a „kistigrisekből” komponálva.
- A *Szovjet* állam a háborúból „pirhuszi győzelemmel” került ki, ami katonai és világpolitikai megerősödést, s egyben a gazdasági végelgyengüléshez közeli állapotot jelent, valamint az általa kezdeményezett szocialista társadalomfejlődési modell *végletesen* súlyos torzulásait. Mindezek ellenére látványos gazdasági sikerek és a fegyverkezési versenyen való igen impozáns helytállás jellemzi csaknem 30 éven keresztül; az által kezdeményezett regionális együttműködés első két évtizede eredményes, koordinátori és olykor mecénási tevékenysége Közép-Kelet-Európában konszolidálja, bizonyos időszakokban jelentékenyen fel is lendíti a szocialista gazdasági-társadalmi konstrukciókat; a szovjet hatalom aktívan közreműködik a klasszikus gyarmatbirodalmak hálózatára alapozott világgazdasági rend erodáltatásában, pusztán létének hatása kimutatható a keynesi és neo-keynesi elméleteken alapuló államkapitalizmusok, valamint a szociáldemokrata uralmak alatt kifejlődő „jóléti államok” genezisében. Mindazonáltal a szovjet gazdaság az egész 40 év alatt gyenge marad, fajlagos teljesítőképessége alacsony, dualitása nem felfelé húzó, hanem az alsó szintet kizsároló jellegű, állandóan alapvető ellátási gondokkal küszködik és mind nehezebben birkózik meg az ellenfél „halálra táncoltatási” stratégiájával: az agónia a ’80-as évek elején kezdődik meg, s 10 évig tart. A bukás magával rántja az egész közép-kelet-európai szocialista kísérletet. A romokon életképtelen gazdasági, és erősen kétséges életképességű politikai képződmények „sarjadnak ki”: az Oderától a Japán-tengerig húzódó, fél-Eurázsiai, csaknem félmilliárd lakost számláló régió egyik pillanatról a másikra „senki földjévé” válik, amely a teljes

gazdasági-társadalmi káosz elől menekülve önként kínálja magát a centrumnak „egyoldalú függési viszonyok” kiépítése céljaira.

- Végül a klasszikus gyarmatbirodalmak romjain, mintegy két évtizedes kínlódás gyümölcseként létrejött egy teljesen amorf társadalomhalmaz, amelynek egy ideig egyetlen közös jellemvonása volt: az elmaradottság és a szegénység. Minden egyéb tekintetben végletes különbözőségek jellemzik az ún. „harmadik világot”. A differenciálódás azonnal megkezdődött. Gazdasági tekintetben egy kisebb csoport a periféria felsőbb lépcsői felé volt képes kapaszkodni (kitörnie csak néhány kelet-ázsiai országnak sikerült – ezek az önmagában „méret alatti” japán centrum nagyságát növelik, mint történelmük folyamán gyakorta japán befolyás alatt álló, tehát könnyen asszimilálható területek) – másik, nem túl népes hányaduk az OPEC árnyékában vált gazdaggá, mint kőolajtermelő és -exportáló, a maradék perifériális helyzete csak mélyült, függősége még parttalanabbá és reménytelenebbé vált. Egy-egy európai hatalom külbirtokából a fejlett centrum kondomíniumává „léptek elő”.

Vagyis a XX. század második felének világgazdaságára a gigantikus, globális erők kemény – noha a „békés egymás mellett élés” illemszabályait általában tiszteletben tartó – egymásnak feszülése jellemzi. Az erők általában erősen aszimmetrikusak: az amerikai és szovjet erőközpont katonailag abszolút hegemón, ám a szovjet gazdaságilag gyenge, az amerikai viszont csak a haditechnikát uralja egyértelműen, a beruházási és fogyasztási cikkek világpiacán csak az „élelmiszer-fegyver” van egyértelműen a kezében. Az európai centrum világpiaci versenyképessége az ipar legszofisztikáltabb *polgári* ágaiban egészen addig vitathatatlan, amíg a japánok fel nem zárkoznak, ugyanakkor a palettáján csökevényes a hadiipar és annak mögöttes K+F-je – vagyis „félkarú óriás” –, és a lenyűgöző amerikai katonai fölény nyomása alatt (a keleti „mumustól” való féltében) képtelen fenéig lehalászni versenyelőnyeit. A japán „ifjú óriás” igen dinamikus – e tekintetben többszörös a teljesítménye az európai és amerikai partneréhez képest – és igen *olcsó*: viszont abszolút méretei kicsik, belső piaca szűk, lévén exportfüggősége, nyersanyag- és energiaforrásainak 0-szintje miatt pedig importfüggősége *túlzott*: azaz a japán „csodagyerek” – végletesen *sebezhető*. Ezt merész stratégiával, taktikával és regionális „holdudvarok”, valamint a transznacionális vállalati hálózat kiépítésével igyekeznek (nem minden siker nélkül) ellensúlyozni; ám évről-évre növekszik a súrlódási felülete a másik két

centrummal. A „mumus” árnyékában a kialakuló három centrum rivalizálása *moderált* marad: a konkurenciát alárendelik a kommunizmussal szembeni élet-halálharcnak. Igaz: ez sem egyértelmű. Európa a '60-as, '70-es években kacérkodik a „Kelettel” való taktikai összefogás gondolatával, háttérrel és kiegészítő erőforrásokat, piacot keresvén az amerikai monstrummal folytatott versenyben: ez az „enyhülés” gazdasági háttere. Mindaddig érezhető a hatása, míg Európa a két olajárrobbanás és a sorozatos pénzügyi válságok formájában komoly csapásokat nem szenved, s felhalmozásának tekintélyes része nem szökik meg az USA felé. Ezek után az „enyhülésből” már csak az eredeti, hidegháborús stratégia „szelídített változata” marad meg, amely a '80-as években fokozatosan átlendül a szocialista rendszer elleni komplex politikai támadásba. Európa itt már készséggel vállalja a másodhegedüs szerepét az USA mögött, csak arra vigyázva, hogy az elejtendő vad tetemének valamelyes hányada feletti rendelkezési lehetősége megmaradjon. Japán, amíg katonailag nullának, a csúcstechnika K+F-alapanyaga tekintetében pedig masszív nettó importőrnek számítható, a maga input- és output oldali sebezhetőségével és relatíve kis méreteivel nem számít *széttaposandó* konkurensnek: olykor kellemetlen, de nem elviselhetetlen. Viszont sikerrel (és olcsón) irritálható. Némelykor meg egyenesen hasznos is: „csuka a pontyok között”.

Mindezen erőviszonyok árnyékában a gazdaságban a következő tendenciaelhajlások mennek a XX. század második felében végbe:

- A technológiák fejlődésében a „nagyobbodási” tendenciát néhol felváltja, néhol kiegészíti a *szofisztikálódás*: ez egyrészt a gyártások specializálódásában, másrészt az automatizálódásban és a robotika térhódításában, harmadrészt pedig az információ-kezelés, a szolgáltatások és a távközlés elektronizálódásában nyilvánul meg; ennek következtében a rentabilitást alakító tényezők között *vállalati szinten* szerényebbé válik a skáláhozadék szerepe, viszont előtérbe nyomul az „*agyjáradéké*”; a szakképzett munkaerő erős drágulása folytán a '70-es évekig a technológiák elsősorban munkaerő-megtakarító jellegűek, az olajárrobbanásokat követően pedig lezajlik egy *energiamegtakarítás-centrikus* nemzedékváltás is.
- A kis méretű nemzetgazdaságok csak úgy tudnak lépést tartani a műszaki-gazdasági fejlődéssel, ha szorosan beilleszkednek valamiféle erős, nemzetközi koordinációba – akár egymás között, akár nagyobb gazdaságokhoz való illeszkedés útján. Ez hozza felszínre a *regionális integrációt*, mint jellemző irányzatot.

- A piac globalizálódása, a termelési tényezők költségviszonyainak különbözőségei és a „több lábon állás” követelménye olyan újszerű kockázati tényezőket dob felszínre, amelyek megkövetelik a vállalkozások mind sokoldalúbb integrációját, s létrehozzák ennek világméretű fonadékait a *multi- és transznacionális* vállalatbirodalmak formájában.
- Mindezek kettős érdekeltiséget dobnak felszínre: egyfelől sokoldalú *alkalmazkodásra* – koordinációra, kompromisszumra, kooperációra – kényszerítik a magántulajdont, másfelől nemzetközire és interregionálisra emelik a *konkurencia* szintjét. Az építő és pusztító versengés éppen azáltal emelkedik mind magasabb szintre, hogy alacsonyabb szinteken mederbe terelik és/vagy kiküszöbölik. Ennek következtében a konjunktúra-hullámzások deszinkronizálódnak, alakjuk torzul, idejük kiszámíthatatlanná válik, ugyanakkor egészében véve veszítenek jelentőségükből. A gazdasági fejlődésre és a vállalkozások, valamint nemzetgazdaságok üzleti pozíciójára a technológiai és piaci nemzedékváltásokhoz kötődő „*stratégiai ciklusok*” válnak döntő jelentőségűekké.
- Mivel az élvonalba vagy a szorosan követő régióba való kerülés, vagy az ott-maradás viharosan növekvő mennyiségű és még viharosabban növekvő színvonalú *anyagi és szellemi tőkekoncentrációt* követel meg, az elmaradottságból a „take off”-állapotba, valamint innen az érettségi állapotba való átmenet mind nehezebbé válik; teljesen reménytelen az integrációkon kívül rekedtek számára és csak igen nagy *leleményességgel* és még nagyobb *áldozatokkal* sikerülhet azoknak, akik nincsenek kívül rekesztve a *nemzetközi információ- és tőkeáramlásokon*.

Hangsúlyozom: a válogatás erősen sarkított: nem célom a mai gazdasági világkép komplex feltárása. Azokra igyekszem – ha csak utalásszerűen is – rávilágítani, amelyek a magyar gazdaságpolitika külső és belső ideológiai-politikai környezetének alakulására várhatóan a legpregnansabb hatással lesznek.

Bármilyen csöpp is a magyar gazdaság a világ tengerében, a globális csapdák hatása elől nem menekülhet. Ezekben vergődven ui. a világ gazdasági és politikai erői *másképpen fognak viselkedni*, mintha nem „kergetné őket a tatár”, ergo: a magyar gazdaságpolitika játékkerére is más lesz a hatásuk. Olyan ez, mint az országúton átaraszoló békák életbenmaradási esélyeinek vizsgálatakor a naptár figyelembevétele: a békának ugyan *elvileg* közömbös, hogy csütörtök este indul-e útnak vagy szombat délután, az országút forgalma azonban csütörtök estéről szombat délutánra az ötvenszeresére nő a víkendezők miatt, így a szombati béka-vándorok életbenmaradási esélye vészesen csökken. Ugyanez vonatkozik a gazdasági fejlődés általános tendenciáira is, akár a centrumok egymás közötti erőviszonyairól, akár a centrum–periféria viszonyairól legyen is szó. Sajnos, a magunkfajta kis gazdaságok a szavanna fűvének szerepét kénytelenek játszani ott, ahol az elefántok elvonulnak, legelnek, verekszenek vagy párzanak. Végül, a világgazdasági „játékstílus” változásai is olyan adottságoknak számítanak, amelyek a magyar gazdaságpolitika akaratától függetlenül mennek végbe, de amelyek kihatnak a hazai politikai és ideológiai viszonyokra is, s ezeken keresztül korlátozzák a gazdaságpolitika játékkerét.

4.2.4. A XX. század politikai hagyatéka

a) A XX. század második felében a *centrumok* politikai arculatát a század első felében kieleződött osztályharcok és szélsőjobb mozgalmak elcsitulása jellemezte: a „kemény” baloldal is a hatalom megszerzésének alkotmányos módszereit tűzte zászlajára, s az alapvető tulajdon- és társadalmi viszonyok fokozatos – a gazdasági/szociológiai *rezon* által diktált ütemű és mértékű – átalakítást irányozta elő. Amerikában és Japánban a politikai „váltógazdálkodás” az egymástól csak árnyalatokban különböző, alapvetően liberális polgári pártok között valósult meg, míg Európában a hatalomért versengő irányzatok élesebb elvi eltérése volt tapasztalható: az egyik póluson egy, a munkásmozgalommal csak felületesen összekapcsolódó szociáldemokrata irányzat állt, a maga „welfare state”-típusú programjával, a másik oldalon pedig kereszténykonzervatív erőket tömörítő párt(ok), amelyek a gazdasági-katonai ütőerőt inkább prioritásba voltak hajlamosak helyezni a vagyontalan kisemberek jólétét növelő politikai irányzattal szemben. A szélsőjobb fél-, vagy illegálisba szorult, de nem csökevényesedett el teljes mértékben: hamu alatti parázsként élet-

ben lett tartva, egy esetleges, *ultima ratio rerum*ként való használatbavétel céljaira.

b) Az *európai szocialista* régió – noha a felszínen igen nagy stabilitást tudott olykor évtizedekig mutatni – voltaképpen permanensen politikai borotva-élen táncolt. Maga a vállalkozás – ti. egy szocialisztikus társadalmi berendezkedés kiépítése a félperiferiális Közép- és Kelet-Európában – még a legfejlettebb és legkultúráltabb társadalmak esetében is hatalmas erőpróbát jelentett volna, az adott esetben azonban *vakmerőnek* volt mondható: még akkor is, ha a kísérletet a fejlett centrumok jóindulatú vagy közömbös magatartása kísérte volna. Erről azonban szó sem volt. A kísérlet 73 évének mérlege a következő:

- totális háború a szocialista központ területén (polgárháború és II. világháború) – 10 év (14%)
- háborúk a szocialista világ periferiáján (Kína, Korea, Vietnam, Afganisztán, Etiópia stb.) – 42 év (55%)
- „Deklarált” hidegháború – 34 év (46%)
- Viszonylag békés időszak – 17 év (23%)

Ebből újjáépítési periódus a szocialista központ (Európa), illetve az ázsiai háborúk (Kína, Korea, Vietnam) területein – 10 év (14%)

A periódusok között átfedések vannak, ezért a százalékos adatok összege nem adja ki a 100-at. A durva számvetés mindenesetre mutatja, hogy az európai szocialista kísérlet csaknem permanens fenyegetettség állapotában létezett. Az ellene viselt háborúk – Európában is és a perifériákon is – fokozottan kegyetlenek voltak, akár az emberéletekben okozott károkat, akár a nemzeti vagyon pusztításait vesszük alapul. A rákényszerített versenyek (fegyverkezés, életszínvonal-fogyasztás, harmadik világ finanszírozása stb.) hallatlanul költségesek, energiakiszívók voltak. Ha azt vesszük alapul, hogy az európai szocialista kísérlet mintegy 400 millió embert számláló területen ment végbe, a fejlett centrumokban pedig mintegy 800 millió ember él, az európai szocialista góc átlagos termelékenységét 100-nak véve, a fejlett centrumokban a termelékenység minimum 400-nak vehető (ekkor lehetett a *legkisebb* különbség a két régió fejlettsége között a kísérletek „siker-periódusának” csúcán, vagyis a ’60-as évek végén–’70-es évek elején), akkor a *gazdasági potenciálkülönbség mintegy nyolcszorosnak vehető a fejlett kapitalizmus javára*. Ez a potenciál folyamatosan pusztította vagy legalábbis irritálta, erőin felüli improduktív teljesítményekre kényszerítette a szocialista kísérletet, nemcsak energiákat emésztve fel, ha-

nem állandó kísértést is jelentve a *teljes gazdasági és politikai rendszer torzulására* is.

A prekapitalista reflexekkel telített kelet-európai társadalom e kísértéseknek nem is tudott ellenállni: a súlyos torzulások, kisebb-nagyobb mértékben és hosszabb-rövidebb ideig mindenütt be is következtek. Azt már csak merő elméleti síkon lehet felvetni, vajon bekövetkeztek *volna-e* ezek a torzulások, ha a kísérlet nem válik permanens, életveszélyes vesszőfutássá; nem volt alkalom bizonyítani az ellenkezőjét. Mindenesetre a szocialista Kelet-Európa politikai arculata nagyjából a külső nyomások függvényében hullámozott: a nyomás erősödésével előrenyomultak a diktatórikus, totalitárius elemek, a bekövetkező – vagy csak remélt – enyhülések a belpolitikai nyomás óvatos csökkenéseit hozták maguk után. Ebben a hullámozásban szerepe volt a lakossági jóléti célokra felszabadítható beruházási és nemzeti jövedelmi összegek nagyságának és az intézkedések termőre fordulásának is.¹

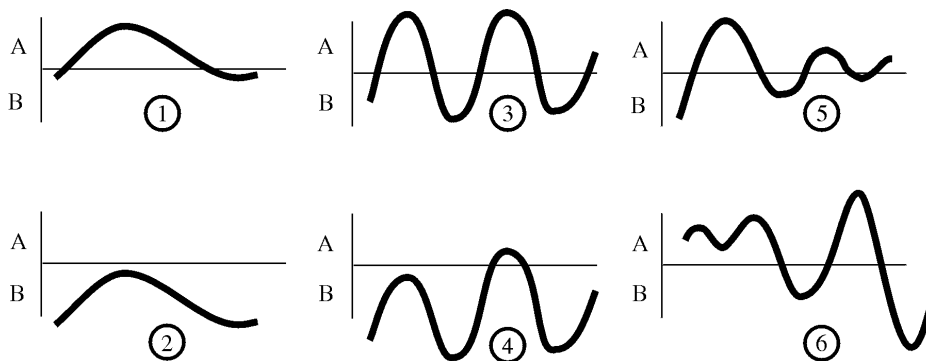
A közép- és kelet-európai szocialista régió politikai – és ezen belül: gazdaságpolitikai – arculata messze nem volt egységes. Legalább két alaptípust ismerhetünk fel: az egyik („A”) meglehetősen mereven ragaszkodott a gazdaságfejlesztés és a politikai-ideológiai felépítmény azon típusához, amely a 30-as és 50-es hidegháborús években kiépült, és *ezen a bázison* gyakorolta a sokszor meglepően pragmatikus politikáját. Ehhez a típushoz tartozott mindenekelőtt a román, az NDK és az 1968 utáni csehszlovák politika, valamint ide csúszott vissza a szovjet belpolitika is a brezsnyevi időperiódus második felében. A másik típus („B”) semmiféle, a sztálini időkben kialakult etalont nem tartott kötelezőnek elismerni és követni. Ideológiailag, a marxizmus XX. századvégi viszonyokra való korszerűsítésének hiányában, valamiféle „*ad-hoc*” eklekticiz-

¹ A „vesszőfutás” által igénybe vett vagyoni és jövedelmi tényezők *iszonyú* magasak voltak. E sorok írójának egy alkalommal, a '60-as évek elején módjában állt egy szerencsés véletlent kihasználva becslésszerű (de egzakt) számítást végezni annak mérésére, mekkora a szovjet nemzetgazdaságnak a közvetlenül és közvetve katonai célokra elkülönülő hányada. A számítás AKM-re támaszkodva készült, vagyis az eredmény magában foglalta még a kitermelőiparnak azt a hányadát is, amelynek termékei majdan katonai célú végtermékekbe fognak beépülni. Az eredmény elképesztő volt: a szövetségi szintű anyag nélküli termelés 1/3-át kötötte le a fegyverkezési verseny – javarészt anélkül, hogy ennek az iszonyú áldozatnak a beruházási és fogyasztási célú végtermékek *valaha is* valamilyen hasznát vehették volna. A honvédelmi szektor és a közönséges termelés közötti műszaki rés ugyanis olyan széles volt, hogy azt akkor sem lehetett volna áthidalni, ha a hadsereg nem őrizte volna mély titkorként a hadiipar technikai vívmányait. És ez az adat nem tartalmazza a szocialista világgal szimpatizáló, vagy legalábbis kokettáló fejlődő országokbeli kormányoknak nyújtott segíleteket, a szocialista világ ellen irányuló periferiális „melegháborúk” finanszírozásának hatalmas tételeit.

mushoz fordult, amelyben országonként és időszakonként eltérő arányokban és módon keveredtek a neo-keynesiánizmus és a „chicagói liberalizmus” félig emésztett tanai. Ugyanakkor ez a típus olykor meglepő realizmussal mérte fel az adott országok valóságos politikai lehetőségeit és korlátait bel- és külpolitikai síkon egyaránt, s ennek következtében jóval termékenyebb *gyakorlati* politikát tudott megvalósítani, mintsem az a gyenge ideológiai alapok láttán várható volt. A típus csaknem tiszta megjelenése a magyar politika volt, de többkevesebb erővel és hosszabb-rövidebb időre ez a politikai attitűd felbukkan a lengyel, bolgár, sőt, a szovjet politikában is.

A két típus közötti ingadozás „jelleggörbéje” adja meg a közép-kelet-európai országok politikáinak voltaképpeni karakterét: a szerencsésebbek *ritkábban* váltottak irányt és *kisebb* volt a hullámmozgás amplitúdója, a kiegyensúlyozatlanabbak *gyakorta*, nagy, *éles kanyarokat* írtak le.

4.1. ábra. A politikai típusingadozások jelleggörbéi

(Az 1. diagramm a „hidegháborús” típusú, nyugodt tempóban hullámzó politikát ábrázolja; a 2-es a „reform”-típusút. A 3-as és 4-es ugyanezeket nagyobb frekvenciával és amplitúdóval: vagyis bizonytalanabb, idegesebb viszonyok között. Végül az 5-ös a kiegyensúlyozottság felé haladót, a 6-os pedig a mind végletesebb politikát illusztrálja.)

4.3. A magyar fejlődés (néhány emlékeztető adalék)

A magyar történelem részletes és adatolt áttekintése ehelyütt se nem lehetséges, se nem célszerű. Utalásokra szorítokozom tehát annak céljából, hogy emlékeztessem az Olvasót néhány olyan momentumra, amelyről – euforikus pillanatainkban és apologetikus szorongattatásaink közepette – hajlamosak vagyunk megfeledkezni. Pontokba szedem:

1. A magyarság az európai termelési- és kultúrkörbe, annak kikristályosodása után mintegy 1500 évvel, a germán elemmel való beoltódását („feudalizmus”) követő megújulás után pedig mintegy 600 évvel lépett be, vagyis még koraközépkori mértékkel mérve is elég nagy késéssel. Az a kultúrkör, amelyből érkezett, az európaítól teljes jellegében meglehetősen távol esett: az alkalmazkodás nem volt problémamentes. – Ez az alkalmazkodás nehezebben és lassabban ment végbe, mint ahogyan azt a történelemkönyveink ábrázolják: egyfelől hatottak a sztyepi nomád reflexek, másfelől ezek a folyamatosan betelepülő türk törzseken keresztül újra is termelődtek, továbbá a közeli bizánci hatás újra meg újra a nyugatitól eltérő elemeket plántált be gazdasági-állami-társadalmi viszonyaikba, s végül, a XIII. század közepén ez az éppencsak konszolidálódó társadalom csaknem meg lett semmisítve. A lemaradás ezzel még két és fél évszázaddal növekedett. A nyugat-európai centrum gazdasági-társadalmi viszonyaiba egy sor reflex Kr. u. 400–1300 között lett „bekódolva”: többek között ekkor alakult ki – mégpedig *szerves fejlődés* útján – az a *városi hálózat, nemzetközi kereskedelmi rendszer, a megfelelő ipari kultúra, pénzgazdálkodás, igényesség a szaktudás terén, egyetemi hálózat* stb., ami a középkor virágzásának tetőpontján a középkorba éppen csak hogy belépő Magyarországon teljesen hiányzott, majd a XIII–XV. században javarészt művi úton – külhoni telepesekenklávék segítségével – lett beplántálva.

2. *Önmagában* ez a lemaradás még behozható lett volna, ha a XVI. század elején Magyarország (a) nem fog bele egy radikális „középkor-restaurációba” (1492–1526); (b) egyidejűleg nem válik 150 évre az Oszmán Birodalom és Európa katonai összeütközéseinek permanens hadműveleti területévé; (c) s végül: nem szenved radikális geopolitikai-világgazdasági degradációt egyfelől a Mediterráneummal együtt, másfelől a Habsburg-érdekkör Spanyolországra súlypontozódásának következtében. Vagyis a XVI. századbeli európai „korszakváltás” Magyarországot „taccsra vágta”, s ebben aktív szerepe volt a Mátyás határozott reformpolitikája elleni (egyben az 1514-es tragédiát is okozó)

hatalmi fordulatnak, amely *akkor is évszázadra megállíthatta volna a polgárosodást, ha nincs a török megszállás*. Feltételezhető, hogy Magyarország tragikus kisodródása az európai fejlődés áramából (lehet, hogy csak a *széléből*, de mégis a *szerves* folyamatokból) a XVI. század első felében történt.

3. Valószínű, hogy *ez a csapás pusztán önerőre támaszkodva csak akkor lett volna kiheverhető, ha az oszmán megszállás romjain egy protestáns szellemű, nemzeti hatalom* létesül (Weber), aminek meg is volt az esélye: ti. akkor, ha az ország súlypontjává Erdély és a Partium válik (Bocskai, Thököly, Rákóczi). Ebbe két európai esemény szült bele negatív módon: a 30 éves háború és a Habsburgok kiszorulása az Ibériai-félszigetről. Az ország Ausztria „hátsó udvarává” degradálódott, és csaknem teljes sikerrel rekatolizált (Kolonics Lipót). Önálló mozgástere lényegében semmivé zsugorodott, felhalmozási képessége csökkent, folyamatos kivéreztetésnek volt kitéve, a nyugat-európai közvetlen kulturális és gazdasági szálak elvékonyodtak. Nem lehetetlen, hogy a XIX–XX. század elvetélt kitörési kísérleteinek ős-okát a Habsburg-birodalom középkelet-európai újraszerveződésének Magyarországra gyakorolt hatásában kell keresni.

4. Valamicskét meg lehetett volna gyorsítani az Európa után „ügetés” ütemét akkor, ha az ország belekerül abba a körbe, ahol a napóleoni hódítások szétverték a „második feudalizmus” struktúráját. Ez azonban nem történt meg. A reformkor kitörési kísérletei az osztrák birodalom, a Szent Szövetség és a hazai feudalizmus hármás béklyójában vergődtek. Lényegében ez a három erő együttesen okolható az 1848–49-es forradalmi hullám sikertelenségéért is. Vagyis Magyarország még a *de facto* középkorból való kibújás sikertelen (és nagy vérvesztésekkel járó) próbálkozásainál tartott akkor, amikor Nyugat-Európában már tetőzött az ipari társadalom első szakasza, Közép-Európa kézsülődött egy, a nyugat-európainál sokszorta sikeresebb kitörési modell végrehajtására, Észak-Európa pedig véglegesen megérlelte a maga „protestáns” arculatú latens fejlettségét, hogy a német modell kibontakozásának árnyékában maga is kitörhessen. – Valószínű, hogy a lemaradás ekkor vált olyan mértékűvé, hogy azt vagy valami „átsodródással” lehetett csak eliminálni, vagy a lakosságra hárított akkora kényszer-megtakarítási, s egyben kényszer-teljesítménynövelési rendszerrel, amelynek a sikere, európai kultúrkörben több mint kétséges (szemben a kelet-ázsiai közeggel). Ez a reménytelenség, a világségi fegyverletélt követő 18 éves idővesztéséget figyelembe véve, nem tűnik túlságos pesszimizmusnak.

5. A kiegyezés körüli évek valóban alkalmat nyújtottak a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés *egyik* fő koloncától való megszabadulásra, ti. a birodalmi „hátsóudvar”-helyzet felszámolására, amely könnyebbséget hozhatott volna a többi kolonc enyhítésére is. Ezt az alkalmat a hazai erőviszonyok csak félig és ellentmondásosan engedték kihasználni – ennek következtében a fejlődés felgyorsulása is ambivalens értékű volt; maga a „k.u.k.”-konstrukció dualizmusa magában hordta a lehetetlenülés csíráját, s a magyar fél-fellendülés teljes egészében erre a dualista szerkezetre épült ki („egy rosszul menő cég jól menő leányvállalata”). Ezzel egyidejűleg végbement egész Kelet-Közép- és Kelet-Európa *második periferizálódása*: ti. kiesése a nemzetközi működőtöke-áramokból is és a kereskedelem főáramából is. Ez az egész Monarchiát sújtotta, belekergette végül is a II. Birodalom nagy világ-újrafelosztási kalandjába „szekundánsként” – amibe tönkre is ment: vele együtt a vele szimbiózisba lépett magyar gazdaság is.

6. A trianoni békediktátum nem csak a történelmi Magyarországot darabolta föl, hanem lehetetlenítette azt a gazdasági struktúrát is, amely a kiegyezést követő fél évszázad alatt kialakult: (a) a maradék-Magyarország ahhoz reménytelenül kicsi volt, hogy a siker reményében *elkezdje* a beilleszkedést az európai munkamegosztásba; ahhoz pedig reménytelenül fejletlen volt, hogy Európa fejlett gazdaságainak *érdeke* legyen kezdeményezni egy „átsodródó” modellt vele; (b) a környező k.u.k. utódállamok hagyományos piaci tere egyfelől darabokra szakadt, másfelől maguk is tőke- és piachiányban szenvedvén, egyenként keresték az utat a fejlett Európa felé, s végül, a politikai konstrukció természetéből következően a Magyarországgal szembeni *szembeállásra* voltak beprogramozva – akárcsak maga Magyarország; (c) a határok meghúzása semmi tekintettel nem volt a gazdasági realitásokra, ennek következtében az utód nemzetgazdaságok többszörösen életképtelen *torzókká* váltak¹.

Így Magyarország is. A piaci tér átrendezésére vonatkozó kétségbeesett próbálkozások a '30-as évek végéig sikertelenek maradtak: Magyarország működési határfok-lehetőségeit ez a „torzó is – outsider is” helyzet igencsak leszorította. Az ország, amely a XIX. század végi–XX. század eleji modernizációs folyamatban is csak tessék-lássék tudott részt venni, a XX. század első felének modernizációs hullámaiból csaknem teljesen kimaradt. Ez még akkor is pótolhatatlan veszteség, ha tudjuk, a '20-as–'30-as években a modernizáció világ-

¹ Nemcsak a túlméretezett élelmiszer- és élelmiszeripari gépiparról, valamint az ugyancsak óriásnövésvé vált nehéziparról van szó, hanem az agrártermékek felvevőpiacának széthullásáról, a hazai szerkezetből csaknem hiányzó könnyűiparról stb. stb. is.

szerte jóval szerényebb volt a lehetségesnél. A történelem e „felvonásának” vége: belehullás a náci „Grossraumba”, ami igen kétélű folyamatnak bizonyult. Egyfelől az ország *természeti és emberi értékeinek félgyarmati típusú kiaknázásához* vezetett (vagyis folytatta azt a vonalat, amely az osztrák függés idejében kialakult), másfelől a Birodalom Magyarországot *bekapcsolta a hadiiparba, ami maradandó értékű szegmensekkel gazdagította* a hazai ipari kultúrát: ez is szerves folytatása volt az előző század iparfejlődésének. Végül is a német gazdasághoz való kapcsolódás ára a *háborúban* való részvétel lett, ami totális csödhöz és pusztuláshoz vezetett, nemcsak a géprendszerek, szállítóeszközök, állatállomány és épületállag területén, hanem az emberi termelőerőben is.

7. Az újjáépítés évei bizonyították, hogy ez utóbbi – ti. az emberi tényező – elég értékes marad ahhoz, hogy talpra állítsa az országot: az újjáépítés azon a nyomvonalon kezdődött el, amely a magyar gazdasági szerkezet értékesebbik hányadát jelentette: a *szofisztikált*, sok szakismeretet, innovációt igénylő és feltételező szegmensek átlagosnál jóval gyorsabb fejlődése volt kezdetben előirányozva. Ez nem csak a magyar gazdaságnak állt érdekében, de a szovjetének is, amelynek vonzási körébe a háború utáni világ-erőviszonyok a magyar gazdaságot átírányították. Sajátos módon, a német büvőkörbe való bekerülés és a háború utáni átsorolódás a „másik Európába” *ebből a szempontból* sanszot adtak Magyarországnak számára az elmaradottság valamelyes mértékű „ledolgozása-ra”. Hogy ez végül is nem valósult meg (noha a ’70-es évek elejéig a ’38-ban mérhető elmaradás mintegy harmadát – egyesek szerint a felét – a magyar gazdaság „ledolgozta”), annak több oka tapintható ki: (a) a *hidegháború*, amely egyfelől elzárta az országot az információs bázisoktól, másfelől rákényszerítette a védelmi kiadások növelésére, valamint az iparszerkezetnek az ország adottságaitól jelentősen eltérő alakítására; (b) a fő piac, a *Szovjetunió* tökeszegénysége, gyenge *know-how*-átadási kapacitása, keresletének elsősorban mennyiségi követelményei („importéhség”), valamint rendelkezéseinek mindenkorli hozzáigazítása az őt kínzó áruhiány legszűkebb keresztmetszeteinek feloldásához, ami esetlegességet vitt be a fejlesztésbe. Igaz, ezekért a „kényelmetlenségekért” a szofisztikált termékek és az ellenértékképpen szállított anyagok, energia Magyarország számára igen *kedvező cserearányával* „fizetett”, valamint lehetővé vált a hatalmas és biztos rendelések nyomán jelentkező *skáláhozadékjövedelem* indukálása, továbbá az iparszerkezet alakításán keresztül jelentős *komparatív költségelőny* szerzése. A ’60-as években és a ’70-es évek első felében ezek az előnyök messze túlkompensálták a hátrányokat: így vált lehetővé az elmaradottság valamelyes mérséklése. *Nagyobb távlatokban azonban a világgazdaságtól való elszigeteltség, a szovjet partnert gyötrő fegyverkezési ver-*

seny mindent torzító hatása és az igénytelen keresletre való szakosodás az elmaradottság konzerválása irányában hatott.

A „keleti golden sixties” (vagy – stílusosan: „zolat'e sesztyigyeszjat'e”) tehát csak a „felhők hasadékán kivillanó napsugarat” jelentette a magyar gazdaságfejlődés évszázados, reménytelen szűrkeségében. El is tűnt, amint a világ-gazdaság konjunktúrája éles fordulatot vett, a kelet-európai kitérés kísérlet pedig belépett utolsó – hanyatló, majd moribundus – szakaszába. *Gazdaságpolitika-történeti szerepe mégis igen nagy: pozitív és negatív vonásaival egyöntetűen kirajzolta azt, hogy a magyar gazdaság milyen belső és külső körülmények közepette válik alkalmassá olyan jellegű és iramú fejlődésre, amelynek távlatai kifelé mutatnak a félperifériából.* Ezek közül a legfontosabbak (nem sorrendben és a teljesség igénye nélkül):

- a) a reálszféra szerkezetét tekintve: *magas „unit value”-tartalmú ipar, szelektálva a magyar intellektuális adottságoknak megfelelő műszaki-gazdasági kultúrákra, együttesen egy komplex vidéki (falusi) gazdaság hatékonyságra épülő, korszerű (szövetkezeti) agrárstruktúrával;*
- b) a gazdálkodás jellegét tekintve: a haszonnövelés alapreflexe az árnövelő *használatiérték-növelés* (a skálahozadék oldali haszonnövelés, noha a KGST ösztönözte, kevés helyen vált be), vagyis a fejlődés fő iránya a „*minőségi piaci résekbe* való beilleszkedés”;
- c) a gazdasági folyamatok vezérlésének modellje a fejlesztési-külgazdasági *stratégia* által erősen motivált indikatív tervezésen alapuló olyan *fiskális-monetáris irányítási csomag*, amely egyben a vállalati szférával való folyamatos (*iteratív*) *párbeszéd* eredményeinek megvalósítását szolgálja: sem a direktív tervezés, sem a „manchesteri” vagy „chicagói” típusú vezérlés nem vezetett pozitív eredményre;
- d) a külgazdasági nyitás tekintetében két alapkövetelmény rajzolódott ki:
 - a *helyettesíthetetlen import* kivételesen magas aránya igen szűkre szabja a komparatív költség-előnyökkel való manipulálás játékerét, a félperifériás fejlettségi szint pedig csak olyan lakossági fogyasztási viszonyok között teremt széles körű *versenyképességet*, amelyet az ország európai helyzete nem tolerál;
 - ennek következtében az ország fejlődése megköveteli a „*jóindulatú*” („*pozitív diszkriminációt*” alkalmazó) külgazdasági környezetet: piaci konjunktúrában erősödik, *dekonjunktúrában azonban sorvadni kezd*; ha nincs olyan nagy partnere, amelynek érdeke Ma-

gyarországot maga mellé felemelni („átsodródás”), akkor jobban érzi magát fejletlenebb gazdaságok körében, mert a nála jóval fejlettebbek között, *netán nyomasztó kapcsolatrendszere nem sarkallja*, hanem bénítja, passzív alkalmazkodásra készíti;

- e) mindez arra a következtetésre vezet, hogy a *magyar gazdaságpolitikát jóval kevésbé lehet „receptkönyvből” kikeverni*, mint a nálunk nagyobb, fejlettebb, történelmileg kevésbé „halmozottan hátrányos” helyzetűekét¹.

8. A fentebbi kritériumok egy része a '60–'70-es években több-kevesebb élességgel kirajzolódott, és hozzájárult a fejlődési eredmények megalapozásához – más részük hiányzott, s ezzel rajzolta ki jelentőségének kontúrjait. Nem lehet „kiszázelékolni”, mennyiben járult hozzá a kedvező körülmények hiánya, vagy ki nem használsa ahhoz, hogy a '70-es évek világgazdasági irányváltása, plusz az ország szimbiotikus környezetének lassú, de gyorsuló szétesése végül is ezt a kitörési kísérletet is szétzilálta. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a kitörési kísérletnek a '70-es évek végéig–'80-as évek elejéig tapasztalható gazdaságpolitikai félreértékelései és melléfogásai *önmagukban* nem voltak okai a hanyatlás visszafordíthatatlanságának; a magyar kitörési kísérlet kudarcát alapján a *világpolitikai* tényező indokolja, szinkronban az olajválságok nyomán kibontakozott *világgazdasági* tényezővel. Úgy is fogalmazhatok, hogy a magyar gazdaság „statikailag” nem volt – és valószínűleg nem is lehetett – ekkora politikai-gazdasági „földrengés” elviselésére méretezve. Mindemellert a korabeli gazdaságpolitika nem elhanyagolható stratégiái „eltájolódásról” is tanúbizonyságot tett, nem is egy vonatkozásban. Ennek részletezése azonban meghaladja ezen írásmű kereteit. Az összeomlás „menetrendjét” a következőkben lehet – jelzesszerűen – összefoglalni:

- az első olajárrobbanást a GDP mintegy 25%-át mintegy 1/5-ével leértékelő cserearányromlás követte, majd hét-nyolc év alatt a GDP másik 1/4-e értékelődött le újabb 25–30%-kal. A leértékelődést sem exportvolumen-, sem exporthatékonyság-növeléssel, sem importmegszorítással nem lehetett kivédeni. Ráadásul az ország „egérfogóban” volt,

¹ Ez minden receptkönyvre érvényes: a „Szocializmus építése egy országban” címűre is, a „Szabad választás”-jeligéjűre is, meg arra is, amit a Valutaalpnál kanonizáltak. Az is valószínű, hogy ez az újjlenyomat jellegű egyediség nem a magyar gazdaságpolitika sajátja: a gazdaságstratégiák komparatív elemzése azt mutatja, hogy a *sikeres felfejlődésnek az általános törvényszerűségek és tapasztalatok mély tudatában, de kizárólag a saját belső és külső feltételrendszerükre építkezve vezetnek eredményre*. Mély bölcsesség rejlik Louis Pasteur azon mondásában, miszerint a tudománynak ugyan nincs hazája, de a tudósoknak igenis van.

mert az előző korszakban túlon túl elkötelezte magát az ún. „dollár–rubel konverzió” mellett, amellyel teljes működőképességét kiszolgáltatta a nyugati és keleti világpiaci cserearányoknak;

- a lökészerűen jelentkező fizetésimérleg-hiányt olyan, mintegy 3-4 10^9 \$ hitelfelvétellel lehetett áthidalni, amelynek rentábilis exporttöbblettel való törlesztésére nem születtek meg a feltételek; a nem különösebben „veszélyes” eladósodás így „rákos burjánzásba” ment át, amint gyorsított lejáratú és valuta-összetétele is. 12 év múltán az adósság már megközelítette a *de facto* beáramló forrás mennyiségének ötszörösét. Ezzel az eladósodás minőségi változáson ment keresztül: *adósságrabszolgassá* vált;
- a magyar nemzetgazdaság „szimbiotikus környezete” ezt az emberfeletti nyomást sem felfogni, sem pedig kompenzálni nem bírta; hasonló hatásoknak volt maga is kitéve és fejlődésének leszálló ágában volt kénytelen elviselni a csapásokat: „haldokolni”, bomlani kezdett, növelve a magyar gazdaság kiszolgáltatottságát;
- mindehhez az amúgy is csaknem kilátástalan külső körülményrendszerhez járultak a magyar gazdaságpolitika rossz reakciói. Csaknem valamennyi a fentebb pontokba szedett fejlődési alapkövetelmények félreértésén alapul: következetlen, kapkodó volt a szelektivitás, majd kifejezetten szelektivitásellenes koncepció kezdett eluralkodni¹, a minőségi piaci rések megcélzása helyett az azonnal kínáló „szaprofita” – piaci maradékokból élő – szerepet vállaltuk, a gazdaságpolitikai centrum és a vállalati szféra aktív együttműködése helyett a vállalatokkal való fiskális erőszakoskodás útjára léptünk.

A '80-as évek közepére a hanyatlási-kivérzési folyamat az adott történelmi korszakban visszafordíthatatlanná vált.

9. A „szimbiotikus környezet” szétesése és a hazai gazdasági felfejlődés lendületének hanyatlása, valamint a '70-es évek közepétől tartó folyamatos és súlyos kivérzés életveszélyes helyzetbe hozta a kitörési kísérletet. A '60-as

¹ „Manchester” és „chicagói” vírusfertőzés. A feltörekvő kelet-ázsiai gazdaságok ugyanebben az időben kifejezetten erősítették fejlesztésük és külgazdasági kapcsolatrendszerük szelektív jellegét. 1975–77-ben Magyarországon is történt egy tiszteletre méltó kísérlet világgazdasági helyünk és fejlesztési filozófiánk újrafogalmazására, ezt azonban a divatossá vált eszmék és a rövid távú, vélt előnyök reményének hatására a politika lesöpörte az asztalról.

években felvett tendencia a kelet-európai szocialista kísérlet bukásával minden-
képpen igen erős korrekcióra szorult:

- módosítani kellett (nem biztos, hogy 180°-os fordulattal) azt a para-
digmát, amelynek alapjára az egész gazdaságfejlesztés felépült, ti. az
egyenletes, szerény jólét, plusz teljes foglalkoztatottság, plusz előre-
hozott „welfare state”-struktúramodellt, s ennek alapján módosítani az
egész termelő-szolgáltató apparátust, jövedelmi és gazdaságirányítási
rendszert. Ez önmagában igen drága „multság” lett volna;
- az ipar jelentős hányadát át kellett volna építeni végterméktermelő
profilról intermediertermék-termelővé, mivel az új munkamegosztási
környezetben csak ilyen minőségben remélhettük volna a '10-es és
'30-as években megkezdett, s a KGST-környezetben kiterébélyesedett
szofisztikált ipari értékeik valamelyes, jelentékenyebb hányadának
átmentését az új külgazdasági környezetbe;
- intakt állapotban meg kellett volna őrizni – akár nemzeti, akár részben
külföldi tulajdonban – a magyar ipar legértékesebb alrendszeit, mű-
szaki kultúráit, valamint K+F-centrumait, továbbá a kialakult (élenjáró
színvonalú) élelmiszer-gazdasági struktúra egészét;
- minden lehető erőfeszítést meg kellett volna tenni a KGST romjain
még meglévő, megmenthető kelet-európai kapcsolatok minél nagyobb
hányadának megmentéséért;
- elébe kellett volna menni az emberi termelőerő általános leromlási
tendenciájának, a nyomor elterjedésének, a magas színvonalú szakmai
kollektívák szétszűlésének, jelentős hányaduk „brain-drain”-jének,
valamint a társadalmi tudat egésze dekompozíciós folyamatának;
- nemzeti gazdaságfejlesztési – ezen belül, ennek részeként: adósság-
kezelési – stratégiát kellett volna rövid időn belül kidolgozni, és ezt
szembeállítani a hitelezőket képviselő erők, mindenekelőtt az IMF
diktátumaival, ellenállni az ország érdekeivel nem számoló nyomá-
soknak;
- mindezen stratégiai koncepcióknak alárendelni a gazdaságpolitika azon
területeit, amelyek az állam gazdasági tevékenységének korlátozását,
leépítését szolgálják (liberalizálás, privatizáció stb.).

Valójában a gazdasági rendszerváltás nem ezen a stratégiai nyomvonalon
haladt: lényegében a belső hatalomváltás és a külső hitelezők – majd később a

gazdaság kulcspozícióit megszerző működő tőke tulajdonosok – diktátumai kerültek az intézkedések homlokterébe. Ez betetőzte a '70-es években beindult folyamatot, amelynek eredményeképpen gyakorlatilag leépült a XX. század második felében kibontakozott kitörési folyamat: sőt, vélhetőleg ennél több is. A magyar gazdaság félperifériába süppedése ma legalább olyan kiúttalannak látszik, mint a '30-as évek közepén, a szofisztikált német ipar idetelepülése előtt.

10. A magyar társadalom a XX. század második felében tehát a centrumok és a közép-kelet-európai szocialista kísérlet politikáinak és ideológiáinak együttes hatása alatt mozgott. A háború után kialakult erőviszonyok alapján szerves része volt a szocialista kísérletnek, ugyanakkor történelmi tradíciói igen erősen kötötték a centrumokhoz, pontosabban a nyugat-európai centrumhoz is, noha ennek sohasem képezte részét: gazdaságilag egyáltalán nem, kulturális szempontból pedig a centrummal ugyan egyenemű, de ez által igazán sohasem értékelt „félperiferiális” körzet részeként egzisztált (azokkal a társadalmakkal egyetemben, amelyek ugyan a „nyugati keresztény” kultúrkörhöz tartoztak, de gazdasági fejlettségük „kelet-európai” színvonalú volt). Teljesen érthető, hogy gazdaságpolitikáját minden ízében áthatotta a *fejlettségbeli lemaradás felszámolásának* elemi erővel kitörő vágya. Ezzel Magyarországon minden rezsimnek számolnia kell: nem pusztá „életszínvonal-komplexusként”, azaz a nyugati jóléti modell *bármilyen* áron való kopírozási vágyaként, hanem a *nemzeti identitás* egyik fő komponenseként is. Amikor a szocialista kísérlet e két szempontot, vagyis az *egyéni és nemzeti sikerélményt* egyensúlyban tudta tartani, Magyarországon *legitimé* tudott válni. Bármelyikük kudarca esetén bármilyen irányzatú politikai rendszer igen gyors ütemben erodálni kezd. A politikai rendszer vilámgyors ellehetetlenülése az '50-es évek derekán, majd lassú hanyatlása és felszívódása a '80-as évek vége felé elsősorban azzal áll okozati összefüggésben, hogy a felzárkózási politika – külső és belső gazdasági és politikai hatások együttes következményeként – kudarcot vallott: nem realizálódtak sem az állampolgárok egyéni-családi stratégiái, sem a nemzet európai pozíciójának javulásával kapcsolatos elvárások. Egyáltalán nem véletlen, hogy e kudarc nyomán a magyar társadalomban három ideológiai irányzat erősödött meg (nem egyforma mértékben, és rétegenként is egyenlőtlen súllyal): az első a *nacionalizmus*, amely megpróbálja a nemzeti identitástudat súlypontját áttetelni a gazdaságon kívüli szférákra; a második a *liberalizmus*, amely a gazdasági boldogulást alapvetően egyéni döntési és felelősségi körbe utalja, a nemzet gazdasági felemelkedését pedig az egyéni üzleti sikerek passzív eredményeként hajlamos beállítani; a harmadik a *szocializmusnak* az a válfaja, amely a gazdasági és politi-

kai stratégiának döntő, vagy legalábbis igen jelentős szerepet tulajdonít a felzárkózási stratégiákban, s a sikert elsősorban az egyéni és nemzeti stratégiák közötti összhangban keresi. E három irányzat egymást „fertőzi” is: vegyítés formájában egyetlen társadalomtudományi iskola vagy politikai program gondolatmenetében nem találkozunk velük¹.

11. Történelmi adottság, hogy Magyarországon csak nyomokban és így is csak igen következtlenül, sebezhetően létezik az a magas fokú társadalmi együttélési és együttműködési *kultúra*, amely a demokratikus játékszabályoknak és intézményeknek *tartalmat* adhatna. Teljesen függetlenül a társadalmi berendezkedés milyenségétől és a hatalmat gyakorló elit összetételétől, politikai reflexeitől és ideológiájától, *bármiféle színezetű* demokratikus felépítmény ilyenformán pillanatokon belül vak eszközévé válhat mindenféle *klikk*-(azaz még csak nem is feltétlenül osztály- vagy réteg-) *érdek* érvényesítésének. A nyugat-európai társadalmak demokráciái is fényévekkel maradnak el azon normák mögött, amelyeket *ideológiájukban* saját magukkal szemben felállítanak (és jószerevével *gyakoroltaknak* is hisznek), ennek ellenére, *évszázadokon keresztül* kikristályosodott társadalmi kultúrájuknak köszönhetően, a játékszabályok és intézmények bizonyos, korlátozott biztosítékot nyújtanak arra, hogy a vagyoni és hatalmi elit eleve tekintettel legyen azoknak az érdekeire, akik a gazdaságból és a hatalom tényleges gyakorlásából kisodródtak. Ezek az évszázadok Közép-Kelet-Európában, s így Magyarországon is hiányoznak: alig hihető, hogy a közeljövőben, „ráolvasásra”, mutációszerű változás menjen végbe a hazai politikai reflexekben.

Mindezek következtében a magyar társadalomra egy több generációsan ismétlődő – leggyakrabban *egy-egy* generáció életében is *többszörös* tapasztala-

¹ Csak kuriózumként érdemes megjegyezni, hogy az elsőnek említett irányzat a nyugat-európai centrum keresztény-konzervatív politikai erőinek hitvallásával áll lelki rokonságban; a második a „legközelebbi fajrokon” az amerikai politikai credo (függetlenül attól, hogy melyik párt uralja az adminisztrációt), míg a harmadik – akár akarja, akár nem, akár vállalja, akár nem – a távol-keleti sikerpolitikák társadalmi alapfilozófiájával konvergens. Ezeket a vonzási erővonalakat még a gyakorlati politika használatára kimunkált „hibrid” változataik is magukban hordozzák. Nem véletlen, hogy egyikük műzsájaként sem említem a nyugat-európai szociáldemokráciát: egyrészt azért, mert kiderült, hogy a nyugat-európai politikai-hatalmi struktúrának a szociáldemokrácia csak addig volt „udvarképes”, amíg a keleti szomszédban ott tudta a „mumust”, másfelől azért, mert az is kiderült, hogy a szociáldemokrácia maga csak addig volt akcióképes, amíg el tudta fogadtatni a hatalmi alapstruktúrával a „welfare state” szükségességét. Ha ezek az adottságok nem érvényesülhetnek, a szociáldemokráciának történelmi bőréből kell kibújnia, hogy hatalomba kerülhessen, vagy ott maradjon.

lásra épülő – *frusztráltság* jellemző. Ez két szempontból is hátrányos „nemzeti lelkiállapot”:

- egyrészt a lakosság elég nagy hányadát hajlamossá teszi arra, hogy extrém (de legalább is demagóg) politikai irányzatokat támogasson – legalábbis a hatalom megragadásáig;
- másrészt mind a családokat, mind a politikát a rövid távú, szűkkeblű célkitűzések felé orientálja a stratégiai és nagyvonalú, toleráns törekvésekkel szemben.

A kis, kiszolgáltatott társadalmaknak a hajlékonyság, a kompromisszum-készség, a függő helyzetben való maguk-feltalálás nem elítélendő, hanem igen jó tulajdonságuk: akárcsak a nádszálé a tölgygel szemben az ezópuszi fabulában. A frusztrált kis társadalmak azonban nem rugalmasak, hanem *türelmetlenek*, s minthogy vágyaikat *erővel* nem érhetik el, „szolgálatba szegődéssel” és „túlteljesítésekkel” próbálkoznak. Ezt a pusztá, reális ígértvényekkel nem alá-támogatott felajánlkozást azonban a „gazdi” nem sokra értékeli: kihasználja, azután megfélemez a „meghálálásról”. A társadalom ettől méginkább frusztrálódik, s szerencsétlen próbálkozásait megpróbálja másoknál megismételni: hiába. A „nádszál” bugája mindig a sárig hajol, az okosan manőverező társadalomból kevéssé becsült „szélkelep” válik. Ez permanens veszély Európa ezen táján: áthatja az egyéni stratégiákat éppúgy, mint a gazdaság- és külpolitikákat.

12. Speciális történelmük folytán a kelet-európai társadalmak sajátosan rétegzettek, és igen jellegzetesek azon rétegeik is, amelyekből a hatalmi (gazdasági, politikai és szellemi) elitjeik rekrutálódnak. Ismét Magyarországot használom fel példának.

A XX. századba a magyar társadalom úgy lépett át, hogy

- az uralkodó elit *felső* rétegét a likvid vagyton tekintetében szegény, tehát a k.u.k. hatalomnak erősen kiszolgáltatott arisztokrácia adta;
- a *végrehajtó* közhatalom javarészt a kevés (és ugyancsak nem töként működő) vagyonú vagy elszegényedett *köznemesség*, illetve a so-raikból verbuválódott (javarészt humán) értelmiség, illetve „pszeudo értelmiség” kezében összpontosult, beleértve ebbe a fegyveres erők tisztikarát is;

- a *polgárság* egészében véve gyenge volt, a hatalomban csak „másodhegedűsként” kapott szót; a nagyipari és banktőke fő erejét adó zsidó réteg közéleti tevékenysége erős önkontroll alá került, a „keresztény” polgárság pedig kínzó tőkehiányban szenvedett. Mindez igen komplikált áttételeken keresztül melegágyává vált a makacs antiszemitizmusnak, amely egyben „antikozmopolitizmust”, liberalizmusellenességet és Nyugat-Európa és Amerika iránti bizalmatlanságot is hurcolt magával;
- az *értelmiségnek* az államigazgatásból és a szűk nagyipari-nagybanki tevékenységből *kirekedő*, egzisztenciálisan nagy bizonytalanságban tartott rétege részben a politika baloldalára toldott, részben jobboldali sodorba került (amelynek sok fokozatát produkálta a magyar közélet);
- a *munkavállalók* – vagyis a vagyontalan, bérből élő „magánalkalmazottak” tábor – rendkívül tarka volt, mind geneziséit, mind érvényesülési lehetőségeit, mind politikai tevékenységének jellegét tekintve. Az *alkalmazottak* minden tekintetben le voltak választva a „kétkezi munkásoktól”, ez utóbbi kategórián belül elég élesen elkülönült a magasan *kvalifikált* (relatív megbecsült) szakmunkások rétege a *betanított* és *segédmunkásokétól*, akik anyagi és társadalmi helyzete már-már az ókori Spárta helótáihoz hasonlított, s még ezek lehetőségei is valamivel kevésbé voltak sanyarúak, mint a nagybirtokokon és a módosparaszti gazdaságokban sínylődő *cselédeké*.
- A lassan szegényedő, s közben differenciálódó *parasztság* és *kisiparosság* anyagi és társadalmi helyzete valahol a polgárság alsó rétegei és a városi-falusi proletariátus középrétegei közötti sávban volt: nagy tömegük miatt a hatalmi elit figyelmének inkább állottak a középpontjában, mint a munkásság, ugyanakkor a megkésétt és gyenge felhalmozás *nem tudta nélkülözni* e széles lakossági réteg rendszeres, olykor meglehetősen brutális kifosztását. Mindezek miatt e réteg az elit *ideológiai* ráhatásának fő célpontját, s egyben a mindenkori politikai demagógia fő tárgyát jelentette.

Ezen az állapoton a két világháború közötti rezsim nem sokat változtatott. Mivel a háború lezárásával összekapcsolódó forradalmakban egyfelől a munkásság, az agrárproletariátus és a kisiparosság legszegényebb rétegei, a fentiekben „outsider” értelmiségként bemutatott réteg szellemi bábáskodása mellett erősen exponálták magukat, megnőtt az e rétegek „móresre tanításának” és átnevelésének szerepe a politikai feladatok között. A hatalmi eliten belül is érzékelhető eltolódások mentek végbe: mérséklődött a történelmi arisztokrácia szerepe, ezzel párhuzamosan megizmosodott a „keresztényi úri középosztály”. Ezt a művi úton létrehozott kategóriát a Hatalom a dzsenti eredetű hivatali nemességgel, a világháborúban és ellenforradalomban kipróbált katonai réteggel („vitési rend”), valamint az államgépezetben és az iparban befutott keresztény hivatalnoki-polgári elemekkel próbálta feltölteni, periferikusan idecsatolva a gazdag parasztságot is. A kereszténynek nem számító, immár „faji” alapon is megkülönböztetett polgári és értelmiségi csoportok a hatalmi elitből teljesen kiszorultak.

A vázolt társadalmi szerkezetre több szempontból is érdemes odafigyelni:

- feltűnő azon rétegek nagy hatalmi súlya, amelyek „kiválóságát” első-sorban születésük – családi helyzetük – és/vagy állami-katonai érdemeik biztosították, s mellettük a tényleges hatalom perifériájára szorítottsága azoknak a rétegeknek, amelyek vagy tőketulajdonuk, vagy ipari és pénzügyi menedzseri tapasztalatuk alapján válhattak volna hasznossá;
- ugyancsak feltűnő a kistulajdonosi egzisztenciák (mindenekelőtt a parasztság) teljes kirekesztettsége a politikai szférából, éles ellentétben azzal az ideológiával, amely e réteget mint a nemzet „törzsét” fogta fel, s úgy tekintett rá, mint a potenciális középosztály magvára.

E kettősség alkotta a szemléleti hátterét a társadalmi berendezkedés mélyen konzervatív gazdaság- és haladásközömbösségének egyfelől, s a szélső-jobboldali populizmussal való (be nem vallott) lelki affinitásának másfelől. A kultúrában és a világpolitikában ez az irányzat két hajtást hozott: a „felső” körökben a keresztény-konzervatív reflexeket, a plebejusi rétegekben pedig a jobboldali népiességtől a szélsőségesen irredenta, sovinizta és burkoltabban nyíltabban fasiszta áramlatokat. Ezek nem „pendültek egy húron” egymás között, sőt, olykor igen éles harcokat is vívtak egymás ellen, ám *közös gyökereik* minden esetben kiáshatók voltak, valahol a magyar társadalom prekapitalista és

preindusztriális genezisé szerkezetében és reflexeiben. A velük szemben kialakuló liberális irányzat (amelyet a kultúrában és a napi politikában az ún. „urbánusok” jelenítettek meg) reális politikai erejét tekintve mindig abszolút kisebbséget jelentett, jelentősebb tömegbefolyás nélkül: potenciális támogatójától – a munkásmozgalomtól – ui. a kölcsönös osztálybizalmatlanság és -gyűlölet választotta el. Olyannyira, hogy amikor a munkásmozgalom, ki akarván törni a „lesöpörhető” állapotból, szövetségeseket keresett magának, ezt nem az antifasiszta liberálisoknál, hanem a baloldali eszmékkel is kacérkodó népieseknél találta meg: ezzel önmagát is olyan kötelezettségekbe sodorva, amelyek a későbbiekben többek között éppen a gazdaságpolitika területén okoztak súlyos következményeket.

A világháború utáni rövid hatalmi erőpróbát két tényező együttes hatása döntötte el: az egyik az volt, hogy a nagyhatalmi osztozkodás ezt a régiót szovjet érdekeltségi övezetnek nyilvánította. A másik pedig az, hogy a lakosság jelentős része hajlamos is volt olyan társadalmi berendezkedést kipróbálni, amely kiküszöböli mind a feudális, mind a polgári magántulajdont, egalitárius elosztási elveken alapul és a társadalmi értékrend csúcsára a tényleges, hasznos munkavégzést állítja. Ha a szocializmus *know-how*-ját nem a velejéig deformálódott szovjet politikai gyakorlattól veszi át, és a társadalmi kísérlet első év-tizedét nem mérgezi meg *kívülről* a hideg- (Koreában már meleg-)háború, *belsőlről* pedig a dilettáns politikai vezetés Sztálint is túllihegő zelotizmusa, valószínű, hogy a lakosság szemében az új társadalom legitimé válik, reflex-rendszerre gyökeredzik.

A szocialisztikus társadalmi berendezkedés gyökeresen újjárendezte a hazai rétegviszonyokat – ez részben *hosszú távon is* előreviszi a társadalmat, alkalmasabbá teszi a modernizálásra, mint a „történelmi” szerkezet, részben újabb görcsöket épített be az amúgyis göcsörtös rétegszerkezetbe.

Előrevivőnek ítélem egyfelől a hagyományos – kelet-európai arculatú – parasztság felszívódását, s helyettesülését egy modern, nagyrészt szakképzett, vállalkozói arculatú agrárnépességgel; másfelől ugyancsak előremutató az a hatalmas arányú „vérfrissülés”, amely az értelmiség soraiban ment végbe, a kétkezi dolgozók és ivadékaik részvételének javára: igaz, ez a folyamat együtt járt az értelmiség anyagi (és helyenként tekintélyi) degradálódásával, ami erősen csökkenti a „vérfrissülés” társadalmi haszonképző lehetőségeit.

A továbbhaladást *nehézítő* tényezőnek ítélem elsősorban a kontinuitás többrendbeli megszakadása: elveszett pl. az összekötő kapocs (vagy *csaknem* elveszett) a hagyományos és új értelmiség között; a munkásság legintelligensebb rétegének jó része *de facto* értelmiségi pályára került, ahol erőlködött és

mindinkább csak vegetálni volt képes, ugyanakkor a munkások számának hirtelen felduzzadása falusi emberekkel, háziasszonyokkal, az uralkodó elit volt tagjaival *amorffá* tette ezt, olyan emberek *halmazává*, akiket az overalljuk színén és a keresetük hozzávetőleges nagyságán kívül semmi sem kötött többé össze – és így tovább. Talán a legnagyobb negatívuma ennek a korszaknak egy olyan réteg szelektálódása, amely zömmel munkás és paraszt gyökerű, képzettségét tekintve többnyire szakértelmiségnek tekinthető, ám tevékenységében a *hatalmi struktúra* tisztviselőiként funkcionált (a legtöbb esetben tisztességes szándékokkal és szerény javadalmazás mellett), ám ez a munkamegosztásbeli helyzet olyan önálló szemléletmódot és értékrendszert lopott bele tudatába, amely elkülönítette őt a gazdasági, politikai és szociális valóságtól. Ha nem is vált „új uralkodó osztállyá”, mint azt sokan állítják, de kétségtelenül *felszedett* ebben az irányban való mozgásra utaló vonásokat. Végül nem volna teljes az átrétegződésről alkotott kép, ha nem említeném a „*lumpen*” életmódú, gondolkodású és viselkedésű réteg hihetetlen mértékű felduzzadását: ez részben a gyors urbanizálódás következménye, részben a lakosság gyors ütemű átstrukturálódását követő „forgácshulladék”-hatásé. Ugyanakkor a rendszer – az egalitarizmus rosszul értelmezett eszméjének hatása alatt, valamint permanens forráshiánya folytán – sem pozitív értelemben nem tett elégséges lépéseket a lumpenizálódás megakadályozására, sem pedig nem lépett fel erélyesen az általuk okozott társadalmi károk megakadályozására.

Ezek a szociális zsákutcák a politikát folyamatos szükséghelyzetekbe szorították – ami tetézte a nemzetközi nyomásból, a sokszor nemkívánatos szovjet hatásból és az ország történelmi elmaradottságának felszámolásával kapcsolatos hihetetlen nehézségekből eredő, amúgy is nehezen áthidalható nehézségeket.

A rendszerváltással kapcsolatban felszínre bukkant – Magyarország történetében immár másodszor – a különböző eredetű és élet-, valamint politikai felfogású, különböző nemzetközi orientációjú hatalmi elitek rivalizálása, olykor a klasszikus kötöttfogású birkózáshoz, olykor a kocsmai tömegverekedéshez hasonló küzdelme is.

4.4. A világ-környezet fejlődésének néhány, reálisnak ítéltető, alternatív forgatókönyve

4.4.1. A globális csapdák alakulásának lehetőségei

a) Azon nem érdemes elfilozofálgatni, mi lesz akkor, ha az emberiség nem tudja ellenőrzése alatt tartani a műszaki-tudományos vívmányok használatát, és/vagy a környezetszennyeződést – s mindez katasztrófaállapotot eredményez. Ez esetben csak két variáns van: a „buddhista” – azaz olyan variáns, amely számol azzal, hogy a Földön az alacsonyabb rendű élet lehetőségei még megmaradnak, s így lesz mibe az emberiség lelkének átvándorolnia –, valamint a „keresztény” – amely a katasztrófát követően már csak a végítélettel tud számolni. Az atom- vagy ökológiai katasztrófa variánsát tehát bátran kiejthetjük a gondolatmenetből: néhány évtizeden belül talán nincs esélye, s ha mégis bekövetkezik, teljesen érdektelen, hogyan fog hatni a magyar gazdaságpolitikára.

Egészen más a helyzet akkor, ha *valami* olyasmi következik be, ami ugyan nem dűlja szét egész életünket, de „komoly figyelmeztetésként” hat – születik egy új „mumus” –, s így gyökeres változásokat kényszerít ki a centrumok gazdaságpolitikájában, kül- és belpolitikájában, és/vagy nevetséges álokodásként söpri le az asztról a világ hön imádott, kedvenc ideológiai „cuclijait” (talán még a zöldekéit is), ráébresztve az emberiséget a saját tevékenysége által keltett életveszélyekre. Ilyen események bekövetkezési esélyei mintha rohamosan nőnének.

Az – minden valószínűséggel – kizárt, hogy az üzleti és politikai erőközpontok e jelekre – akár csak Saulus a damaszkuszi úton – leboruljanak és „pálfordulást” hajtsanak végre. Ennél a Haszon és a Hatalom jóval nagyobb úr. Néhány évtized alatt azonban – legyünk optimisták és tételezzük fel, hogy ezen idő alatt nem következik be visszafordíthatatlan károsodás – az ilyenfajta jelenségek nyomán kialakuló közgondolkodási (köz-megrettentési) nyomás úgy át tudja filtrálni a gazdasági és politikai döntési központok attitűdjeit, hogy a politikában és a gazdaságpolitikában *markáns* vonásokként jelennek meg a magántulajdon, valamint a nemzeti szuverenitás létbiztonság- és környezetkímélés-centrikus koordinálásának és korlátozásának jegyei. Mégpedig olyan formában, hogy a koordináció és korlátozás *tényleges* célja is az emberiség létbiztonságának újratermelése lesz, nem csak *ürügként* szolgál hatalmi expanzi-

ős törekvések leplezésére. Ehhez a Világszervezetnek bizonyos szempontból *szupranacionális* hatalmi központtá kell válnia, akkora *tényleges* hatalommal a kezében, amellyel bármely nemzeti vagy regionális erőközpont renitenskedésével szemben ki tudja kényszeríteni a homo sapiens alapvető érdekeit: a *legnagyobb* hatalmakéval szemben is.

Sietek megjegyezni, hogy *a világfejlődés nem erre tart*. A gazdasági világ-szerkezet végtelenen oligopolisztikussá válik, míg a katonai erő – a '40-es és '50-es évekénél *nagyobb* mértékben – koncentrálni látszik az USA kezében. Nagyban folynak az előcsatározások a periferikus övezetek fölötti ellenőrzés felosztása ügyében – immár beleértve ebbe a volt szocialista régiót is. Ez nem az a közeg, amelyben akármilyen világösszefogás mentes lehetne a hatalmi „hátsó gondolatoktól” és amelyben akármilyen nemzetközi akció célfüggvényében *vegyisztán* figurálhatna az emberiség érdeke, függetlenül valamely nagyhatalom vagy centrális régió gazdasági és hatalmi érdekeitől. Mivel ezek az életveszélyes tendenciák erősen kapcsolódnak nagyhatalmi katonai és gazdasági érdekekkel, arra sem lehet számítani, hogy az emberiség létének megőrzési szempontjai egybevágóak lesznek a világ sorsát eldöntő hatalmi centrumok törekvéseivel. Fel kell tehát készülnünk arra, hogy az emberiség fennmaradásáért folytatott küzdelmet az emberiségnek nem a nagyhatalmi döntési központok vezérlete alatt kell majd megvívnia: ilyenformán a harc kimenetele is több mint kétséges.

Semmi okunk az optimizmusra: az életveszélyes tendenciákat legfeljebb fékezni, irritálni lehet, kiküszöbölni nem. Az emberiség, amelynek háta mögül szerencsésen elhessegették a „kommunizmus kísértetét”, sajnos meg fogja tapasztalni, hogy ennél félelmetesebb kísértetekkel is együtt kell majd élnie.

b) Nem rajzolódik még ki elég világosan, van-e még akkora tartalék-rugalmasság a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban, hogy elviselje (mégpedig a technika fejlesztése és terjesztése közben) azokat a további, súlyos koordinációs és korlátozási szükségleteket, amelyek a gazdaság regionalizálódásával és globalizálódásával együtt járnak. Marx és Engels XIX. század közepi tapasztalataik alapján azt állították, hogy a magántulajdon *semmi* koordinációt nem tűr, és ez lesz a vesztének (a kizsákmányolás mellett) az egyik fő komponense. Nos: a fejlemények bebizonyították, hogy a magántulajdont lehet koordinálni: kezdetben önkéntes-erőszakolt egyesülésekben, nagyvállalatok és/vagy bankok parancsnoksága alatt történt ez meg, aztán – Keynes és követőinek hatására – megszületett a nemzeti méretű koordináció, a mai értelemben vett gazdaságpolitika; majd a kétágú nemzetközi integráció: a regionális, amelyik a nemzeti gazdaságpolitikákat koordinálja, és a multinacionális, amely az

oligopólium nagy központjainak „maszek” jellegű nemzetközi koordinációját valósítja meg. Bizonyos pontokon – például a bankvilágban – mutatkoznak a globális koordinációra való törekvés jelei is.

A század első évtizedeinek szociáldemokratái a monopolizálódás jeleit látván azt állították, hogy a magántulajdon ugyan koordinálható, ám ezzel elveszti újítóképességét, terjeszkedőképessége viszont betegesen megnő, és ez katonai imperializmusba torkollik. A diagnózis az adott történelmi helyzetben találó volt: valószínű, hogy az 1917-ben született és 1941–1945 között katonai eszközökkel elpusztíthatatlannak bizonyult „mumus” közvetlen és áttételes hatása volt az, amely erről a brutális és mohó imperializmusról „leszoktatta” a kapitalista világot. A terjeszkedés, gátolva lévén, intenzifikálásba csapott át, ami mindenképpen javára vált; először is a világ kisebbik, fejlett hányadán módja nyílt általános jóléti körülmények között is sikeresen egzisztálni, másfelől éppen ezzel a technikai intenzifikálódással kényszerítette végül is térdre a „mumust”. Igen ám, de ezzel a gyökeres változással olyan újabb, magasabb rendű koordinációs szükségleteket támasztott saját magával szemben, amelynek a jövőben meg kell felelnie, különben ismét fellépnek a század elején észlelhető degradáció jelei, az ezekkel szükségszerűen velejáráó „sarokba szorított patkány”-hatásokkal együtt.

A történelmi tapasztalat tehát több szempontból ambivalens gondolatokat ébreszt. Egyfelől a piacra termelő, piacon élő magántulajdon mérhetetlen flexibilitását példázza: ez optimizmusra sarkall. Másfelől arra figyelmeztet, hogy a magánvállalkozás csak akkor „törik bele” a koordinációba, ha az ebből eredő elmaradt haszna érezhetően (kalkulálhatóan) eltörpül amellet a megnövekedett kockázat mellett, amelyet vállalnia kell a koordináció elmaradása esetén. Amennyiben az üzleti széljárás úgy fordul, hogy az említett egyenlőtlenség megszűnik vagy ellenkező irány vesz, a magántulajdon *fellázad* a koordináció ellen, akkor is, ha a társadalmi ráció továbbra is a tevékenységek összehangolását indokolná. Vagyis a piacon mozgó magánvállalkozások koordinálási szükségletei, lehetőségei sohasem visszafordíthatatlanok. A magántulajdon idomulása a maga teremtette műszaki és munkamegosztási-piaci feltételekhez ellentmondásos, *ellentendenciákkal terhes* folyamat. Nehéz megjósolni, hol van az alkalmazkodási képesség felső határa: vagyis az a pont, ahol a magántulajdon már semmiféle fenyegetés hatására nem hajlandó autonómiájának további hányadát elveszíteni: inkább vállalja a *hanyatlást*, annak összes életveszélyes politikai következményével együtt. Amint a globális csapdák bezárulnak, amint a gazdasági és hatalmi gócnak *egyenestben* kell reagálniuk az emberiség feje fölött gyülemlő degradációs vagy életveszélyekre, akkor fog kiderülni, hogy

van-e a piacon élő magántulajdonban még akkora rugalmassági tartalék, amekkorát ezek a problémák megkövetelnek, s ha nincs, akkor a stagnálást és hanyatlást választja-e, vagy megnyugszik abban, hogy a társadalomnak új mozgásformát kell keresnie gazdasági apparátusának életben és fejlődésben tartása érdekében.

c) Amint fentebb említettem, a legfogasabb kérdés a *centrum–periféria* viszony. Ennek több „kezelési” modellje látszik kirajzolódni, kettőről pedig világosan látjuk, hogy nem vezet eredményre. Ezekkel kezdem:

– az első a periféria feletti *hatalmi gyámkodás*, egybekötve ezt a centrum érdekeinek megfelelő gazdasági együttműködéssel – hogy finoman fejezzem ki magam –, vagyis a „hagyományos” gyarmatosítási szisztéma. Igaz, ennek a történelem folyamán kialakult prototípusa csődbe ment, és ilyen-olyan módon likvidálódott. A centrum hatalmi nyomással, vagy egyenesen fegyverrel való ráhatási kísérleteivel a periféria még nem szűnt meg: ne felejtjük el a kísérleteket a Disznó-öböltől Grenadáig, Vietnamtól Angoláig, Líbiától Szomáliáig, Lumumbától Allendéig. Világrendszer-alkotó elemmé ugyan nem fog a jövőben válni, de „ultima ratio rerum” minőségben bármikor használatba kerülhet – és nem csak a tengerentúli periférián;

– a második a periféria kétségbeesett vagy elbizakodott *kiszakadása* a világgazdasági-világpolitikai rendszerből, afféle „vasfüggöny”-modell¹, ami gyűjtőfogalom: a maga nemében „vasfüggönyt” képeztek azok a latin-amerikai gazdaságok is, amelyek az egyoldalú függés elől a széles körű importhelyettesítés politikájába menekültek. Ezek a „végzetet torkon ragadó” próbálkozások eddig sorra kudarcba fulladtak. Még nem elemeztük ki őket elég mélyen és elég „sine ira et studio” ahhoz, hogy tisztán láthassuk: a fejlett kapitalista centrumok által determinált világpiacból való kiszakadás, vagy az ő impulzusai ellenében való gazdaságpolitika *önmagában* hordozza-e saját bukását, avagy az eddigi kísérletek követtek-e el olyan *szarvas hibákat*, amely bukásra ítélte őket? – A „mainstream” közgazdaságtudomány egyértelműen az első variánsra szavaz: ez nyomasztó erejű érv, de nem zárja ki a kételkedés lehetőségét. Elvégre sok mindent tartunk ma már természetesnek a Bolyai-féle geometria alapján, ami abszurdnak tetszett az euklideszi rendszerben – pedig az is „mainstream” volt a maga idejében. Azt viszont tisztán kell látni, hogy ha a perifériának a centrális

¹ A „vasfüggöny” kifejezés használata nagyon szemléletes, noha nem egészen igazságos: ne felejtjük el, hogy az 1940-es évek második felében a vasfüggönyt nem Kelet-Európa húzta le, hanem az ellene elhatározott gazdasági bojkott. Más kérdés, hogy ezt az ellenséges lépést a régió országainak kemény begubózása követte.

régiók számára *életfontosságú* pontján tör ki valamilyen „lázadás”, nem számíthat kesztyűs kézre, de még arra sem, hogy az első kontra-attak sikertelensége láttán a centrum „beletörődik a megváltoztathatatlanba”. Ezt példázza az európai szocialista kísérlet (amit úgy is fel lehet fogni, mint az európai félperiféria kitörési kísérletét) 73 éves hányattatása és felszámolódása. A 207. oldalon közölt történelmi időszámvetést bármely, a világrendszerből való kiválást megkísérlő társadalom akár a saját sorsára vonatkozó prognózisként is nézegetheti;

– a periferikus ország besorolhat a centrum körül húzódó valamelyik külső körbe *pusztán*, vagy *főként* a nemzetközi piac térerősségére és „átlagostól eltérő erősségű” impulzusaira reagálva, súlyos nettó forráskivonási veszteséggel fizetve a modernizálódás *kései* és *felületes*, a lakosság igen kis hányada által élvezhető morzsáikért. Ez az általában „*neokolonializmus*”-ként emlegetett kapcsolódási mód, amely csak politikai fügefaleveleit tekintve különbözik a „paleo-kolonializmus”-tól, vagyis abban, hogy nem jár együtt permanens katonai-adminisztratív megszállással, s ezzel mentesíti a centrumot a minimális felelősség alól is a periferikus ország gazdasági-társadalmi degradációjáért. Igaz, ezért az elhagyatottságért a periféria a függési viszonyok viszonylag szabadabb megválasztásával, a hatalmi centrumok közötti valamelyes „szlalomozási” lehetőségével tudja magát kárpótolni; ez is a neokolonializmus lényegéhez tartozik.

A neokolonialista típusú kapcsolódás igen sokrétű: magában foglalja az export- és importtak megkötöttségén és az ezzel kapcsolatos cserearány-kiszolgáltatottságon alapuló egyoldalú függést, a munkahely- és munkaalkalom-teremtés területén való kiszolgáltatottságot, az egyoldalú technika-transzferre való ráutaltságot, az adósrabszolgaságot, az ország területének átengedését – némi valutabevétel ellenében – a nagyhatalmak katonai céljaira stb. stb. Az ilyen típusú függésbe való belebonyolódásnak tipikus szcenáriója az olyan, tetemes összegű hitelfelvétel, amely nem teremti meg saját törlesztésének és kamatfizetésének *valutáris* feltételeit, s így gyorsuló ütemben önduzasztóvá válik: karcinómaként terjeszkedik el az ország gazdasági organizmusában, megtámadja a felhalmozóképeséget csakúgy, mint a munkaerő újratermelési feltételeit. Az eladósodás polipja által közrefogott ország jövedelme mind nagyobb hányadának kiszívásával fizet egykori „ballépéséért”, kényszerhelyzetéért. Kisvártatva megcsillantják előtte a reményt, hogy könnyebbítheti *folyó* terheit akkor, ha az adósságenyhítés érdekében átadja a centrumnak nemzeti *vagyonának* valamely hányadát. A piacon rendszerint gyilkos diszázsióval leértékelt vagyont a centrum átveszi, és

– vagy *beilleszti* a maga hálózatába, a *maga* optimum-követelményeinek megfelelően: ez esetben a forráskitelepülés kamat és törlesztés helyett a profit-transzfer formáját ölti; a gazdasági szerkezet a centrum szerkezetének szekunder-tercier nyúlványává válik, műszaki-gazdasági fejlődésének ütemét és irányát illetően is, piaci mozgását illetően is;

– vagy egyszerűen *eliminálja*, mint fölösleges, potenciális versenytársat, illetve tartalékkapacitásként kezeli, amely csak a konjunktúra-csúcsokon működik, különben parlagon hever: általában olyan olcsón lehet ezekhez a kapacitásokhoz hozzájutni, hogy ez a felhasználási mód is gazdaságos. Persze csak a centrum számára: a függőségi csapdába esett periférikus országnak mindez vagyona pusztulását és nemzeti termelési tényezőinek parlagon hevertetését – vagyis a szegénységet jelenti.

Az ilyen módon letarolt és „kisztozott” periférikus ország beilleszkedik a centrum piaci hálózatába. Nem különösebben érdekes az, hogy piaca általában szűkül: a centrumnak elegendő, ha a „felső tízezer” vásárlóerejét magáénak tudhatja. Több milliárdos népesség „jövedelmi elitje” megközelítőleg akkora piac a luxus-, vagy félluxus fogyasztási cikkek, valamint a civilizációs infrastruktúra számára, mint a centrum egész lakossága. Ha hozzávesszük azt, hogy a centrum ezekre a piacokra termelőszekeztora „lecsengő” szegmenseinek árutömegeit irányítja, vagyis jelentősen meghosszabbítja a termékek piaci *életgörbéjét*, kibontakozik e „letarolás” jelentősége a centrum számára.

Mindezek mellett nem elhanyagolható a gyarmati típusú kapcsolódás „hagyományos” – energia-, nyersanyag-, trópuscikk- és alapélelem-ellátó – szerepe sem: vagyis az olcsó, szakképzetlen munkaerő kedvező természeti feltételek közötti dolgoztatása, s az így termelt alaptermékek *olcsó* beépítése a feldolgozóipar termékeibe; ennek jelentősége azonban csökken, egyrészt azért, mert nehéz az ilyen kitermelési kapacitásokat *katonailag* monopolizálni, másrészt a nyerstermékek költségformáló szerepe a gazdaság modernizálódásával mérséklődik. A kitermelés szerepe legfeljebb ott nő döntő jelentőségűvé, ahol az *ellátási biztonság* foroghat kockán: ez ma csak a szénhidrogén és a hasadóanyag esetében reális, és valószínűleg a jövőben is csak ezekkel a termékekkel kapcsolatban várható.

– Az utóbbi évtizedben elvétve tapasztalható egy sajátos, a pusztai piaci reflexekkel és a megszokott centrum-viselkedéssel nem magyarázható jelenség: a centrum (-ok valamelyike) a mágneses mezőjébe került periférikus gazdaság „hóna alá nyúl”, és szisztematikusan felfejleszti, lényegében a maga szintjére, vagy legalábbis ahhoz igen közeli nívóra. Ez a folyamat megy végbe pl. Japán és a kelet-ázsiai „NIC”-országok viszonylatában, ami, elképzelhető, még bő-

vülni is fog; továbbá nem lehetetlen, hogy az USA–Kanada–Mexikó háromszögletű integrációs tendenciában is benne rejlik Mexikóra nézve egy hasonló lehetőség. Vagyis az „*egy, nagymagvú*” *centrális régiók* terjeszkedési próbálkozásáról van szó, pontosabban a régió „kemény magvának” kiterjesztéséről. Az európai centrum pl. nem gyakorolja ezt a módszert: a szűkebb integrációs körbe „szennyeződésként” bekerült országrészekkel és országokkal kapcsolatban korántsem ért el több mint három évtized alatt akkora felfejlesztési eredményeket, mint Japán Dél-Koreával, Tajvannal, vagy a két városállammal alig 10–15 év alatt.

– Végül: az is lehetséges, hogy a centrum valamely gazdasággal vagy régióval „nem tud mit kezdeni”: vagy teljesen érdektelen a számára (Szahel-övezet, Egyenlítői Afrika, Madagaszkár, Burma stb.), vagy elvileg lenne benne fantázia, de sokba kerülne és lassan térülne meg a befektetés: akár gazdasági, akár politikai okok miatt. Ez esetben a periféria sorsa az „elfelejtés”.

4.4.2. *A XXI. század első évtizedeinek általános gazdasági trendjei: néhány scenárió*

a) A világgazdaságot az elmúlt két évtizedben egy sor mutációszerű változás rázta meg: a sort a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása kezdte meg, majd a cserearányok átrendeződése és a „golden sixties” nagy konjunktúrájának megszűnése folytatta, amelyet két, kardinális jelentőségű műszaki nemzedékváltás követett – a XX. században a legjelentősebbek –, azaz a világtechnológia energiatakarékossá válása és a mikroelektronikai forradalom. Mindezt betetőzte egyfelől a távol-keleti centrum kiformalódása, másfelől a szocialista gazdasági tömb elenyészése, s a világgazdasági szövedékbe szétmarcangolható koncként való „behajítódása”. A hárompólusúvá vált világgazdasági erőter alaperővonalai sajátos, igen labilis egyensúlyt látszanak mutatni: e látszat mögött azonban *súlyos aszimmetriák húzódnak meg, mintegy tájfunerejű világgazdasági „légmozgások” mérhető, de pontosan nem prognosztizálható meteorológiai előjeleiként*. Maga az üzleti élet, mintha érezné mindezt, évek óta „lábujjhegyen” közlekedik: inkább elviseli az enyhe recessziót, semhogy merész akciókba fogna – mondjuk abban a vákuumban, amely Kelet-Európában keletkezett. Mi jöhet ki ebből?

b) Ami a műszaki fejlődési tendenciákat illeti, mind valószínűbb, hogy a *mikroelektronika* fokozatosan átlép a viharos innovációs korszakból a lassabb, evolutív korszakba: megkezdődik széles, „hétköznapi” elterjedése az élet minden területén. Termelő- – részben fejlesztő- – centrumai fokozatosan átszivárognak a centrum kemény magjain kívüli vidékekre, beleértve a periféria belső köreit is. Az ágazat rentabilitása besorol azok közé, amelyek „valaha szebb napokat láttak”, de nem enyésznek el, mert termékeik életgörbéje inkább ellaposodik, mintsem hanyatlana. Magyarán: olyan jelenséggé válik, mint a szerzőszám-gépipar vagy az energetikai felszerelések gyártása. A világ még jó ideig elégedél ui. azokból a technikai csodákból, amelyeket a mikroelektronika a gáláns katonai költségvetések árnyékában, a „mumusos” időkben kifejlesztett.

Nem tudni, mi veszi át a helyét mint a gazdasági fejlődés és a centrális régiók rivalizálásának „nagy aduja”; az elmúlt évszázadban túlságosan hozzászoktunk ahhoz, hogy minden műszaki forradalom a katonai szektorból indul ki és ott is virágozik ki, hogy nehéz elképzelni, a beruházási és fogyasztói piac – még a centrumok közép-felső rétegeinek mégoly finnyás piaca is – mi *olyan* forradalmi újítást tud még felhabzsolni, ami *annyira* dinamizálná a világgazdaság egészét, mint az elmúlt idők katonai piaca, illetve az annak sleppjében mozgó, a fogyasztói társadalom első évtizedeit élő konzumszektor.

Hajlamosak vagyunk mechanikusan rávágni: a következő technikai forradalom a biológia birodalmában fog végbemenni – és ebben lehet is valami. Az élő szervezetek örökletes tulajdonságainak manipulációja kétségtelenül új „rabszolgahada” állíthat az emberi tevékenység határfokának növelése szolgálatába: forradalmasíthatja a bányászatot, az élelmiszer-termelést, a környezet-szennyeződések megelőzését stb. Nem látható be, mekkora lesz ennek az új „szolgáltatásnak” a piaca. Miért kellene a bányászatot *en bloc* forradalmasítani, amikor a fejlődő országokban a munkahelyteremtés a fő cél, nem az emberi erő felszabadítása, és a néger vagy burmai bányász még évtizedekig (-századokig) olcsóbb és tűrőképesebb munkaerő lesz, mint a génmanipulált baktérium? Miért kellene ezzel a nem olcsó módszerrel megsokszorozni az élelmiszer-termelést, amikor a fejlett világban eladási problémák vannak, a fejlődő világban pedig nincs fizetőképes kereslet még az olcsó élelmiszerre sem? Hasonló kérdést lehetne feltenni a környezetvédelemmel kapcsolatban is: amíg a környezetszennyező iparokat exportálni lehet a harmadik világba (inkluzíve a volt szocialista kísérleti terepet is), addig értelmetlen dollármilliárdokat beruházni környezetkímélő, biotechnológiai módszerekbe. A biotechnológiai forradalmat tehát – ha meg nem is eszi, de legalábbis lassítani és szűk területre behatárolni fogja a neokolonializmus.

Amire biztosan számíthatunk, az a műszaki haladás „gazdagokra méretezettsége”. Arra a jövőben már úgyszólván nem lehet számítani, hogy zseniális feltalálók, saját K+F-tevékenységükre alapozva nagy, sikeres vállalkozásokat tudnak kifejleszteni (Edison, Csonka János stb.), és annak is mind kisebb az esélye, hogy egy-egy termék vagy termékcsoport lépésről-lépésre való fejlesztésével-variálgatásával sok kis- vagy közepes vállalkozás összességében nemzetgazdasági méretű „siker-sztorikat” lesz képes kibontakoztatni. Az agyjáradékot masszívan és hosszantartóan generáló innovációs tevékenységet legfeljebb elkezdni lehet Szilícium-völgy-típusú, kisebb laboratóriumokban: a termelésbe való átlendítés és a piacra való kivitel mindenképpen tökéletes nagyvállalkozásokat (bizonyos, igen alapvető pontokon: óriásvállalkozásokat) követel. Ez még a haditechnikai újításokat a polgári fogyasztásra adaptáló fejlődési modell esetében is igaz (itt a zseniális kis laborok egyfelől eredeti, *ötlet* szintű innovációkkal látják el az óriásvállalatokat, másfelől az „uraságoktól levetett” haditechnika polgári célokra való adaptálásának, ugyancsak *ötlet* szintű, vagy „deszkamodell” kidolgozottságú fázisait végzik el. Az innovációs kisvállalkozások igen fontos láncszemet jelentenek a nemzetgazdaság életében, de csak mint kiegészítők a megalapozó és technológizáló-termelő nagyvállalkozások mellett. Ha egy egyébként kisméretű ország képes kifejleszteni egy jelentékeny K+F-kapacitást, de ahhoz vagy szegény, vagy elkésett, hogy ennek adaptációs-termelési „előterét”, valamint nagyméretű K+F-háttérét is megalkossa, akkor kénytelen lesz ezt az innovációs göcot „bérmunkába” adni külföldnek. Jobb esetben a külföldi partner beilleszti a maga innovációs láncába: azaz jól megfizeti a kutatókat, de a kutatási-fejlesztési eredmények utáni járadék jellegű jövedelmet maga realizálja; rosszabb esetben a kapcsolatnak *brain-drain* lesz a vége. Az a társadalom viszont, amely nem rendelkezik nívós K+F-gócokkal, vagy hagyja azokat elsorvadni, a XXI. század első évtizedeiben valószínűleg elveszíti a lehetőségét annak – évszázadokra, vagy legalábbis néhány emberöltő tartamára –, hogy ezeket kifejlessze, illetve regenerálja: „elmegy a vonat”. Az egyetlen járható út a századvég viharaiiban lerongyolódott gazdaságok számára, hogy olyan elszánt konoksággal őrizgessék tudományos-műszaki kapacitásukat, mint ahogyan a jólétből a szegénység felé sodródó családok házacskáikat, lakásukat: az ugyanis a legfontosabb feltétele annak, hogy végleg ki ne csapódjanak a társadalomból. Ezzel párhuzamosan két stratégiai műveletet kell elvégezniük: a gazdaság számára legkedvezőbb lehetőségeket kínáló szegmensekben az alap kutatási, termelési és marketing-értékesítési vertikum megerősítését, s egyben az egész masszívum integrálását a nemzetközi hálózatba. Vagyis a nemzetközi műszaki fejlődés kihívásainak megfelelni csak

gondosan kimunkált fejlesztési-szelektivitási-külgazdasági stratégiával lesz lehetséges.

Ennek ellenére is elég nagy a valószínűsége annak, hogy azok a gazdaságok, amelyek a XX. század végéig nem tudtak beilleszkedni a nemzetközi K+F-folyamatokba, és nem hasították ki maguknak azokat a szelektívket, amelyek tekintetében tudják tartani az első és másfeledik vonalban elfoglalt pozícióikat, az elkövetkező évtizedekben erőteljesen az áramlatok szélére fognak sodródni.

c) A piacnak az a rohamos szélesedése és mélységbeni tagozódásának az a szédítő gyorsaságú növekedése, amit a XX. század második felében tapasztalunk, a XXI. század első évtizedeiben „termőre fog fordulni”. Anélkül, hogy homogenizálna, létre fog jönni egy valamiféle „globális munkamegosztás”; egy olyan „világpiac”, amelynek a jellege el fog ütni attól, amit ma hívunk világpiacnak (mint ahogyan a mai értelemben vett világpiac is *minőségileg* különbözik attól, amit a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején neveztek annak); és meg fognak jelenni az interregionális integrálódási tendenciák első – lehet, hogy még képlékeny és bomlékony – kezdeményei. Ismétlem: nem homogenizálódásról van szó: a piac autonóm részrendszerekből való összetevődésének és részrendszerekre való szétmállásának folyamatos, kettős tendenciája a jövőben is fennmarad. Ha ettől eltekintenénk, magától a piac lényegétől kellene elvonatkoztatnunk.

Azt persze nem látjuk ma még előre, milyen *konkrét* képződmények fognak *továbbélni* (virágozva és expandálva, illetve védekező státusban, vegetálva), *eltűnni* vagy tiszavirágként *felbukkanni és elsüllyedni*, netán új, hatalmas erőként *kiemelkedni* és megindulni a domináns állapot felé. Azt sem tudjuk, hogy a regionalizálódás általánossá válik-e a nemzetközi piac minden szegletében, avagy a fejlett centrumok privilégiuma marad: a perifériának vagy a centrumok „holdudvaraiban” való laza megszerveződés jut osztályrészül, vagy a tengő-lengő outsider-szerep vállalása. Ha a *mai* állapotot és már megfogható tendenciákat vesszük a prognózis alaphangjának (vagyis extrapolálunk: csak mennyiségi változást tételezünk fel – akárhogy is tiltakozunk ellene), kétségkívül azt jósolhatjuk, hogy az *európai* integráció marad a legfejlettebb ilyen képződmény: ez vagy erősen bővül (EFTA-maradékok, KGST-repezsdarabok), vagy erősen mélyül („Maastricht” – és az ehhez hasonló további lépések), vagy a két megoldás valamilyen elegyét választja. Ez párhuzamosan fog futni egy *észak-amerikai*, igen sajátos integrációs próbálkozással, amely a befogott időtartam alatt még nem tud komolyan kibontakozni (ami nem jelenti azt, hogy nem tehermentesítheti komolyan az USA-t a másik két centrummal folytatott

küzdelmében). És végül az a centrum, amelyet ma még inkább csak „Japánnak” hívunk, egy *Kelet-Ázsiának* jelentős hányadát átölelő integrációs kezdeménnyé fejlődhet – minden valószínűség szerint evolutív módon, nagy hang- és fénytümemények nélkül. Magyarán, a már meglévő fejlett pólusok körüli „kristályosodás” csak abban az esetben nem folytatódik, ha valamelyikük olyan kataklizmaszerűen omlik (robban, mállik) szét, mint ahogyan a KGST a század utolsó előtti évtizedében. Ennek ma még semmi érzékelhető jele nem mutatkozik egyik centrum esetében sem – ami persze nem biztosíték arra, hogy teljesen lehetetlennek tartsunk ilyen összeomlást, vagy legalábbis erős meggyengülést. Egymás közötti viszonyukban ugyanis ezek a centrumok *majdnem* mindent megtesznek *legalább* azért, hogy a másikkal szekeret rúdja egy ilyen kimenet felé forduljon; hogy próbálkozásait hogyan fogja befolyásolni a „mumus” eltűnése – megint csak nyílt probléma. Az is több mint valószínű, hogy a fejlett centrumok a periféria „alulról szerveződését” nem fogják jó szemmel nézni, viszont mindent meg fognak tenni a „felülről való szervezés” érdekében, ez ugyanis némi biztosítékot ígér a befolyás megtartására-növelésére (a többi centrális régióval szemben), valamint az erőforrások kiaknázásának olcsóbbá tételére. Vagyis mai eszünkkel gondolkodva nagyobb jövőt jósolhatunk a „loméi egyezményeknek”, mint a „KGST-knek”. Ám ez sem szentírás: adott szituációban a centrumok erőterében, vagy az azok közötti térben, vagy azok „egymásra torlódó” tereiben keletkeznek olyan légüres terek, amelyek lehetőséget adnak a centrumok befolyásának ellenszegülő, vagy a több centrum ellentétes érdekeinek együttes erőterében lavírozni-boldogulni próbálkozó perifériális együttműködések létrejöttére és hosszabb-rövidebb ideig való sikeres egzisztálására. Ha alkalom adódik, jelentkezőkben valószínűleg nem lesz hiány.

Végül nem egészen biztos, hogyan alakul az elkövetkező évtizedekben a nagy birkózóbajnokság a regionális és a *multi-* és *transznacionális* integrálódási *dimenziók* között. Objektív adottságoknál fogva e két tendencia egymáshoz való viszonya eleve ambivalens. A regionális integráció megkönnyíti a vállalatburjánzás „áttételeződését” a regionális térségen belül és a regionális integráció erőterébe került perifériákon. Másfelől egy regionális makrogazdasági háttér igencsak megnöveli az adott térségen belül gyökerező vállalatbirodalmak *globális* manőverezési lehetőségeit. E két vonatkozásban a transz- és multinacionális tőke „szereti” a regionális integrációt – és viszont: az integráció világpiaci és -gazdasági potenciáljának nem utolsó jelzőszáma a területéről szétsugárzó, vagy a területén meggyökeresedett multi- és transznacionális vállalatok száma, tőkeereje, üzleti forgalma stb. A szerelem azonban messze nem felhőtlen. A globális piacokban, forrásgazdálkodásban stb. gondolkodó tőke szemében a

regionális szabályozás – szűk kalitkának tűnik, amely akadályozza röptét a maga „vidékies” bornírtságával; továbbá azért is kellemetlen, mert minduntalan „megpumpálja” a régió élet- és versenyképtelen gazdasági tevékenységeinek, nyomorúságos vidékeinek és országainak felemelése érdekében. A regionális szervek pedig rettegve kalkulálnak a területükön „garázdálkodó”, illetve a területükről „portyázó” multi- és transznacionális vállalatokkal, mint a saját koncepcióikat illető *bizonytalansági* tényezővel, jól tudván, hogy a „multiknak” nincsenek barátaik, csak érdekeik. Ezek, jobbik esetben, merőben eltérhetnek az egyeztetett gazdaságpolitikák irányától, de legalább valami „hazai” érdeket fejeznek ki. Sohasem lévén azonban egyértelműen kideríthető, hogy melyik multi vagy transznacionális képződmény gyökerei *végül is* hol ásódtak be, fennáll az a veszély, hogy döntéseik a konkurens centrum verseny-machinációi közé sorolnak be: vagyis a Régió kígyót melenget a keblén. Így aztán egyik sem akarja a másikat *kiirtani* (a Régiók és a Multik mérkőzése nem antik gladiátorjáték), csak *meglovagolni*, dominált helyzetbe hozni: ez a meccs tehát a rodeóhoz hasonlít inkább. A Régió boldog volna, ha a Multik, mint „regionális hazafiak”, beállnának koncepciójuk megvalósításába. A Multik pedig úgy néznek a Régiókra, mint a nagy Boeing Jumbók a repülőterekre: érdekük, hogy szabad és biztonságos mozgásuk legyen rajtuk, de nem érzik egyiket sem szülőföldjüknek.

A gazdasági-piaci viszonyok globalizálódási tendenciája a Multiknak kedvez, a regionalizálódás kiterjedése és elmélyülése (főként az utóbbi) pedig azt az erőt növeli, amely be akarja fogni a nagyra nőtt cégeket a regionális stratégiák szolgálatába. Észak-Amerikában és Japánban ez a konfliktusveszély jóval kisebb, mint Európában: az ott működő nemzetközi óriások gyökerei ugyanis egyértelműen nemzetiek (regionálisak), nem úgy, mint az európaiakéi. Ez utóbbiak ugyanis időben késve startoltak (néhány kivétellel, mint pl. a Shell vagy a Nestlé), és eleve az amerikai nagyvállalati birodalmak hatása alatt kezdtek el világméretben tevékenykedni: az ő esetükben tehát eleve gyanús lehet, hogy Ézsau szőrös keze mögött Jákob hangja szól. – Az egész eszmefuttatás egyébként támadható: a múlt gyakorlata ugyanis azt bizonyítja, hogy *a)* az óriáscégek nem amerikai vagy európai marionettek, hanem *önmaguk* képviselői: döntéseiket kizárólag saját biztonságuk és nyereségük motiválja; *b)* amennyiben működésük „ordítóan” az egyik vagy másik centrum érdekeit szolgálta, a kormányok kompromisszumra tudták őket szorítani. Nos, az első érvet a második részben „helyre teszi”: ahhoz ui. nem kell az adott centrum „láncos kutyájává” válnia egy Multinak, hogy tevékenysége aszimmetrikus hatásúvá váljék – ez a pusztai piaci logikából is adódhat, nem kell hozzá a nemzeti vagy regionális gazdaság-

politika művi beavatkozása. A másik – tudván a mai gazdaság minden molekuláját átható állami hatásról – már komolyabban veendő: vagyis a nemzeti gazdaságpolitikáknak és/vagy a koordinált, regionális gazdaságpolitikáknak, *ha akarják*, módjukban áll kompromisszumos megoldásokat keresztülvinni a Multik tevékenységeiben. Nos: mi veheti rá őket, hogy *egyöntetűen* akarják ezt – ti. az érdekek *moderálását* az ellenfél, a versenytárs javára:

- vagy egy olyan mértékű kölcsönös összefonódottság, amely „simán”, a piaci játékszabályok felrúgása nélkül lehetővé teszi az akcióban vesztes fél részéről a retorziót;

- vagy egy olyan, minden konfrontációs helyzet megakadályozását követelő közös érdek, mint amilyen az elmúlt négy évtized alatt a „mumus” jelenléte volt.

A XXI. század első évtizedeinek világgazdaságából a „mumus” már hiányozni fog (Kína, ha megtartja szocialista berendezkedését, és fenntartja mai fejlődési lendületét, akkor sem helyettesíti a szovjet „mumust”: sem gazdasági, sem katonai ütőképessége nem lesz elég arra, hogy „belekotorjon” a centrumok világgazdasági és/vagy világpolitikai játékaiba). A kölcsönös összefonódottságnak máris vannak nem elhanyagolható jelei – mindenekelőtt pénzügyi téren –, de ezek nem olyan természetűek, hogy megzavarásuk bármelyik centrum számára vitális érdekeket érintene: pontosabban igencsak elképzelhető, hogy a „nemzeti” gyökerű Multik betörése a konkurens centrum érdekerületére nagyobb hasznot hoz, mint a vélelmezhető retorzió kára. Ezért a Régiók és a Multik csendes küzdelmeinek kiéleződése nagyobb valószínűségű, mint az óvakodás ettől a kiéleződéstől.

d) A három, máig kialakult fejlődési centrum közül a világkereskedelemben való előretörés szempontjából továbbra is a Távols-Kelet a legesélyesebb; az USA „hightechi” monopóliuma valószínűleg erősen csökken (ha a hadiipar nem veszít gazdaságfejlődési jelentőségéből, akkor ez a folyamat erősen fékeződik: a XXI. század első évtizedeiben a monopólium-szertefoszlás még nem következik be), Európa történelmi „intellektuális fölénye” tovább morzsolódik, persze nem egyenes degradáció, hanem a másik két centrum felzárkózása következtében. Nem pontosan látni még előre, az egyes centrumok milyen mozgási pályára kényszerülnek.

Európa mindenek fölötti érdeke a dezintegráltság csökkentése: e tekintetben ui. abszolút hátrányban van mind Észak-Amerikával, mind pedig Távol-Kelettel szemben. A dezintegráltság ma már nem annyira a nemzeti piacok szétszakítottságán és a termelőerők dekoncentráltságán érződik, mint inkább párhuzamos struktúrák maradványain, az innovációs és még marketingláncok

és hálózatok összehangolatlan működésén, valamint a még messze nem integrálódott értékrendeken. Növénytani hasonlattal élve: az európai gazdaságok már „biocönózisban” élnek, azaz csak alárendelt mértékben „táplálék-konkurensok” egymás számára, de még messze nem „szimbionták”, holott a legnagyobb konkurens – az USA – 230 milliós *egységes szervezetként* áll velük szemben, a másik konkurens, Japán, pedig 130 milliós monolitikus gazdaság, amely ráadásul lényegesen szervezettebb, mint akár az EU, akár Európa *bármelyik* nemzetgazdasága. Hozzáteszem: ez a „biocönózis” is nap mint nap fenyegetve van: ugyanis igen törekeny erőegyensúlyra épül: arra, hogy a térség relatíve legnagyobb és legdinamikusabb gazdasága, középhatalma – Németország – katonailag és politikailag szűk játéktérre legyen szorítva, gazdaságilag pedig ne kerülhessen Európán belül domináns helyzetbe, vagyis a partnerek ellenőrzése és hatása alatt fejlődhessék. Egy *ilyen* Németország az európai centrum számára *első számú létfeltétel*. Egy ennél gazdaságilag gyengébb, vagy politikailag-katonailag erősebb Németország nem erősíti, hanem bomlasztja a centrumot. A centrifugális erők tüstént működésbe lépnek, illetve hatásuk azonnal meghaladja a centripetális erőkét. Különösen akkor, ha nincs „mumus”, amelytől való rettegés egybeterelné az európai birkanyáját a regionális akolba. Ez azért nagyon fontos, mert Németország jövőbeni fejlődése mind a két irányban rejtegethet meglepetéseket. A volt NDK gazdasági megemésztése szemmel láthatóan *túl nagy falat* annak az NSZK-nak, amelyről kiderült, hogy tőkeereje csak a saját világszpiaci ütőképességének évről-évre való újratermeléséhez elegendő, hosszan megtérülő „áldozatokra” nem futja. Mivel az események a német egységet a Szövetségi Köztársaságnak úgyszólván a „torkába tömték”, kénytelen eleget tenni a kihívásnak: ez azonban nem válik javára sem a hazai politikai egyensúlynak, sem a versenyképesség megtartásához oly nagyon szükséges viharos műszaki fejlődésnek. Vagyis Németország fajlagos gazdasági teljesítőképessége – előreláthatóan még egy évtizedig – hígulni fog: ezzel mérséklődik európai centripetális ereje. Ugyanakkor a területi bővüléssel óhatatlanul megnő európai politikai és katonai súlya: ennek manifesztáltétele a belső politikai helyzet valószínűleg rá is kényszeríti majd. Mindez taszító hatással lesz európai partnereire: különösen akkor, ha Németország, erőpozíciójának hangsúlyosabbá tétele érdekében a történelemből ismert kelet-európai „életér” fokozottabb ki- és felhasználására fog fanyalodni. Ennek több variánsa is lehet, pl.:

- a közép-kelet-európai kis, szövetségi államok romjain keletkezett apócska, politikailag súlytalan, gazdaságilag életképtelen törmelék-

országokból megpróbál maga köré egy „aszteroida-gyűrűt” szervezni, s ezeket, afféle szavazógépként, „főbólintó jánosokként” beerőszakolni az integráció sáncai mögé;

- valami módon restaurálni az európai térkép I. világháború előtti állapotát, legalább annyiban, hogy – ugyancsak e „törmelék-államocskák” mint nyersanyag felhasználásával Ausztriából egy párhuzamos, szövetséges középhatalmat segítsen világra hozni, ugyancsak az EK sáncain belüli státusban;
- bármelyik elképzeléssel párhuzamosan erős pozíciókat szerezni Ukrajnában, s ezt az európai mértékkel mérve is jelentős gazdasági potenciált elsősorban a maga „vazallusaként” becsatornázni az európai integrációba, mintegy „belső periféria” minőségben.

Németországnak ez a – elég nagy biztonsággal előre jelezhető – mozgása mindenképpen nyugtalanítani fogja a Közösség-beli partnereket, s így divergens erőket csempész be az integráció fejlődésébe. Az amerikai centrumnak *érdeke* Németországot az ilyen tevékenységre *bátorítani*, mindaddig, amíg a számára egyedül veszélyes tendenciát – ti. az *egész* fejlett Európa integrációját – fékezi, illetve „fürja”. Japánnak csak akkor állna érdekében e tendencia ellen dolgozni, ha Németország az ő modelljét másolná le, vagyis a kis, kelet-európai országokat sorra „felfinanszírozná” szorosán maga mellé vagy mögé. Erre azonban Németországnak nincs anyagi forrása: a „Drang nach Osten” mindig is parazita jellegű terjeszkedés volt, a német gazdaság rátelepedett a szomszédainál már felhalmozott (szegényes) vagyonra, és azt „leszívta”. Most is csak ez várható: akinek illúziói lennének, kísérje figyelemmel a kelet-német tartományok gazdasági lepusztítását, az elégtelen életszínvonal-finanszírozással egybekötve. Vagyis az integrálódó egész-Európa Japánnak is kényelmetlenebb, mint a kalandor-ösvényekre terelődő Németország. Egy ugyancsak neogyarmati pókhálóba keveredő Oroszország mindezeknek nem tudna ellenállni, ha netán kikerüli a teljes degradációt és középhatalmi sorba visszaverekszi magát (amire elég kevés az esélye), akkor pedig ugyanolyan elzárkózással, bizalmatlansággal és védekező reflexekkel fog rá reagálni, mint 60 évvel ezelőtt: meg nem akadályozhatja.

Vagyis az európai centrumot netán szétrobbantó időzített bomba Németország objektíve kialakuló kényszerhelyezeteiben és lehetőségeiben ketyeg. Bármilyen oldalról bontakozik is ki ez a kettős (gazdasági gyengülési-politikai erősödési) folyamat, a „maradék-EU” mindenképpen gyöngíteni akarja majd az

eredeti integrációs viszonyrendszert, és párhuzamosan két tendenciát bontakoztathat ki:

- a „fenyegetett” gazdaságok különintegrációját, esetleg föderáció vagy uniósztig is elmenve, amely már

- nem az észak-amerikai góc felé építené a barikádjait, hanem egy Kelet-Közép-Európában kiépülő, német vezetésű szubrégió felé: ez a tömörülés hajlamos volna fokozatosan „atlantizálódni”, vállalva ennek minden ódiumát. Ez utóbbi tendencia azonban csak akkor kerülne napfényre, ha a német hegemonia elviselhetetlenné válnék, nemcsak gazdasági, hanem politikai tekintetben is: 2020–2030-ig valószínűleg *eddig* nem jut el a bomlás.

Az észak-amerikai centrum koncepcióváltása éppen napjainkban kezdődött el: az USA most kezdi elhagyni eddigi „büszke, magányos sasmadár”-szerepét, és átváltozni „kotlóstyúkká”. A Kanadával előirányzott integráció minden szempontból plauzibilis: ez a földrajzilag nagy, népessége szempontjából kis ország gazdasági fejlettsége tekintetében nagyjából az USA-val egy szinten mozog, viszont üzleti-emberi reflexei tekintetében jóval „európaiasabb” még a massachusettsi yankee-knél is: vagyis az USA-nak nincs vesztenivalója a Kanadával való integrációban, legfeljebb nyerhet vele. Mexikó veszélyesebb falat: mintegy 60 milliós, „gyarmati spanyol” kultúrájú és reflexú lakosság, kifejezetten harmadik világbeli, noha az utóbbi évtizedekben (duális módon) felfejlesztett gazdasággal. Vagyis óriási forráselnyelő és rendkívül alacsony forrás-hasznosító „papzsák” válhat belőle, akkora, hogy hozzá képest a volt NDK azonnal profitábilis terepnek számít. Nem tudni pontosan, mi az amerikai–kanadai elképzelés e mexikói „életveszély” kezelésével kapcsolatban:

- egyszerűen nem látják át a helyzet veszélyességét, s csak a kiaknázható, „éhes”, olcsó munkaerő, valamint a természeti javak (olaj) felett rendelkezés bővületében élnek – ilyen ostobának nehezen lehet elképzelni a XXI. század közepén bármely fejlett régió hatalmi elitjét, noha semmi sincs kizárva;

- arra számítanak, hogy hatalmas – a „mumus” elleni katonai készülődés szörnyű terheitől megszabaduló – tőkeképződésük segítségével felemelhetik ezt az országot, a kulturális adaptációképességbeli nehézségeket pedig a munkaerő-mobilitással hidalják át (lásd a Szovjetunió próbálkozásait Közép-Ázsia felemelésére – ami a *maga szintjén* nem volt sikertelen: csak éppen a „donor” régiók forrástranszferáló képessége volt kisebb és a „recipiens” régiók felszívó és adaptáló képessége kezdetlegesebb annál, mint amire az USA–Kanada–Mexikó akcióban lehet számítani);
- reménykednek abban, hogy a transzfer lokalizálható, vagyis az átszivattyúzott tőke és az átirányított munkaerő a maga pontjain teljes hatékonysággal működtethető, a primitív környezet nem okoz nagyobb termelékenységesést, mint amekkorát az elevenmunka-költségekkel ellensúlyozni lehet; ez a változat Mexikó neogyarmatosításának programja lenne, amelynek kidolgozandó „részlete” az integrációs mechanizmusok és egyéb játékszabályok olybá való alakítása, hogy a gyarmatosított ne élhessen vissza „kapun belüli” helyzetével, azaz a modellt ne fordíthassa át a „papzsák”-variánsba.

További veszélye Mexikó bevonásának egy belső – óhatatlanul preferált – körbe az, hogy idővel nehéz lesz ellenállni az *újabb aspiránsok* rohamainak. Valószínű, hogy Latin-Amerika országainak igen nagy hányada szívesen kerülne be egy olyan körbe, ahol az USA–Kanada forrásokból való csipegetésnek, a velük való kereskedelemnek, a fölös lakosság legális „átzsuppolásának” hasonló feltételeit élvezhetnék, mint amilyenre Mexikó várományos. Az ilyen irányú „gátszakadás” jobban kiszívhatja az USA–Kanada duó energiáit, mint az EU-ét egy hasonló, kelet-európai kiterjedési kényszerhelyzet tenné. A fél- és mélyperiferikus helyzet, a centrummal való közvetlen érintkezésben erős „nimfomániás” hajlamot hoz felszínre, úgyszólván kivédhetetlenül. A „gátszakadásnak” nagyobb a valószínűsége, mint pillanatnyilag hihetnők. A latin-amerikai országcsoport gazdaságilag elég nagy kényszerhelyzetben van: néhány évtizedes iparfejlesztési stratégiájuk éppúgy romba dőlt, mint Kelet-Európáé, eladósodásuk csillagászati, belső gazdasági, szociális és politikai feszültségeik permanensen nagyok. Ugyanakkor természeti kincseik nagyrészt még kihasználás előtt állnak, a munkaerő olcsó, legtöbbjük rendelkezik hellyel-közzel európai (legalábbis kelet-közép-európai) intellektuális adottságú góccokkal, régiókkal *is*. Vagyis nem mondható, hogy a feléjük való expandálás érdektelen volna akár

Európa, akár Távol-Kelet számára. A Monroe-elvet a mai világban nem lehet úgyúnaszadokkal érvényesíteni – csak azzal, hogy az észak-amerikai centrum valamivel kedvezőbb feltételeket kínál az „elszegődéshez”, mint a konkurensek. Az USA–Kanada mag hígulása tehát csak idő kérdése.

Ugyancsak várható, vagy legalábbis bizonyos százalékban valószínűsíthető, hogy a „mumus” kiesése a ringből nem csökkenti jelentékenyen az USA gazdaságára nehezedő fegyverkezési nyomást. Az ország szemmel láthatóan készülődik arra, hogy *konzumálja* azt a (most először) beköszöntő lehetőséget, miszerint katonai hegemoniája *vitathatatlan*, s így bárhol a földkerekségen *büntetlenül* beleszólhat bárkinek az ügyeibe. Ez indokolja azt a mohó sietséget, amely jellemzi az amerikai külpolitikát a mások kezében lévő nukleáris erő csökkentésére (a volt szovjet régió esetében a teljes felszámolásra, s a kutatási-gyártási kapacitás helyének „sóval való behintésére”), valamint a mind merészebb katonai akciók kezdeményezésére („sleppekkel” vagy azok nélkül) a különböző, világstratégiai szempontból fontos helyen lévő válságövezetekben (Kuvait, Szomália, Közép-Ázsia, Balkán). Ezt a törekvést eleve alátámasztja a hadiipar érdeke abban, hogy a „mumus” nélküli világ körülményeire való áttérést minél olcsóbban ússza meg, és maga az átstrukturálódás folyamata minél kényelmesebb ütemezésű legyen. Hozzáteszem, hogy az amerikai külkereskedelmi érdekek is a gyors átstrukturálódás ellen szólnak: az USA kereskedelmi szerkezetében tapasztalható „Leontieff-paradoxont” még ma is alapjában véve csak a fegyverszállítások törlik meg, és ha a fegyverszállítások kieséséből eredő bevételt a polgári ipar termékeivel kellene ellensúlyozni, hamar kiderülne az USA versenyképtelensége Európával, de különösen Japánnal és „holdudvarával” szemben. Az USA katonai ipara (és hadfelszerelése) két alapvető irányt vehet föl:

- ha az az irányzat kerekedik felül a katonai filozófiában, miszerint a „csendőrpáncsnoksági” funkciót a hagyományos módon kell gyakorolni: azaz támaszpontok fenntartásával, gyorsan mozgósítható alakulatok készenlétben tartásával, akkor – egy „mumus” nélküli világban – ehhez nem szükséges „csillagháborús” technika. Másnak ui. még ez az elmaradott szintű fegyverzete sincs: pontosabban mondva, csak arra kell vigyázni, hogy az amerikai hadiipar többre legyen képes, mint az a hadiipar, amely a „móresre tanítandókat” ellátja fegyverekkel. Ezt a szintet az USA akkor is fenn tudná tartani, ha hadseregét MIG-ekkel és T-72-es páncélosokkal szerelné fel, amelyeket egy szilárdan ame-

rikai befolyás alatti Oroszországban gyárttatna le búzaexport ellenében;

- ha viszont a katonai doktrína a világ elektronikus „gúzsbakötése” irányába hajlana el, vagyis annak a rendszernek a globalizálását irányozná elő, amelyet a ’80-as években a Szovjetunióval szemben kifejlesztettek, akkor a hadiipari szektor jelentősége még nőhet is az USA gazdaságában, s az amerikai hegemonia a *top-technology* területén nagyobb valószínűséggel maradna meg. Igaz, ennek az ára az egész világgal szembeni barátságtalan viszony lenne. A perdöntő kérdés, hogy ez megéri-e az amerikai politikának és gazdaságnak?

Furcsa, de erre is több, alternatív válasz lehetséges. Ha a másik két centrum nem tudja kellőképpen összeszedni magát vagy kifulladás, vagy bomlik (ha bomlik, akkor vagy apróbb alrégiókra szakadozik, vagy a bomlástermékek az amerikai góccal keresik az együttműködés lehetőségeit) – ebben az esetben az „elektronikus gúzsbakötés” csak másodlagos, szuperbiztonsági szerepet kaphat: a katonai feladatok zöme kalasnyikovokkal is ellátható. Ha az észak-amerikai góc gazdasági versenyképességét a többiek permanensen sikerrel ostromolják és ennek következtében mind kérdésesebbé teszik katonai hegemoniájának létjogosultságát is, akkor az eddig „mumus”-riasztó és halálra táncoltató céllal kiépült katonai gazdaság élni, virágozni és fejlődést determinálni fog, talán még jobban is, mint a múltban, s a Jelcintől vásárolt haditechnikát a grenadai hőstetthez hasonló célokra fogják használni.

A fenti célozgatásokat az *oroszk kapcsolatok* bensőségekké válására nem időtlen viccelődésnek szántam. A szovjet birodalom összeomlása közben és azóta világosan rajzolódik ki az amerikai politika *mélyseges* és *mindenre elszánt* érdekeltisége abban, hogy az itt keletkezett vákuumba benyomuljon, mégpedig úgy, hogy e hatalmas falatot senkivel se kelljen megosztani.

Az amerikai diplomácia és para-diplomácia mozgásai az oroszországi és lengyelországi hatalmi rivalizálások során (különösen, ha szembeállítjuk ezeket az egyéb közép- és kelet-európai hatalmi marakodásokban játszott, csaknem a timiditásig menő szerénységükkel) meglehetősen határozottnak tűnnek, az e téren ugyancsak merészen előretörő német érdekeltiséggel szembeni „coki” kimondásáig (lásd Walêsa irányvonalának csaknem a szakadék széléről való visszatáncoltatását a Mazowiecki-irányzattal szemben, Jelcin működőképességének többszöri kiemelését a szakadékból és így tovább). Ennek az elszántságnak az oka *részben* katonai: alapvetően az ebek harmincadjára kerülő nukleáris

ütőerőt akarják biztosítani. Részben persze – s ez az elkövetkező évtizedben fog napfényre kerülni – hatalmas *energiatartalékok* ösztökélik az amerikai politikát az orosz kapcsolatok felé, továbbá az is szerepet játszhat, hogy a szovjet időkben kiépült *ipar* egyszeri modernizálás árán alkalmas egy sor olyan funkció átvállalására, amelyet az Államokban már értelmetlen hazai termelési tényezőkkel űzni, pl. az ércbányászat, szénbányászat, kohászat, egyes hagyományos gép- és vegyipari tevékenységek, erdőkitermelés és faipar stb. Ilyen célokra Oroszország sokkal alkalmasabb „holdudvar”, mint Mexikó vagy Latin-Amerika bármely országa, talán az egyetlen Brazília kivételével.

A várható kapcsolat jellegénél és funkciójánál fogva Oroszország amerikai befolyási övezetbe vonása nem jelentheti – még távlatilag sem – az ország fel-emelését az USA és Kanada színvonalára vagy akár annak a valamelyes megközelítésére sem, akkor ugyanis elveszne a kapcsolat *egyik* lényege: a „fehérember-szabású” munkaerő olcsósága; a *másik* csáberő, ti. az ellátási biztonság és az amerikai struktúra tehermentesítése a ballasztoktól, már nem biztos, hogy önmagában indokolná a hatalmas ország pénzügyi láncokon való tartásának meglehetősen drága mulatságát.

A *távol-keleti* centrum ma még egyértelműen a XX. század nagy gazdasági csodájának számít. Látszólag semmi nem tudja megtörni üstököspályáját: még a '70-es évek gyökeres árrendszer-katakлизмái sem, az amerikai katonai-politikai hegemonia visszaállítása sem, de még egyes szatellit-államok (Indonézia, Thaiföld, stb.) valutarendszereinek felbukfencezése sem, noha egyik sem volt kellemes számára. A színpalak mögött azonban valami drámai feszültség látszik vibrálni: ez a kelet-ázsiai „siker-sztori” ugyanis olyan hallatlanul sebezhető alapokra támaszkodik, amelyek láttán szinte elképzelhetetlennek tűnik még az eddigi felfutása is:

- rövidebb távon az energia-, nyersanyag- és élelmiszer-függősége a legsebezhetőbb pontja. Ezt komplex módon próbálja enyhíteni: egyrészt a legmesszebb ment az energia- és anyagtakarékos technológia kifejlesztése területén; másrészt termelési szerkezetében is előnyben részesíti az energia- és anyagigényes ágazatok felváltását a technológia- és munkaigényesekkel; harmadrészt igyekszik kiépíteni a valamennyire is megbízható ellátási bázisokat, mindenekelőtt Ázsiában; végül belső fejlődési modelljébe beépített egy, a lakosság fegyelmén és igénytelenségén alapuló rugalmassági faktort, amellyel az importdrágulási, exportcsökkenési, valutamegingási stb. hullámokat eddig sikerült áthárítania a lakosságra. Mindez magában hordja a korlátokat

is: a technológiai és strukturális takarékosági források „egyszeri” jellegűek, nem ismételhetők meg minden ötödik évben; a lakosságra való áthárításának még Távol-Keleten is vannak felső korlátai, nem beszélve arról a rombolásról, amelyet a jóléti viszonyok minduntalan feláldozása az aktuális gazdaságpolitikai kényszerhelyzetek oltárán a munkaerő bővített újratermelésében okoz (ezt tapasztalhattuk a kelet-európai „halálra táncoltatás” során is); végül a külgazdasági terjeszkedés törvényszerű velejárója az érdekütközés más fejlett centrumokkal, ami óhatatlanul a politikai-katonai biztonsági igények erősödéséhez vezet, vagyis a távol-keleti gazdasági csodát egyik alapokánál, ti. a „fegyverkezésnélküliségnél” fogva támadja meg;

- hosszabb távon a centrum „parvenü” mivolta jelent komoly veszélyt: a sok évszázados, európai típusú civilizáció kései átplántálása, ennek begyökerezetlensége a hagyományos (noha az európainál ősbibb, és igen sok vonatkozásban *mélyebb* – csak éppen *másképpen* fejlett) kultúrában. Végső soron ezzel magyarázható, hogy a távol-keleti gazdaságok a K+F *alapkutatósi* és *érdemi újdonságkifejlesztési* területen mindmáig függenek az európai és amerikai centrumoktól, noha ennek az átplántált technikának a technológizálása, adaptálása, variálása és a különböző fogyasztói rétegek igényeihez való rugalmas idomítása területén egyszerűen utolérhetetleneknek bizonyulnak. Sok jel mutat arra, hogy az ebből eredő gazdaságossági tartalékok kimerülőben vannak, vagy legalábbis nem növelhetők: vagyis a gazdasági csoda folytatását az innovációs készség komplettírozása biztosíthatja. Ennek tömegessé tételéhez azonban a mai távol-keletiektől eltérő, annál sokszorosan drágább életkörülmények megteremtésére van szükség; ez, legjobb esetben egy generációnyi csúszással, megalapozhatja az emberi tényező nívougrását és a gondolkodás stílusváltását, amennyiben a gazdaságpolitika az oktatás-képzés-szociális ellátás komplex fejlesztésével kanalizálni tudja a lakosságban felszabaduló energiák levezetését. Ha az a folyamat, ami már megindult – ti. a munkaerő drágulása – gyorsabban megy végbe, mint a munkaképesség átépülése és az összes műszaki, gazdasági és szociális környezeti feltétel kiépítése, akkor a távol-keleti gazdaságok elveszítik versenyképességüket, talán még a mai „alkotó adaptációs” területeken is. Ha a gazdaságpolitikák megálljt kiáltanak a munkaerő drágulásának, azzal a tövénél fűrészelik el a XXI. századi lépéstartási lehetőségek fáját. Vagyis óvatos, ugya-

nakkor határozott borotvaélen táncolás árán lehet csak a mai sikerországokat átvezetni a jövő század feltételei közé. Ezt a veszélyes lavírozást minduntalan meg lehet zavarni az importkiszolgáltatottság időzített bombáival: vagyis az egyik sebezhető pont elleni kapálódzás kiszolgáltatott a másik elleni kapálódzás sikerességének.

Amíg az észak-amerikai centrum fő riválisának az európaiat, az európai pedig az észak-amerikait tekinti, s több-kevesebb nyíltsággal úgy vicсорognak egymásra, mint a juhászkutya meg a farkas, a Japán-központú kelet-ázsiai konkurens régió kiformalódását, sőt, nemzetközi kereskedelmi sikereit is csak kelettel, de másodrendű körülményként veszik tudomásul, akárcsak a juhász- kutya vagy a farkas a bolhák hadának randalírozását a bundájukban. Részben a „mumus” elleni hadjárat miatti toleráns légkörben, részben az amerikai–európai rivalizálás miatti figyelemeltereltség árnyékában a távol-keleti góc az előre elképzelnél nagyobbá és virulensebbé nőtt. Előre látható, hogy a „mumus” eltűnte és Európa fejlődési lendületének elég nagy biztonsággal jósolható megbicsaklása energiákat fog felszabadítani. Amerikában is és az „atlantivá” szelődülő Európában is a távol-keleti rivális elleni összehangoltabb és keményebb fellépésre. Ezen „hadjárat” kibontakozása időben egybeeshet a modell fentebb vázolt belső ellentmondásának nyílt színre pattanásával, vagy legalábbis az amerikai–európai ellentámadások kivédése akkora energiákat emészthet föl, hogy nem marad elég a belső ellentmondás kiéleződésének megelőzéséhez. A távol-keleti centrum is kerülhet tehát keserves kutyaszorítóba: ’98-ban ennek előszeleit tapasztalhattuk.

A japán (és a „kistigrisi”) gazdaság- és politikai stratégia, ha nem akar lépés-kényszerbe kerülni, már a 2000-es évek elején kénytelen lesz elébe menni e veszélyes tendenciáknak. E lépések legfontosabbika persze annak a versenyfutásnak a sikeres levezénylése, amely a munkaerő drágulása és az „új típusú”, „europid” innovációs készség között ma már megindultnak tekinthető. E fő feladat *külgazdasági* és *külpolitikai* alátámasztásának tekinthető az a *regionális* expanzió is, amely szintén megindult, de még igen messze van a teljes kibontakozástól.

A következő, alternatív irányokat veheti fel:

- a „*kistigris*”-módszer (vagyis a ma még nem termelékeny, de nagy latens kulturális energiákkal rendelkező országok vagy országrészek felfejlesztéséhez való aktív hozzájárulás, s így a régió *kemény magjának* megsokszorozása) további területeken való alkalmazása. Itt a következők jöhetnek elsősorban számba: Észak-Korea, Thaiföld, Kína part menti tartományai és – valószínűleg elsőként – Mandzsúria;
- a „*neogyarmati*” kapcsolatépítés, bizonyos pontokon párosítva a „*kistigris*”-modellel – vagyis kitermelési és mezőgazdasági hátszágok kiépítése, valamint az „uraságtól levetett” feldolgozótevékenységek olcsó munkaerőre épített kitelepítése, mint alapjelleg, a műveltebb városi körzetekben igényesebb feldolgozóipar fejlesztésével kombinálva. Ennek jelöltjei között ugyancsak számításba vehető Thaiföld, a három indokínai ország, valamint Malajzia, Indonézia, a Fülöp-szigetek, illetve Kína kontinentális tartományai;
- gazdasági „ráépülés” a *volt Szovjetunió* Csendes-óceán-melléki területeire (Primorje), valamint Kelet-Szibériára (Bajkál-vidék, Jakutia, Csukcs-föld) és Mongóliára – mindenekelőtt kitermelőipari tőkével, de nem elhanyagolva a meglévő feldolgozóipar (pl. hadiipar) kapacitásait sem;
- valamiféle szorosabb gazdasági-műszaki kapcsolat kiépítése a Pacifikum „europid” nemzetgazdaságaival, egy *pacifikus „közös piac”* keretein belül (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika);
- közeledés az *USA* nyugati gazdasági övezetéhez.

Elvileg adódhatna egy általános közeledés Eurázsia volt szocialista régiójához is. Ez azonban mindenekelőtt az USA-val azonnali, éles konfliktushoz vezetne, az európai Oroszország és Nyugat-Szibéria kapcsán fennálló erős amerikai érdekeltség miatt, Japánnak pedig létérdeke elkerülni az újabb Pearl Harbor-okat. Valószínű, hogy a fenti felsorolás utolsó előtti pontjában említett „*pacifikus közös piac*” jellegű integráció is csak akkor nem vívná ki az amerikaiak haragját, ha abban ők tölthetnék be a domináns gazdaság szerepét. Így Japán a Pacifikum egészére kiterjedő világgazdasági centrum középpontjának szerepéről csak akkor álmodhat, ha a világerőviszonyok mennyboltján egy „*ózonlyuk*” támad – ha ideiglenesen is – az amerikai góc fölött. A legvalószínűbb a felsoroltak közül az első két irányzat erősödése, mindenekelőtt egész

Koreában és az ASEAN-szférában, ami nem látszik elégségesnek azokhoz a kihívásokhoz képest, amelyek a japán centrumot és „kistigrisi” terjeszkedéseit a jövő század első évtizedeiben érni fogják. Ha mindez a feltételezés helytállóan bizonyul, várható Japán, Dél-Korea és Tajvan fokozott gazdasági és politikai érdeklődése *Észak-Korea* és *Kína* irányában, illetve – amennyiben a volt szovjet területek tartósan hatalmi vákuumot fognak jelenteni – *Kelet-Szibéria* irányában (beleértve a Tengermelléket). Mongólia, természeti kincseinek nehéz hozzáférhetősége és munkakultúrájának igen alacsony foka miatt inkább az „el-felejtés” sorsa elé néz, akárcsak Kína belső-ázsiai tartományai.

4.4.3. *A világpolitika lehetséges trendjei: néhány scenárió*

Átgondolván a hatalmi központok fejlődési és terjeszkedési lehetőségeit, valamint buktatóit, kezünkben van az alapvető ok-okozati láncolatok legfontosabb eleme. Három kérdést kell még „körülsetálnunk”:

- a) a szocialista világ helyén keletkezett hatalmi új sorsa;
- b) a Közel- és Közép-Kelet helyzetének, súlyának esetleges változásai;
- c) a harmadik világ sorsának lehetséges alakulása – ez alatt a fogalom alatt ehelyütt e konglomerátum *legelesettebb* országait értve.

Közkeletű kifejezéssel élve, a politikai-katonai erőviszonyok alakulásának scenárióit és a „világ újrafelosztásának” lehetséges módozatait szükséges – ha nem is megjósolni, de legalábbis a legvalószínűbb irányzatokat áttekinteni.

Miután az orosz kormányzat, részben a reá szakadt nyomorúság, részben az amerikai politikai nyomás súlya alatt kénytelen kiárúsítani mindazt a katonai-hatalmi apparátust, amelyet a XX. század második felében kinnal-keservesen kiizzadtak, megszűnik minden feltétele annak, hogy akár Oroszország, akár a „FÁK”-nak nevezett laza konglomerátum igényt tarthasson bármilyen hatalmi státusra: örülhetnek, ha az orosz nyelvet nem törlik az ENSZ hivatalos nyelvei közül. Gazdasági erejét tekintve a szovjet birodalom a *világ-gazdaságban* azelőtt is csaknem elhanyagolható nagyságrendet képviselt, még *abszolút* piaci súlyát tekintve is. A *fajlagos* mutatói pedig minden tekintetben igen gyengék voltak: akár az egy főre, akár az egy aktív lakosra jutó GDP-t vesszük. Mivel a szovjet nemzetgazdasági mérlegszámítás más kategóriákkal dolgozott, s a nemzetközi összehasonlítás metodikai feltételei is bizonytalanab-

bak voltak az átlagosnál, csak becsülni tudunk: az én becsléseim szerint a fejlett centrumok és a szovjet GDP/lakos-különbsége a '60-as évek végén, '70-es évek elején mutathatta a legkisebb szakadékmélységet, s ekkor a 3-szoros, 3,5-szeres volt Észak-Amerika, Nyugat-Európa javára. Ma a szakadék valószínűleg jóval nagyobb: talán eléri az 5-szörös nagyságrendet is, ami a természetes velejárója a „halálra táncoltatásnak”, és ugyancsak természetes következménye egy olyannyira alkalmazkodni képtelen gazdaságpolitikai-irányítási rendszernek is, mint amilyen a szovjet volt. (A két alaptényező százalékos részarányának kiszámítását nem vállalnám.)

Európai befolyási övezete országainak katonai ereje még a szorosabb értelemben vett európai erőviszonyok szempontjából sem volt számottevő, világméreteken mérve pedig infinitezimális mennyiségnek számított. Gazdasági erejük összességében mintegy Olaszországnyi volt. Fajlagos mutatóik eléggé tarka képet adtak: a mai „visegrádiak” és az NDK a nyugat-európai szint 30–35%-án mozogtak – ide sorolható a volt Jugoszlávia két „katolikus” köztársasága is –, a többiek, minden iparosítási erőfeszítésük ellenére, nem tudtak még csak erőteljes előrehaladást sem tenni a félperiferikus helyzetből való kimászás „inflexiós pontja” irányában. Ugyanakkor ezek az országok a nemzetközi politikában – katonai, gazdasági és külkereskedelmi súlyukhoz viszonyítva – élénk tevékenységet folytattak és jelentős szerephez jutottak, mindaddig, amíg belső viszonyaik stabilak voltak és mintegy közvetítő szerepet tudtak vállalni a nyugat-európai országok és a szovjet birodalom között.

A szocialista kísérlet kudarca nyomán létrejött helyzet ezen országcsoport gazdasági-politikai súlyát Európán belül nemhogy felértékelte – mint ahogyan azt a rendszerváltások rezsimjei várták –, hanem úgyszólván a nullára csökkentette. A volt szocialista Kelet-Közép-Európa ma – és a belátható időben – nem a „reménység földje”, hanem többé-kevésbé érdektelen „hátsó udvar” a fejlett Európa mögött, nyűg Európa nyakán, amelytől legszívesebben egy óceányi távolságban lenne, ha tudna. E helyzetet – ne áltassuk magunkat – nem a térség fegyveres és csaknem fegyveres konfliktusai, és nem is csak a szélsőségekkel terhes politikai bizonytalanságok és komolytalanságok okozzák. Azt a Nyugat az NDK „áthangszerelésének” példáján már megtanulta, hogy a szocialista mozgásformák között kialakított teljes gazdaság *inkompatibilis* a magántulajdonon alapuló piaci viszonyokkal: más impulzusokra, más minőségben, mások számára mást termel, másként juttatja el a felhasználóhoz, más költségviszonyok között, más sikermutatók reményében mozog stb. Rosszabb, mint Burma vagy Szudán, mert ráadásul nem „tabula rasa”, ahol a centrum azt csinálja, amit akar: itt számolni kell a meglévő, felépített struktúrákkal, és elviselni

mélyen zavaró voltukat. Igen gazdagnak kell lennie annak a centrális gazdaságnak, amely vállalja a „zűrös” működtetést és a fokozatos, teljes átépítést, miközben kielégíti a térség mintegy 300 millió lakosának „europid” életviteli igényeit, mintegy előlegképpen.

Milyen érdekek fűződhetnek egy ilyen hosszan tartó, drága és kellemetlen művelethez? Általában leszögezhetjük, hogy csak *stratégiai* érdekről lehet szó: rövid és középtávon a volt szocialista régióba befektetni csak a kalandortőkének, valamint a térség mérsékelt vásárlóerejére épülő kereskedelmi és szolgáltatási tőkének érdemes. Ez, a szükséglet mértékéhez képest – koldusfillér. A centrumok gerincét alkotó ipari érdekeltségek befektetései általában nem haladják meg a helyi óriásvállalatok ellenőrző részvénytöbbségeinek (erős diszázsióval való) megszerzését – nem egyszer az elsorvasztás hátsó gondolatával –, valamint a csaknem jelképes befektetéseket, elsősorban a jelenlét, érdekesség demonstrálása céljából (a kínálkozó, nem éppen ildomos hasonlat a kutyák közismert área-kijelölési módszere a telefonoszlopok alján: az sem kíván nagyobb befektetéseket). Vagyis a „nyugati” gazdasági erővonalak, „mikroökonómiai szinten” inkább az érdektelenség jeleit mutatják, mintsem a vákuum betöltésére való viharos affinitását. Mondhatnók, ez azért van, mert a cégek üzletpolitikában gondolkodnak és nem stratégiában. Igen ám, de ugyanezeket a jelenségeket venni észre a „Multik” esetében is: ezek pedig stratégiában gondolkodnak – és ők is csak a „telefonoszlop aljáig” jutnak el gyakorlati tevékenységükben. Kell lennie tehát Kelet-Európában valami „taszítónak”. A nemzetközi nagy tőkeáramlatok ugyanis ezt a régiót a

szocialista irányvételek *előtt* is kerültek, legalábbis a direkt termelőtőke-transzferek.¹

Vagyis a kelet-közép-európai térséghez esetleg fűződő komoly, stratégiai érdekek – ha ilyeneket tapasztalunk – inkább *állami szintűek*, mintsem vállalatiak, és inkább *politikai prioritásúak*, mintsem gazdaságiak: még akkor is, ha megnyilvánulásuk gazdasági jellegű.

Ilyen, *par excellence* politikai-stratégiai érdekeltiséget a *távol-keleti* centrum oldaláról csak akkor tudnánk érzékelni, ha ez rászorulna a maga erejének „eurázsiai” jellegű alátámasztására. Említettem, hogy ez a belátható időben nem látszik reálisnak, „Pearl Harbor”-i felhangjai miatt. Ezt tehát kipipálhatjuk. Az *Egyesült Államok*nak és a körülötte formálódó régióknak kizárólag Oroszországhoz fűződik stratégiai gazdasági és politikai érdeke, amelynek érvényesítését siettetni a fentebb vázolt nukleáris bizonytalansági tényező. E stratégiai érdek függvényében ítélandó meg az USA közép-kelet-európai politikája is: a jelek arra mutatnak, hogy az egyetlen volt szocialista kisország, amely feletti ellenőrzésre az USA igényt tart – Lengyelország, mint a német és orosz térség közötti „átjáróház” (ez az érdekeltiség csak könnyebben érvényesíthető az Amerikában működő lengyel lobby politikai nyomása miatt).

¹ Igen messze vezetne bennünket e „taszító” sajátosság részletes vizsgálata: valószínű, több tényezőtől áll össze. Az egyik minden bizonnyal az eleven munka reprodukciós igényeinek „europid” volta, szembesítve alacsony termelékenységével; igaz, ez nem általános, vagyis a kelet-európai munkaerő elég nagy része jóléti igényeivel arányos termelékenységgel működtethető: a működő termelő-rendszerek létrehozásához azonban minden esetben szükség van alacsony képzettségű munkaerő bevonására is, és ez képes lerontani az egész munkaerő-együttes hatásfokát. A másik elem a belpolitikai-gazdaságpolitikai bizonytalanság, ami a térség országainak labilis politikai erőviszonyaiból, egymást sűrűn váltogató, amatőr és mohó hatalmi elitjeinek kiszámíthatatlan viselkedéséből, valamint a végletes elosztási viszonyokból adódik elsősorban. A harmadik a térség külpolitikai káosza: az egymás ellen acsarkodó, gazdasági, kisebbségi, területi ellentétekkel mérgezett levegőjű térben élő országok rivalizálása; különböző hatalmi központokhoz való dörgölődési kísérletek, amelyek gyors egymásutánban váltakoznak, minthogy rendszerint sikertelenek; az egymás közötti és polgárháborúk veszélye –megannyi „caveat” a zavartalan és korrekt működési feltételekre oly kényes „komoly” tőke számára. Érezvén ezeket a hátrányokat, a térség kormányai sajátos – olykor a naivitás, sőt, a jó ízlés határait is átlépő – „marketing”-akciókat folytatnak a „komoly” tőkebefektetők kedvének felkeltése érdekében, rendszerint szerény sikerrel. A „komoly” tőke ugyanis ódzkodik a hatalmi kegyek igénybevételétől, mivel azokat vissza is lehet vonni, s ha a politikai játszmák a „dupla vagy semmi” jegyében mennek végbe, az n+1-dik kormányzat valószínűleg módosítani is fogja ezeket a befektetőknek juttatott nemzeti ajándékokat. Erre építeni tehát nem lehet olyanoknak, akik nagyobb forrásmennyiséget, hosszabb távra akarnak lekötni, s valamelyes mértékben egész vállalkozásukat függővé teszik a befektetéssel.

A többi közép-kelet-európai ország, ami az amerikai ellenőrzési aspirációkat illeti, csaknem „szabad prédának” számít. Csak annyi gazdasági és diplomáciai mozgásra tart igényt, amennyi nyugtalanítja az egyéb prédalesőket afelől, hogy nem mégis komoly vagy félkomoly szándéka az amerikai politikának „megtelepedni” egyik-másik kis, kelet-európai országban: vagyis „telefonpóznának” használja őket. – A hagyományos dramaturgia szabályai szerint most egy „bezzeg”-nek kellene következnie: hogy ti. *Európának* érdeke kapva kapni az ölébe pottyant, mintegy száz milliós szubrégió adta lehetőségeken, s nagyjából a „kistigris”-menetrend szerint felfejlesztve ezt – minél szisztematikusabban, annál sikeresebben – valóban a világ legnagyobb fejlett piaci térségét létrehozni, s így abszolút előnyre – de legalábbis sebezhetetlenségre – szert tenni az amerikai és kelet-ázsiai centrumokkal szemben. Nos, anélkül, hogy teljességgel kizárnék egy ilyen fordulatot, a valóságban nem sok esélyt adok neki. Egyfelől Európa tőkekibocsátási ereje szemmel láthatóan szerényebb, mint gondolhattuk volna. Másrészt az európai tőkefelesleg mindenekelőtt olyan rétekre jár legelni, ahol teljes *biztonságban* érzi magát, és ahol *technológiabeáramlást*, valamint *tőke-viszontáramlást* képes katalizálni: vagyis mindenekelőtt magán az európai kemény magon belül, s ha nem, akkor az észak-amerikai centrum felé orientálódik. Ha mégis olcsó munkaerővel működő, életgörbe-befejező termelésre keres befektetési terepet, úgy a NIC-szférában tapogatódik. Ha – híven a gyarmatosítási hagyományokhoz – agrár- vagy bányászati területen érzi szükségét a befektetésnek, úgy ott vannak a volt gyarmati területei, valamint a latin-amerikai félperiféria lényegesen kedvezőbb kitermelési és bérviszonyokkal, mint Közép-Kelet-Európa. Ezen az objektíve létező helyzeten egy-két évtized alatt nem lehet érdemében változtatni. Persze az „Európa” megnevezés ez esetben túl absztraktnak tűnik: az érdekviszonyok fenti, csaknem karikatúrisztikus jellemzése a legnagyobb mértékben Franciaországra és Angliára érvényes, és ezen kívül még a kisebb, fejlett országokra (Hollandia, Belgium) is. Német- és Olaszországra kevésbé: ezek viszont a legkevésbé „likvid” gazdaságok, és ezért igencsak vigyázniuk kell minden, az országon kívül befektetett fillérjükre. *Politikai síkon* német és olasz (valamint osztrák) befolyáskiterjesztési törekvésekkel kell majd számolni, amelyet *nem tud követni akkora tőke-transzfer*, amekkora érdemében segítene ezen országocskák gazdasági bajain. Az is igaz, hogy az érdektelenség skáláján is vannak fokozatok: valószínűleg *Csehország* és *Szlovénia* fog ettől a legkevésbé szenvedni (talán Ukrajnát is ide lehet számítani, mint bányászati-kohászati-nehézgépipari tehermentesítő övezetet a centrum számára), és a balkáni szórványországok lesznek a listavezetők az „elfeledettségben”.

A Közel- és Közép-Kelet sorsa több, egyenként is bonyolult tényezőtől függ:

- mindenekelőtt a *szénhidrogének iránti kereslet* alakulásától, amely megint egyfelől *műszaki* kérdés: ti. az energiafelhasználási szerkezet és az energiaátalakítási hatások függvénye; másrészt *konjunkturális* kérdés, vagyis a termelés, infrastruktúra és a lakosság energiafelhasználásának növekedésétől függ;
- továbbá attól, hogy az egyes hatalmi gócpontok mennyire lesznek rászorulva annak a Közel- és Közép-Keletnek az olajára, amely nemcsak fizikai, hanem politikai értelemben is „benzineshordó”, vagyis nagy az ellátásbiztonság rizikója, és ha a kitermelési, finomítási és szállítási költségekhez hozzászámítjuk az egymást követő „Sivatagi Viharok” költségeit, még kiderülhet, hogy *nem is olcsó*;
- végül attól is, hogy az egymással rivalizáló centrumok mennyire lesznek rászorítva arra, hogy *egymás elől* elzárják e régió hatalmas energiakészleteit – többé-kevésbé függetlenül attól, hogy ők maguk rá vannak-e szorulva az inneni ellátásra, vagy sem.

A jelenlegi hatalmi központok közül egyedül az *észak-amerikai* képes arra, hogy – szükség esetén – nélkülözze a térség olaját: önellátási foka is elég nagy – Mexikó, Venezuela, Kolumbia és Brazília forrásaival együtt talán a 75%-ot is elérheti, ami már igen nagy szabadságfokot jelent –; *Európa* önellátása gyenge lábon áll, s az északi-tengeri kitermelés igencsak drága; *Japán és holdudvara* csaknem teljesen kiszolgáltatott az importnak, és még a délkelet-ázsiai lelőhelyek (Vietnam, Laosz, Burma, Indonézia, Brunei stb.) monopoliálása esetén sem tud megélni a közel- és közép-keleti szállítások nélkül. Az USA-nak azért válhat hallatlanul fontossá az orosz olajforrások feletti ellenőrzés megszerzése *mellett* a közel- és közép-keleti olajforrások feletti ellenőrzés *megtartása*, hogy rajta tarthassa a kezét az „infúzió” csapján. A másik két centrum viszont, tisztában lévén azzal, hogy ennek a törekvésnek a „fele sem tréfa”, előreláthatólag *mindent el fognak követni* – hangsúlyozom: *mindent* –, hogy ez az abszolút energetikai kiszolgáltatottság *ne jöjjön létre*. Ugyanakkor mindenki tudja, hogy egy ilyen, az olajforrások ellenőrzéséért folyó birkózás világháborús robbanásveszélyeket is rejt magában. Számolva az amerikai haditechnikai fölényrel, ennek kockázatát sem Japán, sem Európa nem fogja egykönnyen vállalni. Ezért a birkózás katonai vonatkozásban a *helyi konfliktusok*

szintjére terelődik, míg világgazdasági-világpolitikai vonatkozásban egyfelől a *műszaki verseny* kibontakozásában, amelynek tárgya az alternatív energiaforrások hasznosítása lesz (pl. a szállításban), valamint a szilárd tüzelőanyagok környezetkímélő és olcsó felhasználása villamosenergia-nyerési célokra (földalatti szél-elgázosítás, füstleválasztás stb.); másfelől olyasféle „*iszapbirkózás*” formákat fog ölteni, mint amilyenek a '70-es évek árrobbanásai, s az ezekkel összefüggő egyéb kereskedelmi és pénzügyi manőverek: ezeknek megjelenési formáit persze nem lehet előre látni.

A legnyomorúságosabb körülmények között tengődő fejlődő országok (ezek közé nem csak a fekete-afrikaiak értendők, hanem Dél- és Dél-Kelet-Ázsia túlnépesedett vidékei is, attól függetlenül, hogy egyes helyeken, mint pl. Indiában, *volumenében* már jelentős ipari termelés is folyik) nagy többsége kiszorodik a világgazdasági és -politikai folyamatoknak még a széléről is. A centrumok számára e régiók nem bírnak jelentőséggel: ami kelendő árujuk van (agrárcikkek, érc, exotafa, textilipari anyagok stb.), azokat minden monopolizálási szükségletet nélkülözően, olcsón, maguk viszik a piacra, elegendő mennyiségben. Egy enyhe, vagy közepes mértékű *eladósodás* segítségével ezek a régiók kordában tarthatók. Politikai súlyuk is tart a zérus felé: még Indiáé és Pakisztáné is – India politikai súlyát ui. a „mumussal” való csendes összefogása emelte a 0-pont fölé, Pakisztánét pedig az, hogy a nyugati világnak az indiai szovjetbarát politikát ellensúlyozó hatalma volt. A két ország kétségbeesett igyekezete nukleáris fegyver kifejlesztésére valószínűleg inkább magyarázható *általános* ázsióemelési törekvésükkel, mintsem egymás közötti erőviszonyaik változtatási szándékával. Kérdés, hogy az elkövetkező évtizedekben *Kína* melyik csoporthoz fog sorolni: fokozatosan beáll a távol-keleti centrum belső holdudvarába – parti tartományaival netán a kemény magjába –, vagy pedig kicsapódik az „elfeledettek” társaságába legerősebb, legerősebb, atom-ütőerővel is rendelkező – vagyis vezetésre predesztinált – tagnak? Ha ez utóbbi következik be (vagy legalábbis: kezd kibontakozni), úgy vadonatúj világpolitikai helyzet alakulhat ki: új „mumus” születik, az a „barbár” erő, amely fenyegeti „Róma” civilizációját.¹

¹ Erre a szerepre a jelenlegi fejlődő konglomerátumon belül senki más nem alkalmas: talán a legkevésbé India. A centrumok érdeklődési köréből való totális kiesés és az ezzel kapcsolatos katasztrofális helyzet a „legnyomorultabbakat” (ne feledjük: mintegy 2,5 milliárdos tömegről van szó) igen merész lépésekre kényszerítheti. A klasszikus gyarmati évtizedek és a '70-es évek elejéig tartó élénkebb tőke-transzfer (úgy is, mint a „mumus” halála táncoltatásának egyik módszere) ugyanis *visszafordíthatatlan* folyamatokat indított el ezekben a régiókban: a népességrobbanást, az urbani-

4.4.4. Interregionális összefogások („egymás mellé sodródások”) lehetősége

Az előzőekből kitűnik, hogy mindegyik, ma létező centrum belső és külső feszültségekkel terhes: egyfelől nőnek a centripetális erői is, másfelől centrifugális erők is működnek mindegyikükben. Az egymáshoz való viszonyuk is egyfelől „sűrűsödésre”, illetve, a periféria tartályából való merítés útján, „hízásra” kényszeríti őket, másfelől az egymás felé sugárzott tömegvonzás az egyes (valamilyen oknál fogva amúgy is kielégítetlen) fontos részek leszakadását, átsorolódását igyekeznek elősegíteni. Vegyük ez utóbbiakat számba:

- Az *európai* integrációs mag, mint láttuk, vonzza az egyelőre kívül maradt fejlett kis országokat, s e vonzódás kölcsönös; vonzza a tragikus degradációba süllyedő Kelet-Közép-Európát, noha legszívesebben taszítaná; végül vonzást gyakorol a Mediterráneum egyes országaira is: ez is egyoldalú, a kemény magnak nem áll érdekében. Ugyanakkor *belülről* feszít egyfelől a magasan fejlett EK-csoport és a félperifériás régió (Mezzogiorno, Dél-Spanyolország, Portugália, Görögország – részben: Írország) marakodása, másfelől a német hegemonia kifejlődésétől való, örökletesreflex-diktálta páni félelem. Nem látható előre, mikor csap át a „szegények” morgása nyílt lázadásba, csak azt sejtethetjük, hogy erre akkor jön el az alkalmas pillanat, amikor a „gazdagok” számára a kisebbik rossznak fog tűnni a „szájuk betömése”, vagyis akkor, ha a konkurens centrumok a leginkább szorongatják Európát.¹ A „germanofóbia” eluralkodása az EK „igazán nyugat-európai”

zálódást, a hagyományos mezőgazdaság hanyatlását, a hatalmi elitek életmódjának „kozmpolitizálódását”, mindezzel együtt az élelmezési, egészségügyi, kulturális helyzet tragikusá válását, a súlyos környezetrombolást, az etnikai és nemzetközi villongások sűrűsödését – és így tovább. Erre a szituációra is illik a gyakran felhozott hasonlat a feltört prériről és a tarvágásra ítélt esőerdőről: a művelés abbahagyása esetén nem az eredeti állapot áll vissza, hanem egy *degradált* állapot jön létre: a préri helyén gyom, a trópusi őserdő helyén a bozót – az ősi társadalmak helyén pedig a slum és a lumpenizálódás. Ez pedig – robbanóanyag. Ha akad a „világtársadalmi rétegen” belül, aki megindítja a láncreakciót, a pusztító áradat megindulhat. Egy ilyen folyamatot nem lehet a „csillagháborús” színvonalú haditechnikával sem elállítani: *globális Vietnam* kerekedhet ki belőle, amelyben a fejlett centrumok is elvérezhetnek.

¹ A jelenséget a KGST gyakorlatából ismerjük: a románok két évtizeden keresztül zsarolták a KGST-t, Kuba – katonapolitikai helyzeténél fogva – ugyancsak. Ugyanakkor a legszegényebb KGST-tagok – Mongólia és Vietnam – a voksukból igyekeztek hasznot húzni. Egy normatív játékszabályrendszer alapján működő nemzetközi együttműködési szervezet minden heterogenitásra

szárnyának centrifugális mozgását erősítheti. Az EU „tektonikus vonala” a Rajna völgyében húzódik.

- Az *észak-amerikai* centrum potenciális repedési felülete a Sziklás-hegység: nem lehetetlen ugyanis olyan világ-szituáció létrejötte, amelyben a keleti övezet (a kanadaival együtt értve) Európa felé fordul, a Csendes-óceán-melléki pedig a Pacifikummal kerül szorosabb szimbiózisba: vagy az Ausztrália–Új-Zéland kettőssel a pólus másik felén, vagy a kelet-ázsiai térséggel, netán mindkettővel. Persze ez az egymásnak „hátat fordítás” *csak külgazdasági* értelemben képzelhető el: nem érinti sem az USA–Kanada nemzetgazdaságok épségét, sem a térség állami szerkezetét. A külpolitika területén azonban már jelenthet erős akcentuációt – ez mindig attól fog függni, melyik centrummal kell kooperatívabb stílust felvenni, és melyikkel inkább a kemény konkurencia stílusában politizálni. A *tágulás* iránya lehet sarkítva, mint már vázoltam, Latin-Amerika felé, Oroszország felé, esetleg szorítkozhat a közel-közép-keleti pozíciók őrzésére. Kérdés, hogy futja-e majd az erőből a három közül legalább kettőre párhuzamosan?
- A *távol-keleti* centrumnak egyelőre nincs tektonikus vonala. Itt csak a kiterjedés iránya, illetve az ebben való prioritás lehet vitás. A „világrengető” variáns a Korea–Kína–Primorje változat volna: nem hiszem, hogy erre a japán mag erejéből futja a belátható időben. Ezért ez a variáns mint a szerényebb tervek sikeres megvalósítása *utáni* stratégia jöhet csak számításba.

Ezek az osztódási-tágulási lehetőségek kirajzolják a gazdaság (és politika) globalizálódási folyamatának újabb, lehetséges irányait:

- a) *Atlanti* irányzat, vagyis az amerikai és európai centrumok (esetleg az amerikai centrum keleti felének és az európai centrum „germanofób” hányadának) gazdasági és politikai közeledése egymáshoz. Ez egyben feltételezi egyfelől a távol-keleti centrum elszigetelési kísérletét, avagy az USA vezette világerők többoldalú hegemon törekvéseit, avagy Németország és újonnan kialakuló „Lebensraum”-ja kiváltását (leválasztását) a világ vérkeringésének fő áramaiból.

hatásfokvesztéssel reagál, mégpedig a heterogenitás mértékével négyzetes arányú vehemenciával.

- b) *Pacifikus* irányzat: ennek, mint említettem, egyik változata az amerikai–távol-keleti közeledés, a másik az amerikai–ausztrál, a harmadik a távol-keleti–ausztrál közeledés, a negyedik pedig az, amikor az integrációs tendencia a távol-kelet–Kalifornia–Ausztrália–Új-Zéland ívben mintegy körülöleli a Csendes-óceánt. Ez utóbbi hatalmas fordulatot hozhat magával a világgazdaság egész szerkezetében is: a fejlődés és a kereskedelem súlypontja áttolódhat erre a térségre, ami azt eredményezheti, hogy az európai centrum visszafordíthatatlan hanyatlásnak indul.
- c) *Eurázsiai* irányzat: az európai centrum begubózdása és Kelet-Európa felé való terjeszkedése (nem feltétlenül a kemény mag kiterjesztése a volt szocialista régióra, hanem egy EU-méretű „Drang nach Osten”), amely párosul Japán kontinentális terjeszkedésével (itt sem feltétlenül a kelet-ázsiai kemény mag átviteléről van szó – és persze nem az államhatárok kinyújtásáról). A világnak az a hányada, amely a XX. század közepén-végén részt vett a szocialista kísérletben, európai–japán „kondominiummá” sorol át. Említettem, hogy ennek igen kevés az esélye: csak abban az esetben törhet utat magának, ha a két veszélyeztetett centrumnak nincs más útja az amerikai katonai-politikai gyámkodás elkerülésére, csak a szoros összefogás: vagyis, ha az erőviszonyok alakulása folytán az USA válik az ügyeletes „mumussá”.
- d) Az amerikai mag két, merészebb kisugárzási iránya Oroszország felé (*Arktikus*), illetve Latin-Amerika felé („*Monroe*”-) irányzat. Ennek tendenciája minden esetben valószínű: pregnánssá csak akkor válhat, ha egyidejűleg a másik két centrum begubózdásra lesz kényszerítve.

A *kelet-közép-európai* országcsoporthoz számára az atlantizálódás, csakúgy, mint a pacifizálódás, a teljesen reménytelen hátsó udvarba kerülést jelentené; akárcsak az újkor hajnalán a világkereskedelem centrumának áttelődése az eurázsiai karavánutakról és a mediterrán hajózásról a transzatlanti útvonalakra. Az a variáns, amelyben az európai centrum kettéválik, Kelet-Közép-Európát fölértékeli a német hatalmi törekvések szempontjából; a német fejlettségi mag „kistigris”-típusú kiterjesztése azonban kevésbé valószínű: ha bekövetkeznék, forrásszüke okokból nem terjedne túl Ausztrián és Csehországon. Kelet-Európa maradékának csak a periféria szerepe juthat. Kevés hasznot húzhat egy „arktikus” tendenciából is: az amerikai góc oroszországi tényérésének ui. az volna a természetes kompromisszum-ára, hogy a közép-európai országok (és valószí-

núleg Ukrajna), valamint a Balkán feletti rendelkezést átadnák Európának, praktikusán Németországnak (mivel a többiek nem tudnának e szubrégióval mit kezdeni). A térség reális esélyeinek jellegét egy dél-francia közmondással lehet frappánsan jellemezni: „Bármerre is forduljon a világ, megnyírják a juhót, s megtépik a libát”.

4.4.5. Európai politikai irányzatok

Nem vállalkozom arra, hogy pártokban, választási eredményekben és koalíciókban gondolkozzam, csupán azoknak a valószínűségeknek tudok utánagondolni, amelyek az *európai centrum* és a tőle keletre eső *európai periféria fejlődési lehetőségeinek* és világgazdasági-világpolitikai *pozícióinak* várható változásából a *hatalmi és tudat-manipulálási* viszonyaira kisugároznak.

Az előzőekből egyértelmű, hogy megítélésem szerint az európai centrum legnagyobb sikere az elkövetkező évtizedekben a hanyatlási tendenciába való *bele nem sodródás* lehet; az európai félperiféria pedig akkor éri el a lehető legtöbbet, ha *elkerüli a teljes „elfeledtetést”*. Ezzel egyidejűleg az elkövetkező évtizedek politikailag sem lesznek „szélsendések”: a hatalmi és érdekharcok ui. akkor élénkülnek meg elsősorban, amikor a gazdasági lehetőségek szűkülnek, az eddig szerzett pozíciók kérdésessé válnak, beindul a hanyatlás, s rögvest kiderül, hogy milyen kevés a főka az eszkimók étvágyához képest.

a) Az *Európa-centrum* politikai palettájáról a klasszikus értelemben vett kommunista mozgalmak máris eltűnőben vannak; újraéledésük valószínűtlen. A kommunista mozgalomból a szociáldemokrácia felé tolódó (valamikor „euro”-) irányzatok sem tudnak megkapaszkodni: „ghibellinek ők túl guelfek, guelfnek meg túl ghibellinek” – ahogy Montaigne mondása jellemzi. Maguk a szociáldemokraták sem ússzák meg ép bőrrel a változásokat: nem tűnnek el ugyan teljesen a süllyesztőben, és bizonyos körökben meg is őrzik befolyásukat, tartós hatalomra jutásról azonban nem álmodhatnak. A *klasszikus baloldalnak* ez a bealkonyulása két alapvető forrásból táplálkozik: egyfelől a szocialista kísérlet kudarcá óhatatlanul diszkvalifikálja a ma élő nemzedékben mindazokat a politikai irányzatokat, amelyek valamilyen módon a munkásmozgalomhoz kötődtek. Ez alól még az annak idején legmilitánsabb szovjet- és szocializmusellenes irányzatok sem menekülnek. Amíg az új helyzet valamennyire ki nem forr, s a létükben, egzisztenciájukban fenyegetett, kisémmizett társadalmi

erők nem szerzik meg az okokat és teendőket illető tisztánlátást, valamint nem szerveződnek meg, addig *valódi* baloldal nem is aspirálhat a hatalomra. De még a hatalomban való részvételre sem. Ugyanis nem kell tőle félni, nincs értelme a koalíciókba „méregfogkihúzási” céllal bevonni. Itt jön a másik ok, ami lehetlenné teszi azt, hogy a baloldal a klasszikus forгатókönyvek alapján szerveződjék újjá: az a *nemzedék*, amely a XXI. század első évtizedeinek népességét fogja alkotni, egészen más élettapasztalatokkal rendelkezik, mint az, amelyik mostanában vonul nyugdíjba. Egyfelől a klasszikus értelemben vett munkások súlya a társadalomban erősen megfogyatkozott, érdemi hányaduk ezeknek is csaknem technikus igényű munkát végez, s így is van honorálva. A fiatal népesség igen nagy része átvonult dolgozni a szolgáltatási-informatikai szférába – igaz, lélektelen munkát végez kis fizetésért, reális karrierlehetőségek nélkül, de „fehérgallérosnak” számít, és semmi közösséget nem érez (miért is érezne?) azzal a betanított és segédmunkási tömeggel, amely *maradt* az eredeti proletár kategóriában, s amely minden tekintetben a társadalom peremére van szorítva (jelentékeny hányaduk „helóta” – azaz vendégmunkás). Sok tekintetben az értelmiség is kiszolgáltatott helyzetbe kerül, a hatalmi elit *eszközeként* szolgál: gerinc-hada egzisztenciálisan is erősen kötődik a hatalomhoz: ez nem fog az újjászerveződő baloldal élére állni, noha nem elhanyagolható részük tudatában „lappang” a szimpátia a „dolgozóember-centrikus” társadalomszervezet iránt. Az outsider értelmiség a legkülönbözőbb irányzatokhoz csapódik (olykor *csapong* közöttük) a szélsőbaltól a „politikamentes” mozgalmakon keresztül a szélsőjobbba. Látható, mindenütt érzékelhető réteg ez, kritikus helyzetekben hirtelen meg is nőhet a politikai súlya, de valójában kevés társadalmi értéke van: ugyanis kiváló *leépítő*, de tanácstalanná válik, ha valamit *felépíteni* kell. Márpedig ez a gyakorlatias érzék a jövő baloldalából nem hiányozhat, a politikai harcokban ugyanis a *pozitív programok*: stratégiák és programcsomagok kerülnek előtérbe, s maguk mögé szorítják a fennálló viszonyok fonákságainak megsemmisítő kritikáját. A nyugat-európai társadalom eljutott arra a szintre, hogy a józan szakemberek lassan nagyobb becsbe kerülnek az aranszájú néptribunoknál. Az európai baloldalnak tehát gyökereiben kell újjászületnie. Ebben az esetben viszont igen nagy esélye lehet a sikerre: az európai centrum társadalmá, ha „beleun” a konzervatív-jobboldali kormányzásba, szívesebben fogja ezt az újjászületett baloldalt választani, mint a „skinhead”-eket. (Igaz, ha ez a baloldal nem szerveződik meg, mint a konzervatív keresztény jobboldal ellenpólusa, még megérheti a mai nemzedék a két világháború közötti szélsőjobbra tolódások – *mutatis mutandis* – megismétlődését. Ilyen szempontból a kelet-európai periféria – mint alább kitérek rá – veszélyes betegséghordozóvá válhat.)

Az előzőekben utaltam rá, hogy a nyugat-európai szociáldemokráciának addig volt esélye a tartós kormányzásra, míg a konjunktúra virágzott, és a szomszéd „mumus” gazdasága is fellendülőben volt. A konjunktúra összeomlásával és a „halálra táncoltatás” utolsó felvonásának megkezdésével a szociáldemokratáknál erősebb kezű, s a bármiféle baloldal felé egyáltalán nem elkötelezett rezsimiek szükségeltettek. Ezek a *konzervatív, jobboldali* kormányok lefáragták a „welfare state” elviselhetetlenné vált hányadát, levezényelték Európa védelmi hadműveleteit az olajárrobbanásokon és egyéb eszközökön keresztüli világgazdasági támadások kivédésére, kialakították a rendszerváltások utáni Közép-Kelet-Európával való, vállveregető és egyébként tartózkodó viszonyt, „beszabályozták” a szélsőjobb erőket, úgy is, mint nyárspolgár-riasztó krampuszt (amelynél *ők* ezerszer jobbak), és úgy is, mint „ultima ratio rerum”-ot, olyan feladatok ellátására, amellyel a konzervatív kereszténydemokrácia nem piszkolja be a kezét (lásd idegenek „kiutálása”). Ezek az irányzatok az elkövetkező évtizedekben *eleddig ismeretlen keménységű erőpróbák* elé kénytelenek állni. Méltóságteljes, „szelíd” konzervativizmusuk – amely a kommunistaellenes világszolidaritásra építette imázsának egyik felét, a hirtelen kiterjeszhető jólétre a másik felét (vagyis ugyanazokra a tényezőkre, mint a szociáldemokrácia) – gyors ütemben válik elavulttá abban a pillanatban, amikor *objektíve* eltűnik a fegyvertárukból a jolly joker – ti. az az érv, miszerint „mi védünk benneteket, jóléteteket és szabadságotokat, vállvetve a Szabad Világ egészével a kommunizmus ellen” – és át kell alakulniuk nemzeti vagy regionális *sovinisztává*: USA-ellenessé, japánellenessé, vagyis konkurensellenessé. Ezt nehezebb lesz elfogadtatniuk, mint Kadhafival, Jasszer Arafattal vagy Szaddam Husszeinnel szembeni antipátiájukat, netán Milošević politikájával szembeni ellenérzéseiket. Nincsenek is felkészülve az ilyen politika vitelére, nincs is erkölcsi alapjuk rá. Persze meg fognak próbálkozni vele a politikai stabilitás kisebb-nagyobb megbillenéseire. Mindenekelőtt Németország lesz e szempontból veszélyes terep: az a sokféle megpróbáltatás, ami a német politikára vár (a volt NDK asszimilálásától kezdve Közép-Kelet-Európa „nesze semmi”-segítésén, s ennek ellenére politikai pozíciói elfoglalásán keresztül a „germanofóbia” ellen való dolgozásig Nyugat-Európában és az amerikai–japán műszaki fejlődéssel való lépéstartásig) könnyen kirepítheti a jelenlegi politikai erőviszonyokat az érintő mentén. Nehéz prognosztizálni, mit hoz mindez magával. Kisebb mértékben az összes európai fejlett ország ilyen dilemmák előtt áll, s velük együtt az európai integrációs folyamat is. Európában az a furcsa jelenség bontakozik ki, hogy a *klasszikus* baloldal totális vereségével egyidejűleg a *konzervatív jobboldal is a csőd felé halad*. Nem biztos, hogy elérkezik a krachig, de gyen-

gül és nem látszik virgoncan alkalmazkodni a gyökeresen megváltozott politikai milióhoz. Érdekes lesz megfigyelni, milyen hatékonysággal és mennyi ideig tudják ezt az ellentmondást olyan „kvázi-szociáldemokrata” formációk feloldani, amelyek gyakorlati politikájukban hajlamosak túllícitálni a középjobb konzervativizmust is.

b) Az *európai félperiférián* annyival rosszabb a helyzet, mint a centrumban, hogy

- a rendszerváltások több-kevesebb gazdasági és politikai *fejtelenség* közepette mennek végbe, ami időben elhúzza, nagyságát tekintve pedig súlyosbítja azt a gazdasági csődöt és társadalmi káoszt, amit a „halálra táncoltatás” maga után hagyott;
- a gazdaságok a *bomlás* állapotában vannak, a termelési tényezők pusztulnak, a piac deformáltan jön létre, a jövedelmi és költségviszonyok semmi reális lakossági, vagy vállalati kalkulációra nem adnak alapot, a fiskusok kirabolják a jövedelemtulajdonosokat, akik nehezen fékezhető inflációban próbálják tőle és egymástól visszalopkodni a jövedelmeiket;
- a lakosság egy részében *apátia* uralkodik el, más részükben pedig valami *vak düh* gyűlik, s így jellegzetes „viktimológiai esetté” válik mindenféle sötét politikai manipuláció számára;
- a térség országai puszkaporos hordók: a különbség az közöttük, hogy egyikükbe-másikukba már beleesett a tűzcsóva, a többiekbe pedig még nem. Az általános gazdasági-politikai stabilitás elvesztésével évszázados gyűlölködések ütötték fel újra a fejüket (nagyreszt az újra felszínre kerülő, „történelmi” ideológiák hordalékaképpen), amelyek ráadásul nem kötődnek egyenesen sem gazdasági helyzethez, sem egyéb, megfogható dolgokhoz, vagyis nem remélhető, hogy a legnagyobb nyomorúság elmúlásával elcsendesednek;
- a formális demokrácia „koreográfiája” az emberi érintkezések és egymáshoz való alkalmazkodások szükséges kultúrája híján, talajtalanul működik: érdemi konszenzusok helyett alig álcázott erőszakoskodásokat, svindliket, botránnyokat szül, komolytalanná válik, s így előkészíti a talajt a „kemény kéz” számára;
- a gazdaság sikertelensége, a lakosság süllyedése, a nemzetközi és országon belüli gyűlölködések, valamint a demokratikus játérend csődje megérleli az emberek többségében a „bárki jó, aki rendet csi-

nál” téveszméjét: ez a „bárki” Közép-Kelet-Európában pedig a mai helyzetben csak a *szélsőjobb* irányzat lehet, akár puccsal veszi kezébe a hatalmat, akár a kormányzó konzervatív erőkon belüli birkózással „belülről” – gomblyukba tűzött pártjelvények, különítményesek stb. külsőségei nélkül – kerül hatalomra.

A kelet-európai periferikus országok közül ilyen logikai sor gyakorlati kibontakozására talán csak Csehországban és Szlovéniában van *kevés* esély. A többiekben a lejtőn való legurulás folyamata vagy *már folyik*, vagy bármilyen kritikus helyzetéleződés esetén *bekövetkezhethet*. (Ez alól nem kivétel Oroszország és Ukrajna sem.) A szélsőjobb fordulatok Kelet-Közép-Európát rövid időn belül Kaukázussá lesznek képesek varázsolni: *Bellum omnium contra omnes*.

A helyzet annyival is rosszabb, mint Nyugat-Európában, hogy a teljes csőd bekövetkezését megelőzendő, nem is lehet a belátható jövőben a lakosság politikai kijózanodására számítani, legalábbis a szavazóurnák előtt nem, és akkor sem, ha orvttámadás éri az úgy-ahogy demokratikus intézményeket. A józan hangok a családi és baráti körökben kifejtett vélemények korlátai közé szorulnak: Kelet-Európa nem tanult meg még elvonatkoztatni a választási ígéretektől, de igen jól megtanult félni a Hatalom felé törő erőktől. Így a lakosság kiszolgáltatott minden manipulációnak és erőszaknak. Egyébként ebben a térségben is hiányoznak azok a szervezett és tekintélyes politikai erők, amelyek kivezetnének az országokat a teljes társadalmi csődből.

A politikai paletta eléggé hasonló ahhoz, amit fentebb Nyugat-Európa kapcsán vázoltam. A különbség az, hogy minden irányzat nélkülözi a politikai kultúra azon minimumát, amely képessé tenné a stratégiaalkotásra és a toleráns, kooperatív bánásmódra szövetségesekkel és „túloldalon” állókkal egyaránt. Egyben minden irányzatnak van „titokban dédelgetett” extrémista szárnya, amelyet úgy tartogatnak a hátsó zsebükben, mint a kocsmai verekedés résztvevői a boxert és a bicikliláncot.

Két pólus körül látszik kikristályosodni a politikai erőter. Az egyik pólus *minden országban* egy nacionalista-konzervatív, többé-kevésbé nyíltan keresztény irányzat¹, amelynek eszmerendszere, stílusa, módszerei a hatalom gya-

¹ A „keresztény” jelző itt nem a vallási meggyőződést jelöli: semmi köze hozzá. A magukat „keresztény” címszóval illető politikai irányzatok, nem lévén a lakosság tömegei előtt kifejtendő saját ideológiájuk, vagy, ha van, azt nem látják tanácsosnak „áperté” kitergetni a lakosság széles rétegei előtt, mivel nem számíthatnának szimpátiájukra, ezzel az *általános* jelzéssel utalnak arra, hogy politikájukkal olyan elveket akarnak érvényre juttatni, mint amilyenekről a hívő lakosság az ige-

korlása során – különösképpen a nehezen megoldható kényszerhelyzetek nyomásának hatására – ösztönösen visszakanyarodnak a háború előtti jobboldali diktatúrák értékrendjéhez és politikai praxisához. A másik pólus országonként más és más: a balkáni országokban ugyancsak nacionalista, eszmeileg elég nehezen körülírható irányzat, amely a volt állampártok vezetői és apparátusa „rugalmas” hányadának vezetése alatt szerveződött meg; a közép-európai térségben pedig inkább egy nyugati, nagyburzsoá igények mintájára szervezett liberális irányzat, amely persze nem a nagyburzsoázia pártja (ilyen nincs, vagy ha születik, akkor gondosan távol tartja magát a politikától, és pénzt csinál), hanem jobbra elméleti beállítottságú humán értelmiségiek gyülekezőhelye, vázlatosan kidolgozott ideológiával és még ennél is vázlatosabban deszignált, absztrakt, elméleti modell ízű akcióprogrammal. E pártok, vagy pártszerű képződmények a folyamatos belső harcok színterei: híznak és bomlanak, osztódással szaporodnak, egymástól kádereket halásznak és egymás kádereitől zsíros sinecurákat halásznak el.

Semmi okunk feltételezni, hogy ez az alaphelyzet a következő két-két és fél évtizedben gyökeres változáson fog keresztül menni. Ahogy ma kinéz ugyanis, a helyzet nem a rendszerváltás „pillanatnyi elmezavarának” terméke, hanem a közép- és kelet-európai tradicionális hatalmi elit kialakult reflexeinek törvényszerű következménye, amelynek csak az *élességét* fokozza fel az a reménytelen gazdasági és külpolitikai helyzet, amelybe jutottak.

Az sem egészen igaz, hogy egy masszív nyugati vérátömlesztés alkalmas volna az alapproblémát – ti. az évszázadokon keresztül elhanyagolt, periferikus helyzetet és az ebből következő gazdasági és társadalmi elmaradottságot, hibás reflexeket, prekapitalista és vadkapitalista elemekkel átszőtt gondolkodási és cselekvési módot áthidalni. Részben a Nyugat is azért hanyagolja el a traumatikus állapotban fetregő „szegény rokont”, mivel tudja, hogy ilyen erőfeszítései alacsony hatékonyságúak lennének, különösen, ha a várható hasznot deflálja a magas politikai rizikóval.

A XX. század tapasztalataira építve bizton állítható, hogy a politika – ha nem is képes vezérelni a gazdasági részfolyamatokat – az alapvető nagytendenciák kialakításában és az adottságok kiaknázási feltételeinek megszervezésében meghatározó szerepet játszik: minél *bonyolultabb* és *interdependensebb* a gazdaság, annál inkább, minél jobban *külgazdaságfüggő* az újratermelés, annál inkább, és minél nagyobbak a fejlődési és piaci *behoznivalók*, annál inkább. A

hirdetéseken szokott találkozni. Valójában persze igen nehéz elszámoltatni ezeket az irányzatokat arról, mennyiben felel meg ténykedésük a Szentírás filozófiai és etikai normáinak.

meghatározó szerep nem csak pozitív értelemben értendő: a termelési tényezők elpazarlásában, működési hálójuk összegubancolásában, az elszalasztott lehetőségekből tornyosuló jövedelemkiesésekben, a kidobott beruházásokban stb. ép-p úgy részes lehet, mint a világraszóló „gazdasági csodákban”. Nem csak a közvetlen gazdaságpolitikán keresztül: a gazdaságra való ráhatás sokirányú és többszörösen visszacsatolósos.

- *Egyfelől* a gazdaságpolitika valóban integráns része a politika egészének: nem tud gyökeresen más lenni, mint a *hatalmi* koncepció. Ha például az uralkodó elit arra kényszerül, hogy hatalmát – akár a kirekesztettekkel, akár a riválisokkal szemben – *bármilyen* áron megvédje vagy megszilárdítsa, akkor stratégiai öngyilkosságnak is beillő operatív lépésekre is képes; ha úgy találja, hogy a gazdaság hangyaszorgalmú rendbehozatala hálátlan erőlködést jelentene, minden lelkiismeret-furdalás nélkül eláll ettől, s a választók, illetve a külföldi mecénásjelöltek kegyeit a fogyatkozó nemzeti jövedelem újraelosztásával, a meglévő termelővagyon szerteajándékozásával, a különböző társadalmi rétegek és csoportok egymásra uszításával, külpolitikai kalandokkal stb. próbálja megnyerni, a lakosság figyelmét pedig ilyesfajta „szórakoztatásokkal” elterelni a gazdasági sorvadásról. (Korunk nagy találmánya: a „panis” nélküli „circenses”.) Vagy: ha a hatalmi filozófia szerves része a hatalom által korrumpált, kormányjóindulattól függő egzisztenciájú kis- és középvállalkozói réteg létrehozása („nemzeti középosztály”), ezt akkor is meg fogják csinálni, ha rámege az eladósodott ország távlati törlesztési képességének javarésze (ui. a tőkeszegény kisvállalkozói réteg nem tud tömeges export-áruálapot létrehozni, ha egyáltalán termel, akkor *importanyagból* hazai piacra teszi, de szívesebben foglalkozik *kizárólag importtal*). Ha gyorsan és pillanatnyilag fájdalommentesen akar valutához jutni – akár adósságtörlesztési, akár más célból – képes gyilkos diszázsióval a nemzetközi tőkepiacra dobni a nemzeti vagyon legfontosabb darabjait, és/vagy képes arra is, hogy a gazdaság érdekeivel ellentétes célokra engedjen külföldi tőkét az országban működtetni. A hatalmi szempontok oldaláról tekintve a gazdaság nem más, mint egy zsák, amelybe bele lehet nyúlni akkor, ha a hatalom gyakorlásának érdekei azt úgy kívánják. Ez a szomorú tény csak akkor észrevehető, ha a hatalom *rövid távú* érdekei nem ütköznek a gazdaság *bármilyen távú* érdekeivel.

- *Másfelől* a politika az a kényszerpálya is, amelyen keresztül a lakosságba és közösségeibe az uralkodó elit érdekeinek megfelelő *ideológiai* kondicionáló-szer beadagolódik. A „kulturáltabb” politika – ülőfürdő, az ideológiai szereket kellemes körülmények között, „bőrön keresztül” juttatja be a tudati szférába, a gorombább politika a szájon keresztül tömi be azokat. Kevesen hajlamosak tudatosítani, hogy az „ülőfürdő” sem csak gyógyvíz lehet, hanem miazmás mocsár is. Mindenesetre a politika értékekkel, prioritásokkal, vágyakkal, gondolkodási és cselekvési reflexekkel tölti fel a „plebs”-et, vagyis kondicionálja olyan cselekvésre, amely egyenként is és statisztikusan is az uralkodó elit vagy az éppen hatalmon lévő érdekcsoport érdekeinek felel meg.
- *Végül*, a politika az adott társadalom „névjegye” is a nemzetközi világban: tőle függ az, hogy az ország (mintha a lakosság monolit véleményének, érzelmeinek, akaratának eredője volna) milyen viszonyt alakít ki környezetével, mivel járul hozzá a régió vagy a világ arculatának alakításához és mit igényel e külső környezettől a maga életéhez.

A gazdaság és a politika egymásra hatása minden ponton „tetten érhető” (*horizontális* visszacsatolási dimenzió), ezen felül bonyolult egymásra hatása van a hatalmi, ideológiai és nemzetközi illeszkedési „emeletek” között is, mind a politika, mind pedig a politika–gazdaság egymásra hatás síkjain (*vertikális* visszacsatolási dimenzió). Gyakorlatilag a gazdaságot és a politikát csak az absztrakció szintjén lehet egymástól függetlenül értelmezni.

A közép-kelet-európai gazdaságok fejlődését az ezredforduló utáni évtizedekben azok a politikák fogják determinálni, amelyek *manapság* hoznak döntéseket a gazdaság *stratégiai* időtávban determináns részegységei sorsáról, amelyek *ma* kondicionálják az aktív és felnövekvő nemzedékek vágyait, gátlásait, reflexeit, és amelyek *ma* rendezik el, vagy rontják meg az országok nemzetközi gazdasági, piaci és politikai pozícióit, helyezik el a társadalmakat a felfelé törekvők vagy a lefelé sodródók között. Ez az oka annak, hogy az aggó prognosztá nem sok fogódzkodót talál ahhoz, hogy – vágyai szerint – optimista jövőképet rajzoljon fel.

4.5. A magyar gazdasági fejlődés általános politikai közege: néhány scenárió

4.5.1. Magyar sajátosságok a kelet-európai félperiférián belül

Tulajdonképpen nincsenek *kirívó* sajátosságok: a magyar politika szerkezet tipikusan kelet-közép-európai. Legfeljebb olyan kirívó esetekhez képest lehetne sajátosságokat kiemelni, mint pl. a cseh demokratikus kultúra fejlettsége, a katolikus egyház aránytalanul nagy befolyása Lengyelországban, a volt Jugoszlávia polgárháborúig éleződő nemzeti, vallási és etnikai ellentétei, vagy az arrogáns román és szlovák sovinizmus. *Ezeknél* a magyar politikai összkép „ki-egyensúlyozottabb” – amúgy kelet-közép-európai módra, vagyis mindenképp van valami, de vagy valami más tényező által ellensúlyozottan, vagy „kripto”-formában, vagyis *taktikai* megfontolások alapján letompítva, háttérbe szorítva, mellkasba visszagyömöszölve.

Nézzük először a *demokráciát*. Amennyiben ez – mély meggyőződés szerint – nem „liturgia”, hanem társadalmi kultúrában gyökeredző reflexrendszer, demokráciáról Magyarországon alig beszélhetünk. Az egymást váltó hatalmi/ellenzéki csoportok ugyan *tényleg* toleránsak a tőlük eltérő eszméket vallókkal és politikai ellenfeleivel szemben, de ezt szemmel láthatóan *fogcsikorgatva* teszik. Egyikük-másikuk saját soraiban, pórázon tartva megtűri, melengeti, védelmezi a messzemenően nem toleráns, kifejezetten „bikacsök” módszereket szorgalmazó irányzatokat. A fogcsikorgató tolerancia egyrészt „kötelező beszolgáltatás” a nyugati demokráciák felé, akik ezt kifejezetten megkövetelik, üres markú jóindulatuk fejében is: tapasztalták ui., hogy vaskos érdekesség esetén is milyen nehéz szolidárisnak lenni, mondjuk Bokassával, Pinocchettel, Thieu-val, „Papa Doc”-kal stb. Másrészt a tolerancia a rendszer legitimitásának egyik alapköve: a hatalom birtokosai és várományosai nem kis mértékben azzal szerezték meg a lakosság fejbólintását, hogy szakítanak a „szemet-szemért” hagyományokkal.¹ Végül a fogcsikorgató tolerancia reménybeli adu-nak is van szánva a hatalmi elit részéről arra az esetre, ha az európai centrum szelektíven viszonyulna a feléje repesve szaladó „kisdedekhez”. Sajátos módon

¹ A gazdasági és politikai sikertelenségek felhalmozódván, ez az ígélet mindinkább könnyelműnek és visszazívandónak ítéltethet: a keresztények oroszlánokkal való felfalatása szükségszerű utójtéka a római tűzvészeknek.

az a parttalan hitegetés, amelyet az EU a „visegrádi” együttessel szemben játszik, akarva-akaratlanul fékezi a kvázi-demokráciát felborítani szándékozók törekvéseit. Habár működnek (üggyel-bajjal, folyvást kimutatva komolyságuk hiányosságait) a demokrácia rendelettel létrehívható intézményei, s bennük csetelve-botolva táncolgatják is a nyugattól tanult koreográfiákat, a kelet-közép-európai „demokrácia” úgy viszonylik, mondjuk a belga vagy holland demokráciához, mint az áruházak előtt illegő-billegő Mikulás a néhai szentéletű kisázsiai püspökhöz. Sajnos, a gazdasági helyzet *hosszú távon is* olyan reménytelen, s a kormányzatok külpolitikai erőlködései is szemmel láthatóan olyan mély alapozású, *sziklakemény* falakba ütköznek, mind az EU-csatlakozás, mind a szomszédos országokkal való viszony területén, hogy nem lehet kockáztatni a rendszer sikerélményeinek szaporodását. Egy ilyen helyzet azonban táptalaja a kvázi-demokrácia kiüresedésének: a Nagymama demokratikus főköttője alól kénytelen lesz kivicsorítani a jobboldali diktatúra Farkasa.

Azt, hogy a kelet-közép-európai országokban a rendszerváltás nyomán az egyházak közvetlen és közvetett politikai tevékenysége ugrásszerűen megnőtt, e változásoknak nem polgári demokratikus vonásai közé tartozik, hanem ahhoz a vonulathoz, amely egyszerűen restaurálni készül azt a helyzetet, amelynek folytonossága 1945-tel megszakadt. Igaz, amíg Magyarországon 1945 előtt a működő keresztény egyházak közül csak az egyik számított az államiság szerves építőanyagának, a többiek „másodrendűekként”, illetve „megtúrtekként” egzisztáltak, az izraelita közösség pedig kitalált volt, a mostani törekvések – taktikai vagy stratégiai megfontolásból: ki tudja? – az ökumenikus jelleget hangsúlyozzák, noha a katolikus egyház egy pillanatig sem mondott le a primás szerepköréről.

A kereszténység ideológiai és etikai hagyományainak az az „antológiája”, amely a mai egyházi ideológiák gerincét képezi, igen pregnáns, potenciális gazdaságpolitikai mondanivalót is hordoz:

- mindenekelőtt egy *tompított* piaci liberalizmust, ami a versenyviszonyok kíméletlenségének fékezését illeti;
- *korporatív* eszmét a munkavállaló–munkaadói viszonyban, vagyis az osztályellentétek kooperatív magatartásban való feloldását;
- figyelemmel a katolikus egyház hagyományos politikai irányultságára, a hatása mindenképpen a *közép-európai* (osztrák–német–olasz) mozgástérre irányítja a kül- és külgazdaság-politika figyelmét;

- ugyancsak figyelemmel az egyházak hatókörének földrajzi egyenlőtlenségére, hatásuk mindenképpen a „falusi” politikai orientáció erősödését jelenti.

Az egyházak hatása ennél fogva kedvezőbb a *konzervatív*, mint a *liberális*, vagy *szociáldemokrata* ízű politikai áramlatok számára. Persze itt is árnyalatok vannak, amelyek figyelmen kívül hagyása komoly tévedések kiindulópontja lehet. A fenti négy hatás mindenekelőtt a *katolikus* egyház (tudatos vagy spontán) hatása. A *protestáns* egyházak kevésbé tompítják a liberalizmust, nem olyan explicit korporatívak és inkább angol–amerikai rokonszenvűek, noha ugyancsak súllyal a falusi szemléletű politikában érdekeltek.

A zsidó hitközösségek gazdasági-politikai szempontból egyértelműen a liberalizmust és a fejlett angolszász centrum-hatalmakkal való szimpátiát sugározzák, de városi kispolgári értelmiségi körben érzik otthon magukat. Nagyon hangsúlyozom: ezek a hatások jelentős részben *nem direkt*ek, nem is tudatosak, hanem önkéntelen *közvetítői* azon rétegek beállítottságának, amelyek részvétele meghatározza ezen egyházak társadalmi-politikai „felhangjait”.

A legbonyolultabb képlet a magyar *nacionalizmusé*, amely egyben sajátos nemzeti skizofréniát is hordoz. A XX. század elejéig a magyar nacionalizmus a Monarchia centruma felé *defenzív* volt, a történelmi Magyarországon belüli nemzetiségekkel szemben *paternalista és lekezelő*, a hazai nemzetiségeket külföldről befolyásoló országokkal szemben pedig *gátlástalanul gyűlölködő*. E két utóbbi óhatatlanul fedte egymást, és – mint ahogyan ilyenkor lenni szokott – a történelmi kép a kedvezőtlenebb alapján alakult ki. A trianoni békét követő évtizedekben a magyar nacionalizmus egyfelől – az európai centrum irányában – „szemrehányó”, s egyben „patrónuskereső” hangvételűvé vált, míg az utódállamok irányában egyértelműen *irredenta* jelzéseket sugárzott. A szemrehányások elsősorban az antant társadalmaira zúdultak – s ez egyben találkozott a keresztény-konzervatív ideológia liberalizmusellenességével. A patrónuskeresés (egy rövid életű angliai kaland után) a szélsőjobb oldali olasz, majd, 1933-at követően, német orientációnál állapodott meg. Az előbbi találkozott a katolikus egyház élénk szimpátiájával, az utóbbi pedig erősítette a konzervatív jobboldal háta mögött felsorakozó nyílt fasiszta erők pozícióit. Az irredentizmus a térségben több generációra előre elvetette a gyanakvást és antipátiát – sajnos az egész magyarsággal szemben, noha valahol a mélyben volt benne méltánylandó gondolat is: ti. a trianoni határmeghúzások kíméletlenül imperialista jellege miatti felháborodás. A magyar történelem egyik legtragikusabb (s egyben az európai történelem egyik legszégyenteljesebb) mozza-

nata az, hogy a határok etnikai megfontolásokból eredő (= méltányos) kiigazítását a nácizmussal való lepaktálás áraként érte el az akkori kormányzat. Ez megpecsételte e kiigazítás sorsát a háború után, ami önmagában is fájdalmasan hatott a köztudatra, és még meg is tetéződött a magyarlakta területeken elkövetett atrocitásokkal.

A „jaltai” évtizedekben Magyarországnak a többi VSZ-KGST országhoz való viszonyában, igen mélyen a felszín alatt, végig ott bujkált az „utolsó csatlós”-komplexus. Ezt a mindenkori szocialista kormányzat érzekelte: innen datálódott az a túlzásba vitt óvatosság, amellyel a politika a szomszéd államok magyar kisebbségi politikáit kezelte. Az adott nemzetközi helyzetben kevés volt a nyerési lehetőség és túl sok volt a vesztenivaló, ti. a magyar politika viszonylagosan nagy mozgásteret akár gazdaságpolitikai téren (reformok), akár a nemzetközi porondon.¹ A nacionalizmus ezekben az évtizedekben eltűnt a hivatalos politika étlapjáról: ugyanakkor tovább élt egyfelől az átörökített ideológiai képek részeként, másfelől az ellenzék tudatos munkálkodásának eredményeképpen. A szovjet katonai alakulatok itt-állomásoztatása, valamint a szomszéd országokból érkező hírek az ottani magyar kisebbséggel kapcsolatban, továbbá a Nyugat mögötti érzékelhető elmaradottság újabb oxigénnel táplálta a parazsat.

A rendszerváltás *az egész térségben* felkorbácsolta a nacionalizmust: ez alól Magyarország sem kivétel. Az akkor uralomra jutott hatalmi csoport egyfelől élesen felvetette a szomszéd országokbeli *magyar kisebbségek* problémáját – részben azért, mert azok *valóban* rendezendő kérdések voltak, részben azért, mert *ez a kérdéskör azon kevés területek közé tartozik, amelyek nem feltételezik átütő sikereket ahhoz, hogy a problémát feszegetők szimpátiát keltsenek a lakosság széles rétegeinél*: a kisebbségi problémák előtérben tartása a magyar politika belpolitikailag legkevésbé kockázatos faktorai közé tartozik. Másfelől drámai hangsúlyozásra kerültek a kormányzó erők által képviselt érdekek és értékek a bőszi vízlépcső-építkezéssel, valamint a volt Jugoszlávia területén folyó polgárháborúkkal kapcsolatban. Ezek is markáns nacionalista felhangokat kaptak a sajtóreagálásokban is és a közhangulat egy részénél is. Mivel Magyarországon – akárcsak szerte Közép-Kelet-Európában – a naciona-

¹ Érzékelhető volt, hogy Románia politikailag a Szovjetunió számára nagyságrendekkel volt fontosabb, mint Magyarország: G. Gheorghiu Dej, majd később N. Ceausescu erre alapozta nyugati kettőtársát, a KGST-ben folytatott obstrukcióját és az erdélyi magyarság fokozatos elrománosításának stratégiáját egyaránt. A szovjet politika „csendben, magában” mélyen elítélte ezt az irányzatot, de, úgy látszik, zsarolható volt. Az erdélyi magyar kisebbség ügye ezen belül is sokadrendű kérdésnek tűnt számára: itt küszört be a tudat alatti „utolsó csatlós”-komplexus.

lizmus az az eldobott malomkő, amely nem tudni, hol áll meg, igen hamar érezni lehetett az áttételeződését idegen- és fajgyűlöletben is, valamint rövidesen tapasztalható volt a nacionalista áramlatra rátapadó extrém jobboldali, illetve fasisztoid elemek, mozgalmak feltámadása, aktivizálódása is.

A nacionalizmus palackból kiszabadult szellemét igen nehéz – nemhogy visszadugdosni, de még valamelyest féken tartani is. Nem csak azért, mert óriási a fertőzőképessége és a magyar társadalom könnyen hangadóvá tehető részének úgyszólván zéró az immunitása ellene, hanem azért is, mert

- bizonyos politikai erőknek kifejezetten érdekük a nacionalizmus bővített újratermelése, mivel ezt tartják legdöntőbb érvüknek legitimitásuk mellett, és e köré építik fel programjukat;
- bármely politikai erő számára igen alkalmas a gyötrő gazdasági gondok elfeledtetésére és a kormányzat sikertelenségeinek ellensúlyozására;
- ráadásul az egész térségben ez a helyzet, következésképpen a nemzeti megbántottság újabb és újabb tápot kap a szomszéd országok politikájának eredményeként.

Magyarán: a hazai politikai közegnek a nacionalizmus különböző formái és fokozatai állandó tényezői lesznek.

Gazdaságpolitikailag a nacionalizmus nem az Európához való (reménytelen) szerelem gátolója lesz: a XX. század végi magyar nacionalizmus megőrizte „biciklista” (felfelé hajlongó, lefelé rugdosó) karakterét. Az Európához való közeledést ugyanakkor két vonatkozásban is gátolni fogja:

- „szalonképtelenné” teheti az egész magyar politikai imázst;
- hátráltatja a gazdasági kapcsolatok elmélyítését a szomszédos országokkal, ami egyfelől megint csak „rossz bizonyítványt” állít ki a magyar gazdaság „integráció-képességéről”, másrészt kiszolgáltatottabbá teszi a magyar gazdaságot a fejlett góccal való szorosabb együttműködés esetére.

4.5.2. Magyarország gazdasági adottságai

A problémát két oldalról tanácsos megközelíteni: „anatómiai-fiziológiai” és „etológiai” oldalról. Az előbbi a termelésítényező-állomány minőségét, szerkezetét, működési hatásfokát jelenti, beleértve a gazdaság külgazdasági kapcsolatrendszerének visszahatását a termelőerők fejlődésére; a másik a gazdaság szereplőinek: vállalkozásoknak, gazdaságpolitikai műhelyeknek és döntési központoknak a kialakult reakciórendszerét, a piaci szerkezetét és működését, tehát mindazt, ami a tényező-garnitúrát élettélivé teszi, s a tárgyi világban meglévő elméleti hatékonyságot gyakorlati eredményességgé varázsolja.

a) „Anatómia” és „fiziológia”

Az ország termelésítényező-adottságait egy alkalommal részletesen felmértem: ez rendelkezésre áll, tehát értelmetlen volna megismételni.¹ Az alapképlet ma is érvényes – legfeljebb azzal a megszorítással, miszerint (a) a gazdaság egészének technikai állapota erősen romlott: jó közepes teljesítményre kész, és ennél jóval magasabbra emelhető komplett kapacitások szétzüllöttek, leromlottak, elvesztették szerves rendszerjellegüket; ugyanez a tendencia figyelhető meg az emberi tényező műveltségi, szakmai képzettségi és erkölcsi vonatkozásai területén; (b) az évtizedek alatt kialakult vállalati-intézményi rendszer, s vele együtt a nemzeti munkamegosztás hálózata romossá, foghíjassá, egymással inkompatibilissá vált. Vagyis *a magyar gazdaság ma jóval kevesebbre képes, mint 1978-ban* – annak ellenére, hogy a rendszerváltást követő években helyenként új, korszerű kapacitások is keletkeztek, javult az infrastruktúra néhány eleme (telekommunikáció), igaz, más elemek zuhanásszerű romlásától kísérvé (oktatásügy, egészségvédelem, szociális gondoskodás stb.). *Azok az alapadottságok, amelyeket az említett könyvben kifejtettem, azonban még nem szenvedtek visszafordíthatatlan károsodást.* Igaz, restaurálásuk hosszú és költséges tevékenységet követel. Amennyiben az ország rászánja magát, hogy „restaurálja” természet- és történelem adta felzárkózási potenciálját (figyelembe véve persze a megváltozott körülményeket, és az azóta eltelt két évtized követelményeiből adódó változási imperatívuszokat), *legalább egy 20–30 éves fejlesztési-külgazdasági stratégiai időszak teljes gondját, leleményességét és anyagi-emberi áldozatait erre kellene szánnia.* Azt azonban tudnunk kell, hogy ez a restaurálás csaknem olyan költséges, mint az egész rendszer fölépítése, s hogy

¹ Mire képes a magyar népgazdaság? (Kossuth, 1978. 388. pp.)

ennek finanszírozására a folyó, *leromlott gazdaság önereje* messzemenően nem elég, a lakosságban sem lehetőség, sem hajlandóság nincs a *fogyasztási önmegtartóztatásra* a GDP beruházásokra való felszabadítása érdekében, s mindezek felül az országban létrehozott, szánalmasan kevés GDP jelentős hányada (becslésem szerint egy szűk felhalmozási alapnyi összeg) évente, rendszeresen *kifolyik az országból*.

Azaz a gazdaságot olyan állapotba hozni, hogy kidomboruljanak kedvező természeti, gazdaságszerkezeti és intellektuális adottságai – ma, az ezredvégen pusztán *önerőre* támaszkodva már irreális elképzelés volna. És ha valami isteni csoda folytán ölünkbe hullanék az ehhez szükséges több tízmilliárd dollárnyi forrás – akkor is számolni kellene az 1978-ban még mérhető adottságok egy jelentős hányadának (talán nem vagyok túlon túl pesszimista, ha ezt a hányadot mintegy 1/3-ra becsülöm) végleges, visszafordíthatatlan pusztulásával. Az elmúlt évtized világméretű politikai-gazdasági vihara bizony a magyar termelőerőket *erdőtűzként* érte: a lángok olyan értékeket tettek semmivé percek alatt, amelyek megújulásához évtizedek szükségesek – ha közben az erózió le nem hordja a talajt. Mert ez esetben a hajdani erdő helyén kopár szikla is maradhat.

Igen tanácsos volna alaposan felmérni, mivel rendelkezik a magyar gazdaság az ezredforduló előestéjén: természeti kincsekkel, beruházott technikával, szellemi erőforrásokkal és humántőkével?

b) „Etológia”

A fejlődés tárgyi és műveltségi feltételeinek 1978-as felmérése egyértelműen kirajzolta az 1.5. ábra „sakkfigura” formájú, középső diagramját. Vagyis történelme eddigi fejlődésének csúcspontján – a világgazdasági irányváltás által megkezdett stagnálási és leépülési folyamat „előtti percben” – még nem lépte át a kritikus pontot: még erősen *duális volt a karaktere* (noha ez a dualitás más természetű volt, mint a valódi periférián tapasztalható kettősség: a fejlett szektorok nem voltak beplántáltak és volt szerves kapcsolatuk az alsó szektorokkal), és még *nem vált immúnissá a visszaperiferizálódással szemben*.

A világgörnyezet- és belső rendszerváltás egyfelől leginkább a legfejlettebb szektorait veszélyezteti, mivel ezek *már* erősen anyagi és szellemi tőkeráfordítás-igényesek (ami kifejezetten hátrányos egy olyan helyzetben, amikor a GDP jelentősen csökken, a csúcsszektort magukban hordozó nagyvállalatok tömegesen bomlanak fel és mennek tönkre, a „még-tulajdonos” állam deficitekben fuldoklik, a „már-tulajdonos” hazai újjgazdag réteg percek alatt akar milliárdossá válni, a beáramló külföldi tőkének pedig eszébe sem jut ezt a szegmenst „ki-

emelt jelentőségű nemzetgazdasági kulcsponként” kezelni), ugyanakkor még erősen sebezhető: a külpiacokon mindenképpen, de egy meggondolatlan belpiacnyitás esetén még a belső piacon is. Persze erre elhangozhat a sztereotip liberalista válasz: „Úgy kell neki, hulljon a férgese!” – viszont számolni kell azzal, hogy a felső „hagymakupolájától” megfosztott gazdaságból (lapozzunk vissza az 1.5. ábrához) olyasmi marad, ami nagyon fog hasonlítani az „igazi periféria” képletéhez.

Engedtessek meg emlékeztetni mindezekon felül arra, hogy az ország az elmúlt két évtizedben hatalmas adósságterhet hurcol magával, ami nagymértékben kiszolgáltatja a gazdaságpolitikát a határokon kívüli döntési központok kényének-kedvének. Továbbá arra, hogy a XX. század második felidejében az országban meghonosodott szociális szerkezet paradigmáinak minden további nélküli, totális szemétre hajtását eleddig egy kormányzat sem kockáztatta meg, noha folyamatosan „csípdesik” a peremeit: a még meglévő „jólétiállam-maradványok” azonban elég nagy megterhelést jelentenek a kormányzatok számára, ennek finanszírozására a belső megtakarítások rovására felvett hitelei hatalmas kamatterhekkkel növelik e kiadásokat. Ugyanakkor a hatalmi struktúra többszörös átépítése is felemészt akkora vagyonokat, amelyekből egy-egy jelentősebb iparág komplett modernizálása finanszírozható lenne (gondoljunk az állami jelvények, utcátáblák cseréjére, a folyamatos átszervezésekre, a gazdaságpolitikai és -irányítási amatőrkedések négyévenkénti megismétlődésére a „reprivatizálástól” való elhatárolódás „fájdalomdíjaira”, a felburjánzó fekete-gazdaság teratogén hatásaira stb.). Vagyis a gazdaságpolitika „többpofás satuba” van beszorítva: feji a külföld, és még dirigál is neki, feji a belső államadóság, folyik a vére a feketegazdaság nyílt sebén keresztül, s mindez folyamatosan apadó jövedelmi viszonyok között.

Nem tudok ennél kedvezőtlenebb szituációt elképzelni gazdaságstratégiai alapon való politizálás számára.¹ Ezt mindenképpen korrekt dolog leszögez-nem, mielőtt rátérnék a tulajdonképpeni „etológiára” – ami, előrebozsátom, nem lesz hízelgő a magyar gazdaság szereplőire: sem a vállalkozásokra, sem az

¹ Nem lehetetlen, hogy a nácik által megszállt Csehország (Cseh-Morva Protektorátus) ennél kedvezőbb gazdaságpolitikai helyzetben volt: ott ugyanis tetten érhető volt egy igen pregnáns német érdek az ipari kapacitások fenntartását és modern egységek betelepítését illetően. Igaz, a stratégiát nem Prágában determinálták, hanem Berlinben, de az egész a cseh ipar évi teljesítményének majdnem megduplázódását eredményezte, és a lakosság nem élt nyomorban. Vagyis Csehország a II. világháború idején egy sajátos, politikai-katonai elnyomással kísért és oktrojált „átszorolódást” élt meg, és nem vált „senki földjévé”, mint jelenleg Magyarország, ki tudja hányadszor történelme folyamán.

irányító apparátusra. Magyarázatul (nem mentségül) szolgáljon, hogy feladatuk magaslatának megközelítését saját szervei gyengeségeiken kívül Szküllák és Charübdiszek is akadályozzák.

Ezt is pontokba szedtem:

1. Figyelemmel kísérhető, hogy még a súlyos, évtizedekre kiható horderejű gazdaságpolitikai döntések sem kizárólag az *ország* adottságainak és lehetőségeinek mérlegelése, s a fejlődés és jólét lehető legnagyobb kibontakoztatásának szem előtt tartásával születnek, hanem a hosszabb-rövidebb (inkább rövidebb) távon tudatosított (vélt?) *parciális érdekek* „ujjlenyomatait” fedezhetők fel rajtuk, céljaikon, időzítésükön, operacionalizálásukon stb. Ez lehet párt-, lobby-, vagy apparátusi érdek, és szubjektíve táplálkozhat jövedelem- vagy vagyonújraelosztási szándékból, „szobortalapzat-építési” vágyból, ideológiai megszállottságból vagy valamilyen társadalmi „imádat-gyűlölet” komplexusból, de akár önzetlen hazafiságból és haladási elkötelezettségből is. Vagyis nem arról van szó, hogy az ötlet, ami a tendenciát meghatározta, jó-e, vagy sem, hogy a tendenciát kierőszakoló, vagy -bulizó akarat mögött erkölcsös jelenség van-e, vagy erkölcstelen. Pusztán arról, hogy *Magyarországon gyengén működnek azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek kitapossák az utat a hosszú távú nemzeti érdekek kiformalódása és az érdekegyeztetési folyamatban súlyuk arányában való részvételük számára.* – A politika és az igazgatási apparátus akaratának túltengése a gazdaságpolitikában – „rossz etológiai reflex”. Ha ti. ez a nemzetgazdasági „ál-érdek” a külső környezet posztulátumaival mereven, ostobán szembeszegülő hazai fejlődést képzel el ideálisnak, akkor eleve bukásra van ítélve az egész, drágán kibontakoztatott erőfeszítés. Ha pedig ugyanez az „íróasztal”- vagy „szónoki hordó”-érdek a környezet nyomásának való kritikátlan engedés, behódolás mellett kristályosodik ki, a szükséges és lehetséges erőfeszítések meg sem születnek.

2. Ugyancsak rossz etológiai reflexe gazdaságpolitikánknak – de tulajdonképpen egész hazai közéletünknek, ha úgy tetszik: nemzeti tudatunknak – az alapvető döntési elemek megítélésében való bizonytalanság. Magyarországon nehezen válik el a *valóban hasznos újdonság az efemer divathóborttól, a megszívlelni való külföldi tapasztalat a gátlástalan majmolástól, az elvetni való, avitt ócskaság az életfontosságú tradíciótól.* Ez részben összefügg az előzőekkel: nyilván, akinek valamilyen megoldás erősen érdekében áll, az körülaggatja ezt *epitheton ornans*okkal: „új”, „modern”, „magyar”, „X országban bevált” stb., és a konkurens megoldást teledobálja az ellenkező megítélések záptojásaival. Nem ez a baj, hanem az, hogy mind a szélesebb értelemben vett közvélemény, mind a szakmai közvélemény, mind pedig a döntési procedúrában részt

vevők köre *bizonytalan, manipulálható*, ha úgy tetszik „átverhető”, vagy *zsarolható* ezekkel a blöffökkel. Egy adott „klán” hosszan tartó befolyása esetén ez a hibás reflex „megátalkodottá” teheti a gazdaságpolitikát, az érdekérvényesítők és/vagy „súgók” gyakori őrségváltásai esetén pedig teljesen kiszámíthatatlanná – azaz súlyos „potenzia-zavarokat” okoz, amivel kedvező légkört teremt a meggondolatlan extrémítás-kereséseknek: hol a kézi vezérlésnek kedvez, hol meg hajlamos kiráncigálni koporsójából a XIX. század közepének jó öreg „éj-jeliőr-államát”.

3. A közelmúlt történelme úgy adta, hogy a gazdaság szereplőinek tudatában a *rövid távú, „túlélési” reflex* nem osztozik az agysejteken a stratégiai látásmóddal, hanem kiszorítja azt. Ez jellemzi – nagyrészt indokoltan – az apró, beszükkült terű és idejű vállalkozásokat csakúgy, mint az immár csaknem húsz éve folyamatosan kirabolt, lebénított, fenyegetett és elátkozott nagyvállalkozási szférát, de a napi tűzoltómunkától elvakított és megsüketített gazdaságpolitikai szférát is. Maga a jelenség érthető: az a tragikus, hogy ebből a boszorkánykörből való kitörés – vagy legalább *kitekintés* – valami „idegesítő”, s emellett feleslegesnek tűnő, „elbliccelhető” dologgá vált, még kormányzati szinten is. Nem is illik forszírozni, mert könnyen ráakaszthatják az emberre a „direktív tervezés hívének” sátáni jelzőjét.

4. Jellegzetesen „bürokrata” reflex – akármilyen ponton legyen is tapasztalható – *a rendszerszemlélettől és -közelítéstől való ódzkodás, a lehető legkönnyebben áttekinthető és legkevésbé kényelmetlen, legkevésbé munka- és felelősségigényes megoldásokhoz való makacs ragaszkodás*. Ennek köszönhető a *normatív* problémamegoldások mindenható erejében való, csaknem vallásos hit (szemben a való élet pregnáns *egyediségével*), a szünni nem akaró próbálkozás az emberi cselekvési folyamatok *jogszabályok* folyosóiba terelésére, a *felelősségáthárítási* pingpongmeccs mint nemzeti játék eluralkodása a cselekvés helyett, és így tovább. Nem nehéz belátni, milyen bénító a hatása.

5. A magyar gazdaságpolitikán végigvonuló jellegzetes, *költségvetéscentrikus* szemlélet – valószínűleg, még a k.u.k. államrezon tudati továbbélése. Ha megkaparjuk az 1947–1968 közötti direktív tervezést, amögött is megtalálni a Fiskus nézőszögének primátusát. A ’68-as mechanizmusreform koncepciójában is benne bujkált, s a „lineáris restriktió” éveiben nyíltan elő is jött, *hegemónná* vált. A rendszerváltás óta alkalmazott monetáris restriktió sem más, mint a fiskalitás érdekeinek (kényelmi szempontjainak) áttételeződése egy fedettebb mechanizmusra. Persze a jelentős állami gazdasági szerepvállalás és az eladósodottság együttesen elégséges okot adnak arra, hogy a gazdaságpolitika úgyszólván egyetlen stratégiai-taktikai terepasztala a költségvetés legyen. Azzal

azonban számolni kell, hogy ez a „világnézet” (a) természeténél fogva *nem vállalkozásbarát*; (b) ezzel szemben „*egyensúly-mániákus*” – azaz konzerváló hatású, tehát keresztbe tesz mindenféle magán- és/vagy állami kezdeményezésnek, amely kimozdítja a gazdaságot nyugalmi állapotából. Vagyis intézményesített akadálya a félperiferikus helyzetből való kitörésnek.

6. A hivatalnoki felelősség- és rizikó-izony, plusz a pénzügyileg pőrere vetkőztetett – még nem privatizált – nagyvállalatok levegőért kapkodása, plusz a keletkező kisvállalatok egyidejűleg jelentkező szegénysége és mohósága, plusz a benyomuló külföldi tőke „gyarmati” allűrjei egyenként és egymással kölcsönhatásba lépve inkább bénítanak, mintsem dinamizálnak, inkább az igénytelenséggel való megelégedést táplálják, semmint a felfelé való törekvést. Ha valami minőségi változás mégis elkerülhetetlenné válik: nem szuperál az infrastruktúra, lebénu az egészségügy, akadozik az energiahálózat stb. a döntésre hivatott *a megoldás érdemi, saját hatáskörben való megszervezése, megvalósítása helyett hajlamos azt a „piacon megvásárolni”* – állami feladatot privatizál, hazai feladatot külföldi kézbe ad. Így aztán az amúgy is szegény, kivértett magyar gazdaság mindenhez többszörös áron jut hozzá: úgy jár, mint az a család, amely betanított munkási jövedelemből takarítónőt tart, vendéglőben étkezik, mosodában mosat, s a házassági évfordulóra a Gundelből rendeli a hidegtálat.

7. Végül: hibás ösztön jele, hogy a gazdaságpolitika a nemzetközi gazdasági együttműködés, a döntő partnerek és gazdasági szervezetek szerepét az ország fejlődésében nem addicionális, a sikeres hazai gazdaságpolitika és fejlődési erőfeszítések eredményeit kiegészítő és stabilizáló tényezőnek érzékeli, hanem konzekvensen és makacsul „fel akarja kurbliztatni” a magyar gazdaságot ezekkel. Arról álmodik, hogy valami különös oknál fogva a külgazdasági környezet hatásai *helyettesíteni* fogják azokat a hazai erőfeszítéseket, amelyek célravezető voltában és sikerében az egymást váltó kormányzatok mind kevésbé látszanak bízni. Ennek következtében a gazdaságpolitika az érdemi gazdaságfejlődésre sarkított intézkedések és intézkedéscsomagok helyett hatalmas energiákat lekötő – olykor anyagilag is kibírhatatlanul drága – „*captatio benevolentiae*”-*hadjáratokat* kezdeményez (világkiállítás, millicentenárium, jogszabály-harmonizáció, Taszár stb.), aztán utólag keserűen veszi tudomásul a sikertelenséget. Az aztán már egyenesen a százalmas kudarcok kategóriájába tartozik, amikor a politika berendezkedik az ország „centrumhoz ölelésével” kapcsolatos semmitmondó, udvariaskodó ígéretetek kiprovokálására, s ebből kíván bizalmi tőkét kovácsolni a politikai arénában is meg a közvélemény előtt is:

úgy viselkedik, mint a szegény kóristalány, akit a rendező harminc évig bolondít azzal, hogy a következő évadban ráosztja a Tosca címszerepét.

A felsorolást követően csak egy megjegyzés: ezzel az „etológiai beállítottsággal” *semmi remény a félperiferiális helyzetből való kiemelkedés hazai erőfeszítéseinek megszervezésére.*

4.5.3. *Sorsdöntő jelentőségű gazdaságpolitikai kihívások – valószínű helytelen válaszok*

a) Az alapvető kihívás, amellyel szembe kell néznie a magyar gazdaságpolitikának – de ami elől a hatalmi politika és az ideológia sem tud kitérni – ez *az ország egyoldalú függésbe kerülése.* Nézzünk szembe a már kibontakozott reáltendenciákkal:

- A *bruttó adósság* mértéke annak ellenére is fél billió forintnyi, hogy gyöngye 1/3-ától való megszabadulásunk kedvéért a gazdaság számos kulcspontját külföldnek engedték át. Az adósságfüggéstől megszabadulni emberöltőkön keresztül sem tudtunk. Finanszírozása a felhalmozóképesség java részét megsemmisítő jövedelemkiáramlást jelent, a lejáratok ruhározott hitelekkel való pontos teljesítése pedig folyamatos kiszolgáltatottságot a külföldi bankoknak és értékpapírtőzsdéknek. A jövedelemkiáramlás minden évben fokozódik, miközben az adósságállomány szorítása valójában nem mérséklődik. A nemzetközi piac legkisebb, számunkra kedvezőtlen rezdülése adósságállományunk növekedésébe torkollik. Ezt úgy hívjuk, hogy *adósrabszolgaság*: önmagában is elegendő ahhoz, hogy minimálisra korlátozza a gazdaságpolitika mozgásterét.
- A rövid távú lélegzetvételek egyik módja az *IMF* támogatásának megszerzése, ami egyfelől tényleges hiteleket jelent, másfelől mintegy garanciaként szolgál a nemzetközi pénzpiacon való mozgáshoz. E jótétemények ára az IMF csaknem megfellebbezhetetlen ellenőrzése a hazai pénzügyi politika fölött, erős kiterjedéssel a külgazdaságpolitikára, a fejlesztési programokra és az életszínvonal-, valamint szociálpolitikára is. Ez már nem egyszerű adósrabszolgaság, hanem *az ország gazdaságpolitikai szuverenitásának igen jelentős csökkenése.* Az *IMF*

követelése útján tetszése szerint felszínen tarthatja a kormányt vagy lehetetlenné teheti azt.

- A devizahajszsora során – forintleértékeléssel, vagy anélkül – *gazdaságtalan export-expanziók* szorgalmazása válhat szükségessé, ami újabb jövedelmet von ki az országból és értelmetlenné tesz minden áldozatot, amit a lakossággal hoztatnak az infláció csökkentése érdekében. Magyarán: a lakosság számlájára külföldre kell transzferálni a nemzeti termék meghatározott (növekvő) hányadát.
- A devizahajszsora másik eredménye a *nemzeti termelővagyont* olcsó kiárusítása külföldi tulajdonosoknak, vagyis a hazai termelési tényezők feletti rendelkezés átszarmaztatása olyan döntési központoknak, amelyek *nem* a magyar nemzetgazdaság érdekei alapján fogják a döntéseiket e kapacitásokat illetően meghozni. *A magyar gazdaság kulcspontjai feletti külföldi rendelkezés* ugyancsak jelentősen szűkíti a hazai gazdaságpolitika önálló mozgásterét, anélkül, hogy kompenzációképpen mások mihozzánk való alkalmazkodását tudnánk biztosítani.
- Végül, kereskedelmi pozíciónk valamelyes javítása (kontingens- és vámkedvezmények) érdekében áruforgalmunk viszonylati irányainak a túlzott egyoldalúság irányába ható társulási kapcsolatba lépünk az EU-val, miközben nem tudunk kialakítani kellő biztosítékokat arra nézve, hogy szerzett *monopolhelyzetét* ne használja a magyar gazdaság rovására: időnként tapasztaljuk, hogy Nyugat-Európa keresleti recessziójának enyhítésére használja a magyar piac megnyitásából származó új lehetőségeit, ezzel érzékeny piaci csapást mérve a felkészületlen magyar termelésre.

Igencsak úgy néz ki, hogy a magyar nemzetgazdaság „be van falazva”. Az egyoldalú függőség ma már nem veszély, hanem tény. Nagyjából kialakult az a „komprádor” réteg is, amely *ebből él*.

A gazdaságpolitika legfontosabb feladata lenne, hogy

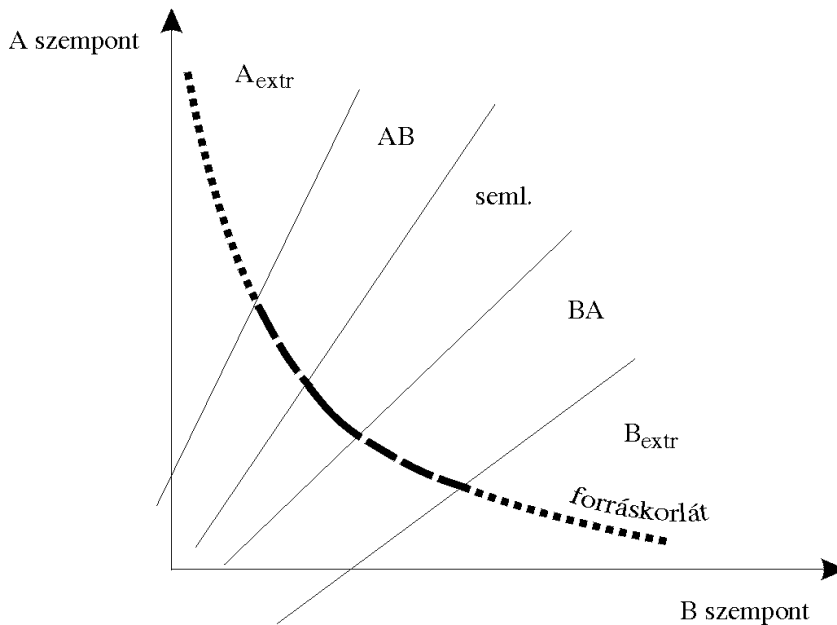
- minimalizálja a jövedelemtranszfert;
- növelje az ország döntési játékterét a hitelezők, tőkeimportőrök, alapvető kereskedelmi partnerek viszonylati szerkezetének ügyes kialakításával, változtatásával;
- kanalizálja a tőkeimportot az ország adottságainak és külgazdasági érdekeinek leginkább megfelelő területek felé;

- vezérelje a szükséges szerkezetváltást és technológiai nemzedékváltást;
- hasson oda, hogy legértékesebb gazdasági kincseink, természeti értékek, kapacitások, K+F-gócok ne menjenek tönkre, ne szívódjanak fel külföldön, és ne kerüljenek ellenőrizhetetlen külföldi rendelkezés alá.

Egy ilyen gazdaságpolitika kifformálásához és végrehajtásához megfelelő politikai *gerincre* – azaz megalapozott koncepcióra, egyetértésre, fegyelmezett és szakszerű végrehajtásra, valamint kivárási képességre (türelemre) van szükség. *Legalább 2-3 évtized kemény küzdelme szükséges ahhoz, hogy a néhány év alatt létrejött „félgyarmati” állapot oly mértékben enyhülhessen, amely már lehetőséget nyújt egy merészebb fejlesztési és integrációs koncepció válóra váltásának megkezdésére.* Ehhez volna szükséges egy szolid politikai erő jelenléte – legalább a láthatáron.

b) Az egymásra torlódó stratégiai és taktikai döntések mindegyike hasonló választások elé fogja állítani a gazdaságpolitikát, mint amilyen elé Báthory István állította a balladában szereplő Pókainét: „Melyiket szeressem?” Az egymással sokszor szögesen ellentétes kritériumok (várható hasznok és veszteségek) közötti okos kompromisszum megtalálása egyfelől *szakmai* feladat, másfelől *politikai prioritások* kérdése. Mindegyiküket befolyásolja *a kényszerhelyzetek és a játéktér* viszonya, valahogy így:

4.2. ábra. A gazdaságpolitika „Pókainé-dilemmái”. (Sematikus ábrázolás)

(Az „A” és a „B”-szempontok egymást kizáróak a maguk „vegytisztaságában”, keverésük, hibridizálásuk csak mindkettő bizonyos határfokvesztése árán lehetséges. Emellett extrém megvalósításuk, az elhagyott szempont hiánya elviselhetetlen veszteséget okoz. „Fifty-fifty” ötvözetük mindkét szempont megvalósításában akkora határfokvesztéssel jár, hogy elvesz az egész értelme (az ábrán: „semleges zóna” = seml.). A helyes keverés tehát vagy egy „A”-prioritású, de „B”-ből is érezhető adagot tartalmazó „mix” („AB”), vagy egy „B”-t preferáló, de az „A”-ból is a hatásminimumhoz elegendőt tartalmazó „mix” („BA”). Az „A”-szempontot az AB-nél nagyobb mértékben érvényesítő („A_{extr}”), illetve a „B”-t túlzottan preferáló („B_{extr}”) megoldás már egyoldalú irányba taszítja el az eseményeket: ugrásszerűen megnő a „teratogén” hatások fellépésének valószínűsége.)

A gazdaságpolitikát két tényező vonzhatja a lehetséges prioritások valamelyike felé: vagy kényszerhelyzet, vagy a politika „parancsa”. Konfliktust okoz az, ha

- a forrásfelhasználási *optimum* egy adott választást (AB-t vagy BA-t) tenne ajánlatossá, de a *kényszerhelyzet* ezt megakadályozná (akár az ellenkező kombináció felé való csúsztatással, akár az extrém zónába való kilengéssel);
- az *optimum*követelmény (ami, hangsúlyozom: *gazdasági*, vagyis pénzben vagy fejlődésben mérhető hasznot jelent) egy adott (AB vagy BA) megoldást javallana, de a *politikai* prioritások mást parancsolnak (AB helyett BA, vagy extrém, vagy hatásfokrontó jellegtel);
- a legabszurdabb: a *kényszerhelyzet* valamilyen, még tűrhető forrásmegosztást parancsol, ám a *politikai csőllátás* ettől szögesen eltérő forrásmegosztást erőszakol ki.

A kényszerhelyzet és a politikai akarat hatása igen sokszor együtt jelentkezik, vagy helyes felismerés eredményeképpen – ebben az esetben nem érdemes megkülönböztetni őket –, vagy a politika „beijedése”, netán „legénykedése” eredményeképpen, amikor is a kényszerhelyzet diktálta kényszermegoldás (vagy a kivételesen kedvező helyzet megengedte merészebb választás) *tüllihégését* eredményezi.

c) Az elkövetkező évtizedekben a politika gyakran fog találkozni a „Pókainé-dilemmával”. Csak néhány olyat említek, amely máris jelentkezik, és minden bizonnyal a jövő század első évtizedeiben is jelentkezni fog:

- Az *infláció–munkanélküliség* dilemma mind taktikai, mind stratégiai szinten a legkínzóbbak közé tartozik. Forrásszegény gazdaság az egyik elleni mérséklő hadműveletet csak úgy vállalhatja magára, ha elviseli a másik súlyosbodását. Az egyik megoldás a munkanélküliséget tartja az első számú ellenségnek: ezért próbálja elviseltetni az infláció által generált reáljövedelemcsökkenést a lakosság zömével és a piaci kuszaságot a vállalkozói szektorral. Az eredmény a munkanélküliség által fenyegetett családok biztonságérzetének növekedése. A másik megoldás az inflációt tarja a megfélemezendő szörnynek, s ezzel biztosítja az üzletmenet zavartalanságát és a reáljövedelmek értékállóságát; mindezt a lakosság x%-át kitevő áldozat (munkanélküli) sínyli meg. Ha ez az „x” nem veszélyes pl. az esedékes választások szempontjából, a dilemma eleve megoldottnak tekinthető. A baj akkor szokott bekövetkezni, amikor a tömeges munkanélküliséget vágató inflációval sem sikerül jelentősen csökkenteni, vagy a munkanélküliség politikailag veszélyes mértékűvé való növekedése

sem eredményez érdemi – észrevehető és politikailag értékelt – inflációcsökkenést.¹

- Az a permanens zűrzavar, amely a *költségvetés* körül zajlik, valószínűleg állandósul. A költségvetés ugyanis az egyik (és talán legmegfoghatóbb) kikristályosodási pontja azoknak az ellentmondásoknak, amelyek feszítik a kicsi és fogyó jövedelem általános túlköltésére és „kaparj kurta” jellegű elosztására berendezkedett társadalmat.
- ✧ Az elmúlt években az egyik ütközőpont a vállalkozási szféra – mindenekelőtt a sürgős egyensúlyvisszanyerési és modernizációs igényű nagyipar és mezőgazdasági nagyüzemi szféra – jövedelmeinek elvonása és a gazdaságélénkülés ellentmondó követelménye volt. A költségvetést az elvonás ilyen mértékének fenntartására többek között magának a „nagyüzemi szférának” a lehetetlen pénzügyi helyzete kényszeríti. Hibás kör alakult ki: a gyorssegélyek felemésztették azokat az összegeket, amelyeket a költségvetés zömében ugyanezekről az adóalanyoktól szedett össze, s ezzel hozzájárult likviditási helyzetük rontásához. Ráadásul ez a – nem kis mértékben költségvetési hatás eredetű – gazdasági tetszhalál, amelybe a nagyüzemi szféra került, még privatizálási esélyeit is rontotta. Ha az államkincstár azáltal akart többlettőkéhez jutni, hogy eladja e vállalkozásokat magánérdekeltségeknek, rosszul járt, mert a végletekig „lerongyo-sított” vállalatokat csak „ócskavas áron” vették meg. A privatizációs értékvesztések mögött nehéz nem észrevenni az állami pazarlás hatásait.

Ez a *circulus vitiosus* elég nyilvánvaló – olyannyira, hogy az üzletszerű gazdálkodási tehetségéről nem éppen híres Fiskusnak is tudnia kell róla. Mégis görcsösen ragaszkodik a hibás kör fenntartásához, sőt, bővített újratermeléséről is álmodik. Nehéz volna biztosan diagnosztizálni az okát, annyi azonban biztos, hogy három tényező mellette hat:

- az egyik – gyakorlatilag igen fontos, noha „történelmi léptékkal” pitiánernek tetsző – ok a *Hivatal* tekintélyi és uralmi szempontja. Ha ui. a Fiskus el tudja érni a vállalati jövedelem oroszlánrészének „nemzeti

¹ Emlékeztetve a népszerű anekdotára, amelyben a váltóór a kétfelől közeledő gyorsvonat láttán berohan a házba ezzel a felkiáltással: „Anyjuk, gyere, mert ilyen karambolt még nem láttál!” – az ilyen eseteket „*bakter-szindrómának*” szoktam nevezni.

érdekből” történő központosítását¹, akkor már csak arról kell gondoskodnia, hogy az újraelosztás normatív szabályai elég rugalmasak legyenek ahhoz, hogy a Hivatal kezében tarthassa a nemzetgazdaság gerincét alkotó szektor „pavlovi reflexeit”;

- a másik a *kormányzat* hatalmi politikája, pontosabban a kormányon lévő politikai csoportosulásé. A meggondolás kísértetiesen hasonlít a Hivataléhoz, csak a hátsó gondolat tér el némileg. Amíg az állami végrehajtó apparátus a maga nélkülözhetetlenségét és „zavartalan” munkamenetét alapozza meg uralmi pozícióinak terjesztgetéseivel, a hatalmon lévő politikai csoportosulások a diszponibilis folyó pénzek biztosításától a kulcspozíciók híveikkel, kádereikkel való betöltésén keresztül gazdaságpolitikai prioritásaik kikényszerítéséig igen széles skálában érdekelték abban, hogy a vállalati világ (mármint a *nekik kiszolgáltatót* vállalati világ) nyakán olyan hurok feszüljön, amelynek fojtogatása-enyhítése állami kezek mozgatójától függ;
- a harmadik – nem lebecsülendő – tényező, bármily hihetetlen is, az uralkodó liberális gazdasági *ideológia*: ennek felfogása szerint ugyanis
 - ✧ a *magánvállalkozás* pénzügyi zabláját nagyon lazán kell tartani, csak annyit szabad elvenni tőle, amennyi az állami szintű „rezi” finanszírozásához elengedhetetlenül szükséges (s a nemzeti „reziüzemek” minél nagyobb hányadát is inkább privatizálni kell), mivel a magántőke a nála maradó profitot szükségszerűen racionálisan használja fel;
 - ✧ ezzel szemben a termelés és a nem privatizálható szolgáltatás területén *még* működő *közületi vállalkozásokat* mind keményebben „le kell szívni”, mert azok a hozzáadott értéket csak elpazarolják, és különben is: minél lehetetlenebb pénzügyi helyzetbe jutnak, annál hamarabb ellehetetlenülnek.

¹ Márpedig el tudja érni: a hozzáadott érték mintegy 3/4-ére tehető az az összeg, amit a különböző adókon, vámokon, illetékeken keresztül, valamint a munkavállalók béréből lefogott személyi jövedelemadó-előlegén keresztül, a vállalatok TB-hozzájárulásán keresztül stb. azonnal beszív a költségvetésbe. Ha ehhez még hozzászámítjuk a bankrendszerből felvett kényszerhiteleket és azokat a kötelező tartalékalapokat, amelyek a rövid pórázon tartott bankhálózat forrásainak érezhető hányadát elvonják az államilag kevésbé ellenőrzött csatornáktól – összességében megkapjuk a GDP legalább 60–70%-át, amelyet a Fiskus a saját ellenőrző-újraelosztó hálózatán keresztül áramoltat.

A gazdasági élet fojtogató, fiskális leszívásának fenntartása tehát mindaddig azon ritka esetek közé sorolt – amelyben a konzervatív és liberális irányzatok egyetértettek (ex- vagy implicite) – amíg a közületi szektor, illetve szövetkezeti tulajdon jelentéktelenné nem zsugorodott. Igaz, hogy ez a gazdaságpolitikai alapállás halálra fojtogatta a magyar gazdasági kapacitás legértékesebb hányadát is magában foglaló nagyipart és mezőgazdaságot: elsorvasztotta exportképességének zömét, munkahelyek százezeit veszélyeztette, leértékelte a hazai vagyont a külföldi vásárlók szemében: *fiat justitia, et pereat mundus*.

- ✧ A másik ütközőpont az akut gazdasági és külgazdasági feszültségeknek a lakossági jólét rovására való finanszírozása. Ez is meglehetősen bonyolult képlet: a költségvetés ui. *elvileg* itt is újraeloszt: elvon a lakosságtól hatalmas összegeket, s azokat, újraelosztás után visszaszármasztatja a lakosságnak. Adót szed a benzin után és ezen állítólag utat épít az autósoknak; adót szed a pálinka után és ebből elvileg dotálja a csecsemőtejet, elveszi a nagykeresetűek pénzének nagyobb százalékát, és a közületi finanszírozású szociális juttatásokból aránytalanul nagy hányadot juttat a kiskeresetűeknek stb. Már önmagában ez az újraelosztás is egy, a fentebbi ábrával jellemezhető logika alapján kell hogy történjék: a magas keresetűeket ui. nem lehet olyannyira megkurtítani, hogy elmenjen a kedvük a teljesítménynöveléstől. Ugyanakkor az alacsony keresetűeket sem szabad a létminimum alá süllyeszteni, mert az megbosszulja magát mind a folyó termelés kultúrája, mind a következő nemzedék munkaképessége területén. Végletekig élezheti a problémát azonban az, ha a lakosság zömének jövedelme nem elégséges munkaerejének egyszerű újratermeléséhez sem, ugyanakkor a költségvetés a szociálpolitikai kötelezettségeket sem képes finanszírozni: lerobbannak az iskolák, az egészségügyi intézmények, a tömegközlekedés stb. Ebben az esetben ui. az *emberi tőke felélése* kezdődik meg, amelynek távlati gazdasági következményei több mint katasztrófálisak lehetnek. A lakosság megnyomorítása felé hat egyébként a Fiskus vállalat-szorogató politikája is, ez ui. az egyik fő elemévé válik az áremelkedésre ható nyomásnak, amelynek a belső piac semmiképpen sem tud ellenállni, mivel a lakossági jövedelmi és vagyoni helyzet viharos polarizálódása minden területen megteremti azt a

nem nagy tömegű, de erősen fizetőképes keresletet, amely a termelőt és a közvetítőláncot kompenzálja a nagy tömegek elszegényedése okozta piacszűkülésért. *Az inflációs epicentrum a költségvetés*, s végső kárvallottja a lakosság, mint ahogyan a gazdálkodó szféra forráshiányának epicentruma is a költségvetés, és végső kárvallottja a nagyüzemi gazdálkodáson keresztül az ország nemzeti vagyonának anyagi hányada.

- ✧ A harmadik ütközőpont a nemzeti jövedelem *külföldre* áramlása körül alakul ki. Ennek tényezőiről és hatásairól fentebb szoltam. Igen nagy a veszélye annak, hogy az elkövetkező évtizedekben „*recrudescent in clytae gentis Hungariae vulnera*” amit a politikának – savanyú képpel – le kell nyelnie, finanszíroztatnia kell részben a lakossági életkörülmények rontása, részben a felhalmozás-modernizálás ellehetetlenítése révén (egyben rontva pozícióinkat a külföldi áru- és tőkebehozatal területén is), s mindezt „el kell adnia” a lakoságnak, akár mély hallgatással, akár az „n-1”-es rendszerre vagy kormányzatra való felelősségáthárítással, akár a veszteségek és elmaradás „túlkiabálása” árán valamilyen más területre való figyelemáttereléssel.

Voltaképpen mindhárom csapda hallatlanul ügyes manőverezést követelne meg. A vállalati szféra bizonyos mértékű „leborotválása” elkerülhetetlen: egy csupa kerubokból és szeráfokból (vagy keménykötésű chicagói fiúkból) alakított pénzügyi kormányzat sem tudná ezt kiparírozni. Ugyanez vonatkozik az életkörülményekre és a külföldre kiáramló jövedelmekre is. Mind a politikai viszonyok – amennyire ezeknek alakulása előrelátható –, mind a pénzügyi apparátus kialakult reflexei azt teszik a legvalószínűbbé, hogy az ügyes egyensúlyozgatás helyett a *lökésszerű irányváltásokra* lehetünk felkészülve. Választások előtt x hónappal meg lesz némileg engedve az „életszínvonal-gyeplő” (miután előzőleg a fulladásig szorították azt), jelentősebb IMF-tárgyalások előtt y hónappal a kormányzat brillírozni fog a nemzetközi pénzügyi kötelezettségek teljesítése területén, s amint fogyatkozik a gazdaság „halálra ítélt” szektora, olyan mértékben fog lazulni a vállalat-fojtogatás – különösen a külföldi érdekeltiségüké. Mindezen „lazarások” persze azonnal túlterhelik az amúgy is porcelán törékenységű költségvetési „egyensúlyt”¹, ami a lehető legkorábbi és leg-

¹ „Egyensúly” alatt ez esetben a legnagyobb, még finanszírozható és politikailag még eladható deficitet értem, persze nem a tervezettet, hanem a ténylegeset. Vagyis az „egyensúly” fogalmába még

radikálisabb prioritás (lazaság)-váltást hozza maga után. Nézzünk még egyszer a 4.2. ábrára (280. old.): amikor a gazdaságpolitika a „Pókainé-dilemmák” megoldását szorgalmazza, vagyis a folyamatokat megpróbálja az „AB” vagy „BA”-megoldások valamelyikének határai közé szorítani, a folyton keletkező kényszerhelyzetek és az óhatatlanul jelentkező gazdaságirányítási elszámítások következtében *túlszaladásokkal* kell számolnia. Addig adagolja a szabályzókat, míg a hatás túllő a célon, vagyis kezdheti adagolni az ellenkező irányban ható szabályzókat, hogy a folyamatok ismét az optimum felé tolódjanak el. *Egészséges politikai viszonyok között* ez a korrekciós játék alapján véve szakmai megfontolásoknak van alávetve. Folyamatos politikai katasztrófaveszély helyzetében pedig – származzék ez a külföldi események ország-rengető hatásából, hazai krach-helyzetből vagy hatalmi rivalizálásból – a korrekciós tevékenységet *elsöprik* a tűzoltások, a „kerül amibe kerül” indíttatású gáz- vagy fékpedáltaaposások, hajmeresztő volánpörgetések. Az optimális szabályozás körüli kilengések így nem „elcsituló” görbét fognak leírni, hanem olyan fajta interferenciamozgás lép fel, mint amelyet az angers-i Loire-hídon tapasztaltak azon az emlékezetes napon, mikor egy gyalogezred masírozott át rajta díszmenetben.

- A példák sorában utolsónak hagytam a *külgazdasági* liberalizmus–protekciónizmus dilemmát. A politika folyamatosan érezni fogja a megfontolt, józan gazdaságvédelem elemi parancsát. Nincs alap annak feltételezésére, hogy bármely színezetű hatalmi csoportosulás tudatosan a magyar ipar és mezőgazdaság *totális* tönkretételére törekednék – már csak azért sem, mert egy ilyen katasztrófa bármilyen gazdaságon kívüli területen, bármilyen petárdákat eregető, bármilyen hatalmi csoportosulást maga alá temetne. Azt sem lehet feltételezni, hogy egy bármilyen dilettáns kormányzat ne venné észre, hogy a jelenlegi világgazdasági és európai körülmények között (a „jelenlegi” kifejezés nem rövid távot jelent, hanem a XX. század végi–XXI. század első felére kialakuló állapotot), a magyar gazdaság nincs abban a helyzetben, hogy ésszerű védelem és aktív stratégiai tervezés nélkül *élve megússza* a világgiacon való megmártózását. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a gazdaságvédelemnek
 - ✧ az a „bumfordi” módszere, amelyet a tervutasításos rendszer követett, se nem célszerű, se nem megengedett;

az a *mérték* is beleértendő, amely a parlament általi megszavazáshoz maximálisan tervezhető deficit és a kormányválságot még ki nem robbantó maximális deficittüллés között feszül.

- ✧ az a „harmatgyöngé” módszer, amely a legfejlettebb országokban tapasztalható, azért nem hatásos, mert a magyar gazdaság nem bírná a versenyt, ami pedig a legfejletlenebb országokban tapasztalható, csak akkor volna adaptálható a mi viszonyainkra, ha úgy határozunk, hogy lemondunk a saját gazdasági fejlődésünkbe való beleszólás lehetőségéről.

E tekintetben a konzervatív irányzat hajlamosabb a két szélsőség közötti járható út keresésére, mint a liberális. A fő veszély itt nem annyira a belpolitikai rivalizálás, mint a külső nyomás, amely egyértelműen a magyar optimumnál jóval nagyobb mértékű liberalizálás felé taszigálja a kormányzatot.

Ennek megint csak több tényezője van. Először is Kelet-Európa, s ezen belül Magyarország, ha egyáltalán figurál valami módon az európai centrum stratégiájában, úgy szerepét a „csúcserőműével” lehet példázni: mind termelési tényezői, mind piaca arra szolgálnak, hogy segítségükkel egyenletesebbé tegyék a centrum működését. Konjunktúra-tetőponton a termelőapparátust fűtené be, mélyponton az árutömegek befogadása tekintetében tekintené rezervoárnak. Mindkét törekvést tapasztalhattuk: a nagy konjunktúra idején örömet kapcsolták be a termelésünket (vásároltak), vázivatáros üzletmenet idején pedig gátlátalanul „transzferálták” a recessziójukat. Ehhez olyan kelet-európai, köztük magyar külkereskedelempolitika szükségeltetik, amely nem a helyi érdekek függvényében nyit-zár, ösztönöz-fékez, enged-tilt, hanem olyan, amely szabad folyást enged a centrum érdekeinek megfelelő kereskedelmi és pénzügyi tendenciáknak. Ha jó neki, élvezi, ha rossz neki, elszenvedti azokat; ha a nyomás alatt képes fejlődésbe lendülni – lelke rajta, ha sorvadásnak indul, a centrumnak úgy is jó. Nem várható, hogy a centrum részéről lelkesedés legyen tapasztalható egy ezzel nem teljesen klappoló külkereskedelempolitika tapasztalatán. Márpedig a centrum szemöldöke még a Brezsnjevénél is csúnyábban tud összevondni, ha valami nem tetszik neki: gondoljunk a kétoldalú (export- és import)piaci kiszolgáltatottságra, harmatgyenge cserearányainkra, az adósságállományra, valamint a külföldi pénzbeáramlás nélküli teljes felhalmozás- és modernizálás-képtelenségre.

4.6. Az európai centrum és Magyarország

Ma, a XX. és XXI. század fordulóján véglegesen le kell mondanunk olyan stratégia kidolgozásáról, amely akár „átcúszás”, akár „áterőlködés” karakterű. Az előbbi „vonata” a XIX. század második felében ment el, az utóbbié pedig a kollektív kelet-európai kitörési kísérlet kudarcakor kanyarodott vakvágányra. Marad az „átsodródás”, mint elméleti lehetőség.

Ahhoz, hogy ebből alkalomadtán gyakorlati lehetőség, azaz gazdaságstratégiával „megfogandó Isten lába” váljék, a mi térségünknek, s ezen belül Magyarországnak meghatározott, *távlatilag biztosan előtérbe toluló értékkel kell bírnia valamelyik stabil centrum számára.* Vagyis

- a centrum érdekeltségének *jelentősnek* kell lennie, *az ő számára* létfontossággal kell bírnia, különben a füle botját sem mozgatja, avagy ímmel-ámmal lehenget bennünket, hogy rátegye a kezét a tőlünk szerezhető biztos jövedelemforrásokra (közüzemek, élelmiszeripar, a komprádor réteg „kvázi-luxus”-piaca, államadósságok kifacsarása stb.); *Magyarország* (az egész volt KGST-régióval együtt) *abban a szomorú helyzetben van, hogy a perifériális helyzetből való kikerülése inkább múlik a szomszédos centrum (Nyugat-Európa, EU) hosszú távú érdekein és ezek felismerésén, tudatosításán és megvalósításán, mintsem saját erőfeszítésein.* Pontosabban: nagyon is múlik a saját erőfeszítéseken, annyiban, hogy ha ezek hiányoznak, az ország nem a centrum, hanem a „mély-periféria” felé fog – törvényszerűen, idővel visszafordíthatatlanul – elmozdulni.¹ És senki nem ad jó tanácsot azzal kapcsolatban, hogy ezek az erőlködések milyenek és mekkorák legyenek. Ellenkezőleg – lényegében a felénk sugárzott napi piaci és „gazdasági-diplomáciai” impulzusoktól eltérően, sokszor azokkal szöges ellentétben kell az erőfeszítéseink vonalát meghatároznunk, hogy a végén olyan potenciális partnerré váljunk, akit nem elfelejteni vagy „gyarmatosítani” érdemes, hanem kooperálni vele;

¹ „A sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül” – de szemükben nem fog gyászkonny ülni, hanem „stewardess-mosollyal” álcázott jéghideg közömbösség. Vigyázat! Magyarország léte vagy nem léte, jó sora vagy balsorsa lakóin kívül a világon senkit sem érdekel!

- a centrum érdekeltiségének *hosszan tartónak* kell lennie, hogy „felkaroló” tevékenysége ne maradjon félbe a hazai fejlődés „termőre fordulása” előtt;
- olyan *nemzetközi gazdasági-piaci szituációban* kell ennek az érdekeltiségnek manifesztálódnia, amikor a centrumnak e „felkarolásra” elegendő *forrása* van, s azt nem kötik le ennél sürgősebb vagy fontosabb ráfordítási célok;
- szinte elképzelhetetlen, hogy a Magyarország felkarolásával kapcsolatos érdekeltség a centrumon belül egyenszilárd legyen. Akkor pedig, ha ez az akció „A” hatalomnak vagy „szárnynak” nagyobb érdeke, mint a „B”-nek, *a kompromisszumkeresés folyamatából pozitívan kell kikerülnie* a magyar gazdaság felfejlesztésében való aktív közreműködéssel kapcsolatos („A”-genézisű) koncepciónak, szemben az alternatív elképzelésekkel, pl. azzal, hogy a felkarolás helyett inkább szorítsuk be Magyarországot valami „loméi”-hoz hasonló konstrukcióba; vagy: a felkarolt ne Magyarország legyen, hanem Románia, mert ő geopolitikai szempontból jelentősebb; vagy: ne a „sárba fulladt” Kelet-Európában terjeszkedjünk „felkaroltakkal”, hanem a mediterrán térségben, vagy „hajtsunk rá” a Mercosulra, mivel ott össze lehet kötni a hasznost a kellemessel, rövidebb idő alatt lehet fejlődési eredményt elérni, szervilisebb közegben, és egyben elébe megyünk annak, hogy ezt a nagy gyümölcsöt egyedül a NAFTA szakítsa le – és így tovább.

Ismét csak hangsúlyozni kell, hogy a centrum „felkarolásban” való érdekeltiségének reális „felkarolásban” való kifejeződéséhez sok tényezőnek kell térben és időben egybehangzania. Naivság a gazdaság jövőjét államférfiak vagy vezető nemzetközi bürokraták semmi elkötelezettséggel nem járó udvariaskodására („javult a megítélésünk”) építeni. Már csak azért is, mert az állampartnerek is és a nemzetközi szervezetek is csak a „felkarolás” institutionális-jogi feltételeit tudják megteremteni – ha elszánják magukat erre, akkor is. Az, hogy e lehetőségből végül is mi bontakozik ki, az üzleti szféra mikroökonómiai jellemű érdekeltégein, törekvésein jobban múlik, mint a diplomácia vagy a felső politikai körök „jó vitézi rezolúcióján”.

Ha függetleníteni tudjuk magunkat a mindenféle legitimációs görcsöktől és a neofiták eufóriás rohamaitól, akkor ezeket a banalitásokat nem hagyjuk számításunkon kívül.

A kitörés lehetőségeinek latolgatása – mármint, ami a XXI. század első évtizedeit illeti – nem mehet végbe az európai centrum érdekrendszerének előrebecsélése nélkül. Ha ugyanis (a) az európai centrumnak Magyarország kiemelkedéséhez nem fűződik érdeke; (b) vagy más érdekek elfedik az ebben való érdekeltségét; (c) vagy, mondjuk, Németországnak érdekében állna ilyesmi, de az érdekegyeztetési folyamatban kénytelen ejteni; (d) vagy felszínre bukkan egy ilyen alternatíva, de valami oknál fogva nagy a veszélye annak, hogy tiszavirág-életű lesz – nos, ebben az esetben elég nehéz elképzelni egy érdemi közeledést a centrum-nívó alsó pereméhez, netán ennek áttörését.

E történelmi pillanatban, tehát a XX. század utolsó éveiben, nehéz olyan jeleket találni az európai centrum helyzetében, valamint törekvéseiben, amelyek valami reális reményt nyújtanának egy ilyen pregnáns érdekhelyzet kibontakozásához.

Mindenekelőtt tudomásul kell venni, hogy szó sincs valamiféle kitörő, vagy akár latens érdekről, amely az európai centrumot az ún. „új-demokráciák” félperiferiális helyzetükből való kisegítése felé hajtaná. Ellenkezőleg. Inkább, mintha „hideg futkosna a hátukon”, ha érzékelik az érintett országok mohó, kétségbeesett kapálódzásait. Még akkor is, ha ezek nem a magas fejlettségi szint mihamarabbi elérését célozzák, hanem csak a kapitalista gazdaság gyors, *művi úton* való restaurálása (ami persze fából vaskarika) közben egymásba torlódó társadalmi-gazdasági *immunreakciók* túlélését.

A szabadság hónapja visszatért társadalmak még elsősegélyben sem részesülnek. Hagyják őket kivérezni, miközben *kegyetlenül* behajtják rajtuk tartozásuk kamatait. Ha a közgazdaság-tudománynak szüksége lesz e jelenségsoport elnevezésére, én a „Shylock-szindróma” nevet ajánlanám.

4.6.1. *Magyarország geopolitikai és világgazdasági szerepe: lehetséges forgatókönyvek*

Ismétlem: Magyarország sorsának jobbrafordulása lakóin kívül senkit sem érdekel. A világ területének, népességének, termelési és innovációs potenciáljának infinitezimális töredéke vagyunk: ez még európai viszonylatban is majdnem igaz. Két esetben fordulhat a környezet (a világ vagy Európa) figyelme *érdemileg* (nem tiszavirág-életű divat-szellőként) az ország felé:

- vagy akkor, ha *geopolitikai* helyzetünknel fogva belekerülünk valami fontos történelmi sodrásba, s a centrumnak érdekévé válik részt venni az adott szituációban való sikeres helytállásunkban¹;
- vagy akkor, ha a nemzeti gazdasági-kulturális teljesítménynek kibontakozik olyan eleme, amely hathatós hozzájárulást jelenthet a centrumra nehezedő valamely probléma megoldásához.

Tertium non datur. A centrumot nem lehet lekenyerezni sem alkalmi politikai szívességekkel (Trabant-áramoltatás Ausztriába), sem a lelkiismeretükön való taposással („Nyugat bástyája” stb.). Nincsenek barátai – ismétlem – *érdekei* vannak. Ha valami nekünk hasznosat cselekszik, azt *nem miattunk* teszi, hanem maga-magáért.

Aki ezzel nem számol, az vagy *alkalmi balekká* válik, vagy *gyarmattá* – még akkor is, ha ezt a státust a XX. század végi világ *de jure* nem ismeri.

A gondolatmenet e pontján ismét elkerülhetetlen a pontokba szedett, rövid történeti emlékeztető.

Milyen körülmények között tapintható ki Magyarország nemzetközi politikai és/vagy gazdasági szerepének érezhető növekedése (vagy csökkenése)?

1. Az a felügyelés, amely a Harmadik Birodalom részéről a '30-as évek vége felé Magyarország iránt volt tapasztalható, mint említettem, elsősorban *gyér természeti kincseinek és intelligens munkaerejének* volt köszönhető, és csak másodsorban annak, hogy az ország, földrajzi helyzeténél fogva átvezető csatorna Nyugat-Közép-Európa és a *Balkán* között. (Kelet-Európa felé már a '30-as években is csak mellékösvényként kerülhetett számításba: ezt a szerepet mindenkor Lengyelország tölti be.)

Az ország természeti adottságai azóta erősen leértékelődtek: a szénhidrogénvagyon jelentéktelen és fogyóban van, a bauxitvagyon minősége a mai nemzetközi beszerzési lehetőségekhez képest erősen leromlott, a hazai szén alapú villamos energia drága, agrártermékeink az erősen túlnyomósos európai piacon kelnek el. A természeti kincsek mint vonzerő gyakorlatilag nem működnek. A magyar agrárszektor válhat attrakcióvá, de nem mint termékexportőr.

2. A II. világháborút követő érdekszféra-felosztási folyamatban Magyarország nem képezte vita tárgyát: a Nyugat nem tartott rá igényt, nem küzdött hovatartozásáért, nem ajánlott fel cserébe helyette a szovjet partnernek valami mást (mondjuk: Görögországot vagy Finnországot). Egy halványan felvetődő,

¹ Két példa a közelmúlt történelméből: Ausztria a „vasfüggöny” szélén; Izrael a szovjet befolyás arab világbeli terjedésének útjában.

embrionális állapotban elenyészett elképzelés kivételével (Bajorországból, Ausztriából és Magyarországból kialakítandó valamiféle „dunai állam”) az sem vetődött fel, hogy semleges tömb részévé avassák.

A Szovjetunió szempontjából viszont lényeges volt, mint Ausztria szomszédja, az egyik fő útvonal a Balkán felé – ami különösen felértékelődött a Jugoszláviával kitört konfliktus idején. Gazdaságilag Magyarország szerepe a szovjet partner számára eltörpült az NDK-é és Csehszlovákiáé mellett, de ebbe a „súlycsoportba” számított. Vagyis a „jaltai” konstrukcióban a 0-értékű nyugati értékeléssel szemben elég magasán fekvő szovjet értékelés állott.

3. Ez a geopolitikai „helyérték” szisztematikusan csökkent – Ausztria semlegességével és a jugoszláv konfliktus rendeződésével – de nem semmisült meg. A gazdasági „helyérték” mindaddig, amíg a magyar gazdaság lendülete meg nem tört – lényegében változatlan szinten maradt. Két szempontból még növekedett is: (a) az ország merész nyitása Nyugat felé „átjátszó állomássá” tette – ebből fejlődött ki a magyar gazdaságra oly veszélyesnek bizonyult dollár–rubel konverzió: ez tartotta fenn a tulajdonképpeni érdeklődést akkor is, amikor a Magyarországról átszívható *know-how*-tartalékok már lényegében kifogytak; (b) a ’68-as reformmal szemben a szovjet politika ambivalensen viselkedett. Egyfelől gyanakodott, másfelől pedig, maga is érezvén a becsontosodott „kvázi-hadikommunizmus” tarthatatlan voltát, kísérleti laboratóriumként kezelte. Azt viszont a szovjet politika hamarabb vette észre, mint a magyar, hogy a reform ’68-as „típusa” a ’73-ban kezdődött világgazdasági irány- és stílusváltást követő viszonyok között már nem célravezető (s mint ilyen, nem is veszélyes), ezért aztán a gyanakvás is lecsengett, meg az érdeklődés is.

4. A hidegháború éveiben a Nyugat Magyarország iránt csak egy alkalommal mutatott érdeklődést: amikor ui. „elterelő akciót” kellett szervezni, és/vagy támogatni a szuezi hadművelet idején a szovjet erők lekötésére. Erre a szerepre Magyarországot (még Lengyelországgal vagy az NDK-val szemben is) a Rákosi nevével fémjelzett politika kivételes bornírtsága és kegyetlensége predesztinálta. Persze, amikor a számunkra meglehetősen áldozatos és véres szondázás azt mutatta, hogy az akció nem állja ki a „cost-benefit”-próbát, Nyugat „leszállt” az ügyről: krokodilkönnyeken túl semmit nem ejtett érte.

5. A ’60-as, ’70-es években az ország nemzetközi szerepvállalásában is jelentős emelkedés tapasztalható. Ebben közrejátszott a kiegyensúlyozott és sikeres belpolitika, a gazdasági fejlődés eredményei, a kelet-európai térségen belüli magyar mozgás (VSZ, KGST, kétoldalú kapcsolatok) „karakteres” nemzeti érdekek primátusán alapuló, s az éleződési tendenciák lefaragása irányában ható volta. Ez bizonyos tekintélyt szerzett az országnak Nyugaton is, noha nem

kompenzálta a lengyel geopolitikai helyzetből eredő helyértéket, sem a román politika obstrukciós szerepének értékét. Ennek köszönhető, hogy Magyarország e tekintélynövekedést csak külpolitikai síkon tudta gyümölcsöztetni, gazdaságilag alig – noha a '68-as reform egyik (hallgatólagos) célja éppen az volt, hogy „szalonképessé” tegye az országot a piacgazdaságok számára.

6. A szovjet összeomlás és a rendszerváltások körüli idők fejleményei erősen eltértek a magyar várakozásoktól: a centrum nem értékelte sem a történelmi folyamatokat elősegítő magyar lépéseket, sem az ország „piacos” voltát, sem a jobboldal uralomra jutását, sem a hatalmi-institucionális átépítés relatíve gyors ütemét. Ezzel szemben felértékelte Csehország gazdasági potenciálját, és változatlanul magas ázsíója van a lengyel geopolitikai helyzetnek. Ugyanakkor kifejezetten óvatosságra inti a centrumot a Kárpát-medencén belül kialakult feszült politikai helyzet, a délszláv válságóc közelsége, az ország mérsékelt gazdasági eredményei és „operett-ízű” politikai mutatói. Magyarország nemzetközi gazdasági pozíciója ma nagyságrenddel szerényebb, mint a rendszerváltás előtt – akár csak Nyugat szemében is – volt, geopolitikai helyzete valamivel a marginális felett van egészen addig, amíg tranzitállomás szerepet játszhat a Balkánon végbemenő rendszerváltási akciókban. Azonban úgy látszik, a geopolitikai eredetű „fontosság” tekintetében sem vehetjük fel a versenyt némely környező országgal – különösen Lengyelországgal, de még Romániával sem –, és a gazdaság, valamint társadalom *egészének* komplex „centrum-közelsége” tekintetében sem mérközhetünk sem a csehekkel, sem a szlovénokkal. Két tényező emelheti át az országot az érzékelhetőségi határon, s avathatja értéké a centrum szemében:

- a gazdasági-társadalmi viszonyaink megállapodottsága, nyugalma, a politika mérséklete, kiegyensúlyozottsága (még „mellékágaiban” is mentessége a szélsőségektől): vagyis valami „gulyás...” (a pontok helyére a kívánt epitheton behelyettesítendő: a centrum szemmel láthatóan a társadalmi körülmények „gulyás”-volta jobban érdekli, mint a társadalom-berendezkedési specifikáció);
- azon műszaki-gazdasági, kulturális értékeink, amelyek valamilyen módon részévé válhatnak a nagy gazdasági-társadalmi problémák megoldásának – akár a volt szocialista térségben, akár a harmadik világban.

E két területen „légtornászinnak” ítéldhető a mutatóink. Az összes többi a centrum bohóckodásnak fogja felfogni.

4.6.2. Európai integráció: Magyarország esélyei. Lehetséges forgatókönyvek

A regionális gazdasági integráció – nemzetgazdaságok érdekszövetsége, amely akkor jön létre, ha a résztvevők kompromisszum szülte kárai és elmaradt hasznai sok év távlatában kisebbek, mint kooperáció szülte többletnyereségeik. Az integráció haszna két tényezőtől áll:

- a benne részt vevők közötti gazdasági együttműködés során *hatékony-sági tartalékok* szabadulnak fel: a műszaki fejlesztési folyamatok elmélyülnek, a termelés tömegszerűsége kiszélesedik, s a részt vevő nemzetgazdaságokban komparatív költség-hatásnövelő szerkezeti mozgások mennek végbe;
- a taggazdaságok piaci alkupozíciója javul az ún. „harmadik országok” irányában, ez javítja a cserearányokat, kedvezőbbé teszi a tőke- és profittranszfer viszonyokat, vagyis *jövedelmet szív be* az integrációs közösség területére.

Hosszú távon mindenképpen *aláássa* az integrációt, ha a közösségi határon belül nagy, rendszeres, *egyirányú jövedelemelszívási folyamatok* mennek végbe: még akkor is, ha ezek a fejlettebb régiókból a fejletlenebbek felé irányulnak, de nem olyan megelőlegezett befektetéseknek számítanak, amelyek belátható időn belül „termőre fordulnak”. Az elmaradottabb régiókból való jövedelemkiszívást („gyarmati típusú” integrációt) modern integrációs szerkezetbe semmi körülmények között nem tanácsos a falakon belülre beépíteni: az ott időzített bombaként fog ketyegni. A közösség, ha meg akarja előzni a magasan fejlett tagok jövedelmeinek ellenőrizhetetlen, uralhatatlan átcsoportosítását a fejletlen régiókba, viszont be akar rendezkedni a fejletlen régiókból való jövedelemát-szívásra, úgy e fejletlen országokkal valamiféle *laza társulási szerződést* hoz létre.

Minden integrációban jelen van – nyílt vagy latens formában – valamilyen *gazdaságvédelmi* indíték: akár a korábban szerzett világ gazdasági pozíciók megszilárdítása, akár e pozícióknak valamilyen konkurens centrum által való fenyegetésének kivédése formájában.

Az integrálódás négy következménye:

- az együttes *minél nagyobb – de még kezelhető – terjedelme*: ez szélesíti a kört a komparatív költség-centrikus munkamegosztás számára, növeli a skálahoza-dék-előny szerzési lehetőséget és erősíti a tagok piaci pozícióit akár az árnyec-

reségek, akár a tőke–profit-mozgások, akár a kollektív protekcionizmus sikeressége tekintetében; a kezelhetőség főként az érdekegyeztetési folyamatok rugalmassága és eredményessége szempontjából fontos: nem a befogadott lakosság vagy termelőkapacitás áll a középpontban. Két, egyenként 500 milliós lakosságú ország – „kezelhető terjedelem”, míg harminc, egyenként átlagosan 1 milliós országocská az integráció szempontjából a „zsáknyi bolha” kategóriájába tartozik;

- *minél fejlettebb* a közösség, annál nagyobb az esélye arra, hogy az integráció megsokszorozza a nemzeti munkák hatékonyságát, az együttes piaci ütőképessége pedig növeli a jövedelemtranszfer-lehetőségeket. Ezért az integráció átütő sikerrel a centrumokban működtethető. A „szegény világ” integrációi folytonosan szembetalálják magukat az érzékelhető, de a világpiacon követelményeihez képest még mindig „mérce alatti” jövedelemindukcióval, valamint azzal, hogy kollektíve sem képesek igazán védekezni a centrumok jövedelemelszívó hatása ellen – legfeljebb hermetikus elzárkózással, ami viszont a periferezálódás más oldalról való erősödését eredményezi;
- amennyire lehet, kerülni kell a közösségen belüli masszív jövedelemátcsoportosításokat, illetve az ezzel kapcsolatos nyomásokat; vagyis az integráció annál ütőképesebb, *minél egyenletesebben fejlettek* a benne részt vevő nemzetgazdaságok;
- végül: jól tesz az integrációnak, ha a tagok közötti kapcsolatrendszer nem erodálják folyamatosan olyan elemi fontosságú *nemzeti különérdekek*, amelyek egyfelől akadályozzák a gazdasági érintkezés mércéinek, csatornáinak, reflexeinek összehangolását, másfelől folyamatos veszélyt jelentenek a szükséges közös döntések létrehozására.

Vagyis négy sikerkritériummal kell számolnunk: a *tömeggel*, a magas *fajlagos teljesítménnyel*, a *homogenitással* és az *érdekegyeztetetőséggel*. E négy tényezőnek egyenként is és összességében is el kell érnie egy (elég magas) minimum-értéket ahhoz, hogy két vagy több ország a siker reményével foghasson hozzá a regionális integrációhoz, illetve, hogy egy ország egy már meglévő integrációs szervezethez való csatlakozáshoz a siker reményével startolhasson. Ez az integrálódás *gazdasági érdek oldala*, amely kiegészül politikai *korlátozó-elősegítő tényezőkkel* is. Ezek közismertek: az érdekcsoport minél távolabb kívánja tartani magát is és a határai közvetlen környékét is az *olyan mértékű* politikai kockázatoktól, amelyek kezelése *veszélyeztethetné az integráció gazdasági sikerességét*. A „fertőzési göcök” és önmaga közé igyekszik valamiféle „szigetelőréteget” vonni: ez a minimális kötelezettségvállalás melletti szerződéses kapcsolat másik csoportja (mint láttuk: az első csoport a „kvázigyarmatoké”).

Adódhat persze olyan nemzetközi helyzet, amikor az integrációs csoportosulás valamilyen éles politikai érdektől vezéreltetve háttérbe tolja gazdasági érdekeit („lenyeli a békát”), és beszipantja belső körébe azokat is, akiket *pusztán* gazdasági érdekei szem előtt tartásával fényévnyi távolságban szeretne magától tudni. Ez történt – már a megalakuláskor – Dél-Olaszország esetében, majd később Írország, Görögország, Spanyolország és Portugália inkorporálása is csak politikai megfontolásokkal magyarázható. Valamenynyien az Európa szélén helyet foglaló félperifériás övezet részei, akárcsak a volt KGST-csoport. *Vagyis van arra történelmi precedens, hogy a centrum megnyíljen abban az irányban, hogy az őt körülvevő félperiféria részére pozitív diszkriminációs elbánást biztosítson – Európában is, nemcsak a Távolság-Keleten.* Itt azonban – szemben a „kistigris-moddal” – pontosan kirajzolódik egy adott európai politikai helyzet, ti. *a szovjet világhatalmi jelenlét* determináns hatása. Ha ez nincs jelen a kontinens keleti felén és nem jelent pusztán létét, netán „áskálódásával” fenyegetést a Mediterráneum „elvörösödését” illetően, akkor az a kb. 70 milliós tömeg, amely így valamelyes esélyt szerzett a centrum alsó fertályába való „átsodródásra”, soha sem reménykedhetett volna e szerencsében. Annak ellenére, hogy a centrum távlati bővítése szempontjából logikusabb a számbavétele, mint akár a délkelet-ázsiai, akár a latin-amerikai kooperációs lehetőségeké.

A mediterrán és ír félperiféria centrum-testközelbe kerülésének immár évtizedekben mérhető tapasztalatai nem megnyugtatók: jóval kevesebb okot adnak az eufóriára, mint a távol-keletiek. A Mediterráneum benyomulása az európai centrum palánkjai mögé a centrumnak *nagyon sokba került*, ez a „nagyon sok” nagyon *alacsony hatásfokkal* hasznosult, részben azért, mert a közeg inertebbnek bizonyult a kiegészítő tőke- és *know-how*-injekciókra mint a magasan fejlett gazdaságok, részben pedig azért, mert *valami mindig közbejött*, ami megakadályozta azt, hogy ezen injekciók a hatásküszöb fölé emelkedő nagyságúak legyenek. Ugyanakkor a centrum konkurencia-büvkörében *a félperiférikus gazdaságok saját, autochton fejlesztési energiái hajlamosak voltak elhalni*, vagy a regionális gazdaság perifériális szegmenseibe szorulni: helyükre a szó szoros értelmében vett centrum (a „kemény mag”) átültetett gazdasági szegmensei tódultak be. Ezek, a tapasztalatok szerint, *a félperifériális szituációt termelték újra*, noha bővítetten és az eredeténél valamivel magasabb színvonalon.

Nos, a kapitalista piacgazdaságot sebtében újjászervező Kelet-Közép-Európa esélyei az európai centrumhoz való „testközelbe kerülésre” és „felka-

rolásra”, ha végiggondoljuk helyzetét a fenti szempontok alapján – mindennek nevezhetők, csak rózsásaknak nem. Pontokba szedem:

a) Igaz, ez a régió jelentékenyen növelné az európai centrum tömegét: a „visegrádiak” 60 millió fővel, az egész szubrégió a szovjet utódállamok nélkül csaknem 120 millió fővel. Ez *pusztán piacként* tekintve sem kevés, s ha az aktív lakosságnak csak 1/3-át tartjuk potenciálisan alkalmasnak arra, hogy az európai „kemény mag” kiegészítő műhelyeként tehermentesítse annak értékes munkaerő-kapacitását, ez önmagában mintegy 1/5-ével növelhetné a világkereskedelmi versenyben részt vevő európai árutömeget. „Kiegészítő műhelyt” emlegetek, vagyis nem feltételezem azt, hogy Kelet-Közép-Európa a belátható időben – mintegy a XXI. század közepéig – becsatlakozhat a „kemény magba”. Ez a kb. 20–30 milliós tömeg nagyjából azon a szinten növelné a centrum ütőerejét, mint a mai *Katalónia*: Csehország „töményebben”, Románia nyilván „hígabban” – Magyarország valahol a kettő között, annak említésével, hogy bizonyos területeken meg vannak az adottságai a centrum-szint elérésére (akárcsak a többieknek).

b) A „visegrádi” csoport beemelése a centrum „hónalja alá” *momentán* persze nem a „kemény mag” termelőerőéhez, infrastruktúrájához, intellektuális színvonalához és szocializáltságához járulna hozzá, hanem többé-kevésbé az EU-ban már jelen lévő 70 milliónyi „Mezzogiornót” gyarapítaná: Csehország és Szlovénia kevésbé, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia pedig „többé”. Semmi okunk feltételezi, hogy felfuttatásuk a „katalán” szintre kevesebb ideig tartana és fajlagosan kevesebbe kerülne, mint a volt NDK-é: csak hogy itt nem 17 milliós tömegről volna szó, hanem 60 millióról, és nem egy „abszorbeáló” nemzeti kormányzat vezényletével futna végig a méregdrága felkarolás, hanem különböző nemzeti kormányzatok gazdaságpolitikai bukdácsolásain keresztül. Vagyis a felemelés valószínűleg *kibírhatatlanul nagy áldozatot* kívánna a centrumtól, *hosszú évtizedeken keresztül* elvonná a világversenyben *azonnal* szükséges fejlesztési források jelentős részét, ezeket lényegesen *alacsonyabb hatásfokkal* hasznosítaná, mint ahogyan ezek a kemény magon belül, de akár a korábban felszipantott holdudvarban is hasznosulnának, s mindezek *távlati eredményeképpen* sem lehetne többet nyerni vele, mint egy *mérsékelten heterogén*, s lehet, hogy a *kezelhetőség határát súrolóan* népes közösséget. Egész Kelet-Európa adaptálása fel sem merülhet: hatása katasztrofális volna az európai centrum jövője szempontjából.

c) Nagyon fontos momentum, hogy *az európai centrum égető világgazdasági problémája a jelenkorban nem méreteinek csekély volta*: a jelenlegi EU nagyobb, mint az észak-amerikai centrum (Mexikót még nem beleszámolva), és

jóval nagyobb, mint a távol-keleti (Dél-Koreát, Tajvant és a két városállamot is beleszámítva). Feltehető, hogy a növekedés, amit Kelet-Közép-Európa „besodrásával” remélhet, nem kompenzálja azért, hogy a „palánkon belüli” félperiféria immár 130, illetve, extrém esetben mintegy 190 milliósá duzzadna, a közösség belső heterogenitása jelentékenyen megnövekednék, s a közösség vezérlése közelednék a lehetetlenülés felé. Szóval, nem tévedhetünk sokat, ha kimondjuk: *az európai centrumnak, illetve az őt „megtestesítő” EU-nak semmiféle gazdasági érdeke, legalábbis a belátható jövőben nem fűződik ahhoz, hogy valamilyen módon áldozzon a kelet-közép-európai félperiferikus övezet felkarolására.* Ezen belül nem fedezhető fel olyan különleges indok sem, amely valószínűsíthetné, hogy a centrum Magyarországgal szemben kivételező elbánásban volna érdekelt. Ha valami ok miatt ilyesmi szükségszerűvé válik, akkor a kedvezményezettje elsősorban Csehország és talán Szlovénia lesz.

d) Igaz, a magasan fejlett Európa nincs bebiztosítva a keleti és délkeleti peremvidékein kiéleződő, életveszélyes *politikai-katonai konfliktusok* ellen; ezek nem feltétlenül fegyveres háborúkban jelentkezhetnek, hanem a volt KGST-térség elhúzódó gazdasági válságában, társadalmainak bomlásában, az innen kiinduló környezeti katasztrófákban, a „vadkapitalizmusok” szülte alvilági jelenségekben és a nyomor szülte népvándorlási nyomásokban – hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsem. A lehetséges hatást nem túlzás „*hullamérgezésnek*” nevezni.¹ Még azt is megkockáztatom – noha igen cinikusnak hangzik –, hogy a konkurens centrumok számára nem is jönne rosszul egy ilyen „hullamérgezés”: amíg Európa ezzel bajmóldódik, ők behozhatatlan előnyre tehetnek szert a világ gazdaság uralma tekintetében. *Vagyis nem elképzelhetetlen, hogy olyan politikai-katonai helyzet jön létre, amely a kelet-európai félperiferikus övezet süllyedését életveszélyessé teheti az európai centrum számára.* Kérdés, hogy a lehetséges és célszerűnek ítélt védekezés a „felkarolás” lesz-e, avagy a „szigetelőréteg” képzése? – Az ezeréves európai történelem eleddig egyértelműen a „tampon”-megoldást sugallja – de ez a jövőre vonatkozóan nem érv, legfeljebb figyelmeztetés.

¹ A helyzet hasonlóná válhat a catalaunumi ütközethez: a hunok ugyan legyőzettek, de a csatátér akkora volt, hogy senki nem tudta a halottait idejében eltemetni. A pestis Aetius hadseregének jelentékeny hányadát is elpusztította.

4.7. Fejlődési prognózis: Kelet és Nyugat együttes hatása

Magyarország – a közhiedelemtől eltérően – Nyugat-Európa számára nem a „Kelet kapuja”, még Balkán felé is csak az egyik kapunak számít. Mégis, helyzetét és kitérési lehetőségeit alapjában véve az európai centrum és a volt szovjet térség jövője együttesen határozzák meg. Vagyis, noha messze van attól, hogy „*híd*” legyen két hatalmas világ között, mindenesetre annak a *satunak*, amelybe *be van csípvé*, az egyik „*pofája*” kétségtelenül az európai centrum, a másik pedig a „*keleti-szláv világ*”, jelesen Oroszország. A jövőképet tehát erről az oldalról is tanácsos megközelíteni.

4.7.1. Módszertani megjegyzések

A prognózis feladata nem *események* előrejelzése, hanem *tendenciák* valószínűsítése.

Ennek következtében az előrejelzés alapja a különböző irányú és erősségű tendencia-elhajlások bekövetkeztének valószínűségbecslése.

A tendenciaváltozások három irányúak:

- vagy az adott társadalom-gazdaság számára *kedvező* a változás, vagyis a fejlődés akadályai kisebbek, eredményessége szembetűnőbb, feszültségei csökkennek;
- vagy *kedvezőtlenek* a változások: az élet megnehezedik, az egyensúly labilissá válik, a fejlődés elé gátak kerülnek;
- vagy *minden marad* úgy, ahogyan a megfigyelés idején tapasztalható.

A változás lehet *enyhe*, vagy karakterisztikus, *erős*, úgy is mondhatnánk – drámai. Ilyen módon a forgatókönyv „*lapjait*” öt fokozat köré lehet elrendezni:

A-fokozat: erős, kedvező fordulat;

B-fokozat: enyhe, kedvező fordulat;

C-fokozat: a tendencia nem mutat érzékelhető módosulást;

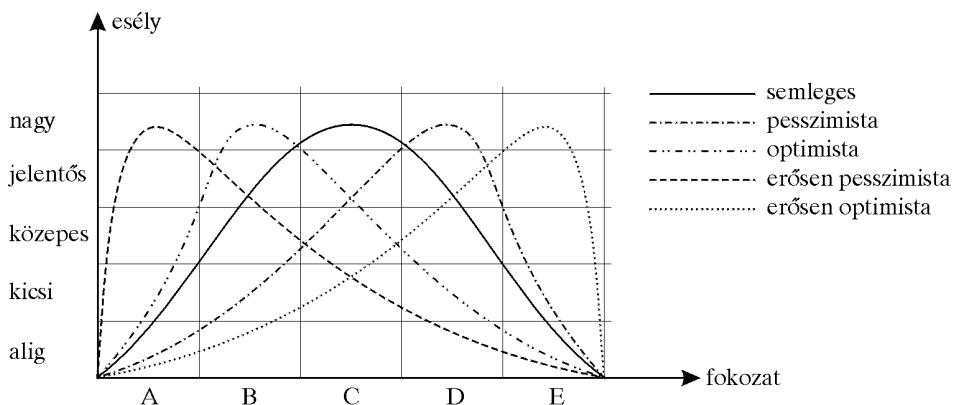
D-fokozat: enyhe, kedvezőtlen fordulat;

E-fokozat: erős, kedvezőtlen fordulat.

Természetesen nem lehet megkockáztatni azt, hogy egyértelműen elkötelezzük magunkat bármely tendenciamódosulás mellett: ez még mindig *jóslás* volna, és nem prognózis. Mindössze annyira vállalkozhatunk, hogy *bekövetkezési valószínűségi sorokat* vonultassunk fel: legalább egy optimista, egy semleges és egy pesszimista variánst

- ami nem egyenlő azzal, hogy az optimista variáns szerint az A-fokozat, a semleges szerint a C, a pesszimista szerint az E következik be, hanem a következőt jelenti:
 - Az *optimista* variáns esetében az A és B fokozat bekövetkeztének jóval nagyobb a valószínűsége, mint a C-é, de még ezé is jelentősen meghaladja a D-ét, s az E-nek minimális az esélye arra, hogy valósággá váljék.
 - A *semleges* variáns esetében a C-nek van relatíve a legnagyobb esélye a valóra válásra, a B és D ennél kisebb, de még jelentős eséllyel rendelkezik, itt az A és E egyformán alig esélyes.
 - A *pesszimista* variáns az optimista inverze: itt a D és E bír jelentős esélyekkel a megvalósulásra, a változatlanág ezeknél kevesebb valószínűséggel indul, s az A és B rendelkeznek minimális esélyekkel.

4.3. ábra. Tendenciamódosulási valószínűség-görbék

A semleges variáns tehát egy normális Gauss-görbe, amelynek kulminációs pontja a C szektorban van: a pesszimista variánsok Gauss-görbéinek kulminációs pontjai a D és E szektor felé, az optimistáké az A és B szektor felé hajlanak el.

Az „alig” és a „nagy” valószínűség közötti *diapazon* erősen függ az előrebecslés időhorizontjától: minél rövidebb a befogott idő, annál jobban közeledhet a „nagy” értéke az 1-hez (bizonyosság), illetve „alig” értéke a 0-hoz (lehetetlenség). Hosszú távú prognózisok esetében még az is elképzelhető, hogy a „nagy” értéke a 0,6, az „alig”-é pedig a 0,2–0,3 körül van, ami azt jelenti, hogy a 0,5 (bizonytalanság) értéktől felfelé (bekövetkezési valószínűség) kevésbé merünk becsülni, inkább a bekövetkezések kizárását célozzuk meg.

Az értelemzavarások kiküszöbölése végett a továbbiakban megtartom a „nagy-jelentős-közepes-kicsi-alig” esély-fokozatokat, de számszerűsítem őket: osztályozom, mint a tanító néni a gyerekek feleleteit: „nagy” = 5, „jelentős” = 4, „közepes” = 3, „kicsi” = 2, „alig” = 1. Így a görbék emelkedési pontjai számszerű értékeket kaphatnak: csak egyre kell vigyázni, ti. arra, hogy ezeket az értékeket ne azonosítsuk a megvalósulási esélyszázalékokkal. Az 5 tehát nem a teljes bizonytalanságot jelöli (az 50%-ot), hanem az adott körülmények között reálisan becsülhető maximális bekövetkezési esélyt. Minden variáns A+B+C+D+E „osztályzat-összege” 10 egységet fog kiadni, vagyis egy-egy variáns összes esély-értékei kimerítik a bekövetkező tendenciamódosulási lehetőségek összességét.

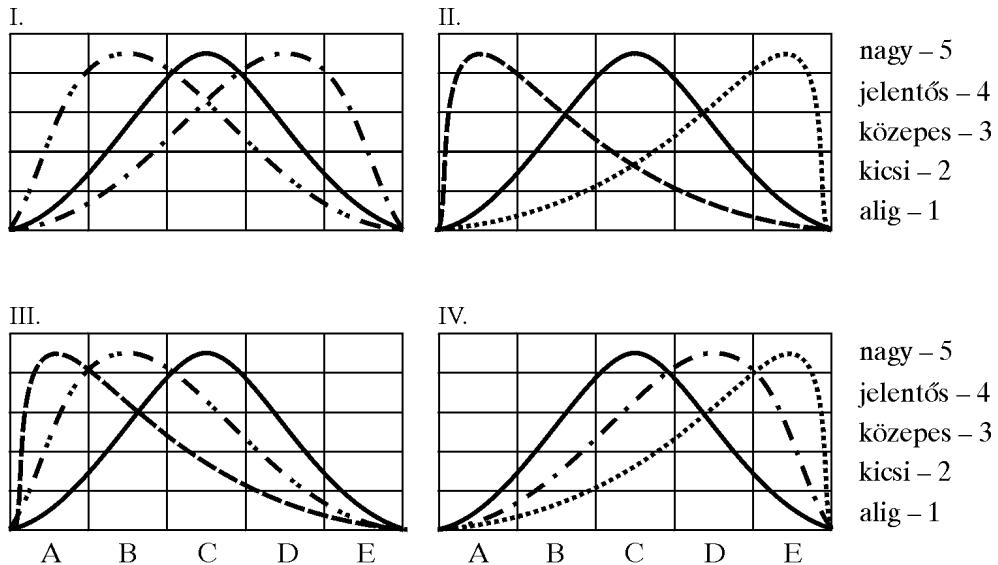
Fokozat	OPOP	OP	SE	PE	PEPE
A	4,5	1,6	0,5	0,3	0,1
B	3,0	4,5	2,1	1,0	0,9
C	1,5	2,6	4,8	2,6	1,5
D	0,9	1,0	2,1	4,5	3,0
E	0,1	0,3	0,5	1,6	4,5
	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0

(Az OPOP az erősen optimista, a PEPE az erősen pesszimista variánst jelöli.)

Az „osztályzatok” azért mutatnak törtszámokat, mert igyekeznek követni a 4.3. ábra rajzán mérhető értékeket.

Amikor egy adott ország vagy régió tendenciaalakulását próbáljuk előrebecsülni, e variánsból hármas csokrokat célszerű összeszednünk: egy, az alkalomhoz leginkább illő *közepes* variáns mellé egy *ehhez képest* optimista, illetve pesszimista variánst tűzünk:

4.4. ábra. Tendenciamódosulási valószínűségi görbe-csokrok különböző jövőképsávok jellemzésére

Az I. csoport olyan jövőképsávot fog be, amelyben a tendenciamódosulások lehetőségeinek tengelye a „semleges” valószínűségi sorozat, a kedvező szélsőség az „optimista”, a kedvezőtlen pedig a „pesszimista” sorozat. A II. csoport esetében a tengely ugyancsak a „semleges” sorozat, ám a szélsőségek az „erősen optimista” és az „erősen pesszimista” variánsok között ingadozhatnak. A III. csoport egy optimizmusra hajló jövőképet mutat: ez esetben a tendenciamódosulási lehetőségek tengelye az optimista esélysor, ennél kedvezőbb lehetőség az erősen optimista, és a legrosszabb variáns, ami bejöhethet az a semleges sor. Ennek mintegy tükörképe a pesszimistán hangolt jövőkép, ahol a legkedvezőbb valószínűségi sor a „semleges”, a tengelyben a pesszimista megítélés áll, de az események eltolódhatnak az erősen pesszimista variáns felé is. „Osztályzatokkal” kifejezve:

I. jövőkép:

Fokozat	OP	SE	PE
A	1,6	0,5	0,3
B	4,5	2,1	1,0
C	2,6	4,8	2,6
D	1,0	2,1	4,5
E	0,3	0,5	1,6

II. jövőkép:

Fokozat	OPOP	SE	PEPE
A	4,5	0,5	0,1
B	3,0	2,1	0,9
C	1,5	4,8	1,5
D	0,9	2,1	3,0
E	0,1	0,5	4,5

III. jövőkép:

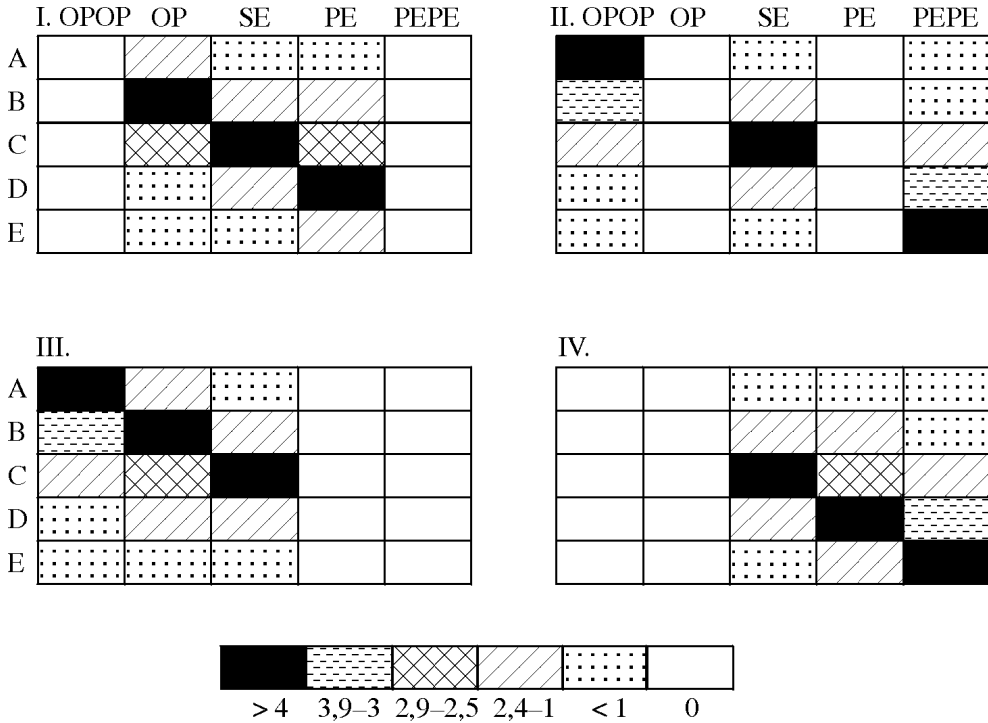
Fokozat	OPOP	OP	SE
A	4,5	1,6	0,5
B	3,0	4,5	2,1
C	1,5	2,6	4,8
D	0,9	1,0	2,1
E	0,1	0,3	0,5

IV. jövőkép:

Fokozat	SE	PE	PEPE
A	0,5	0,3	0,1
B	2,1	1,0	0,9
C	4,8	2,6	1,5
D	2,1	4,5	3,0
E	0,5	1,6	4,5

avagy, a nagyobb áttekinthetőség kedvéért, grafikusan:

4.5. ábra. Jövőkép-kombinációk

Csodát ne várjunk: az egész módszer főleg arra jó, hogy rendszerezze és képpé tegye, bevésse tudatunkba a körülmények adta tendencialhajlások természetes irányát. Ha ez megtörténik, a *valóságos* – semmiféle sémába be nem szorítható – körülmények és tendenciák vizsgálatakor ezzel a *nagybani*, „durva” osztályozással már nem kell majd bajlódnunk, nem okoz nagyobb zavarokat az, hogy e területen eltévődünk, kihagy a figyelmünk.

4.7.2. Fejlődési forgatókönyv-vázlatok

A világgazdaság különböző természetű és erősségű erőterek szövevénye. Ezek a terek *vonzó* és *taszító* erővel egyaránt hatnak egymásra is és a „köztes” képződményekre is. Másfelől vonzásuk lehet *felfelé húzó* (forrásátömlesztő, vagy forrástöbblet keletkezését indukáló, egyensúly-javító, innováció-gerjesztő stb.), de lehet *lefelé gyömöszölő* (forrás kiszívó, termelékenység-rontó, információs és ellátási elszigetelő stb.) hatással az adott képződményre. Végül e hatások hathatnak *stabilan* vagy *változó erősséggel*, illetve *előjellel rövid- és hosszú távon*.

Magyarországra a három nagy, globális horderejű gazdasági centrum (Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Kelet-Ázsia) közül, földrajzi és tradicionális okok miatt, a *nyugat-európai* centrum hat a másik kettőt sokszorosán meghaladó erővel, és ennek is a keleti „lebenye”, azaz Németország és Ausztria, kisebb mértékben Olaszország és Svájc. Az észak-amerikai centrum hatása minimális, a távol-keletié ennél valamivel erősebb, de az európai mellett nem mondható számottevőnek.

Ugyanakkor a magyar gazdasági fejlődésre a globális centrumokon kívül még két tényező van számottevő hatással: egyfelől a kelet-közép-európai félperiféria-övezet, s ezen belül különösen két szovjet utódállam: *Oroszország* és *Ukrajna*, másfelől, az ország jelentős eladósodottsága folytán, a *nemzetközi hitelpiacot* uraló hatalmas, transznacionális hálózat, beleértve ebbe az ENSZ szakosított pénzügyi intézményeit is.

A magyar gazdaság ennél fogva két erőközpont közé van „becsípve”, egyfelől a nyugat-európai centrum, másfelől az *orosz* érdekszféra közé. A nyugat-európai centrum *par excellence Németországot* jelenti, szélesebb értelemben véve pedig az *EU-t*. Ezt a „becsípődési” helyzetet egyfelől módosítja az EU nyugati szárnyának hatása, másfelől a néhai „kis-KGST”-szomszédságé, némileg az USA és Japán hatása. Más dimenzióban az egész gravitációs rendszert áthatja a globális pénzügyi rendszer Magyarországra gyakorolt hatása.

Feltételezésem, hogy a magyar gazdaság fejlődési tendenciáit ezek az erőközpontok nagyjából a következő arányokban befolyásolják:

A *nemzetközi pénzügyi hálózat* kb. 70–80%-ban determinálja az egész világgazdasági mozgásunkat és nemzetgazdasági politikai mozgásterünket, ezt a tényezőt tehát a földrajzi jellegű vonzerők számításánál egységesen veszem számításba.

4.6. ábra. Magyarország a globális gravitációs térben

Az európai centrum gravitációs hatását a magyar gazdaságra mintegy 60%-nyira becsülöm, ennek legalább 3/4-e, azaz 45%-nyi a „keleti lebenyre” esik. A magyar gazdaság mozgási játékerét az adósságlánc itt is 4/5 részben determinálja, vagyis a 60, illetve 45%-os gravitációs erőből 48, illetve 38% a régió és a hitelpiac közös gravitációs terében mozog. Magyarország külgazdasági kapcsolatrendszerének 1/3-ában nem történhet semmi, ami akár az EU „keleti lebenyének”, akár az adósságszolgálatot ellenőrző pénzügyi erőknek érdekei ellenvolna. Ugyanez vonatkozik a kapcsolatrendszer kb. felére az egész EU és a nemzetközi pénzügyi rendszer vonatkozásában.

Ehhez képest másodrendű, noha a magyar gazdaságra nézve még mindig determináns erejű a „keleti” térség mintegy 25%-os hatása – ami nem a kereskedelmi forgalom arányát jelzi; ezt a kedvezőbb exportszerkezet és a létfontosságú energia- és nyersanyagellátási lehetőségek multiplikációs hatásával kiegészítettem. Itt a kapcsolatrendszer 1/5-ét érinti az adósságszolgálat adta kötöttségek részleges determináló hatása.

A másik két globális centrum együttes hatását mintegy 10%-ra becsülöm. Ez is jóval nagyobb, mint a forgalomarányos ráta. Reménybelileg e két viszonylat jelentős technikaszerzési forrássá válhat. A 80%-os determináltság itt a forgalom 8%-át érinti. Végül a „kis-KGST”-szomszédság gravitációs erejét 3, a világ összes többi részéét 2%-nyira becsülöm, ami szerényebb a forgalomarányosságnál. Összességében:

régió	gravitációs erő %	ebből az adósságteher által determinált mozgástér
egész Európa	60	48
„keleti lebeny”	(45)	(38)
„orosz”	25	20
US–Japán	10	8
„kis-KGST”	3	2,4
egyéb	2	1,6
összesen	100	80

Ha e becslésem helytálló, valóban nem túlzás „becsípődésről” beszélni – lényegében az EU és az orosz érdekszféra között. A többi viszonylat – gravitációs erőhatás – „szennyeződésként” mérhető csak le. Ez nem kedvező, és

perspektívában erősen módosítandó is, ám ma adottságként kell venni, különösen az olyan hatástendenciák felmérésekor, amelyeket kénytelenek vagyunk elszemvedni, már csak a földrajzi közelség miatt is. Nem látszik megengedhetetlennek ezért az az egyszerűsítés, miszerint az „egész Európán” és az „oroszon” kívüli tényezők hatásától eltekintek, s az ezentúl „Nyugat”-nak nevezett EU-hatást a magyar gazdaság fejlődési lehetőségeire 70%-os erősségűnek, a „Kelet”-nek elkeresztelt orosz-ukrán stb. hatást pedig 30%-os erősségűnek tekintem, ami azt jelenti, hogy Európa durván kétszer akkora befolyást gyakorol a további sorsunkra, mint a volt KGST-övezet.¹

A fentebb bemutatott „osztályzat”-sorozathoz úgy jutok el, hogy a 0,7-el súlyozott „Nyugat”-osztályzatok és a 0,3-al súlyozott „Kelet”-osztályzatok mértani átlagának összegét 10,0-nek véve %-arányban szórom az A–E értékeket.²

Mielőtt a becsléseket elvégeznénk, tisztázni kell, milyen fejlemények értenődők a két számba vett régió: a „Ny” és a „K” esetében „kedvező fordulat = A”, „enyhén kedvező fordulat = B”, „tendenciamódosulás-nélküliség = C”, „enyhén kedvezőtlen fordulat = D” és „kedvezőtlen fordulat = E” fokozatok alatt?

A-fokozat, azaz kedvező fordulat:

Ny esetében: mindenekelőtt az *integráció mélyítési* lehetősége, ami alatt a 15 országból álló régió „kemény magjának” (D, F, GB, B, NL, L, I, DK) csaknem egységes nemzetgazdaságként való mozgását értem a reálszféra területén, a piaci mechanizmusok egységesülését és a gazdaságvezérlés erős szinkronját a 15-ös együttesben, s végül az EU félperiferikus szegmenseinek (GR, E, P, IRL és a Mezzogiorno) lépéstartásra elegendő teljesítményét.

¹ A mai helyzethez képest – hangsúlyozom – ez némileg megnagyítja a „Kelet” hatását, amit két szempontból engedek meg magamnak: egyfelől az ellátási (energia stb.) tényező fontossága miatt, másrészt azért, mert feltételezem, hogy néhány éven belül a „keleti” kapcsolatok élénkülni fognak; a magyar ipar nem nélkülözheti a felvevőpiacot, a „Kelet” viszont továbbra is hiányhelyzetben lesz, és nem lesz elég valutája ahhoz, hogy a tátongó piaci réseket a magyarénál magasabb igényű, centrum-származású termékimporttal töltsse be: „ránk fanyalodik”.

² Azért használom a mértani átlagot, mert úgy fogom fel, hogy a Ny és K hatótényezők egymás javító, vagy rontó koefficienseiként hatnak. Ha – mondjuk – a Ny igen kedvező hatásra való esélye 0,3 (vagyis egy „pessimista” görbén foglal helyet) a K-é 1,6 (azaz optimista görbén foglal helyet), úgy a „közös” esély $0,3 \cdot 7 = 2,1$; illetve $1,6 \cdot 3 = 4,8$; $2,1 \cdot 4,8 = 10,08$, $\sqrt{10,8} = 3,17$; alapon képződik. Ha a $\sqrt{7Ny \cdot 3K}$ értékek összege, mondjuk 44, akkor az adott esetben az „A”-pozíció „osztályzata” $3,17/44 = 0,7$ lesz, vagyis elég kevés esélye lesz arra, hogy bekövetkezzék.

A fentiekből következően a régió *globális centrumpozíciójának stabilizálódását és enyhe térnyerési lehetőséget* a nemzetközi technikai fejlődésben, az árupiacokon csakúgy, mint a tőkekihelyezések területén.

Mindez azzal járhat, hogy a Nyugat, világpozícióinak veszélyeztetése nélkül megengedheti magának az integráció enyhe „hígítását” további félperiferiális helyzetű, de némi „rásegítéssel” a centrum-helyzet közelébe felfejleszthető országok bekebelezésével. Itt mindenekelőtt *Csehország* és *Szlovénia* fog számba jönni, de ha az A-fokozat megvalósulási esélyei közelednek az „OPOP”-görbééhez, felcsillanhat a második vonal: *Lengyelország*, *Magyarország*, *Szlovákia*, *Horvátország* és a *Baltikum* szovjet utódállamainak az EU-hoz való szorosabb kapcsolódására, netán teljes jogú tagként való befogadására is.

K esetében: mindenekelőtt a volt szovjet térség *politikai szétesési folyamatának megállítása* és a *gazdaság szétzilálódásának megfordulása* értendő kedvező fordulaton. Ehhez tartozik az európai utódállamok és Kazahsztán nemzetgazdaságainak *újra-integrációja*, egyfelől az ágazati kapcsolatok, másfelől a pénzügyi folyamatok területén; ez a – noha félperiferiális (fajlagos) teljesítményű, de hatalmas *abszolút* piaci erőt, és emellett jelentős, „polgáriasított” csúcstechnikát és K+F kapacitást is magáénak mondó – régió képes lesz vonzerejének jelentős részét visszaszerezni a kelet-közép-európai sávban, Kínában és (talán) a Közép-Keleten is (ezúttal ide értve Irakon, Iránon, Afganisztánon kívül a kaukázusi és közép-ázsiai utódállamokat is).

Erősen valószínű, hogy egy ilyen fordulat nem ékelődhet be egy OPOP-valószínűségi sorba: ez a globális centrumok gazdasági és politikai nyomását váltaná ki a térség felé.

Mint említettem, egy ilyen fejlemény *nem tenné a keleti térséget devizában bővelkedővé:* csúcs-szektorainak berendezésekkel és *know-how*-val való ellátása, valamint a piaczgazdaságból kinövő „újjgazdagok” rétegének magas minőségű fogyasztási javakkal való ellátása nagyjából felemésztí a változatlanul főleg alacsony feldolgozottságú termékekből álló export devizaszerzési lehetőségeit. Ha a KGST-időkhöz képest *szerényebb mértékben* is, de újjászülethet az igény a volt KGST-partnerek élelmiszer-, ipari fogyasztási cikk-, gyógyszer-, gép- stb. importja iránt. Persze a KGST-nél jóval *kedvezőtlenebb csereviszonyok* mellett a partnerek tekintetében – egyfelől a politikai „bábáskodási” szándék hiánya, másfelől az alternatív beszerzési lehetőségek (Dél-Korea, Tajvan stb.) miatt. Feltehetően a kelet-közép-európai sávnak számolnia kellene a keleti „érdekszférába való behabarási” próbálkozásaival, mindenekelőtt *politikai nyomások* segítségével. Azt, hogy a kelet-közép-európai sáv melyik országa milyen mértékben *képes* ezeket a „KGST-restaurációs” (az idézőjel nagyon

komolyan veendő) kísérleteket elhárítani, illetve mennyiben jelentenek ezek számára *alternatívát* az európai centrumhoz való illeszkedéssel szemben, azt részben a K által kínált feltételek, részben a sáv gazdaság válságából való kikecmergésének sikerei, de főképpen (70%) a Ny által kínált alternatíva fogja meghatározni. Vagyis a K A2-fokozatú fejlődésének a horizonton való feltűnése, illetve egy ilyen lehetőség valószínűségének megnövekedése némi módosulást hozhat magával az említett 70:30 gravitációs viszonyokban is: a legnagyobb valószínűséggel Szlovákia esetében, de megjelenhet a lengyel és a cseh orientációban, valamint Magyarországon is.

B-fokozat, azaz enyhén, vagy esetleg ellentmondásosan, veszélyeztetetten kedvező fordulat:

Ny esetében: A Ny-centrum globális pozíciója kedvező konjunkturális periódusokban némileg erősödik: ez részben eredménye az EU kemény mag integrációja lassú, ellentmondásokkal és kompromisszumokkal teli mélyülésének, részben ösztönzést is ad az ilyen irányú fejlődésnek; kedvezőtlen konjunkturális periódusokban azonban a Ny pozíciója kisebb-nagyobb mértékben veszélyeztetetté válik – olykor átmeneti, érzékelhető gyengülés sem kizárt –, ilyenkor az integráció mélyülése leáll. Az eredő hatás mindenestre a *lassú – nem kielégítő ütemű – mélyülés, a globális pozíció hosszú távon mért, permanensen megkérdőjelezett tartása mellett.*

Az európai centrum ez esetben ellenérdekelt az EU „hígításában” – noha valószínűleg nem kényszerül a Közösség rejtett „tisztítására”, vagyis a „kétlépcsős integrációra” sem. Még Csehország és Szlovákia teljes jogú tagként való felvétele is kérdéses, a többi várománnyal legfeljebb a társulási szerződés némi módosításáról („Lomé-2”) lehet szó.

K esetében: Az alaptendencia azonos az „A”-fokozatéval, de minden tényező gyengébb és sebezhetőbb formában jelentkezik. Megindul az orosz–ukrán konszolidáció és a rendszerváltás okozta szerkezeti roncsolások helyrehozatala mind országon belül, mind pedig az orosz–belorusz–ukrán–kazak viszonylatban, de lemaradnak a szükséges szerkezeti változások, torz marad a belső és regionális piac, hatalmassá válik egyfelől a tökehiány, másfelől felütheti ismét a fejét a knapp éllemezési helyzet, eluralkodik a feketegazdaság – mindezekben a kormányzatok tudnak valamit segíteni, de ez felemészti energiáik jelentős részét. A régió a saját bajaival – gyenge egyensúlyával, törekeny növekedésével, kölcsönös bizalmatlanságon alapuló „FAK”-együttműködéssel – van elfoglalva, ennek következtében pozíciókat veszít, még a volt szovjet térségben is (Közép-Ázsia), de Kelet-Közép-Európában egészen biztosan. A legnagyobb

vívmány, amit elér az, hogy (a) nem sodródik be valamelyik globális centrum érdekeltségi szférájába; (b) elkerüli a gazdasági összeomlást, ellenben némileg sikerül stabilizálnia a „félperiferiális” teljesítményszintet is, s megőrizni a gazdaság csúcsszektorait. Viszont beilleszkedése a világgazdasági hálózatba nem gyorsul fel.

K ez esetben fokozottan rá van utalva a kelet-közép-európai kapcsolatokra, de ennek fejében kevesebbet tud e sávnak felajánlani, akár piac, akár ellátás tekintetében. Így a lehetőségeket azok a gazdaságok tudják jobban kiaknázni, amelyek forrásokat tudnak (hitel vagy működő tőke formájában) K-nek átengedni.

C-fokozat, azaz a jelenlegi tendenciák továbbélése:

Ny esetében: A három centrum-övezet versengésében érzékelhető, bár nem állandó és nem drámai térvészítés. Európa intellektuális fölénye már nemcsak Észak-Amerikával, hanem a Távol-Kelettel szemben is gyengül, minőségelőállító képességét a többiek utolérlik. Ismét előtérbe kerül integráltságának relatíve gyenge foka. Versenyképessége nincs végletesen veszélyeztetve, de időnként kérdésessé válik: ez a távol-keleti centrum hatása főképpen.¹

Ez a folyamatos, „kúszó” térvészítés kiélezi a harcot a kollektív védekezés-támadás hívei, a nemzeti kitérés stratégiákat preferálók, valamint azok között, akik az Atlanti kooperációt tartják megoldásnak a távol-keleti centrum erősödésének ellensúlyozására. Nyíltabbá válnak továbbá az integráción belüli hegemóniatörékvések, ami bomlasztólag hathat az EU-ra, de legalábbis erősen fékezi a mélyülési tendenciákat. Ugyanakkor a degradációs tendenciák szélén való táncolás elriasztja az EU-t a többletterheket jelentő bővítésektől. Svájcban és Norvégián kívül nemigen van reális esély a teljes jogú tagként való csatlakozásra. Ellenkezőleg: a „kemény mag” a közösségen belüli gyenge láncszemek kötődésének lazítására is rá fog hajtani, nagy a valószínűsége annak, hogy az EU kétfokozatúvá válik (a harmadik fokozat a társulási egyezményeké).

A jelenlegi tendenciák továbbgördülése nemcsak a teljes jogú EU-tagság szempontjából érintik fájdalmasan a kelet-közép-európai térséget, hanem az áru- és tőkekapcsolatok intenzitásának növelésére való európai hajlandóság,

¹ Frappánsabban kifejezve: Európa Észak-Amerikához képest veszít innovatívítási előnyéből, Távol-Kelethez képest pedig túl drágán termeli meg a magas minőséget. Azon területeken, ahol a piac minden pénzt megad a műszaki újdonságokért – Amerikával kell versenyeznie, mind kedvezőtlenebb körülmények között; azokon a területeken, ahol a piac a minőséget és az árat igen szigorú cost-benefit elemzés alá veszi – költséghátránya támad Távol-Kelettel szemben. Ez *mai* tendencia: ha a XXI. század elején is folytatódik, Európa kutyaszorítóba kerül.

valamint a tőkeáramlás területén is. Egy, a gyengülés szélén táncoló Európa a keleti sávban főként elhelyezési piacot lesz hajlandó látni – kevésbé kooperatív, vagy technikaleadási területet, és még kevésbé olyan régiót, ahol a keletkező tőkefeleslegei versenyképes határfokkal tudnak hasznosulni egy régióhoz képest.

K esetében: A szovjet birodalom legpotensebb utódállamainak gazdasági talpra állása évtizedekre elhúzódik, ennek következtében politikai helyzetük is labilis marad és újra-integrációjuk is egyenetlenül, vontatottan és alacsony határfokkal halad előre. Oroszország középhatalmi státusa, valamint félperiferiális helyzete ugyan nem enyészik el (azaz nem kerül *alacsonyabb* világ-gazdasági pozícióba, mint pl. Brazília), de stabilizálódni is csak rövid időre képes, és inkább geopolitikai, valamint katonai helyzetének, semmint gazdasági erejének lesz köszönhető.

Ez a kelet-közép-európai sávra vonatkozóan azt jelenti, hogy a K bizonytalan „rezsihordozó” lesz a Ny-tal kiépítendő gazdasági kapcsolatok hátterében; ugyanakkor a szomszédban folyamatosan lappangó politikai bizonytalanság arra fogja csábítani a Ny-ot, hogy e sávot „gyepüként” használja és ne előretolt hídfőállásként K felé.¹

D-fokozat, azaz mérsékelten kedvezőtlen fordulat a tendenciákban:

Ny esetében: A C-fokozatnál leírt, „kúszó” térvesztési tendencia manifeszt állapotba jut, az európai struktúra szempontjából kedvezőtlen területeken jelentkező „keményebb” konjunkturális hullámvölgyek idején akkora térvesztés következik be, amekkorát a konjunkturális viszonyok javulásakor csak részben lehet visszafoglalni. Teljesen mindegy, hogy ez a térvesztés Amerikával vagy Távol-Kelettel szemben következik-e be – ám, ha az amerikai centrum ugyanilyen „rossz stratégiai passzba” kerül, óhatatlanul megkezdődik az EU „legnyugatibb” szárnyának erős vonzódása az atlanti együttműködéshez, s vele párhuzamosan az EU „keleti lebenyének” önállósodása. Az EU-ban legvirulensebb német nagygazdaság ui. hajlamossá válik a kevésbé dinamikus francia, német-

¹ A gyenge és megosztott K ugyanis nem jelent közvetlen terjeszkedési veszélyt a kelet-közép-európai sáv számára. Ha mégis, a Ny (ez esetben Amerikával karöltve, és csendes japán szimpátia mellett) politikai-katonai fenyegetéssel le tudja beszélni K-t a „jaltai” állapotok rekonstrukciós próbálkozásairól. Annak se volna különösebb értelme, hogy a Ny ezt a sávot – a hidegháborús korszak Ausztriájához hasonlóan – valamiféle „kirakat-ablaknak” építse ki a K „fellazítása” céljából. Amennyiben a K *nem kommunista* (és ez a valószínű), a Ny érdeke nem a lakosság fogyasztási vágyainak felkorbácsolása, hanem a nyomorúság békés elviselésére való rábeszélés.

alföldi, angol partnereket koloncként tekinteni, és vagy „bepréseli” őket saját hegemoniája alá, vagy megszabadul tőlük.¹

Sajátos módon a D-fokozat bekövetkezte fogja a legjobban megkönnyíteni az erre leginkább felkészült kelet-közép-európai országok (CZ, SLO, SK, PL, H, HR) teljes jogú (külső körös) tagságának megvalósulását az EU-ban – ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy ebben az esetben e szerencsés bekerülés kézzelfogható haszonnal fog járni: egyfelől egy gyengülő közösség lesz a befogadó, amelynek ama tagjai, akikkel a kapcsolatintenzifikálás és -szervesítés a kelet-európai periféria több évszázados álma, követelése – éppen elfelé eveznek tőle; a csatlakozás tehát inkább egy újjászülető német „nagyter”-hez való sodródás lesz, mintsem „europaizálódás”, annak tiszta értelmében.

K esetében: Az orosz államszövetség legfeljebb a kaukázusi peremvidékeken morzsolódik tovább (leválások, válságócok), de gazdasági gyengülése és politikai instabilitása állandósul. A másik két szláv utódállamot ez a tendencia magával sodorja, vagy legalábbis lebénítja a „mélyrepülés” folytatása ellen harcoló erőket. A külföldi tőke számára a térség riasztó lesz, a mégis betelepülő tőke főleg a *piacot* akarja megszerezni és a *nyersanyagforrásokat* – az orosz, ukrán stb. fél számára igen kedvezőtlen feltételek között.

Vagyis a jelenlegi („C”) tendencia – ami a lassú további degradálódás tendenciáját extrapolálja – karakterisztikusabban jelenik meg a D-ben. A gazdasági szétesési folyamat lassanként felemészti a katonai potenciált is. Oroszország vagy „eladja” Nyugat valamelyik hatalmi központjának nukleáris erőforrásait (atomfegyverzetét, K+F-kapacitását stb.), hogy gazdaságának „polgári” szegmenseit legalább félperiferiális szinten fenntartani és üzemeltetni tudja – jobbra belpiacra –, vagy pedig megkezdődik az ország *kiszámíthatatlanná válásának* folyamata (pl. szélsőséges nacionalista erők kormányzás-közelbe való kerülése). A D-fokozatban ez a tendencia még csak *csírájában* értendő.

Ez a tendenciaváltozás a kelet-közép-európai sáv számára már igen előnytelen. Nemcsak a gazdasági együttműködés lehetőségei enyésznek el, de a K „rothadási folyamatának” manifesztté válása felerősíti Ny-on a fentebb említett „gyepű”-modell alkalmazására való hajlamokat.

¹ Ez nem jelenti automatikusan az EU *de jure* felbomlását. Annyi közös érdekük még ebben az esetben is marad, hogy együtt maradjanak: a mélyítésről azonban szó sem lehet – ezt már senki nem fogja szorgalmazni –, ellenben felléphet valamilyen, inkább politikai, mintsem gazdasági érdek az EU kelet felé való bővítése területén – persze, csak a „külső kör” erejéig.

E-fokozat: kedvezőten fordulat a fejlődési tendenciákban

Ny esetében: A D-fokozatnál leírt tendencia drámai erősségűvé válik: Európa jelentékeny piaci pozíciókat veszít, az integráció *de facto* bomlásnak indul (a centrifugális erők meghaladják a centripetális erőket = lényegében *mindenki* EU-n kívüli megoldásokat kutat saját degradációjának megállítására). Újra kezdenek kifermálódni a II. világháborút megelőző évtized csoportosulásai, nem feltétlenül katonai paktumok formájában, de gazdasági és politikai orientáció szempontjából Európa három darabra fog szakadni: az „antant”-körre, a német befolyási területre és az ezektől mindinkább újra elszigetelődő keleti régióra.

Kelet-Közép-Európa törekvései is diverzifikáltakká váltak – minden ország a maga vélt vagy valós érdekei és történelmi tradíciói parancsát követi, ám csaknem mindegyikük igen lanyha nyugati érdekeltséggel fog találkozni.

K esetében: Az orosz államalakzat vagy atomjaira bomlik, vagy egyértelműen valamelyik világcentrum gazdasági-politikai-katonai befolyása alá kerül. Erre a legesélyesebb az Egyesült Államok, Ukrajna esetében az EU „keleti lebenye”, Kelet-Szibéria esetében pedig nem lehet kizárni a japán befolyás alá kerülést sem. Gazdasági kapacitását tekintve egy ilyen fordulat esetén a K-nek nehéz lesz bennmaradnia a félperiferiális sávban.

Minthogy ez a forгатókönyv a K országainak kormányzatai és közvéleménye számára világossá teszi, hogy a rendszerváltást a nyugati hatalmi központok mintegy háborús fegyverletételként fogják fel, történelmi „büntetést” szabnak ki a „legyőzött népekre” (az I. világháborút lezáró Versailles-környéki békediktátumokhoz hasonlóan); a térséget „prédaként” kezelik: sem koncepciójuk, sem anyagi eszközüik nincs arra, hogy a térséget lehetőségei szerint illeszkés be a nemzetközi piacgazdaságba – a keleti politikában nehezen kiszámítható folyamatok indulhatnak el (némileg a weimari köztársaság bukásának analógiájára építhető a veszélyes tendencia jövőképe).

A kelet-közép-európai sáv vagy maga is ebben a veszélyes irányban mozdul el, vagy tényleg „gyepű”-vé degradálódik, ez esetben ui. a Ny-nak már *tényleg* nem marad más választása, mint „tampont” helyezni maga és a „dühögő” K közé.

Kevésbé lehet számítani ilyen szélsőséges tendenciára abban az esetben, ha a K-t mondjuk az USA „gyarmatosítja”. Ez azonban meg fogja növelni a feszültséget a három világcentrum között – és Kelet-Közép-Európa ismét csak a „két frontvonal közötti senki földjén” találhatja magát.

A forгатókönyvek persze erősen elnagyoltak. Nem gondolnám, hogy pusztá illusztrációnál nem érnek többet: *valami* esélye még a legfantasztikusabbnak tűnő forгатókönyvnek is van. Itt kanyarodik vissza a gondolatmenet a

valószínűségi sorokhoz, illetve azok K–Ny-i egybeolvasztott változataihoz, amelyek taglalását az A-B-C-D-E tendenciafokokozatok forgatókönyveinek vizsgálása kedvéért félbeszakítottam.

A két tendenciasor párosítását elvileg 25 féleképpen lehet elvégezni:

Ny	K	Ny	K	Ny	K	Ny	K	Ny	K
OPOP	OPOP	OP	OPOP	SE	OPOP	PE	OPOP	PEPE	OPOP
“	OP	“	OP	“	OP	“	OP	“	OP
“	SE	“	SE	“	SE	“	SE	“	SE
“	PE	“	PE	“	PE	“	PE	“	PE
“	PEPE	“	PEPE	“	PEPE	“	PEPE	“	PEPE

Ennek semmi gyakorlati haszna nem volna: hiszen első rátekintésre is látszik, hogy a permutációs esetek nagy része irreális. Hat variánst választok hát ki, mint emberi számítással a legesélyesebbeket:

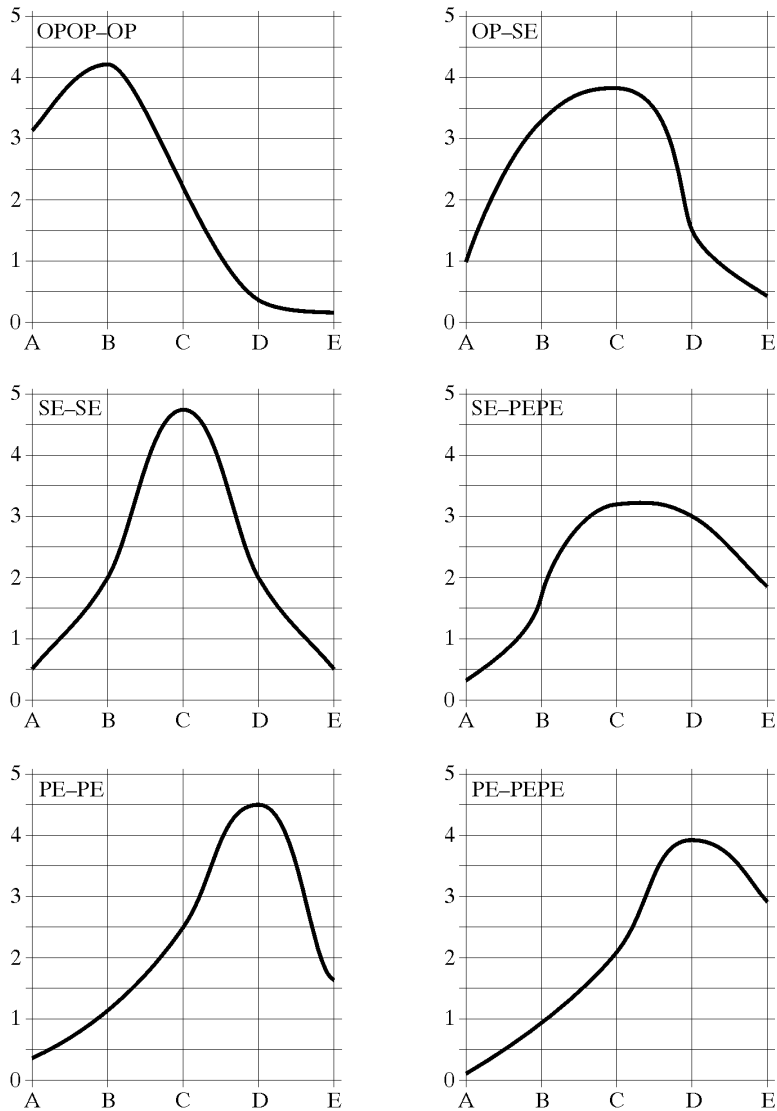
Ny	K
OP	SE
SE	SE
PE	PE
OPOP	OP
SE	PEPE
PE	PEPE

Elvégezve a fentebb ismertetett, egyszerű számítást, a következő eredményekhez jutunk:

Fokozat	OP–SE	SE–SE	PE–PE	OPOP–OP	SE–PEPE	PE–PEPE
A	1,0	0,5	0,3	3,1	0,3	0,2
B	3,3	2,1	1,0	4,2	1,7	1,0
C	3,8	4,8	2,6	2,2	3,2	2,1
D	1,5	2,1	4,5	0,3	3,0	3,9
E	0,4	0,5	1,6	0,2	1,8	2,8
Összesen	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0

A tendenciák elég világosan kiolvashatók – különösen akkor, ha a táblázat adatait valószínűséggörbéként ábrázoljuk:

4.7. ábra. Ny–K kombinált tendenciamódosulási valószínűséggörbék

Az OPOP–OP görbe – hivatásához híven – „hurrá”-optimista kicsengésű. Leginkább a 4.5. sz. ábra csupa-ponttal rajzolt görbéjére emlékeztet. Az alatta

lévő SE–SE görbe is nagyjából követi az említett ábra folytonos vonallal jelölt görbét, csakúgy, mint a PE–PEPE, amely az előző ábra szaggatott vonallal jelzett szuperpesszimista megoszlásával rokon. Vagyis a kelet-közép-európai sáv fejlődésének nemzetközi környezetét a 70%-os súlyú Ny szuperkedvező feltételei tehetik kedvezővé, de a K szuperkedvezőtlen feltételei, noha csak 30%-os a súlyuk, szuperkedvezőtlené változtathatják, a Ny mérsékelten lanyha hatása mellett. Ezt támasztja alá az enyhébb, PE–PE változat is, amely enyhíti az E-fokozat bekövetkezési valószínűségét, de erősíti a D-ét – egyébként tendenciájában ugyanaz, mint a PE–PEPE.

Amennyiben a Ny jelenlegi tendenciái folytatódnak, a K pedig az összeomlás felé sodródik (SE–PEPE) a kedvező feltételek bekövetkezése csaknem 0-ra esik (ami magától értetődő), a kedvezőtlen tendenciaváltozások különböző folyamatainak bekövetkezési esélyei eléggé kiegyenlítődnek. Ennek a variánsnak csaknem inverze az OP–SE görbe, ahol a Ny mérsékelten kedvező tendenciái, a K jelenlegi gyötrődéseinek folytatódása mellett, a köztes sáv B és C feltételfokozatai közötti esélyeket egyenlítik ki.

Végeredményben tovább szűkíthető a realitási kör: a hat lehetőség közül a két szélsőséget (OPOP–OP és PE–PEPE) kizárhatjuk, vagy legalábbis kevés valószínűséget adhatunk kibontakozásuknak. Marad a SE–SE, amit olyan „közepes” variánsnak foghatunk fel, amely azt mondja, hogy „semmi lényeges változás nem fog történni” Ezzel mentesülünk a tárgyalása alól. Továbbá marad az OP–SE, amely Ny felől csillant fel némi reménysugarat. Ez nem fog jelentősen javítani a köztes sáv külgazdasági környezetén, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy K-en a helyzet nem romlik. Végül marad a látószögünkben a SE–PEPE, amely 70%-ban a jelenlegi nyugat-európai tendenciák fennmaradását feltételezi, a szovjet „tetem” szétesésének erősödése mellett – nos, ez a mainál jóval kedvezőtlenebb nemzetközi környezeti viszonyokat valószínűsít Kelet-Közép-Európa számára.

4.8. Mire számíthatunk? – Adalékok a továbbgondolkodáshoz

A gondolatmenet műfaja – mint azt az Olvasó bizonyára észrevette – inkább közelít a meditációhoz (noha ragaszkodik a Kor tendenciáinak valóságához), mint a határozott állásfoglaláshoz. Ezt a jelleget kívánatosnak tartom megőrizni a summázatban is. Két dologtól óvakodom: az egyik az elképzelhető tendencia *legvalószínűbb* forgatókönyve melletti kiállítás: ez *hazardírozás* lenne. A másik az „asztalverés” a gazdaságpolitikai teendő-csokrot illetően: „ezt meg ezt kell tenni, és akkor minden jóra fordul”. Ez *kóklelkedés* lenne. Nem kívánom egygyel szaporítani a kibicek számát. Maradok a meditáció műfajánál akkor is, amikor a jövő fejlődési lehetőségeit és a hazai gazdaságpolitikai magatartás valószínűleg hasznos válfajait áttekintem.

4.8.1. Sodródás a mélyperiféria felé: reális veszély

A magyar gazdaság – alapjában véve már a '70-es évtized végén, a nagy világgazdasági átrendeződés hatására – ráállt egy félresodródási pályára: ez lényegében *a szocialista kísérlet ideje alatt felépített ipari struktúra és mezőgazdasági modernizálódás annullálását* jelentette – ezek ui. a világpiac értékítélete alapján elvetélt erőlködéseknek bizonyultak (egy más értékrendben *nem*, de amint a közép-kelet-európai országok visszasoroltak a világpiacba, fejlesztési erőfeszítéseiket már nem autonóm értékrendjük határozta meg, hanem a világpiacé).

A rendszerváltás – noha *végső oka* nem a *magyar* kísérlet csődje volt, hanem a szovjet birodalom összeomlása – ezt a piaci értékítéletet „fordította le” a politikai hatalom nyelvére. Annak a hatásrendszernek, amely az elkövetkező évtizedekben a gazdaságpolitika és hatalmi-ideológiai környezete viszonyát meghatározza, ez a lesújtó értékítélet adja meg az egyik karakterisztikáját. Bárkiné a kezében van ui. a politikai hatalom, és bárki, bármilyen irányban képes az emberi tudatot manipulálni, azzal a megmásíthatatlan ténnyel számolnia kell, hogy *a magyar nemzeti vagyon oroszlánrésze, mint értékek, jövedelmek termelője, sokszorta kevesebbet ér, semmint azt a használatiérték-termelő képessége alapján gondolnánk*. Az általa megtermelt használati értéket ui. a lakosság zömét alkotó kisjövedelműek értékelnék, ha az ő értékítéletük dominálná a piacot:

ezt azonban a *világpiac* értékítélete dominálja (részben közvetítve a hazai módos fogyasztók, megrendelők által), az viszont semmire sem tartja a hazai produktumot, következésképpen ez *létre sem jöhet*. A centrum „lebeszéli” a magyar termelőt a termelésről: „Ugyan, te naiv: nézd meg, mit produkálok én anynyiért! Ne termelj: vásárolj!” Ez a *circulus vitiosus* a centrum piacának *szerves* hatása a magyar gazdasági viszonyokra. Nem pillanatnyi érvényű, hanem mindaddig tartani fog, amíg a magyar termelés költségeiben, minőségben, választékban stb. meg nem közelíti a centrumot, amit pedig megakadályoz részben a piac elárasztása, részben a betelepülő külföldi tőke nem ez irányú (nem „kistigris”-indíttatású) berendezkedése. *A világpiac fejszecsapásai alatt tarvágásra kerülő magyar gazdasági struktúra helyén tehát csak bozót nőhet*. E tendenciának ellenállni csak igen tiszta fejű, elszánt, a lakosság jelentős hányadának aktív támogatására számító gazdaságpolitika volna (inkább: *lett volna*) képes, amely a „mainstream”-től messze eltérő politikai és gazdaságelméleti háttérrel követelne: ennek úgyszólván a nyomát sem lehet felfedezni a mai magyar közéletben. Ez az az abszurd helyzet, amelyben a gazdaságpolitika nemhogy okos nem lehet, de még szép sem.

A politikai síkon veszedelmes láncreakció van kibontakozóban: a lakosság érzékeli a politikai erők tehetetlenségét is és tehetségtelenségét is, elege van a handabandázásokból is meg a rivalizálásokból, a koncok utáni loholásból is. Előrehaladott állapotba került az általános apátia és gyanakvás, kibontakozóban van egy olyan mértékű „polgári elégedetlenségi” tendencia – pontosabban: az egyéni stratégiák abszolút felülkerekedése mindenfajta összefogott közösségi vagy nemzeti céllal szemben –, amilyen a XX. század magyar történelmében példátlan. Ez tovább bénítja az amúgy is béna mindenkori kormányzatot a problémák megoldását *valóban* előremozdító területeken.

4.8.2. Fejlődési variánsok

A mai ismereteim szerint elképzelhető fejlődési pályákat a 4.8. ábrában foglaltam össze. Az ábra vízszintes dimenziója az idő: a '30-as évektől a jövő század '50-es éveig terjedően. A máig (g pont) terjedő 2/3 évszázadban hat törésvonalat húztam be: a nagy válságét (a pont), a II. világháború Magyarországon való átviharzásáét (b pont), a hidegháborús gazdaságba való átfordulását (c

pont), az '56-os összeomlását (d pont), a fellendülés forrásainak kiapadását (e pont) és a rendszerváltását (f pont).

A függőleges dimenzió valamiféle komplex „fejlettségi szint” vagy „állapot”: nagyjából megegyezik az 1. és 2. ábrák „termelőerők hatékonysága”-dimenziójával (nem tévesztendő tehát össze a szokvány GDP/fő fejlettségiszint-mutató fokozataival: a tanulmány elején kifejtettem, hogy a fejlettség ennél jóval gazdagabb fogalom).

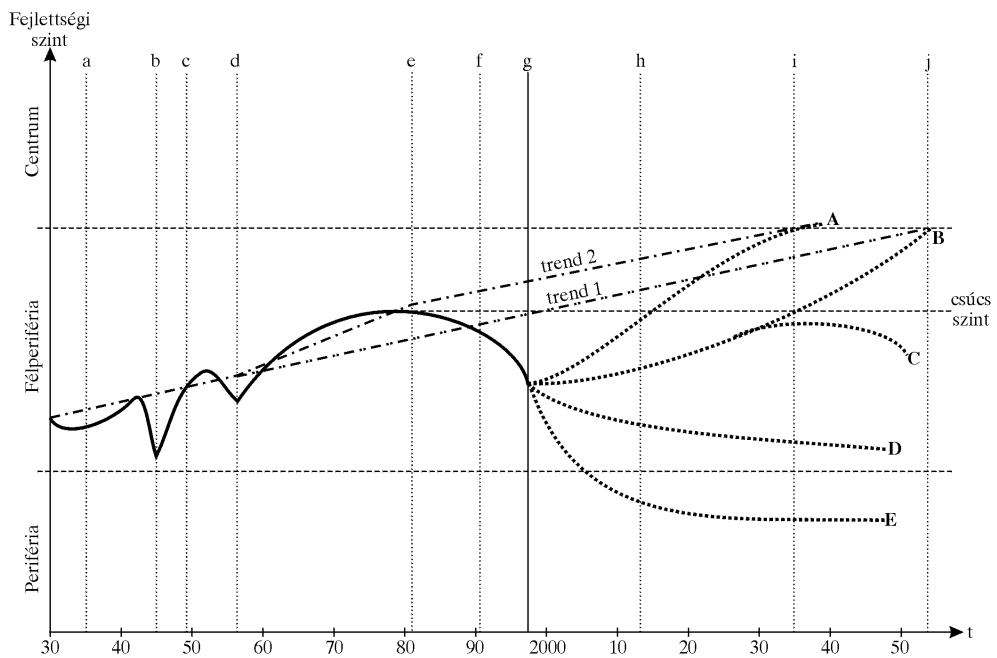
A pont-vesszős vonal, mag a belőle kiágazó vessző-kétpontos vonal a fejlődési trendeket jelzi: a „trend 2.” figyelembe veszi azt, hogy a '60-as években kulmináló időszakban a magyar gazdaság fejlődési irányzata meggyorsult, ez a gyorsulás azonban a világgazdasági irányváltás következtében „körülmenyefogyottá” vált, vagyis a fejlődési *felső* korlát visszakapta a II. világháború előtti „iránytangensét” („trend 1.”).

A lehetséges tendenciák jövőre való kivetítése még négy időpont kiemelését tette szükségessé: azokét, amikor a fejlődés várhatóan eléri a '70-es évek közepén tapasztalt csúcs-szintet (h és i pont), valamint azokat, amelyekben a fejlődés várhatóan belesimul valamelyik trendvonalba, s egyben eléri a centrum-szint alsó határát (j és k pontok).

A tényleges, érzékelhető fejlődést a folytatólagos görbe jelzi: ezen 1930 és a jelen idő között négy degradációs szakasz van jelölve: az 1929–33-as világválság hatása, Magyarország hadműveleti területté váló válásának hatása, a hidegháborús torzulás és az '56-os törés együttes hatása, valamint az a degradáció, amely a világgazdasági átrendeződést követően megindult, s amelyet súlyosbítottak a rendszerváltás megrázkódtatásai. A grafikus ábrázolás érzékelteti, hogy ez az utóbbi, napjainkban végbemenő degradációs folyamat szerintem a legsúlyosabb – mindenekelőtt a statisztikailag nem mérhető tényezők (a társadalom szétesése, letargiája, a termelésitényező-garnitúra dekompozíciója, az institutionális felépítmény szétzilálódása, az intellektuális tőke pusztulása, a gazdasági döntési központok – mikro- és makroökonómiai értelemben egyaránt – fokozatos külföldre helyeződése stb.) miatt. Nem véletlen, hogy a félperiferikus sávban a mai Magyarország pozícióját nagyjából a '20-as évek végi szintre rajzoltam, ami kb. azt jelenti, hogy „néhány évvel egy totális háborús összeomlás és megcsonkítás után, egy közelgő válsággal szembeni védekezésképtelen erőnlétben”. Igaz, ez a „háborúvesztés” nem területektől, természeti erőforrásoktól, munkaerőtől fosztotta meg a gazdaságot, hanem szétrombolta ipari és mezőgazdasági termelőerőinek jelentékeny hányadát, felborította belső és külső piacának jelentős részét, összezavarta értékrendjét, belekényszerítette egy „tohuvabohu” átszerveződésbe (ti. abba, hogy mesterségesen „szobrász-

kodjon ki” egy olyan termelési-forgalmi rendszert néhány év alatt, amelynek *legbelsőbb lényegéhez* tartozik a *hosszú időn keresztül tartó* kiválogatódás útján, szerves folyamatokban kialakulás – ez csaknem olyan feladat, mintha egy gyerek kezébe nyomnék egy doboz legót, hogy tíz perc alatt csináljon belőle kutyát, amely ugat, csóválja a farkát és csontot eszik), s a nemzetközi piacokon teljesen védtelenné tette azokkal a hatásokkal szemben, amelyeket egy kemény protekcionizmussal és egy biztos háttérrel maga mögött is alig tudott kivédeni.

4.8. ábra. Fejlődési forgatókönyvek a XXI. század első felére

Öt forgatókönyvet rajzoltam az ábrába. Ez tulajdonképpen *négy fejlődési sávot jelent*: az egymás alattiak úgy is felfoghatók, mint egyazon jellegű fejlődés „ha minden sikerül” és „ha minden rosszul megy” variánsai.

Egyik jövőkép: folytatódik az a tendencia, amely a '80-as évektől kezdve tapasztalható, mert

- a nemzetközi politikai-gazdasági-piaci körülmények („közegellen-állás”) olyan kedvezőtlenek lesznek, hogy azt a magyar kormányzat ideális gazdaságpolitikával sem tudja kompenzálni; vagy
- nem következik be érdemi változás sem a külső helyzetben, sem a hazai gazdaságpolitikában, ezért a „mélyrepülés” folytatódik; vagy
- a külső körülmények ugyan javulnak, de a hazai gazdaságban az eddig eltelt idők már visszafordíthatatlan károsodást okoztak, s ezért az ország képtelen helyesen reagálni a kedvező fordulatra.

Az ábrán e jövőkép „optimista” megjelenése a „D”-görbe: Magyarország szerencsésebb esetben nem süllyed a „mély-periféria” kategóriájába, de nemzetközi pozíciója *tényleg, tartósan visszasüllyed* a két világháború közötti szintre, Európa outsider „hátsó udvarrá” válik, amely a nemzetközi gazdaság bármely jelentősebb mozgását hevesen reagálja le, ha az kedvezőtlen számára; és képtelen lereagálni, ha az kedvező volna számára. Szerencsétlenebb esetben az ország besorol abba a kategóriába, ahol a hátul kullogó latin-amerikai országok menetelnek („E”-görbe).

Másik jövőkép: alsó határát a „D”, a felsőt a „C” görbe jelzi. Az ország megreked a félperiferikus állapotban: néhány évtizedre valamelyest javulhat is az állapota a mai „mélyrepüléshez” képest, az azonban, ha nem történik tartós irányváltás („B”), egy idő múlva ismét felveti a *szekuláris degradáció* rémét. Rosszabb esetben a gazdaság megállapodik egy „közepes dél-amerikai” pozícióban: szofisztikált ipara nagyrészt elpusztul, mezőgazdasága tengődik, kivéreztetése állandósul, integrációs reményei egy „loméi” megoldásba torkollnak. Ahhoz, hogy a „D” variáns jöjjön be, elég, ha a nemzetközi környezet ellenállása nem csökken, s a magyar gazdaság teljesítőképessége a mai szinten marad (persze *dinamikusan* értve: a nemzetközi piac körülményeihez képest). A „C”-variáns bekövetkezééhez már valaminek javulnia szükséges: akár a nemzetközi környezetnek, akár a gazdaságpolitikának. Ha ez a javulás *nem elégséges mértékű, vagy túl rövid ideig tart*, a gazdaság nem kap annyi többletenergiát, hogy az emelkedő pályán tudjon maradni. Sajnos, ennek elég nagy a valószínűsége, a degradáció ugyanis eléggé előrehaladott állapotban van ahhoz, hogy a hazai és a (felhajtható és „igába fogható”) külföldi források vagy kevésnek bizonyuljanak, vagy hatásuk hamarabb apadjon el a kelleténél.¹

¹ Hasonló problémákkal találkozunk a mediterrán félperiférián is.

Harmadik jövőkép: akár külső, akár belső (akár mindkét) okból a lefelé zuhanás megállítható, majd lassan enyhe emelkedésbe vihető át.¹ Ennek szerényebb változata a már tárgyalt „C” görbe, optimistábbja pedig egy stabilizálódott fejlődés, amely bizonyos – mindenképpen igen hosszú – idő múlva „belesimul” a szerényebb trendbe, és úgy fél évszázad alatt eléri a centrum-szint alsó határát. A „B”-variáns megcélzásához azonban már igen céltudatos, s az ország valódi érdekeit számba vevő, megmozgató gazdaságstratégiára van szükség, amelynek a nemzetközi környezeti hatás milliméternyi javulása esetén is eredményeket kell tudni produkálnia. Csak erre támaszkodva lehet esetleg számítani arra, hogy az európai centrum magasabb szinten veszi a magyar gazdaságot számításba a mai („loméi”) színvonalnál.

Negyedik jövőkép: Felső, „A”-variánsában a gazdaság akkora lendületet vesz fel – nem is a távoli jövőben –, hogy néhány évtizeden belül visszasimul a „golden sixties” fejlődési lehetőséget javító hatását is magában foglaló évszázados trendbe, s egyben – úgy másfél évtizeden belül – maga mögött hagyja a ’80-as csúcst, eléri a „szökési sebességet” és mintegy 3 évtizeden belül irreverzibilisen áttev a centrumba. Mint láttuk, ez a „B” változatban lassabban következik be: az eddigi csúcst a gazdaság 30 év múlva éri el, az áttörés pedig fél évszázadot követel. A lomhább fejlődés egyben a siker kockázatát is növeli, ezért a „B”-variáns könnyen átsúszhat „C”-be. Ahhoz, hogy a tényleges fejlődés az „A–B” sávban menjen végbe, *minden tekintetben kedvező feltételek* szükségesek, mégpedig az egész félévszázadon keresztül. Ha csak az egyik, vagy csak a másik alapfeltétel lanyhán kedvező, vagy bármelyikükben nagyobb törés következik be, a legoptimistább fejlődési elvárás a „B–C” sávba csúszik le.

Ma – hangsúlyozom: *ma* – nem látok olyan komolyan veendő „tendencia-csírát”, amely arra bátorítana, hogy az „A”-variáns közeli fejlődés kibontakozását reálisnak tartsam. Azt sem tartom valószínűnek, hogy az ország „belesuvadjon” a harmadik világba. Hatodik érzékem, a *ma* kivehető tendenciák alapján, a „C–D” forgatókönyv bekövetkeztét sejtí: talán inkább „C”, mint „D” hangsúllyal: de ehhez, mint említettem, a *gazdaságpolitikának* valamelyest már „gerincesebbé” kellene válnia – és ez elbizonytalanít. Továbbá ehhez a *keleti* külső környezetben valamelyes stabilizálódásra és külgazdasági pozíciónk le-

¹ Ismételen aláhúdom, hogy nem a GDP irányzatának felfelé való elmozdulásáról van szó, hanem a komplex gazdasági-társadalmi fejlődési tendencia irányváltásáról. Az egy tőről induló „B–C” görbében tehát ne ismerjen magára az a gazdaságpolitika, amely egy-két hónap vagy év erejéig – más területeken hozott súlyos áldozatok, netán teratogén hatások árán – kieroszakolja a GDP néhány pontnyi növekedését, vagy félmilliárd dolláros adósságcsökkenést.

galább részleges visszahódítására volna szükség – és ez is elbizonytalanít. Végül ahhoz, hogy egy „C”-típusú fejlődés biztosan beinduljon, tehát a „B”-be való átfejlődés reményével, ahhoz a centrumnak Magyarországot legalább olyan szemmel kellene látnia, mint, mondjuk, *Katalóniát* vagy *Csehországot* – és ez is elbizonytalanít.

Qui vivra, verra.

4.9. A gazdaságpolitikai filozófia néhány alapvonása

Hat „cövek”, azaz olyan alapelv, amely a gazdaságpolitikai *stílust* alkalmassá teszi arra, hogy a reálszféra fejlődési folyamatai *komolyan* a félperiferikus állapotból való „szökés” felé induljanak el, s legyen bennük akkora energiatartalék, illetve -újratermelés, amekkora elegendő a „szökési sebesség” fenntartásához a rostow-i „érettség” beálltaig:

1. Stratégiai beállítottság
2. Már meglévő értékek pusztulásának megakadályozása
3. Erős, nagyon átgondolt szelektivitás a fejlesztésben
4. A „latens fejlettség” állapotának kialakítása a társadalomban
5. Indikatív tervezés és partneri viszony a gazdaságpolitika és a vállalkozói szektor között
6. Külgazdasági sok lábbon állás

Néhány szó mindegyikükről:

1. A gazdaság- és külgazdaságstratégia tartalmi kérdéseinek taglalása szétfeszítené e gondolatmenetet, munkásságom során ezt amúgy is igyekeztem kifejteni.¹ Ehelyütt mindössze arra akarom a figyelmet felhívni, hogy *bizonyos nemzetgazdasági kategóriák* számára bizonyos világgazdasági szituációkban a stratégiai nézőpont nem „luxus” vagy „úri passzió”, hanem fennmaradásuknak, degradációjuk megakadályozásának első számú követelménye, feltétele. Ha igaz, hogy a félperiféria alapvető ismérve az, hogy „*útközben*” van, vagyis vagy *fölfelé* törekszik, vagy küszködik a *lefelé* sodródás ellen, akkor az is igaz, hogy

¹ A gazdaság stratégiai szemlélete (GT Füzetek, 1991. 91 pp.), Külgazdasági stratégia (Aula, 1996. 550 pp.), hogy csak az alapvetőket említsem.

az emelkedésnek, csakúgy, mint a zuhanás elkerülésének legfontosabb távlati szempontjait, lehetőségeit, megközelítési módjait *látni és kézbe fogni* szükséges – különben az életmentő akció fuldoklás közbeni kétségbeesett kapálódzássá silányul.¹ Magyarország a XX. század végén egy határozott, de nem mindenben kedvező feltételek között, és nem is mindenben szerencsés módon kibontakozott felfelé mozgási pályáról átlendült egy ugyancsak kedvezőtlen nemzetközi viszonyok között kibontakozott, és meglehetősen félreértett gazdaságpolitikai feltételek között „lereagált” degradációs pályára. Olyan űrhajó, amelyet elégtelen energiával és nem pontosan kiszámított pályára lőttek fel, ennek következtében kezd visszafelé zuhanni. A „Központnak” vagy van erre az esetre programja, hogy épségben lehozza – vagy erősködik, hogy ha hagyják azt csinálni, amit a fizika törvényei előírnak, akkor minden rendbe fog jönni. Ez utóbbi űrhajóban nem irigylésre méltó az űrhajósok helyzete.

2. Magyarország a történelmi jelenben – vagyis a XX–XXI. század fordulója körüli években – sajnos már degradálódott olyan mértékben, hogy gazdasága nem képes „éles kanyart” venni a lefelé mozgástól a felfelé mozgás felé. Ehhez túl nagy a degradációs „inercia” és túl kedvezőtlenek a külgazdasági feltételek is. Olyan, mint egy behorpadt gumilabda: ha valahol megszüntetem a horpadást – másutt jelentkezik. Vagyis *felelősen* nem lehet beszélni valamiféle *közeli* kitörésről. Ha erőltetem a növekedést, összeomlik a fizetési mérleg. Ha erőltetem a pénzügyi stabilitást, katasztrofális helyzetbe kergetem a lakosságot. Ha Telamonként tartom a hátamon a fogyasztási színvonalat, tönkremegy az államháztartás is, meg a fizetési mérleg is – és így tovább.

A gazdaságpolitikát kívülről ösztökélő erők persze más kategóriákban gondolkodnak Számukra az adósságszolgálat pontos teljesítése az egyetlen szempont, s a legkevésbé a humán termelési tényező, meg a felhalmozott anyagi értékek működőképességének és fejlődőképességének távlati fenntartása, vagy visszanyerése. Ez is a „Shylock-modellhez” tartozik: vagy a pénz, vagy a font hús... Ugyancsak elhomályosul a gazdaság talpra állásának és fejlődési energiái újjászületésének szempontja a „mikroökonómiai döntési szinteken”; azok vagy a bármi áron való túlélésért, vagy a hirtelen megtollasodásért hajtanak. Amikor egy gazdaság bajba kerül, az „euro-amerikanid” típusreakció amúgy is az egyéni stratégiák elsőprő győzelme a kollektív stratégiák felett, s

¹ Nehéz egyetérteni ezért a MTV egyik interjúalanyával, aki, az 1996 nyarán felmerült stratégiai műhelymunka problémájára reagálva megjegyezte, hogy semmi értelme olyan szép elképzeléseket farigcsálni, amelyekről születésük pillanatában tudjuk, hogy nem reálisak. Ami önmagában persze igaz – csak éppen szomorú, hogy gazdaságpolitikusok képtelenek másképpen a stratégiai munkát felfogni, mint álmodozó, voluntarista elképzelések születését.

ebből következően *a kormányzatok rákényszerítése a nemzeti értékek szétprédálására*. Ezért aztán nehéz – noha nem lehetetlen – kialakítani olyan gazdaságpolitikát, amely nem hajlandó Ézsauként egy mai tál lencséért lemondani az atyai örökségről. Hangsúlyozom: a „fehér ember” kultúrájában; a „mandula-szeműek” történelmi öröklési anyaga ilyen szempontból kedvezőbb. Magán az „euro-amerikai” kultúrán belül is a protestáns-germán kultúra érezhetően kedvezőbb talajt ad az értékek őrzésére és szorgalmas-konok gyűjtögetésre, mint a katolikus-latin, vagy ortodox-szláv kultúra.¹ Nem hiszem, hogy bármilyen „zuhanásmegállítási”, vagy „újra fellendítési” stratégia reális lehetne az ország gazdasági-intellektuális értékeinek rohamos pusztulása mellett.

Az „anatómiai-fiziológiai” elemzés azt mutatja, hogy *ha a magyar gazdaságot termelésítő-garnitúraként fogjuk fel, akkor ennek legértékesebb eleme a munkaképesség és a kreativitás, amit az egészségvédelem és az oktatás termel újra, a munkanélküliség, a nyomor, az erkölcsi széthullás, valamint a „jóléti állam” felszámolása hoz olyan bomlási helyzetbe, amely néhány év alatt végbemehet, de amelynek visszafordításához legalább másfél-két nemzedéknyi igen kemény, következetes és roppant költséges korszak szükséges*. Magyarország anatómiai adottsága, hogy csak szerény jólétben élő, gyarapodó műveltségű lakosság mentheti meg a fentebb (13. ábrán) D és E változatként felvázolt jövőképtől.

Ha viszont az ország gazdaságát *tevékenységi hálóként* fogjuk fel, akkor bonyolultabb képlethez jutunk. Találkozunk egy eleve sem túl széles, de a '80 as évek elejétől egyre inkább pusztuló *korszzerű*, vagy beruházással és odafigyeléssel rövid időn belül *korszzerű szintre hozható* szektorral – ennek van a nemzetközi piacon *dinamikus kereslettel* találkozó hányada (pl. a gyógyszeripar) és van *kevésbé dinamikus* része (pl. az élelmiszeripar), továbbá van egy elég széles réteg (ez is pusztul, de részben át is alakul, újjá is születik), amely az európai élvonalba kerülésről nem is álmodhat, viszont kitűnő *kooperációs-segédműhelyi* adottságokkal rendelkezik, valamint lehetősége van *átvenni a centrum kemény magjában elavuló* termékek gyártását és technológiák használatát – ehhez a szektorhoz sorol a gépipar, mőszeripar, vegyipar zöme; a maradék *nem érheti el a „centrum-színvonalat”*, vagy olyan költségeket követel, amely senkinek sem fogja megérni, se az államnak, se a magyar vagy külföldi vállalkozónak. Ezek egy részét azonnal fel kell számolni. Más részüket

¹ Ez a megállapítás sok rokon vonást mutat Weber meglátásával a „protestáns erkölccsel” kapcsolatban, ám szélesebben értelmezi a jelenséget és az etikai momentumot másodlagosnak tartja a történelmi-fejlődési momentummal szemben.

viszont érdemes egy ideig *csökkentett elvárásokkal* működtetni, azon elv alapján, hogy (a) termelésük importot vált ki; (b) az ott dolgozó tömegek megtermelik legalább a személyes jövedelmüknek megfelelő értéket – vagyis nem szorulnak arra, hogy a társadalom eltartsa őket; (c) e szektor ideiglenes üzemben tartása talán fékezheti a társadalom generális bomlását. Ez az utolsó szektor tehát olyan valami, ami hasznosabb a mai értelemben vett „köz munkáknál”. *Az elsőnek említett szektor stratégiai értékeket hordoz: tönkremenését minden eszközzel meg kellene akadályozni.* A másodiknak említett szektor valószínűleg képes volna értékeinek megtartására, ha szerves kapcsolatba léphetne egyfelől a hazai „majdan világszínvonalú” szektorral, másfelől a szerves fejlődés kibontakozását érzékelő külföldi beruházó által képviselt kultúrával. *Vagyis a második szektor sikerének is feltétele az első szektor nemzeti értékeinek megőrzése.*

A két közelítési mód nem mond ellent egymásnak: az ország nem lebecsülendő intellektuális vagyonát mindenekelőtt a legértékesebb gazdasági szegmensek (ágazatok, műszaki-gazdasági kultúrák, vállalatok stb.) megőrzésével, szétzilálódásuk, pusztulásuk megelőzésével (illetve, ahol lehet: újjászervezésükkel) lehet megoldani, a három szektor sikeres működtetésének kulcsa pedig az emberi tőke leromlásának minden áron való megakadályozása.¹

3. Az előbb vázoltak a gazdaság fejlesztésének igen *határozott, tudatos szelektivitását* teszik célszerűvé. Ez még egy nagyméretű gazdaságban is ajánlatos, mivel a korlátozott forrásokból nehéz volna a lehetséges ágazati fejlesztést egyidejűleg, a műszaki fejlesztési követelményeknek, a piacszerzésnek és a skáláhozadék-követelményeknek egyaránt megfelelően megvalósítani, a kisméretű gazdaságokban pedig határozottan szükség van arra, hogy a reálszféra szerkezete az ország gazdasági adottságaihoz alkalmazkodjék. A magyar gazdaságnak pl. nem szabad lemondania a viszonylag *magas unit value-t* termelő (szakértelem- és K+F-igényes, magas egyedi értéket hordozó) *gép- és vegyipari ágazatok* fejlesztéséről, a biotechnológiai alapú iparokról, az agrártermelés kutatás- és szakmunkaigényes területeiről stb. Ezekre a szegmensekre hazai tőkét kell áldozni, s elsősorban e területekre szükséges a külföldi befektetőket – mindenekelőtt vegyesvállalati konstrukcióban – bátorítani. *Az élelmiszer-gazdaság* több szempontból is „alapvonulata” a magyar gazdasági szerkezetnek mint a rendelkezésre álló, kb. 5 millió hektár mezőgazdasági terület magas hatásfokú hasznosítója: (a) az ország biztos és olcsó *élelmiszer-ellátásának*, valamint a mindenkor *kivitel* mintegy 1/4-ének biztosítója; (b) az élelmezési célokra nem

¹ Még azon az áron is, hogy – udvariasan bár, de határozottan – elutasítjuk a nemzetközi pénzügyi intézmények jóléti vívmányok leépítésére vonatkozó javaslatait.

alkalmas, de egyébként értékes ipari alapanyagként hasznosítható, a jelen körülmények között kb. 30 millió tonnányi *biomassza* megtermelője; (c) olyan *szakmai tudás* hordozója, amelyre elég széles ipari termelőszektor (mezőgazdasági és élelmiszeri gép- és műszergyártás, agrokémiai ipar stb.), és széles gazdasági *termelő-szolgáltató tevékenység* (rendszerépítés, know-how-átadás, szervezés stb.) támaszkodhat; (d) a *környezetvédelmi és területfejlesztési* politika gerince.

A szelektivitás az eddig tapasztalt kisországi-sikerpolitikák legtöbbszörének alapvonásaihoz tartozott: Észak-Európában és a Távols-Keleten pedig a gazdaság adottságainak mély ismeretére és a sajátos monetáris politikára felfűzött, igen kemény szelektivitásnak lehet tulajdonítani a komolyabb kitörések sikerét. Azokat az elkeseredett támadásokat tehát, amelyek a szelektivitás eszméje és gyakorlata ellen irányulnak (legfőképpen a direktív tervezési korszak koncepcióinak fiaskójára hivatkozva), szakmai oldalról nem lehet védeni. Következésképpen és tudatos szelektivitás nélkül ugyanis a természetes kiválasztódási folyamatok (a) lassan mennek végbe, azaz gyümölcseik akkor kezdenek beérni, amikor már „minden vonat elment”; (b) olyan nemzetközi piaci, pénzügyi és politikai hatások közepette mennek végbe, amelyek *bizonyítottan teratogén* hatásúak a XX. század végén kitörésre elszánt félperiferikus gazdaságok szerkezetére.

4. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy még a hatékony külső segítség és a pregnánsan kedvező világ gazdasági szituáció is csak azokban a gazdaságokban eredményezett viszonylag gyors (egy nemzedék életében már kézzelfogható) kitörési sikereket, amelyek *félig-meddig kiléptek a félperiferikus állapotból: emberi-gazdasági-műszaki kultúrájukat a „fogyasztási-felhalmozási tisztes szegénység” állapotában már felkészítették arra, hogy alkalomadtán belendítsék fejlődésüket.* (Az I. részben ezt az állapotot neveztem „latens fejlettségnek”). Igen nagy valószínűséggel állítható, hogy a B és A-forgatókönyvek (1.13. ábra) a szorosabban vett félperiferikus állapotú országok számára csak ritkán, kivételesen, ultra-kedvező nemzetközi piaci alkalom (pl. valamilyen monopolhelyzet születése, geopolitikai kulcshelyzetbe kerülés stb.) esetén bírnak realitással: ez a lehetőség a „lélekben” már fejlett, csak „anyagiakban” még szegény országok számára van fenntartva a „Sors” által.

Ez a „nemzeti lelkiállapot” mindenekelőtt két jellegzetességgel írható le: egyfelől a *mértékletes és racionális* (visszafogott komfortigényű és presztízs-szegény) *fogyasztási elvárások* jellemzik, másfelől a tömeges és reflexszerű *igényesség*, amely a termelési kultúrát csakúgy áthatja, mint a családi és közösségi élet egyéb területeit, s amely *fegyelemben, precizitásban, megbízhatóságban és tisztaságban* nyilvánul meg. Ezek a tulajdonságok biztosítékot jelente-

nek arra nézve, hogy a fogyasztás ne növekedjék a megtakarítások rovására, emellett a racionális fogyasztási rendszer magas higiéniai és kulturális színvonalat eredményezzen, ahol a munkaerő bővítetten termelődhet újra, a felhalmozás pedig célszerű és hatékony legyen.¹ Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy e „latens fejlettség” állapotának létrehozása szorosan visszacsatol az előző „filozófiai alaptételekre”: az emberközpontú gazdaságstratégiára, az értékörzésre, a lakosság legnemesebb termelési hagyományaira és mesterségbeli tudására apelláló szelektivitásra – és így tovább. Valójában a pontokba szedés mesterséges: didaktikai értelme van. A 7.2. fejezetben végig ugyanarról az alapgondolatról van szó: különböző oldalakról megvilágítva.

5. Csaknem illetlenség kiejteni e szót: „tervezés”, holott a világgazdasági státusukat emelni akaró nemzetgazdaságok valamennyien élnek vele – és sikereket mutatnak fel. Persze nem az 1968 előtti idők „nyálás tintaceruzával” körmölt mérlegrendszerre és az állami erőfölényből véghezvitt egyeztetések nyomán kiadott utasításokra kell itt gondolni, még csak nem is a ’68-as reformot követő évek vállalat–minisztérium alkudozásaira. A piacgazdasággal konform, korszerű *tervezésnek* (és tervszerű nemzetgazdasági *folyamatvezetésnek*) gazdag gyakorlata van, lehet belőle meríteni. Széttartó érdekrendszerű és a nemzetközi piactól erős teratogén hatásoknak kitett gazdaságok esetében sem stratégia, sem értékörzés, sem szelektivitás, sem pedig a kitörési feltételek konzekvens „nevelgetése” nem képzelhető el tudatosan kialakított, hosszú távú „menetrend” és szinkronizált cselekvés nélkül.

6. Az a gondolat, miszerint a nemzetközi piac és a partnerek gazdaságpolitikai törekvései a magyar fejlődés számára nem biztosítanak ideális közeget – sem ma, sem a belátható jövőben –, minduntalan visszatér a gondolatmenetben: sajnos ez az egész kitörési kísérlet realitását vissza-visszatérően megkérdőjelezi. Önámítás volna ezzel nem számolni.

Annak nemzetközi feltételei, hogy a világ kiereszt-e bennünket a félperiféria ketrecéből, vagy minduntalan visszakorbácsol oda – nincsenek a kezünkben. Kiszolgáltatottak vagyunk. Mint igyekeztem érzékeltetni – nincs a láthatáron olyan jelentős erő sem, amelynek valami komoly érdeke fűződne ahhoz, hogy a „fenekünk alá tegye a tenyerét” és kiemeljen bennünket ebből az állapotból. A magyar sajkának a nemzetközi gazdasági óceánon ellenszélben

¹ Kajánkodva szoktuk emlegetni, mint fejlettség-szint-mutatót, a nyilvános vécék tisztaságát. Valójában mély igazság rejlik ezen „indikátor” felismerése mögött.

kell vitorláznia. A tengerészek azonban tudják, hogy ez nem lehetetlen: noha nem is könnyű és felettébb munkaigényes.¹

Ez az „ellenszélben való vitorlázás” egyfelől nagy „mértékempátiát” követel. Azt kell eladnunk, amit megvesznek, holott mást szeretnénk eladni, ami nekünk előnyösebb, közben ezt a „mást” óvatosan be kell vezetni a piacra. A *repedéseken* keresztül kell velük közlekednünk, gondoskodnunk róla, hogy valami sajátos kis „*pluszt*” adjunk, amitől mégis veszik: *szóval, úgy „japán módra” szükséges eszkalálnunk*. Vagy: tudjuk, hogy a külföldi működő tőke nem a két szemünkért és nem is a jövőbeli üdvünkért jön ide. El kell fogadni, ami jön, mert rá vagyunk szorulva, de finom eszközökkel preferálnunk tanácsos *azt*, amelyiknek az önérdeke a mi nemzeti érdekünket előmozdítja. És emellett vigyáznunk kell arra is, hogy az adott területen a nemzeti ipar feletti döntés át ne billenjen a határon kívülre: *szóval, úgy „nyugatnémet módra” szükséges pótlólagos forrásokat keresnünk* (mondhattam volna finnt is). Vagy: tudjuk, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek erősen ki vagyunk szolgáltatva. Fennmaradásunk az adósságtengeren jócskán függ azoktól a mentőkötelektől, amelyeket időnként felénk hajítanak, ám mindig jó, ha van a zsebünkben egy olyan koncepció, amely biztosítja rövid-középtávú fizetőképességünket, de nem azon a gyilkos áron, amely az ő „tanácsaikban”, vagy feltételeikben foglaltatik, s amely végül is a gazdaságot beljebb is taszíthatja a „mélyperiféria” szakadékába. Ezt a *nekünk* jó koncepciót az övéké ellen kell szegezelnünk, mondván: „ami Önöknek fontos, a törlesztés és a hitelek, megkapják – hogy azt hogyan teremtyük elő, az a mi dolgunk”.

A másik lehetőség a nehéz nemzetközi gazdasági helyzet fokozott „közegellenállásának” enyhítésére a *partneri kapcsolatok diverzifikálása*. Magyarország legújabb kori történelme folyamán mindig „egyipiacos” ország volt: először Ausztria, aztán a Harmadik Birodalom, majd a Szovjetunió, s most ismét a német piac szívja fel a magyar külkereskedelmi forgalom meghatározó százalékarányát; a k. u. k.-időkben a külkereskedelem csaknem egésze néhány közép-európai országgal bonyolódott le, a '60-'70-es években az embargó miatt korábban csaknem 4/5-ös KGST-forgalom 50%-ossá stabilizálódott, most pedig a magyar export-import ugyancsak kb. 4/5-e az EU-országokkal bonyolódik le. Naivitás volna persze nem észrevenni az évszázados tendenciát: a magyar gazdaság „hatórádusza” lényegében Európa, kivéve annak legnyugatibb pere-

¹ Innen a gazdaságpolitikai műhelyek és döntéshozók leküzdhetetlen allergiája a világgazdasági széljárás ellen lavírozó koncepciókkal, s azok előterjesztőivel szemben: inkább jöjjön a hajótörés és az emberevők!

mét, s hogy a politikai világhelyzettől függően ez a rádiusz vagy kelet, vagy nyugat felé nyúlik ki némileg, vesz fel kör helyett valami tojás alakot, s hogy a „kör tojássá nyúlását” előidéző gravitációs erő mindig egy-egy *nagy piac*. Ez alkati kérdés, nincs mit tenni ellene. A *mértéke* válik minduntalan kérdésessé, mivel *a túl szoros, egyoldalú kötődés erősen korlátozza a kicsi és gyenge, folyvást eladósodásra hajlamos, tőkeszegény magyar gazdaság amúgy sem széles játékterét.*

A kitörés előkészületeit építgető magyar gazdaságpolitikának *a német-osztrák gravitációs térbe való egyértelmű belezuhanással szemben van reális, alternatív cselekvési lehetősége*, noha egy ilyen stratégiai program elfogadása-megvalósítása is széllal szembeni lavírozást követel. Csak sorolom:

- Az *EU-n belüli* diverzifikálásra kínálkozik a *skandináv* térség, akár agrárpiacként, akár gépipari-vegyipari kooperációs partnerként (a Wallenberg-csoport próbálkozásait nem ártana komolyabban venni).
- A „*fejlett világon*” belül az EU nyomasztó hegemoniáját érzékelhetően oldhatná egy erőteljesebb kooperációs (tőkefogadáson, termelési és kutatási programokon keresztül megközelített) együttműködés a *volt angol domíniumok* világával (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, Zimbabwe, Kanada), valamint a kelet-ázsiai térség „kistigriseivel”.
- A *félperiferikus* övezetek gazdaságpolitikáiban, valamint az ottani expanzívabb vállalatok üzletpolitikáiban kettős tendencia fedezhető fel: egyfelől törleszkednek a centrumokhoz – érthető okokból –, másfelől biztonsági támaszkodó felületeket keresnek hasonló helyzetű partnereknél (vagyis az „átsodródás” lehetőségeinek puhatolásai mellett van belső készítés az „áterőlkedésre” is). Ez találkozhat a hazai elképzelésekkel: akár a mediterrán, akár a latin-amerikai, akár a kelet-európai periféria esetében (Portugália, Írország, Spanyolország, Chile, Brazília, Mexikó, illetve a balti államok, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Kis-Jugoszlávia, valamint a fejlettebb szovjet utódállamok).
- A szorosan vett *periferikus* övezetek – a tulajdonképpeni „harmadik világ” egészében véve nem tipikusan egy kis, félig fejlett, pénzszegény gazdaság „vadászterülete”. Itt akkor tudunk komolyabb piacokat szerezni, ha bekapcsolódunk a nemzetközi szervezetek programjainak végrehajtásába (a ’70-es években voltak sikeres próbálkozások egészségügyi, vasúti, oktatási létesítmények szállítására, komplett felsze-

relésére, bekapcsolódásra a képzési erőfeszítésekbe stb. Ezeket *idővel* újra lehetne kezdeni, de nem annyira államközi egyezményekre, mint inkább UNIDO, WHO stb. programokra támaszkodva). E területen fog igen nagy nemzeti kincsé válni az az *agrár-know-how*, amelyet a magyar mezőgazdaság a század második felében kidolgozott: persze, ha addig, míg gyümölcsöztethetővé válik, el nem herdálódik.

- Fontosságánál fogva külön csoportként említem a távol-keleti centrum felé gyorsvonati sebességgel haladni kezdő „második hullám” országait: mindenekelőtt *Kínát*, de *Vietnamot*, *Malajziát*, s bizonyos tekintetben *Thaiföldet*, *Indonéziát* is. Ezek közül némelyikkel hagyományosan jelentősek a kapcsolataink, ezeket a nagy nemzeti értékeink sorában célszerű őrizgetnünk és életben tartanunk (a volt KGST-kapcsolatokkal együtt), és fokozatosan kell kiépítenünk azokat a meghatározott területeket, ahol jelentős befolyást igyekszünk szerezni.¹

Mindezek eredményeképpen úgy 15–20 év távlatában erősen oldható volna a magyar gazdaság „egy nagy piacnak” való kiszolgáltatottsága, nőhetne stratégiai és taktikai játéktere.

* * *

A kormányzatnak viszont, sajnos *minden áron* „sikerek” kellene, ezért pótcselekvésekbe menekül – nem is kedvetlenül, hiszen amúgy is hajlamos a valódi cselekvések helyett a pótcselekvéseket előnyben részesíteni –, ami lélegzetvételnyi időt ad neki: mindaddig, míg itt is ki nem derülnek a sikertelenségek. Ebben a vitustáncban a nemzetgazdaság a pusztá finanszírozó szerepet játssza el, amíg egyáltalán van miből. Az egész „pótcselekvési” mellékáramkör itt kapcsol vissza a gazdasági leépülés főáramkörébe: a nemzeti energiák gyorsított kiszívása következik be. Vagyis az amúgy is periférikus szintű magyar nemzeti energiák ezek szerint három csatornán keresztül szívódnak el a továbbfejlődés táplálásától:

- a nemzetgazdaság világpiac generálta degradációján keresztül;
- a politika kétségbeesett hatalmi tusakodásának pótcselekvés-finanszírozásán és energiaelvonásán keresztül;

¹ Érdemes az együttműködési lehetőségeket feltáró vegyes szakértői bizottságokat, munkacsoportokat létrehívni, s velük stratégiai elképzeléseket kidolgoztatni.

- s mindehhez járul az adósságteher, a profittranszfer, valamint a benyomuló (hazai gazdaságpolitikai koncepcióval *nem* találkozó) külföldi tulajdon „vírus” szerepe: ti. az, hogy a nemzetgazdaság mind jelentősebb hányadát „átprogramozza” idegen érdekek függvényében való mozgásra.

A helyzet súlyosságát fokozza, hogy *az ország kiesik a centrumok elsődleges érdekeltégi övezetéből*, nem lehet tehát számítani arra, hogy bárkinek az elkövetkező évtizedekben *vitális* érdeke fűződne akár ahhoz, hogy megfinanszírozzon egy magyar fellendülést, akár ahhoz, hogy nagy erővel részt vegyen egy ilyen fellendülés – alapjában önerőből történő beindulása utáni – részleges megfinanszírozásában. A „megfinanszírozás” itt széles értelemben értendő: nem csak a működő tőke- és kölcsöntőke-transzfer értendő bele, hanem a regionális integrációk „belső köri” kedvezményeinek elnyerése is, vagy akár csak olyan kitüntetett vámpreferencia megadása, amely a fejlődő országoknak jár. A nemzet süllyedését – remélhetőleg nem sírgödörbe, „csak” egy néhány nemzedék életét átfogó, súlyos degradációba – udvarias közöny kíséri majd.

A sikertelen „szponzor” vagy „nagybácsi”-keresés kettős hatású a hazai politikára: egyfelől afelé hat, hogy az ázsiónk mind lejjebb szálljon, másfelől arra kényszerít, hogy mind kevésbé legyen a kormányzat válogatós (finnyás) a patrónusok minőségét illetően. Ez vonatkozik a magántőke befogadására csakúgy, mint azokra a külföldi hatalmi irányzatokra, amelyekkel az együttműködést kiépítik. Továbbá: a nacionalizmus palettáját az „egyedül vagyunk” színnel egészítheti ki, jobboldali „populista panirozásban” újjáélesztve az ország elnyomó imperializmussal kapcsolatos (és az uralkodó ideológiák által fel is tupírozott) tapasztalatait. Ez ismét láncreakciót szülhet: az amúgy sem túl attraktív ország a centrumok szemében mind kevésbé lesz „szalonképes”, s ez visszafogja amúgy sem túl buzgó kapcsolatkeresésüket irányunkban.

A magyar társadalom jövőjét az elkövetkezendő évtizedekben olyan gazdaságpolitika szolgálhatja, amely *a lakosság munkaképességében rejlő latens értékeket* képes a felszínre hozni, megőrizve a múltban megszerzett kulturális, szociális értékeket, valamint az összegyűjtött nemzeti vagyont; megóvva a hazai piacot a teljes dekompozíciótól és a magyar gazdaság külgazdasági pozícióit a teljes degradációtól. Ezzel olyan hatalmi és ideológiai irányzat van szinkronban, amely *nem pártcentrikus* (vagy pártcsoportosulás-centrikus), és nem köti magát egyetlen ideológiai irányzat dominanciájához sem: még csak nem is bátorítja ezeket „hangos” mérkőzésre egymással. Külső orientációját tekintve ennek a politikának minden szempontból a *több lábbon állás* és a partnereknek a

valódi magyar nemzeti értékek elismertetésére készítetése lehet csak a célja. Sem a gyűlölködő vagy sértődött nacionalizmus, sem a fejlettebbek és gazdagabbak előtti „csúszás-mászás” nem vezet célra. Akkor sem, ha a kettőt „szelektíve kombináljuk” – ahogyan a magyar történelemben már többször előfordult.

Befejező gondolat:

a kézirat átolvasása rádöbentett, hogy számos ponton eltértem a tudományos esszé műfajától megkövetelt „hűvös”, tárgyilagos hangvételtől.

Ezért megkövetem az olvasót.

Hogy tollam így „fogott”, annak magyarázata az, hogy képtelen vagyok elvonatkoztatni attól, hogy az a félperiféria, amelyet górcső alá vettem, nem valami kísérleti patkány vagy majom, hanem a *szülőföldem*, amelynek felvirágoztatására szántam egész eddigi pályafutásomat.

Hogy az átolvasáskor nem faragtam le a szövegbe bekerült keserű, olykor szarkasztikus megjegyzéseket, annak pedig az a magyarázata, hogy életem folyamán meggyőződtem a „simára esztergált” szövegek hatástalan voltáról. Ezért inkább vállalom, hogy bizonyos jelenségeket, összefüggéseket túlexponállok, semmint megnyugtassam olvasóimat, hogy noha vannak még hiányosságok, de alapvetően minden simán fejlődik a paradicsomi állapotok felé.

A jelen könyv olybá kezelendő, mintha a „Külgazdasági stratégia” ötödik gondolati köre volna. Műfaja közel áll a „meditációhoz”, a töprengéshez. Azokat a legfontosabb gondolati „csomagokat” próbálom benne felbontani, amelyeket egy, a XXI. század első évtizedeiben kialakítandó magyar külgazdasági stratégia összeállításakor *mindenképpen* át kell rágni-gyötörni, mert ha elmulasztjuk, a nemzetgazdaság számára évszázados kihatású döntéseket óhatatlanul felületesen kezeljük. *Vagyis a gondolatmenet nem külgazdasági stratégiát tartalmaz, kidolgozva, „konyhakészen”.* Ez felelőtlenség volna. A kutató nincs abban a helyzetben, hogy elvégezhesse a gazdaságpolitikai műhelyek helyett a munkát még nagy vonalakban sem. Ellenben rámutathat azokra a környezeti és belső problémakörökre, amelyek óhatatlanul meg fogják határozni egy kialakítandó stratégia céljait, az ezek eléréséhez vezető utak alternatíváit, valamint a nemzetgazdaság mozgási korlátait. Ezek legfontosabbjait igyekeztem bemutatni.

AULA 576

ISBN 963 9078 87 5

<http://aula.bke.hu>

9 789639 078871

1990 Ft